

ItK

3-4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1999

A TARTALOMBÓL

Szőnyi György Endre: Az énfomálás petrarkista technikái

Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében

Gyapay László: Egy recenzió tétje (Kölcsey befejezetlen kritikája Dayka Gáborról)

Bényei Péter: Egy irányregény „iránytalansága”: Relativizmus és metaforikusság

Mikszáth Kálmán *Különös házasságában*

Rónay László: Reménységből reménytelenségbe

(Sík Sándor pályájának egy fejezete)

*

Szajbély Mihály: Vörösmarty Mihály Toldi-története

*

Korompay H. János: Szerkezet és jelentés a *János vitéz*ben

Tverdota György: Kicsoda az ős Kaján?

*

Németh S. Katalin: Egy legenda oldalágai (Adalékok Zrínyi halálának korabeli visszhangjához)

Szörényi László: Paulus Ritter Szent László-életrajza

Három beszélgetés Szent Péterrel

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1999. CIII. évfolyam 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG	
Szörényi László főszerkesztő	<i>Szőnyi György Endre</i> : Az énformalás petrarkista technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében 251
Kecskeméti Gábor felelős szerkesztő	<i>Gyapay László</i> : Egy recenzió tétje (Kölcsey befejezetlen kritikája Dayka Gáborról) 273
Balázs Mihály	<i>Bényei Péter</i> : Egy irányregény „iránytalansága”: Relativizmus és metaforikusság Mikszáth Kálmán <i>Különös házasságában</i> 291
Bíró Ferenc	<i>Rónay László</i> : Reménységből reménytelenségbe (Sík Sándor pályájának egy fejezete) 314
Bitskey István	Kisebb közlemények
Dávidházi Péter	<i>Zentai Mária</i> : A város szerepe a kora-reformkori magyar irodalomban 335
Erdődy Edit	<i>Kerényi Ferenc</i> : Biedermeier váltóhamisítás, a háttérben költészettel (A Csapó-ügy) 345
Kőszeghy Péter	<i>Márkus Béla</i> : „Külön sorsoknak külön irodalom kell...” Németh László a jugoszláviai magyar irodalomról 351
Kulcsár Péter	Műhely
Tverdota György	<i>Szajbély Mihály</i> : Vörösmarty Mihály Toldi-története 356
Vizkelety András	Textológia
*	<i>Gángó Gábor</i> : Megjegyzések Eötvös József <i>A karthauzi</i> című regényének szövegahagyományáról 369
Császtvay Tünde technikai szerkesztő	Műelemzés
	<i>Korompay H. János</i> : Szerkezet és jelentés a <i>János vitéz</i> ben 376
	<i>Tverdota György</i> : Kicsoda az őš Kaján? 398
	Adattár
	<i>Németh S. Katalin</i> : Egy legenda oldalagai (Adalékok Zrínyi halálának korabeli visszhangjához) 409
	<i>Szörényi László</i> : Paulus Ritter Szent László-életrajza 416
	<i>Simon József</i> : Humanista szatíra és deákos klasszicizmus: Kovács Ferenc <i>Julius exclusus e coelis</i> -fordítása 449
	<i>Nagy Júlia</i> : Szathmári Király József beszélgetése Szent Péterrel 468
	<i>Küllős Imola</i> : A debreceni Czcnkné és a bathi asszony mennybe jutásának históriája (Egy 19. századi kéziratos diákvers és angol párhuzama) 481
	Szemle
	Tamai Andor-émlékkönyv (<i>Imre Mihály</i>) 513
	Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János) (<i>Bitskey István</i>) 521
	Szőnyi Benjámin és kora 1717–1794. Tanulmányok Szőnyi Benjáminról (<i>Debreczeni Attila</i>) 526
	Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései) (<i>Thimár Attila</i>) 529
	Széchenyi Ágnes: „Sznobok és parasztok”. Válasz 1934–1938 (Elvek, frontok, nemzedékek) (<i>Fried István</i>) 538
	Domokos Mátyás: Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában 1948–1989 (<i>Erdődy Edit</i>) 544
SZERKESZTŐSÉG	
1118 Budapest	
Ménesi út 11–13.	
Internet címünk:	
http://www.iti.mta.hu/~itk/	
Elektronikus levélcímünk:	
itk@iti.mta.hu	

AZ ÉNFORMÁLÁS PETRARKISTA TECHNIKÁI
BALASSI BÁLINT ÉS PHILIP SIDNEY KÖLTÉSZETÉBEN¹

1. Horváth Iván 1982-ben megjelent könyvében több helyen is hangsúlyozza, milyen félrevezető lehet régi irodalmunkban a források túlhajtott nyomozása, s hogy egy-egy 'jó pedigrével rendelkező forrás' vélt felfedezése és az e feletti kritikátlan öröm milyen bakikhoz vezetheti el az irodalomtörténészeket. Egyik ilyen példája Ovidius *Heroidái*, melyet sok kutató (Szilády, Dézsi, Waldapfel) – legalábbis részleges – ihletőként említett Balassi női dalainak (*Siralmas nékem, Csak bú bánat, Lelkemet szállotta*) forrásai között, majd Eckhardt egyszer azok előzményeit a magyar költészetben mutatta ki (az 1566-os *Horváth Ilona énekében*), másszor pedig maga is azt állította, hogy „a költemény az ovidiusi heroidák mintájára készült, tehát egy hölgy nevében annak szerelmeséhez írott levél alakjában” (idézi HORVÁTH 1982, 281). Horváth Iván, kinek irodalomelméleti érdeklődése és érzékenysége jól ismert, ezúttal is szinkronban volt az irodalomról való diskurzus változó trendjeivel, hiszen a nyolcvanas évektől például az angol reneszánsz értelmezői is hasonló problémákat vetettek fel. 1990-ben ezen felvetések hatására írtam egy összehasonlító bemutatást Balassi és Philip Sidney költészetének bizonyos párhuzamairól, mely Angliában jelent meg, s a hazai szakirodalomban ismeretlen maradt, a *Balassi-bibliográfia* (STOLL 1994) sem tud róla. Jelen tanulmányom e korábbi cikk kibővített magyar adaptációja, számot vetve az azóta sem csökkenő intenzitású Balassi-szakirodalom újabb eredményeivel, belcélrtve Horváth Iván bravúros, saját korábbi teóriáját 'visszavevő', új hipotézisét is a Balassi-kötetkompozíciót illetően (1994, 1997).

Jól ismert tény, hogy nem sokkal halála után Philip Sidney-t már úgy emlegették, mint „az angol Petrarcát”.² A magyar reneszánsz irodalomban Balassinak jutott ez a szerep, ahogy ezt Rimay kanonizálta: „Műve célpontjául Júliát tette meg, kinek szépségétől, erkölcsének édességétől és elméjének nagy díszétől megejtve, hozzá a rábeszélés különféle fajtáival szerelme viszonzásáért könyörög, hol kéréseket, hol fenyegetéseket, dicséreteket, hízelgéseket, hol meg példákat szapora és éles elmével mindenütt előhozva, úgy, hogy sem Catullus Lesbiája, sem Tibullus Neacrája, sem Propertius Cinthiája, sem magának Petrarcának Laurája, Scaliger Taumantiája, sem Béza tiszta lelkű Candidája, sem magának Secundusnak Juliája, sem a szerelemnek díszesebb és csinosabb édességeit nem szedhették, sem tüzesebb lángjait nem szedhették” (RIMAY 1992, 48).

A két költő életrajzi párhuzamainak, illetve Sidney magyarországi kalandjainak bemutatását már alaposan kiaknázták a magyar és az angol kultúrtörténészek (lásd GÁL

¹ Tanulmányomat az 50 éves Horváth Ivánnak ajánlom.

² Lásd például Sir John Harington bevezetését *Orlando Furioso*-fordításához (London, 1591); idézi KALSTONE 1964/1986, 241.

1969; EVANS 1973; GÖMÖRI 1990; OSBORN 1972; SZÖNYI 1980 és 1989; stb.). Kevés szó esett viszont összehasonlító megközelítésben úgynevezett petrarkizmusokról, vagyis költői teljesítményük ideológiai, műfaji és stilisztikai kereteiről. Jószerivel az egyetlen ilyen megjegyzés még Szerb Antaltól, 1934-ből származik, mely – bármely szellemes és éleslátásról tanúskodó is – éppenséggel hozzájárulhatott ahhoz, hogy a további esztétikai összehasonlításoktól eltántorítsa az értelmezőket: „Kultúra szempontjából Balassa kora legjobb költőivel egy nívón állt, de civilizáció szempontjából mi volt? Rablólovag, 'országúti úriember', ahogy később az angolok a típusát nevezték, az országúton megtámadta és földre teperte egy mészáros özvegyét, aki a szomszéd városba igyekezett, és amikor járókelők jöttek, elfutott. Sidney és Spenser platonizmusához Sidney és Spenser magas élete kell, és egy magas civilizáció teljes fényében izzó udvar, ahol ilyen életek leélhetőek – magyar erdők, magyar országutak vad lovasánál eléggé csodálatos és megrendítő, hogy mint álomkép és ideál élt benne, ha meg nem is valósulhatott, a nagy költészet, amelyben formára talál az Égi Szerelem” (SZERB 1982, 153).

A közelmúlt Sidney-szakirodalma számos olyan pontot vetett fel, amelyek radikálisan aláásták az angol költőről való hagyományos, Szerb Antal véleményében is tükröződő képet. Néhány tanulmány (HAGER 1981; MAROTTI 1982; MCCOY 1979) rámutatott a költő szerelmi lírájának és politikai ambícióinak szoros összefüggéseire, illetve a patrónusi rendszer szerepére Sidney önreprezentációjának alakulásában. Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a posztstrukturalista elméletek 'intertextualitás'-konceptiójának fényében új módon kellene megközelíteni az 'irodalmi hatás' és a 'hagyomány' jelenségeit. Amint Gary Waller megjegyezte: „eddig a 16. század angol petrarkizmusának kutatói a kulturális összefüggésekre úgy tekintettek, mint irodalmi 'hatás', 'forrás', 'allúzió' kérdéseire. E fogalmakat egyre nehezebb problémamentesen alkalmazni, mert egyre nyilvánvalóbb, hogy az 'irodalmi' és a 'kulturális' szövegek egymástól elválaszthatatlanok” (1984, 69). Mindennek hatására a nyolcvanas évekre megformálódott Sidney-kép már sokkal kevésbé volt idealizált, mint a korábbi, és a magyar költővel való összevetés is realisztikusabbá válhatott. Különösen, hogy a magyar irodalomtörténet Balassi személyét mindig is úgy mutatta be, mint ahol a költői én egyéni és társadalmi ambíciók, s nemkülönben frusztrációk hálójában próbálja megmutatni magát. E vonatkozásban egyébként fontos lehet az a Clifford Geertz kulturális antropológiájára visszatekintő interpretációs irányzat, mely újhistorizmus néven vonult be az irodalomelméletbe (lásd GEERTZ 1973). Stephen Greenblatt *Renaissance Self-Fashioning* (Reneszánsz énformálás, 1980) című könyve először alkalmazta Geertz interpretatív kulturális antropológiáját irodalmi elemzés céljával, s éppen reneszánsz költőket vett új szempontú vizsgálat alá. Geertz szerint: „Nem létezik kultúrától független emberi természet, s kultúrán itt nem elsősorban konkrét viselkedési minták – szokások, hagyományok – értendők, sokkal inkább a viselkedést kormányzó ellenőrző rendszerek: tervek, előírások, szabályok, instrukciók...”³ Greenblatt ennek értelmében definiálja az énformálást, melyben az irodalom három egymással összefüggő módon funkcionál: (1) mint az adott szerző konkrét viselkedésének mani-

³ GEERTZ 1973, 49. Ezt és a következő összefoglaló bekezdéseket lásd bővebben: SZÖNYI 1998.

feszítációjára; (2) mint a viselkedést (is) formáló kódrendszer megtestesülése (e kódrendszer Greenblatt szerint a hatalmi manipulatív mechanizmus, mely meghatározza az énformálást); (3) s ugyanakkor mint reflexió erre a kódrendszerre (GREENBLATT 1980, 4). Ha az interpretáció csak az első funkcióra koncentrálna, akkor irodalmi biográfia lesz az eredménye. Ha a kódrendszer rekonstruálása a cél, akkor fennáll a veszély, hogy az irodalom egyszerűen beolvastódik az ideológiai felépítménybe, mely *per definitionem* a társadalmi szabályokat és instrukciókat fejezi ki.⁴ Végül, ha a művet csak a valóságra reflektáló elkülönült rendszernek tekintjük, az esztétörténet és az 'újkritika' hibáját ismételjük: a kontextus háttérre degradálódik, a mű pedig vagy egy időtlen, egyetemes emberi esszencia, vagy egy önmagába zárt autonóm rendszer státuszát nyeri, s mindenképpen a társadalmi étellel ellentétes pólusra kerül. Az újhistorikus számára tehát a hagyományos megközelítések – akár elvonatkoztatottak a szociológiai szempontoktól, akár érvényesítették azokat – hibásak voltak, mert különnebbnek tekintették irodalom és élet minőségeit. Az intertextualitás 'felfedezése' valóban kopernikuszi fordulatnak tekinthető az irodalomtudományban, melynek szemszögéből minden korábbi vizsgálat – imponáló eredményeik ellenére is – hibás premisszákon alapulnak bizonyul. Geertz tézisének elfogadva Greenblatt „kulturális poétikának” nevezi elemzési módszerét, s a fent említett mindhárom aspektust igyekszik feltárni.

Gondolatainak másik ihlető forrása Michel Foucault; elsősorban is a francia filozófus azon tézise, miszerint minden hatalom csak nyelvhasználaton, diskurzuson keresztül létezik, következésképpen minden szöveg hatalmi relációkat (is) kifejez.⁵ Ezt a tézist Greenblatt az énformálásra is alkalmazza: „Az énformálás mindig, bár nem kizárólagosan, nyelvileg történik” (GREENBLATT 1980, 9). Ugyancsak kulcsfontosságú Greenblatt történelemszemléletében az a foucault-i tétel, hogy a történelem kutatásában fel kell ismerni és le kell küzdeni a jelent a múltba visszavetítő olyan tendenciákat, amelyek mintegy automatikusan folyamatos történetet konstruálnak. Foucault új korszakot nyitott azzal, hogy kérérelhetetlenül elutasította a régi típusú szellemtörténeti 'hatásvizsgálókat', s ehelyett a történelmi jelenségek magánvalóságát, máságát, differenciáltságát igyekezett felderíteni. További fontos tétele volt a jelenségek pluralitásának hangsúlyozása, tehát sohasem egy történetről beszélt, hanem történetek – egymással a legkülönbözőbb módokon összefonódó – sokaságáról. (Csak zárójelben jegyzem itt meg, hogy a köztudottan diszkontinuus régi magyar kultúra kutatásában különösen hasznosan alkalmazható lenne e teória.) Greenblatt tézisei a következőképpen tükrözik ezeket a megfontolásokat: Greenblatt nem hajlandó különbséget tenni szöveg és valóság/történelem

⁴ S ilyenkor keletkeznek az olyan monográfiák, mint Christopher HILL klasszikus marxista megközelítése Miltonról (*Milton and the English Revolution*, 1977), mely koncepciót Szenczi Miklós is átvett: *Milton, az angol forradalom tükré: Válogatás prózai írásaiból*, szerk. SZENCZI Miklós, Bp., Gondolat, 1975.

⁵ Greenblattre az időben elsősorban Foucault *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Fegyelmezz és büntess: A börtön születése, amerikai kiadása: New York, Pantheon, 1977; igen rossz fordítású magyar kiadása: *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, Bp., Gondolat, 1990 [Társadalomtudományi Könyvtár]) című műve hatott, a szubverzió elméletének kidolgozásánál viszont Foucault alapmunkája, a *The Order of Things* (A dolgok rendje, New York, Pantheon, 1970) volt fontos ihletője. (Foucault műveit amerikai hatásuk miatt hivatkozom az angol kiadásokból, és nem a francia eredetiből.)

között (intertextualitás). Számára nem létezik semmi olyan történés, amiről nem valamilyen szövegből szereznénk tudomást. A textualitás nemcsak antagonizmust tartalmaz, hanem azonosságot, kohéziót is, a másság is belül van, különben érthetetlen, felfoghatatlan lenne. Ezért mondhatja, hogy a hatalom önmagából termeli ki a szubverziót. Az énformálás fő aspektusai: a) Abszolút hatalomnak alávétés (Isten, szent könyv, intézmény). b) Egy fenyegető idegenséggel szembeni védekezés (eretnek, vadember, boszorkány, áruló, antikrisztus), mely lehet – i) kaotikus formátlanság (a rend hiánya); ii) hamis, negatív forma (a rend paródiája). c) Mindig egynél több autoritás és idegenség hat egy adott időszakban. d) Az énformálás autoritás és idegenség találkozásának fókuszában jön létre. Az ily módon formálódott személyiség mindig magában hordozza saját maga szubverziójának és elvesztésének jeleit is.

Bár e tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy átfogó elemzést végezzek, felhasználva az említett angol tanulmányok módszertani eredményeit, a továbbiakban megkísérlek néhány szempontot adni Balassi és Sidney petrarkista szerelmi költészetének lehetséges összehasonlításához, arra téve tehát a hangsúlyt, hogy e költők miként írták újra a hagyományban előttük lévők szövegeit.

2. Marion Campbell mutatott rá, hogy a petrarkizmus egy fontos vonása a költői én fragmentálása, és ugyancsak ő tisztázta az eredeti petrarkizmus és annak Sidney-féle változatai közti különbségeket (1984). Gary Waller ehhez hozzátette (1984, i. h., de már korábban is: 1982), hogy Sidney szerelmi szonettjeinek genezise két kulturális keresztáramlat, a petrarkizmus és a protestantizmus eredőjében keresendő, hangsúlyozva, hogy „mindkettő olyan diskurzus, mely legfontosabb pontjain aláássa magát” (1984, 77). Vagyis az angol petrarkista költészet nem pusztán az itáliai Petrarca hatását, átvételét mutatja, hanem annak – a kulturális modell bonyolult összetevőinek eredményeként – sajátosan újraírt változatát. Kár is volna szót vesztegetnünk e triviálisnak tetsző figyelmeztetésre, ha nem tapasztalnánk még a mai irodalomtörténetben is a források és a hatások szinte kultikus tiszteletét, s hogy ez az angol irodalmárok között is így volt, mutatja a Campbell- és Waller-féle vélemények által kiváltott nagy vita, mely az *újhistorizmus* néven meggyökeresedett irodalomkritikai áramlat térnyeréséhez kapcsolódott.⁶ Ezen elmélet szerint, ismét csak Waller megfogalmazásában, „ahelyett, hogy koherens és egységes ideológiákat erőszakolnánk az irodalmi művek mögé, inkább ismerjük el, hogy sem az író, sem az olvasó nincs központi helyzetben [*decentered*], mindkettő átmeneti *locus* diskurzusok ellentmondásos és bizonytalan struktúráiban” (i. m., 81). Ez a felfogás célravezető módon felhívja figyelmünket a petrarkista költő helyzetének alapvető paradoxonára: vagyis hogy az értelem és a szenvedély (*ratio & passio*) egymás ellen hat. Az értelem dicséri a szeretett hölgyet és magasra értékeli erényeit, a szenvedély egyszerűen meg akarja kapni. Ám ha megkaphatná, immár nem lenne oka és értelme dicsérni őt, hiszen legfontosabb erénye nem más, mint elérhetetlensége, mely egyben a szerelmes költő

⁶ Ennek magyar recepciójához lásd a Helikon tematikus számát (1998/1–2, KISS Attila és SZÖNYI György Endre szerkesztésében). Az újhistorizmus hatását és az újszerű kérdésfeltevést mutatják a kilencvenes években megjelent fontos Sidney-monográfiáknak már a címei is: BERRY 1998; CRAFT 1994; HAGER 1991.

önkínzásának katalizátora is. Ezt nevezem én petrarkista paradoxonnak. A költészet e helyzetben úgy (is) működik, mint valami biztonsági szelep, és feltehetőleg megalapozott az a gyanúnk, hogy az igazi petrarkista komolyan sosem gondolhatott az imádott hölgy teljes birtoklására. A vágy tárgyának fő funkciója az volt, hogy alkalmat adjon – s itt Coleridge definícióját idézhetjük a lírai kifejezésről – „az erős érzések gondosan szabályozott túlfolyatására” [carefully devised overflows of powerful feelings]. Az élet természetesen sok ellenpéldát produkált. Sokszor hallottuk Horváth Iván által is felidézni Jakobson *Mi a költészet?* című esszéjét, ahol Jakobson Mácha cseh költőről megemlékezve mutatja be, hogy egy író magánnaplójában könnyen élhet pornográf leírásokkal arról, akit lírai verseiben idealizált anyagnak mutat be.⁷ A példa jó arra, hogy emlékeztessen a különböző típusú diskurzusok sajátos együttélésére, s nem is kell csodálkoznunk, ha a reneszánszból is számos ilyen esettel találkozunk egészen Balassiig, akinek titkosírásos megjegyzése idealizált szíve hölgyéről jól ismert: „Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek, ha másképpen nem is, farkam után” (BÖM I, 369).

Visszatérve a petrarkista paradoxonra, úgy tűnik, hogy e lírai kifejezőmód „kiegyensúlyozott, de mégis feloldatlan morális feszültség rendszerévé vált” (MONTGOMERY 1984, 46). És minden petrarkistának kihívást jelentett, hogy miként kezelje a paradoxonból rá háruló feszültséget. A mester, Petrarca zseniális megoldáshoz jutott: Laura halálával transzcendentalizálta szerelmét, ettől kezdve érzelmeit már nem veszélyeztette a beteljesülhető valóság. A *Daloskönyv* fikciós kerete biztosítja a visszatekintő nosztalgia lehetőségét: a hölgy halála után a költő érzelmei már könnyen emelkednek felül a testi szenvedély látóhatárán. E transzcendentalizáció az eszmék szintjén a valóságosból a költőibe, az esztétikaiba való átmenet síkján játszódik le, s Marion Campbell értelmezésében már Laura neve is emblematizálja ezt a folyamatot: „az élő lány babérrá (*lauro*) változik, mely a költői tehetség jutalma; vagy szellős lélegzetté (*l'aura*), mely a költői ihlet és inspiráció jelképe” (*i. m.*, 89).

Arra az időre, mire az angol petrarkisták elkezdtek verselni, Petrarcanak a fent leírt megoldása (a fragmentált ént állítsuk helyre az Isten 'örök könyvébe' való beírás által) már elviselhetetlenül statikusnak tűnhetett. Csak egy kései angol petrarkistának – Edmund Spensernek – sikerült felemelő megoldást találnia az eszményítés és a földön járó szenvedélyek feszültsége között, de az ő szerelme kivételes volt: verseit ugyanis menyasszonyához írta, közvetlenül házasságuk előtt. Így a keresztény frigy megszentelte a földi szerelmet, és felemelte azt a platonikus eszmények világába. Figyelemre méltó, ahogy Spenser az antikvitás óta sokat használt toposzt – szerelmese az általa elért költői hírnév révén fog örökké élni – keresztény/neoplatonista elevációval ötvözi: választottja nevét a mennybe írja fel.

– híred élni fog,
ami porba hal, az csak földi lom,

⁷ JAKOBSON, *Co je poesie?*, Volné smery, 30(1933–1934), 229–239; magyarul: *Mi a költészet?* = JAKOBSON, *A költészet grammatikája*, szerk. FÓNAGY Iván, SZÉPE György, Bp., Gondolat, 1982, 242–261.

szépséged a dalaimban lobog,
s dicsó neved a mennybe fölirom.
S ott szerelmünk, bár minden sírba hull,
Örökké él s örökké megújúl.

(*Amoretti* 75, Szabó Lőrinc fordítása: SPENSER 1978)

Egyébként Szabó Lőrinc fordításában némileg elsikkad e keresztény-neoplatonista retorika, amely az angol eredetiben nyilvánvaló, ugyanis a költő nem egyszerűen a kedvese szépségét lobogtatja dalaiban, hanem erényeit:

you shall liue by fame:
my verse your vertues rare shall eternize,
and in the heuens wryte your glorious name.
Where whenas death shall all the world subdew,
our loue shall liue, and later life renew.

(SPENSER 1970, 575)

Sidney nem volt ilyen szerencsés: imádottja férjnél volt, és a középkori trubadúrok távolról rajongó, szublimált szerelmi ideálja egyáltalán nem elégtette ki. Szerelmi versciklusán végig érzik az elveivel és önmagával folytatott küzdelem, melynek eredményeként bevallja: nem tud az érzéki vágyaktól szabadulni, s – igazán ettől lesz a ciklus 'renewed' – nem is akar. Követői a petrarkista szerelmi hagyomány útján még tovább mentek, és szélsőséges álláspontokra jutottak. Shakespeare megtapasztalta a végletes elundorodást, ahogy arról a *129. szonett* tanúskodik:

A szellemet mocsokba tékozolni
Kéj [...]
Vad, állati és hazug szenvedély;
Mihelyt élvezted, már csömöre éget;
Észbontó inger, s mihelyt megkapod,
Észbontó undor, mint lenyelt csalétek.

(Szabó Lőrinc fordítása)

John Donne pedig eljutott az én végletes fragmentálásáig, meghasadva a kendőzetlen érzékiség lázadása (*Songs and Sonnets*) és a teljes önfeladást felvállaló devóció között (*Holy Sonnets*).

E paradigmában Sidney ciklusa, az *Astrophel and Stella* kiegyensúlyozatlannak és koherenciát nélkülözőnek tetszik, melyet mégis imponáló egységbe foglal Sidney mesteri retorikája. Az idők során a ciklusról a kritikusok a legszélsőségesebben ellentétes véleményeket fogalmazták meg, melyek vázlatos tipológiája a következőképpen állítható fel:

(1) A ciklusnak nincs művészi struktúrája, mert az közvetlenül és nyilvánvalóan ön-életrajzi. A versek témája „tisztátalan meggyőzés”, vagyis a csábítás szándékának reto-

rizált kifejezése (LANHAM 1972). – (2) Az *Astrophel and Stella* egy ügyesen álcázott moralitás. „Sidney szándéka az volt, hogy elkápráztasson bennünket Astrophel csillogó elmeélével, de közben tanító céllal bemutatssa, hogy miként fordulnak kétségbeesésbe annak a reménykedő vágyai, akinek értelme [reason] meghódol akarata [will] előtt” (ROCHE 1982, 140). – (3) Két hangot hallunk, két Astrophelt. Az egyik a szenvedő szerelmes, a másik egy bonyolult szójátékkal megpróbálja áthidalni a szakadékot imádat és vágy között (MONTGOMERY 1984, 49). Astrophel és Stella mindketten szubverzív személyek, egyrészt követik a petrarkista hagyományokat, másrészt alá is ássák az ott kijelölt szerepeket, míg végül Astrophel rájön: a két ellentétes világ, imádat és vágy összeilleszthetetlen. – (4) Sidney költészete egyaránt petrarkista és udvari. „A versek mögötti 'stabil Sidney' keresésénél gyümölcsözőbbnek tűnik annak nyomon követése, ahogy a versek áthatolnak különböző, egymást átfedő és egymásnak ellentmondó diskurzusokon” (WALLER 1984, 79). – (5) Bármennyire is a vágy dominál Sidney verseiben, ennek lényege mégiscsak az, hogy a férfit versírásra ihleti. Katona Gábor (1995, 9) hangsúlyozza ugyan, hogy Laurával ellentétben Stellának nem kell meghalnia, így elválásuk után (kapcsolatuknak köszönhetően) mindketten az önismeret egy magasabb szintjén élhetnek majd, cikke befejezéseként mégis a 90. szonettet idézi, melynek utolsó szava 'írni': „And love doth hold my hand, and makes me write”.

Bármelyik érvelést követjük is, az nyilvánvaló, hogy a petrarkista paradoxon feloldásának biztonsági szelepe az írás, és Sidney verseiben a versírás tevékenysége az, ami a vágyat magát transzcendentalizálja.

and now employ the remnant of my wit,
To make my selfe beleeve, that all is well,
While with a feeling skill I paint my hell.
(AS 2)⁸

[most ép eszem morzsái hadd segítsenek,
Hogy elhiggyem magamnak: minden úgy jó,
Ahogy jó érzékkel magam festem le poklomat.]

Ezt Balassinál is tapasztalhatjuk, de nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy Sidney – újjító és úttörő volta ellenére is – sokkal inkább otthon volt az európai irodalmi konvenciókban, tehát inkább megengedhette magának a petrarkista hagyománytól való távolságtartást. Mikor a versírásra reflektál, vissza-visszatérő motívuma a hagyományos klisékkel való küzdelme, melyekkel vagy azt állítja szembe, hogy ő egyszerűen, a szívéből ír, vagy azt, hogy szerelmese biztatja erre:

⁸ A magyar műfordítás nagy adóssága, hogy Sidney szonettjei nem állnak rendelkezésre magyarul, mindössze tíz szonett és két dal jelent meg az *Astrophel & Stella* gyűjteményből a *Klasszikus angol költők* antológiájában (1986). Az angol szöveget William RINGLER kritikái kiadásából idézem (SIDNEY 1962). A szögletes zárójelbe tett magyarázatok saját, nem formahű fordításaim.

Loving in truth, and faine in verse my love to show,
That the deare She might take some pleasure of my paine:
[...]
Biting my trewand pen, beating my selfe for spite,
„Foole”, said my Muse to me, „looke in thy heart and write”.

(AS 1)

Szerelmem versbe úgy szeretném önteni,
fájdalmam néki így örömet ad talán,
[...]
tétlen tollam rágom csak, és töröm fejem,
bolond, szólt Múzsám, a forrás szived legyen.
(Képes Júlia fordítása)

Egy ehhez igen hasonló concettóra lelünk Balassi versében, a poétikai és ikonográfiai szempontból is nagy jelentőségű *Dobó Jakab éneke ellen szerzett énekben*:

Ezt írván, Julia kérdé, hogy mit írnék?
Szerelem szép képét írom, néki mondék.
Monda: Hát éngem írj! S reám mosolyodék.
(Negyvenhatodik, 7. vsz.)⁹

Az *Astrophel & Stella* hatodik szonettje igen szellemes katalógusa a Sidney korában rendelkezésre álló költői diskurzusoknak és stílusoknak:

Some lovers speake when they their Muses entertaine,
Of hopes begot by feare, of wot not what desires:
[...]
Some one his song in Jove, and Jove's strange tales attires,
Broaded with buls, and swans, powdred with golden raine:
Another humbler wit to shepheard's pipe retires,
Yet hiding royall bloud full oft in rural vaine...

A vers végkifejlete megint csak a Sidney-féle természetes versírást propagálja:

I can speake what I feele, and feele as much as they,
But thinke that all the Map of my state I display,
When trembling voice brings forth that I do Stella love.
(AS 6)

⁹ A Balassi-versszövegeket – több kiadást is összevetve – általában a KÖSZEGHY-SZABÓ-féle változattól idézem (BALASSI 1986, 1993).

[Némely szeretők, Múzsájuk kedvét keresve, félsztól
 Nemzett reményről, s ki tudja még miféle vágyakról szólnak
 [...]
 Némelyek Juppiter palástját húzzák versükre, hímezve
 Bikával, hattyúval, arany esővel permetezve:
 Mások, a szerények, pásztorsíppal fuvoláznak,
 Királyi vért a rusztikus vénába rejtve...
 [...]
 Mit érzek, én is elmondhatom, s érzek annyit, mint ők
 Mindahányan, míg érzelmeim mappáját kitárom,
 S remegő hangon elrebegem: hogy Stellát tényleg szeretem.]

A tizenötödik szonett variáció ugyanerre a témára, s virtuózan reflektál a 'Petrarca új-
 raírása' kihívásra. Ferencz Győző jóvoltából magyarul is olvasható:

Ti, kik csörgedező csermelyt kerestek,
 amely a Parnasszus hegyén fakad,
 s ha ott nő, a fonnyadt virágokat
 sem vagytok versekbe préselni restek;
 ti, kik szótárral írjátok a verset,
 s a sorvégre a rím lármázva csap,
 mitől hajdan Petrarca sírt, ti csak
 honi mód nyafogjátok a keservet;
 ti rossz úton jártok, a sok segély
 elárulja, az érzelem sekély,
 s így végre, leleplezi a lopást.
 De szerelmed, műved és nevedet
 ha tényleg a hír kebelén neveled:
 nézd Stellát, s aztán kezd az alkotást.

(Klasszikus angol költők, 293)

Az a zsenialitás, amivel úgy lép túl a hagyományon, hogy közben tökéletes eleganciával maga is gyakorolja, azt látszik bizonyítani, hogy Sidney versei és ciklusa ellenáll minden egyértelmű, egységes, egyhangú magyarázatra irányuló törekvésnek, talán még erősebben, mint amint azt egyébként bármely irodalmi műalkotástól elvárhatnánk. Diskurzusok dinamikus egybejátszása, a közönség-reakció kiszámított retorikai működtetése (bizonyos szociokulturális rituálékhoz való alkalmazkodással) a Sidney-költészet leglényegibb tulajdonságainak tűnnek. Ez emeli ki őt a Petrarca-imitátorok tömegéből, s ez bizonyítja, hogy sikeresen írta újra „a szegény olasz” rég elhalt szavait (a 15. szonett eredetiben: „poore Petrarch’s long deceased woes”). Balassi szerelmi lírája érdekes párhuzamokat mutat Sidney-ével. A dolgozat hátralévő részében ezekre a párhuzamokra fogok koncentrálni, egyaránt figyelembe véve a hasonlóságokat és azokat az egyéni sa-

játosságokat, amelyek egy európai hagyomány egységében a változatosságot és a sokszínűséget tanúsítják.

3. Balassi – maga is ígéretes fiatal arisztokrata – huszonnégy éves volt, mikor megismerkedett Losonczi Annával, és egymásba szerettek. A hölgy férjezett volt (akárcsak Sidney imádottja, Stella), néhány évvel idősebb a költőnél, de mindez nem akadályozta a szerelmi viszony kiteljesedését. Itt, a petrarkista paradoxon feloldhatósága szempontjából fontossá válik az életrajzi különbség Sidney és Balassi között, hiszen az angol költő legnagyobb sikerét mindössze egy frivolan adott csók jelentette, és míg az *Astrophel and Stella* ciklus alaphangja mindvégig a reménytelen testi vágygal való birkózás, addig Balassi szerelmi ciklusának első része éppen a sikeres, hódító szerelmezt mutatja, ami természetesen radikálisan eltér a Petrarca által kreált fikciós alaphelyzettől is. Balassi hús-egynéhány énekben ünnepelte szerelmi sikereit, s az irodalomtörténészek véleménye szerint ezzel megszületett a magas regiszterű magyar szerelmi líra, egyaránt betöltve ezzel a trubadúr- és a petrarkista költészet eddig hiányzó funkcióját (HORVÁTH 1970, 1976, 1982; lásd még BÁN 1973; ECKHARDT 1972a; KLANICZAY 1960; KOMLOVSZKI 1992; PIRNÁT 1996; VARJAS 1976). Költői tanoncsága idején divatos külföldi mintákat próbált imitálni (olasz 'padovana'-t és Regnart verseit), és talán valamiféle magyar mintákat is követett, bár ennek súlyáról évtizedes vita folyik a Balassi-kutatók között (HORVÁTH 1982, 1987–88; KŐSZEGHY 1987–88, 1989; PIRNÁT 1996). Már legkorábbi verseiben is érezhető azonban a tanult mintákon átütő természetes érzelem, bár ez valószínűleg nem olyan tudatos újraírás eredménye, mint Sidney esetében. Az ötödik énekben Anna a Sidney múzsájához hasonló, megértő-ironikus pózban mutatkozik:

Dicsértessék jótétéért,
megbocsátott én fejemnek,
Megcsókolván és ezt mondván:
miért mondasz kegyetlenek?
(Ötödik, 7. vsz.)

A kezdeti szenvedélyes versfaragást követően egyre tudatosabban nyúlt a rendelkezésére álló formák felé, s akárcsak Sidney Angliában, olyan külföldi mintákat adaptált, amelyeket előtte senki sem gyakorolt Magyarországon. Döntő jelentőségének bizonyult, hogy 1583-ban megismerkedett a *Poetae tres elegantissimi* című, egy évvel korábban, Párizsban kiadott kötettel, amely Marullus, Angerianus és Janus Secundus neolatin verseit tartalmazta. A neolatin költők intertextuális bekapcsolásával Balassi – tudatosan vagy ösztönösen, ez eldönthetetlen – a klasszikus, antikizáló és a petrarkista hagyomány egymásba vetítését is választotta. (Egyébként ugyanez figyelhető meg Sidney költői programjában.) Ettől a pillanattól kezdve költészete sokkal bonyolultabbá vált, mely mögött a versbeli én szerepjátékai álltak. Tudatosan rejtette el magát enigmákban és mitológiai-allegorizáló szcenáriókban; egynémely invenciói tisztán mutatják, hogy pon-

tosan számba vette a befogadói reakciókat is, például mikor Anna-Júlia dicséretét a Venus-Cupido mitológiába fonva heraldikai-emblematikus keretben küldi el a címzettnek:

Ez amaz Julia, kinek ábrázatja,
mint címer egy pecsétbe,
Szívedben felmetszve, kiben magát nézze,
ha képét tükerébe
Ő látni akarja, mert ott szebben látja,
minémő színe, képe.
(*Harminchetedik, 9. vsz.*)

A fenti idézet már a Júlia-ciklus idejéből származik, melyben eluralkodik a tipikus petrarkista fikció: a hölgy elérhetetlensége, megközelíthetlensége, melynek feloldására szolgálna az ECKHARDT Sándor (1972 [1913], 216), majd HORVÁTH Iván (1982, *passim*) által leírt dicséret-vád-szánalomkeltés-mechanizmus. Mint tudjuk, a biográfiai háttér ekkor nagyon is összevág a lírai fikcióval: válása után feléledt érdeklődése Anna iránt; a hölgy már nem annyira fiatalsága, inkább az özvegységében megörökölt vagyona okán lehetett vonzó a költő számára. Az ostromlott azonban átláthatott Balassi szándékán, mert ezúttal nem méltatta érzelmeit viszonzásra, s ezzel Balassi egyszerre a petrarkista költő jól bevált helyzetében találta magát: azt kellett elhíttetnie, hogy szenvedélyes, ám reménytelen szerető, mert a választott hölgy nem fogadja el udvarlását és nem viszonzza érzelmeit. Balassi, Janus Secundus nyomán, költői nevet adott szerelmének, és Júliának, 'ragyogó'-nak nevezte el, saját magának pedig fanyar öniróniával a *Credulus* nevet adta. Ez az invenció megközelíti Sidney választását, aki az angol petrarkisták közül egyetlenként nem konvencionális vagy antikos nevet adott szerelmének, hanem Stellának, vagyis 'csillag'-nak keresztelte, magát pedig *Astrophelnek*, 'csillag-szerető'-nek. 1589-re a költő reményei füstbe mentek: Anna egy másik, jóval fiatalabb és jóval gazdagabb főúrnak nyújtotta kezét, a szerelmes poéta szerencsecsillaga minden vonatkozásban lehanyatlott. Anyagi helyzete a csőd szélén, politikailag ellehetetlenült, s végül érzelmeit is visszautasították, méghozzá igen megalázó módon maradt alul a szerelmi versengésben. Kibujdosott Lengyelországba, maga választotta száműzetésbe, de mielőtt elment, felvázolta egy nagyszerű versgyűjtemény tervét, amely valamennyi addig írt versét tartalmazta volna, gondos elrendezésben, a Júlia-ciklust helyezve fókuszába.

Mint tudjuk, eredeti terve nem maradt fenn, csak torzított, tizenhetedik századi formában, a Balassa-kódexben. A kódex filológiai-textológiai problémái szinte csak Shakespeare szonettjeinek nehézségeihez hasonlíthatók, azonban a másoló megjegyzéseivel már ez az anyag is elég alapot nyújt, hogy Balassi petrarkizmusát felbecsüljük. Ehhez további támpontot nyújt Rimay előszava, melyet Balassi verseinek kiadása elé szánt, s melyből nemcsak a direkt Petrarca-Balassi-összehasonlítás érdekes, de az a genealógia is, ahogy Rimay végigveszi a szerelmi költészet nagyjait „az első, a közép s az utolsó időbeli elmék” között, pontosan érzékelve az 'újraírás' mechanizmusát, melyet a „ha csak Ausoniusról, Dantesről, Petrarcháról, Bocatiusról, Eneas Silviusról *szállítjuk ennek*

ez munkának successióját és származatját is Sanazariusra, Auratusra, Macrinusra, Vezeliusra, Corderiusra, Moneriusra [stb.]” (RIMAY 1992, 52, kiemelés tőlem) gondolatmenet érzékeltet.

A szakirodalom Balassi petrarkista lírájában a következő elemeket szokta elkülöníteni: önálló poétikai invenció, bonyolult mitológiai keret az irodalmi minták nyomán, valamint a nyers magyar valóságból fakadó primér élmények átültetése. Ám ezeken az általánosságokon túl alig találunk egyetértést az irodalomtörténészek között Balassi valódi intencióit illetően, de arról sem, hogy mi volt pontos terve a versgyűjteménnyel. Az már szinte biztosan kizárható, hogy a kötet kronologikus felépítést követett volna, s az sem valószínű, hogy a rendezőelv nem lett volna több, mint a humanisták *varietas* doktrínája. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a tudatosan szerkesztett ciklusok közül legalább kettőben szerepet szánt a 33-as számnak. E momentumokra hagyatkozva az interpretációk historiográfiáját három fázisra oszthatjuk:

(1) Feltételezték, hogy – mint az *Astrophel and Stella* – Balassi köteté is fikcionalizált önéletrajz, melyben a kronológiát egy belső, pszichológiai logika felülírja (VARIAS 1976; NEMESKÜRTY 1978). – (2) A ciklus több, mint egy lírai önéletrajz, mert filozófiai és vallásos tartalmak kifejezésére is aspirál, melyre számszimbolikával utal. Gerézdi sejtése nyomán (GERÉZDI–KLANICZAY 1964) Horváth Iván dolgozta ki e koncepciót, amely szerint az eszményi Balassi-kötet 3×33 verset tartalmazott volna, s az egészset a „Három Hymnus a Legszenőbb Szentháromsághoz” éppen 99 sort tartalmazó ciklusa vezette volna be, valahogy Dante *Commediájá*t imitálva (lásd HORVÁTH 1970, 1976, 1982). – (3) Miután a teória már a közoktatás szintjére is lehatolt, az elmélet szerzője most – miként az előző elméletben, ismét csak Gerézdi sejtése nyomán – impozáns visszavételt javasolt (HORVÁTH 1994, 1997), megtagadva az eszményi Balassi-kötet koncepcióját, sokkal valószínűbbnek tételezve, hogy a koncepció, ha volt is ilyen, már a költő tevékenysége során megbicsaklott, hiszen kibujdosása előtt nem tudta megvalósítani tervét, a későbbiekben pedig már nem érezhette időszerűnek azt. Új élethelyzetekkel és poétikai kihívásokkal találkozva jelentőségteljesebbnek találhatta az eredeti koncepció rejtett, zárványszerű fenntartását, semmint annak kristálytiszt, mesterségesen konstruált megmutatását. E rejtőzködő szimbolizmust Horváth új koncepciójában már nem Dantéhoz, sokkal inkább Petrarca *Daloskönyvé*hez méri, így eljut arra a pontra, hogy míg korábban a 'Balassi az első trubadúr' modellt részesítette előnyben, s Balassi petrarkizmusáról meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott, most maga szolgált új – s nyomós – érveket ahhoz, hogy a költő végre teljes joggal megkaphassa 'az első magyar petrarkista' címet.¹⁰

Összevetve a fenti koncepciókat, a lírai önéletrajz-modell tűnik a legrealisztikusabbnak, s nem áll ellentétben az én fragmentációjáról szóló modern elméletekkel, melyet a

¹⁰ Némileg kínos helyzetbe hozva így Bori Imrét, aki Horváth Iván 1976-os Balassi-kiadásához írt – egyébként igen invenciózus és számomra sok tanulsággal szolgáló –, a Balassi-ciklusok ideológiai elemzésére kísérletet tevő utószavában mindent megtett, hogy többféleképpen is legitimizálja a Dante-modellt (BORI 1976, 147–148). Egyébként érdekes, hogy Horváth Iván az „eszményített kiadást” a strukturalizmus elméleti hatása alatt javasolta, míg a fragmentált „megbicsaklott kötetkompozíció” tételezéséhez a posztstrukturalizmus hazai térhódítása idején jutott el.

petrarkista költők esetében a már említett paradoxon feloldására irányuló kísérletek szemléltetnek. Ha összevetjük Sidney és Balassi versgyűjteményeit, azt látjuk, hogy a magyar költő fikciós kerete talán összetettebb, hosszabb időtartamot fog át, s az önéletrajzi dokumentatív mag is változatosabb, mint Sidney esetében, hiszen itt több személyhez fűződő, hosszabb-rövidebb időtartamú kapcsolat alkotja a narratív keret alapszövegét. Balassi gyűjteményében az első vers egy 'aenigma', melyben a költő szerelmét (és természetesen az olvasót is) a ciklus *dramatis personae* szereplőinek azonosítására biztatja. Ez az átlátszó ködösítés kettős célt szolgál: nyilvánvalóan jól bevált retorikai figura, de a mikroszociológiai kontextusról sem szabad elfeledkezünk, vagyis hogy a szereplők valóságos személyek voltak, egy zárt világ, a hatalmi elit és a patrónusi rendszer fontos figurái. A második és a harmadik vers gyűrűk küldéséről szól, de a 'játszó személyek' száma nem kettő – ahogy azt várhatnánk –, hanem három. A költő későbbi felesége, Krisztina küldi az első gyűrűt a férfinak, aki válaszul szeretőjének, Annának küld ajándékot. Szeretné feleségül venni, ami persze lehetetlen. A gyűjtemény első ciklusa kettejük kapcsolatát, szélsőséges érzelmektől, féltékenységtől, reménytől és frusztráló csalódástól fűtött szerelmi harcát állítja fókuszába, melynek végén mégiscsak Krisztinát veszi el (miután más hölgyekkel, Bebek Judittal és Morgai Katával is próbálkozott). A ciklus istenes versekkel zárul: a 32. versben egy az Úrtól áldást kérő lengyel ének parafrázisát adja, s itt a többes szám (bár az eredetiben is így van) a házasulandó pár kettősére is vonatkozhat; a záró, 33.-ban pedig megbánja „ifjúságának vétkét”, ám az utolsó strófa megint csak ellentétbe kerül az olvasó várakozásával, hiszen a felvezetés szerint „Kiben bűne bocsánatáért könyörgött akkor, hogy házasodni szándékozott”, ám a vers végkifejlete nem a házasság révébe való bevezetés akár felszabadult, akár belenyugvó derűjéről szól, hanem úgy tűnik, már a házasság tisztító intézményéhez fűzött reményeinek eloszlása után keletkezett:

Éneklém ezeket megkeseredett szívvel,
Várván Úr kegyelmét fejemre szent lelkével,
Té-tova bujdosván, bűnömön bánkódván,
tusakodván ördöggel.

(15. vsz.)

Aligha jöhet itt tehát számításba a petrarkista paradoxon Edmund Spenser által feltalált megoldása: a platonista filozófiai keretben megvalósított szent, keresztény egyesülés, mely legalizálja a testi kapcsolatot is.

A második ciklusból értesülünk Balassi házasságának kudarcáról, illetve arról, hogy a régi szerető, Anna közben megözvegyült. A költő újra reménykedik, s e kétségbeeséssel ötvözött vágyakozás ihleti a cikluson belüli kisciklus, a Júlia–Credulus-román megalkotására. Ez az a rész, ahol a legtöbb hasonlóságot látjuk Balassi és Sidney költészete között: a témák és a motívumok szinte azonosak, és az a hatásmechanizmus is, ahogy a mitológiai apparátus, a Cupidóval való folyamatos vitatkozás és egyezkedés, illetve a dicséret, a vád és a szájalomkeltés gondosan elegyített adagolása ellenére a szerelmes

ostroma sikertelen marad. Az udvarló költő minden kínon és gyötrelmen átmegy, frusztrációját időnként más nőkön való hódítással enyhítve (*remedia amoris*-motívumok, vö. az *Astrophel & Stella* 88., 91., 97., 106. számú verseivel). Végül örökre le kell mondania Júliáról (az asszony ismét férjhez megy), ekkor határozza el, hogy kibujdosik, és az ismert szép elégiában búcsút mond hazájának. Balassi megoldási kísérlete a petrarkista paradoxonra igen hasonló a Sidney-éhez: képtelen feloldani azt, mint ahogy transzcendentalizálni sem tudja. A megmaradó megoldási lehetőség: egy drámai feszültségű struktúrában felmutatni a költői én fragmentációját és ellentmondásait. Egy ehhez kapcsolódó mechanizmus a férfiasság transzponálása a vitézi síkra, melyet jól tükröznek Balassi úgynevezett 'vitézi énekei' vagy Sidney-nél a 30. szonett politikai referenciái (Báthori István lengyel királyságát és a török háborúk kérdését taglalja) és a 41. szonett lovagi torna jelenete.

A második koncepció Balassi lírai teljesítményét a *poeta doctus* szűrőjén keresztül szemléli. Strukturális érvek támogatni látszanak azt a feltevést, hogy Balassi fantáziáját megmozgatta a hármas szám és annak kombinációi, illetve azt is mondhatnánk, hogy a számszimbolika általában, hiszen könnyűszerrel érvelhetnénk a tízes (Celia-ciklus), a nyolcas (*Nyolc ifjú legény...*) vagy a hetes szám (*Az hét planétákhöz hasonlítja Juliát*) misztikus jelentősége mellett is. Visszatérve a hármasra, valóban, a metrika szintjétől (a Balassiversszak szótagszáma és rímei) a stanzaszerkezeten át a saját kezű versfüzér versszervező elvéig, illetve az első két ciklusból láthatóan egészen a kötetkompozíciós vízióig fellelhető a hármas rendszerek kitüntetett szerepe. Rendkívül inspiráló volt Horváth Ivánnak az a feltevése, hogy a *Hymni tres ad S.S. Trinitatem* ciklus (egyébként 99 soros) szövegében fellelhető a rejtett magyarázat Balassi magas filozófiai céljait illetően is:

De ha megmentesz, ez jók következnek:
Egyik ez, hogy mindholtomig dicsérlek,
Másik meg ez, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségben estek.

Horváth szerint a „mindholtomig dicsérlek” kifejezés nem szó szerint, a költő verselési tevékenységére értendő, hanem arra a számmisztikai struktúrára, amely még a nem ájtatos, akár frivol szerelmes versekben is szintúgy a kötetkompozícióban emlékművet állít a teremtő kozmikus művének: „A szövegek alaposabb elemzése nyomán megértettük a költő vallási életének 1587–88 telén lezajlott mély fordulatát (éppen krisztusi korú, 33 esztendő volt ekkor), megértettük nagy elhatározását: hogy egész életművét az Isten szolgálatába állítja. Ekkor fogant meg benne kötetterve...” (HORVÁTH 1994, 47). Ehhez még azt tehetjük hozzá, nem lényegi megfigyelésként, hogy a „mindholtomig dicsérlek” kifejezés az első *Hymnus*-nak éppen a harmincadik sorában van. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy ez a teória a *poeta doctus*-elv alapján a vallásos és a világi költészet összefonódottságát hangsúlyozza, a kettő egybekapcsolódását egy komplex, többfunkciós költészetben.

Anélkül, hogy állást kívánnék most foglalni a két értelmezési hagyomány között, inkább arra emlékeztetnék, hogy az újabb Sidney-kritika is egyre inkább akként mutatja be a költőt, mint akinek művészetében a vallásos és az udvari-világias líra szoros egységet alkot. E reneszánsz költészet egyenrangúan fontos alkotóelemei a politikai ambíció, az individualista énformalás, a vallásos áhítat, a humanista retorika, de még a merkantilizmus is: a Balassinál megfigyelt Istennel való alkudozás („Mert ha elveszek is, Uram, mi hasznod? / Aval ugyan nem öregbül hatalmod...”, *Az Szentháromságnak első személye...*, 7. vsz.) bőven előfordul Sidney-nél is. S ezek az alkotóelemek valójában mind különálló, de egymással a legkomplikáltabb módon összeműködő nyelvi diskurzusokban jelennek meg, ahogy a modern elmélet 'intertextualitás' terminusát Gary Waller körülírja: „egy 'irodalmi' szöveg mindig a végtelenségig átszövött szöveg” (1984, 79).

A *poeta doctus*-motívumhoz kapcsolódna a két költő filozófiai nézeteinek szemléje is. A források és a hatások vonatkozásában mindkettő esetében megint csak jól kiaknázott terepen mozgunk: akár Sidney, akár Balassi platonizmusa sok vizsgálatot és tudós megjegyzést ihletett. Kevesebb figyelmet fordítottak az irodalomtörténészek eddig arra az aspektusra, hogy mi a funkciója e platonizmusnak egyrészt a költői egészen belül, s hogy másrészt miként viszonyul a filozófiai réteg a poétikaihoz illetve az ideológiaihoz. Mindkét esetben megfigyelhetjük a platonista filozófia figurációteremtő erejét, hiszen nagy kérdés, hogy a lélek mint a test követe (alkalmanként *vice versa*) képek valóban transzcendentáisan értendők, vagy – mint az angol metafizikus költők esetében is – inkább arról van szó, hogy a filozófiai toposz – a gondolati koncepció nélkül is – a metafora, a képes beszéd kiváló alapjának bizonyul. Balassi 'platonista' versére, a Júliához hasonlított planétákra

Jó és nagy szép voltát áldott Juliának
 ha ki tudni akarod,
 Égi planétáknak gondold ő mivoltát,
 s azonnal megtudhatod...
 (Ötvenharmadik, 8. vsz.)

szinte rímel Sidney szonettje:

Stella, the onely Planet of my light,
 Light of my life, and life of my desire,
 Chiefe good, whereto my hope doth only aspire...
 (AS 68)

[Stella, a fényes, egyetlen planéta
 életem fénye s vágyam élete,
 A legfőbb jó, melyet reményem vágya...]

De ugyanúgy megtaláljuk az elvontabb platonista koncepciókat, például a szépség és a jószág azonosítását is Sidney-nél:

Who will in fairest booke of Nature know,
How Vertue may best lodg'd in beautie be,
Let him but learne of Love to reade in thee,
Stella, those faire lines, which true goodnesse show.
(AS 71)

[Az, ki a Természet szép könyvéből kitanulja,
hogy az Erény legjobban a szépben lakozik,
hadd tanulja a szerelmet tégedet olvasva,
Stella, kinek szépsége erényed mind mutatja.]

Illetve ennek finom szubverzióját Balassinál:

Úr Isten, hogy lehet az kegyetlenségnek
ilyen nagy szépség fészke?
Ha az mennybéliék olyan kegyelmesek,
térj te is kegyelemre!
Angyali orcádot mert te megalázod,
ha úszsz számkivetésre.
(Ötvenhetedik, 10. vsz.)

Ami platonizmus és ideológia viszonyára vonatkozik, azt leginkább a protestáns platonizmus terminussal írhatjuk körül – igen termékeny kutatási terület lenne mindkét költő esetében, különös tekintettel zsolnárfordításaikra. Ezt éppúgy, mint a prózai traktátusaikból kivesézhető poétikai elméletük összevetését, más alkalomra kell hagynunk,¹¹ de talán az eddigiek is sejtetik egy némileg új rendszerű komparatív megközelítés gyümölcsöző voltát, mely további érveket szolgáltathat Horváth Iván számos megfigyelésének, de kapcsolódik ahhoz a programhoz is, amelyet Kőszeghy Péter vetett fel: „Ha tipologizálni akarjuk Balassi költészetét, nézetem szerint a legkézenfekvőbb megoldás, hogy körülnézünk a 15–16. századi Európában: volt-e ilyen, valóban markánsan lovagi típusú, de már az *inventio poetica* (= fikció) humanista vívmányát ismerő, a petrarkista tematika

¹¹ Mégsem tudom említetlenül hagyni, hogy például Tóth Tünde igen szép elemzését az *inventio poetica*-fogalom használatáról a reneszánsz poétikákban és Balassi implicit költészetelméletében még plasztikusabbá lehetett volna tenni a Sidney által bevezetett, majd a régi angol irodalomelméletben változatos karriert befutott 'wit' terminus párhuzamos vizsgálatával (lásd TÓTH 1997, 275, amikor azt mondja: „Balassi határozott biztossággal használja ezt a kifejezést. Minden valószínűség szerint ő is az irodalmi alkotás leglényegesebb elemét értette rajta, mint aztán mindenki más. De mi lehetett ez az elem? Véleményünk szerint a szellemesség, az ötlet, az idea”). Egy további példa az ígéretes komparatistikai megközelítésekre Balassi poétikájával kapcsolatban: DI FRANCESCO 1994.

sémáiból építkező, jobbadán dallamhoz kötött költészet másutt is. Úgy vélem, volt, s ez nem más, mint *a nemzeti nyelvű, petrarkista dalköltészet, amely leginkább a 16. század elejétől virágzik Európa-szerte*” (1987–1988, 337). Sidney költészete (is) kiválóan beleillik Kőszeghy tipológiájába, még annyiban is, hogy a korabeli Anglia – akárcsak Magyarország – korántsem állt az európai fejlődés élvonalában, bizonyos fokig periférikus terület az, ahol még igen erős a középkorias, lovagi retorika, nemcsak a költészetben, de az udvari tornákon is, melyeken Sidney rendszeresen részt vett. S az sem mellőzendő, hogy Angliában, bármennyire divatos is volt a szonettírási hagyomány, a szerelmes vers legalább annyira énekelt is maradt. Sidney maga is dalokkal keverte szonettciklusát (a nótajelzések is fennmaradtak), emellett pedig jól ismert az a meglehetősen nagy tömegű, populáris szerelmi dalköltészet, amely a híres angol madrigálszerzőket is meghihlette.

4. Látjuk tehát a hasonlóságokat, de látnunk kell a különbségeket is. Az Európa ellentétes peremvidékein működő, két petrarkista költő művészetének hasonlóságai után vessünk egy pillantást az eltérésekre, azokra a sajátosságokra, ahogyan mással összetéveszt-hetetlen módon írták újra Petrarca ideológiáját saját világuk diskurzusrendszerében.

Vessünk számot Szerb Antal megjegyzésével a civilizáció és a kultúra közötti különbségekről! Eszerint a közös ideál és az egybefogó poétikai hagyomány közös platformra hozza Balassit és Sidney-t, a szociológiai és a politikai különbségek viszont megmagyarázzák a létrehozott költői művek különbségeit. Ám van egy olyan közös esztétikai alap is, amiről éppen ellenkező irányba indult el az angol és a magyar verselő: ez pedig a petrarkista kliséktől való tudatos elszakadás, vagy hogy még pontosabbak legyünk, a petrarkista örökség igen sajátos, egyéni kezelése.

Ha most erre koncentrálunk, vagyis Petrarca újraírásának egyéni sajátosságaira, Sidney és Balassi egymással ellentétes pólusra kerül. Sidney a petrarkizmussal annak legérettebb formájában ismerkedett meg, s bár ő írta az első petrarkista szerelmi ciklust angolul (de nem az első petrarkista szerelmes verset, mely már a megelőző generáció tollán, az 1540-es években elkészült), oly gyorsan magáévá tette a hagyományt, hogy azzal egy időben már el is tudott szakadni tőle. Költészetének ezért egyik legjellemzőbb vonása az irónia, amivel az egyébként komolyan vett petrarkizmushoz visszacsatol. Számos, tökéletesen petrarkista módon díszített versben élcelődik a petrarkisták költői módszerein, s ezzel szembeállítja a saját maga egyszerű, szókimondó verselését (ami persze szintúgy csak retorikai fogás). Költészetét a mai napig is frissen tartó, elidegenítő iróniáját az alábbi képekkel illusztrálhatjuk:

So while thy beautie draws the heart to love,
As fast thy Vertue bends that love to good:
'But ah', Desire still cries, 'give me some food'.

(AS 90)

[S míg szépséged a szívet szerelemre hajtja,
Mint a böjt, Erényed a szerelmet megjobbítja;
Ám a Vágy felkiált: „most enni adjatok nekem...”]

Inventio poeticája néha már a manierista extravagancia területére téved:

I on my horse, and Love on me, doth trie
Our horsemanships, while by strange worke I prove
A horseman to my horse, a horse to Love;
And now man's wrongs in me, poor beast, descrie.
(AS 49)

[Én lovamat, s a Szerelem engem nyergel,
S így leszek én lovam lovasa s – bármily furcsa –
A szerelemnek pedig engedelmes, jó hátasa.
Hát – szegény párák –, valóban szép is e látvány!]

Balassi viszonya forrásaihoz ennél komolyabb, s talán naivabb is volt. Mindent megtett, hogy pontosan kövesse mintáit, akiknek magas költészetét a kultiválatlan magyar talajban meg kívánta honosítani, ám saját, természetes ihlete mégis visszavezette az irodalmi levegőjű dikciótól egy frissebb, egyszerűbb stílushoz, amely legalább annyira kapcsolódott a középkori májusénekekhez, mint a reneszánsz *conceitti* világához.

Ez világ sem kell már nékem
Nálad nélkül, szép szerelmem,
Ki állasz most énmellettem,
Egészséggel, édes lelkem!
[...]
Én drágalátos palotám,
Jó illatú, piros rózsám,
Gyönyörű szép kis violám,
Élj sokáig, szép Juliám!

(*Harminckilencedik*, 1–3. vsz.)

De amikor befejezi a verset, a zárókép már akármely petrarkista ikonográfiába s akármelyik Sidney-versbe gond nélkül illenék:

Juliámra hogy találék,
Örömemben így köszének,
Térdet-fejet néki hajték,
Kin ő csak elmosolyodék.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy Balassi petrarkizmusa különbözik is a Sidney-étől. Az angol lovag már túllépett a tradíción és visszanézett rá, néha jóindulatú, néha fruszt-rált iróniával; Balassi költészetében inkább még a populáris regiszter hangját érezzük erősnek, mely sosem engedi az erudíciót teljesen ránni az érzelmi inspirációra.¹²

5. Bár azt gondolom, hogy Balassi és Sidney költészetének párhuzamos vizsgálata többet jelent, mint esetleges egymás mellé helyezést, azt nem állítanám, hogy majdnem ugyanilyen inspiráló összehasonlító vizsgálatot ne lehetne végezni szinte valamennyi európai petrarkista és Balassi között, beleértve Balassi mintáit, a neolatin lírikusokat is. Inkább komparatistának, mint filológusnak vallom magam, de az összehasonlítást korántsem azért javasoltam, hogy erőszakolt kapcsolatokat, netán végső kulcsnak vélhető megoldásokat állítsak fel két kortárs költő viszonylatában. Éppen az ellen tiltakozom, hogy az (európai) irodalmat úgy tekintsük, mint vándormotívumok labirintusát, melynek belső erecskéiben az aranymosó filológusok szitáin könnyűszerrel akadnak fenn a fémrögök. Ehelyett azt javasolnám, hogy vizsgálatunk tárgyaihoz, az irodalmi művekhez olyan várakozással nyúljunk, mint amelyek mind – önmagukban – valamiféle projektet kívánnak megvalósítani, és ezt a projektet nekünk, az olvasónak ajánlják fel. Mivel a projekt mindig kódolva, netán sifrírozva van, akárcsak Balassi „aenigmá”-jában, nem nélkülözhetjük az interpretációs aktust és annak segítő rendszereit (például a Panofsky által javasolt stílustörténetet és az ikonográfiai dekódolást), azonban a dolgok végül mindig a mű és az olvasó között dőlnek el, mindkét pólus énműködésének részeként, akiket, persze, átláthatatlanul közrefog és összefon az intertextuális háló.

Hivatkozott irodalom

- BALASSI Bálint 1951, 1955 – *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, I–II.
- BALASSI Bálint 1976 – *Összes versei*, kiad. HORVÁTH Iván, Novi Sad, Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszéke (Tanulmányok / Studije, 9).
- BALASSI Bálint 1986 – *Gyarmati B. B. énekei*, kiad. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi Kiadó.
- BALASSI Bálint 1993 – *Versei*, kiad. KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó (Régi Magyar Könyvtár: Források, 4).
- BÁN Imre 1973 – *Il petrarchismo di Bálint Balassi e le sue fonti veneziane e padovane = Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, ed. Vittore BRANCA, Firenze (Civiltà Veneziana, 28), 261–274.
- BERRY, Edward 1998 – *The Making of Sir Philip Sidney*, Toronto, The University of Toronto Press.
- BORI Imre 1976 – *Kiadásunkról* = BALASSI 1976, 145–150.

¹² Vö. KALSTONE (1965, 2) véleményét Sidney-ről azzal, amit ECKHARDT mond Balassiról (1972, 252).

- BÖM = BALASSI Bálint 1951, 1955.
- CAMPBELL, Marion 1984 – *Unending Desire: Sidney's Reinvention of Petrarchan Form in Astrophil and Stella* = WALLER & MOORE 1984, 84–95.
- CRAFT, William 1994 – *Labyrinth of Desire: Invention and Culture in the Work of Sir Philip Sidney*, Newark, University of Delaware Press.
- DI FRANCESCO, Amedeo 1994 – *Castelletti e Balassi: Drammaturgia e trattatistica nella riscrittura ungherese dell'Amarilli* = *Klaniczay emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 233–249.
- ECKHARDT Sándor 1972 – *Balassi tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- ECKHARDT Sándor 1972a – *Balassi Bálint és Petrarca* = ECKHARDT 1972, 253–266.
- ECKHARDT Sándor 1972 [1913] – *Balassi Bálint irodalmi mintái* = ECKHARDT 1972, 172–252.
- EVANS, Robert J. W. 1973 – *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History 1576–1612*, Oxford, Clarendon (új, javított kiadás: London, Thames & Hudson, 1997).
- GÁL István 1969 – *Philip Sidney's Guidebook to Hungary*, Hungarian Studies in English, 4: 53–64.
- GEERTZ, Clifford 1973 – *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books.
- GERÉZDI Rabán–KLANICZAY Tibor 1964 – *Balassi Bálint* = *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, I, 448–482.
- GÖMÖRI György 1990 – *Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról* = G. Gy., *Nyugatról nézve*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 23–40.
- GREENBLATT, Stephen 1980 – *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, Chicago, The University of Chicago Press.
- HAGER, Alan 1981 – 'The Exemplary Mirage': *Fabrication of Sir Philip Sidney's Biographical Image and the Sidney Reader*, *English Literary History*, 48: 1–17.
- HAGER, Alan 1991 – *Dazzling Images: The Masks of Sir Philip Sidney*, Newark, University of Delaware Press.
- HORVÁTH Iván 1970 – *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, *ItK*, 74: 672–679.
- HORVÁTH Iván 1976 – *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*, *ItK*, 80: 613–633.
- HORVÁTH Iván 1982 – *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH Iván 1987–88 – *Egy vita elhárítása*, *ItK*, 91–92: 642–665.
- HORVÁTH Iván 1994 – *Szöveg*, 2000, 6/11: 42–53.
- HORVÁTH Iván 1997 – *Az eszményítő Balassi-kiadás ellen (Előzetes közlemény)* = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály stb., Szeged, JATE, 1997 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 35), 191–203.
- KALSTONE, David 1964 – *Sir Philip Sidney and 'Poore Petrarchs Long Deceased Woes'*, *Journal of English and Germanic Philology*, 63/1: 21–32; újraközölve: KINNEY 1986, 241–254.

- KALSTONE, David 1965 – *Sidney's Poetry: Contexts and Interpretations*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- KATONA Gábor 1995 – *The Lover's Education: Psychic Development in Sidney's Astrophil and Stella*, Hungarian Journal of English and American Studies, 1/2: 3–19.
- KINNEY, Arthur F. ed. 1986 – *Essential Articles for the Study of Sir Philip Sidney*, Hamden, CT, Archon Books.
- KLANICZAY Tibor 1960 – *A szerelem költője = K. T., Reneszánsz és barokk* (1961); Szeged, Szukits Könyvkiadó, 1998, 147–236.
- Klasszikus angol költők a középkortól a XX. századig* 1986 – Szerk. SZENCZI Miklós stb., Bp., Európa Kiadó.
- KOMLOVSZKI Tibor 1992 – *A Balassi-vers karaktere*, Bp., Balassi Kiadó.
- KŐSZEGHY Péter 1987–88 – *Horváth Iván: Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, ItK, 91–92: 310–338.
- KŐSZEGHY Péter 1989 – *Elhárítva: Megjegyzések Horváth Iván 'Egy vita elhárítása' c. cikkéhez*, ItK, 93: 597–604.
- LANHAM, Richard 1972 – *Astrophil and Stella: Pure and Impure Persuasion*, English Literary Renaissance, 2/1: 100–115; újraközölve: KINNEY 1986, 223–240.
- MAROTTI, Arthur 1982 – *'Love is not love': Elizabethan Sonnet Sequences and the Social Order*, English Literary History, 49: 396–428.
- MCCOY, Richard C. 1979 – *Rebellion in Arcadia*, New Brunswick, NJ, Rutgers University Press.
- MONTGOMERY, Robert L. 1984 – *Astrophil's Stella and Stella's Astrophil = WALLER & MOORE* 1984, 44–56.
- NEMESKÜRTY István 1978 – *Balassi Bálint*, Bp., Gondolat Kiadó (Nagy Magyar Írók).
- OSBORN, James M. 1972 – *Young Philip Sidney, 1572–77*, New Haven, Yale University Press.
- PIRNÁT Antal 1996 – *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó.
- RIMAY János 1992 – *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1).
- ROCHE, Thomas P. Jr. 1982 – *Astrophil and Stella: A Radical Reading = Spenser Studies*, III, eds. Patrick CULLEN, Thomas P. ROCHE, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- SIDNEY, Philip 1962 – *The Poems*, ed. William A. RINGLER Jr., Oxford, Clarendon.
- SPENSER, Edmund 1970 – *Poetical Works*, ed. J. C. SMITH, E. DE SELINCOURT, Oxford, Oxford University Press.
- SPENSER, Edmund 1978 – *Királyi szépség, mennynél fényesebb: Amoretti, epigrammák, Epithalamion*, Bp., Magyar Helikon.
- STOLL Béla 1994 – *Balassi bibliográfia*, Bp., Balassi Kiadó (Balassi Füzetek, 1).
- SZERB Antal 1982 – *Magyar irodalomtörténet* (1934), Bp., Magvető Kiadó.
- SZÖNYI György Endre 1980 – *John Dee, an English Magus and Eastern Europe*, Hungarian Studies in English, 13: 71–83.

- SZŐNYI György Endre 1989 – *Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója: Én-formálás és kánonformálás a késő reneszánszban*, ItK, 93: 493–510.
- SZŐNYI György Endre 1990 – *Self-Representation in Petrarchism: Varieties in England (Sidney) and in Hungary (Balassi)*, *New Comparison* [Norwich], 9 (Spring): 60–72.
- SZŐNYI György Endre 1998 – *Az 'újhistorizmus' és az amerikai Shakespeare-kutatás*, *Helikon*, 44/1–2: 11–33.
- TÓTH Tünde 1997 – *Balassi Bálint és az inventio poetica = Hommages à Kulin Katalin*, szerk. HALÁSZ Katalin, Bp., Palimpszeszt, 263–285.
- VARIAS Béla 1976 – *Balassi Nagyciklusa*, ItK, 80: 585–613.
- WALLER, Gary F. 1982 – *Acts of Reading: The Production of Meaning in Astrophil and Stella*, *Studies in the Literary Imagination*, 15: 25–35.
- WALLER, Gary F. 1984 – *The Rewriting of Petrarch: Sidney and the Languages of Sixteenth-Century Poetry* = WALLER & MOORE 1984, 69–84.
- WALLER, Gary F. & MOORE, Michael D. eds. 1984 – *Sir Philip Sidney and the Interpretation of Renaissance Culture*, London, Croom Helm.

György Endre Szőnyi

LES TECHNIQUES PETRARQUISTES DU FAÇONNEMENT DU SOI DANS LA POÉSIE DE BÁLINT BALASSI ET DE PHILIP SIDNEY

A la base des résultats méthodologiques du nouvel historicisme, l'auteur apporte plusieurs points de vue à la comparaison de la poésie d'amour pétrarquiste de Balassi et de Sidney, en examinant avant tout comment ces poètes récrivaient les textes de ceux qui les avaient précédés dans la tradition littéraire.

La contradiction essentielle du poète pétrarquiste consiste dans l'opposition de la raison et de la passion. La raison loue la dame et apprécie ses vertus tandis que la passion veut tout simplement l'avoir. Or, dès que le poète l'aurait eue, il n'aurait plus de raison, plus de sens de la louer, puisque la plus grande vertu de celle-ci n'est autre que son inaccessibilité, qualité qui est en même temps le catalyseur de la torture que le poète amoureux s'inflige à lui-même. Ce phénomène est nommé par l'auteur le « paradoxe pétrarquiste ».

En faisant la comparaison entre les recueils de Sidney et de Balassi, l'auteur démontre que le cadre de fiction du poète hongrois est plus complexe, étant donné qu'il encadre une durée plus longue et qu'il est basé sur un noyau autobiographique plus varié que dans le cas de Sidney, car dans le cadre narratif de Balassi il s'agit de plusieurs liaisons plus ou moins longues avec plusieurs personnes différentes. Dans le recueil que Balassi avait l'intention de rédiger, le cycle des poèmes écrits à Júlia est celui qui ressemble le plus à la poésie de Sidney: les sujets et les motifs étant presque identiques, ainsi que leur mécanisme d'action, notamment l'appareil mythologique, les querelles et négociations perpétuelles avec Cupidon. Un autre trait commun: malgré les louanges, les accusations et les efforts d'inspirer la pitié de la dame, les assauts n'auront pas de résultat.

Tandis que le cavalier anglais dépassa déjà la tradition pétrarquiste en y jetant des coups d'œil ironiques parfois bienveillants, parfois frustrés; dans la poésie de Balassi c'est le registre populaire qui sonne plus fort, si bien qu'il ne laisse jamais l'érudition prendre la place de l'inspiration sentimentale.

GYAPAY LÁSZLÓ

EGY RECENZÍÓ TÉTJE

(Kölcsey befejezetlen kritikája Dayka Gáborról)*

1817 júniusában, lasztóci tartózkodása alatt Kölcseyt komolyan foglalkoztatta az a gondolat, hogy véglegesen szakítson az irodalommal és a kritikával. Bő két évvel később Kazinczy úgy emlékezik vissza, hogy barátja „nevette mind azokat a' kik várnak valamit Nyelvünk 's Literaturánk eránt, 's feltevé magában, hogy ő többé semmit nem ír.”¹ A széphalmi mester lendülete és személyes varázsa azonban időlegesen minden bizonynyal befolyással volt rá. E nélkül ugyanis nehéz lenne megmagyarázni, miért kezdett Dayka Gáborról recenziót írni az, aki a magyar irodalmi élet adott viszonyai között reménytelennek tartotta, hogy a kritikus megszólalás ne gerjessen elvtelen, ellenségeskedő indulatokat, és ezért elhatározta, hogy távol tartja magát a kicsinyes, literátori pártcsatározásokká fajult vitáktól.² Kazinczy hatására és érdekltségére enged következtetni az a cinkosság, amely Szemere Pál és Széphalom között alakult ki Kölcsey háta mögött. Szemere úgy számol be a recenzió alakulásáról, mintha kettejük fontos ügye lenne, hogy közös barátjuk elvégezze a feladatot: „Feri elkezdte Daykát már két ízben – írja –; de mind a' kétszer elakadott”.³ Egy napra rá Szemere elküldi a titokban lemásolt, már elkészült részt.⁴ A következő év első napjaiban Kazinczy sokatmondóan sóhajt fel: „Bár csak [Kölcsey] Daykát recenseálta volna még!”⁵ A töredékben maradt bírálat keletkezését és irányultságát vizsgálva arra keresek választ, hogy a széphalmi mester miért tartotta ennyire fontosnak ezt a recenziót, és mit remélhetett tőle.

A nyelvújítási vitákban Dayka Gábor értékelése mindvégig meghatározó szerepet töltött be. 1817-re nagyon elmérgesedett a neológia kapcsán egymással szemben álló felek viszonya. Az előző évben Kazinczy Ruszek József közvetítésével kíméletlen hangvétellű levélváltásba keveredett Kisfaludy Sándorral. A levelek egy része kéziratban terjedt, és így irodalmi közüggé vált a két nagy tekintély személyes sértettségétől sem mentes vitája, melyben Dayka megítélése is fontos szerepet kapott. 1817. június elején ilyen körülmények között küldte el Kazinczy a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének Beregszászi Nagy Pál és Sípos József egy-egy művéről azt a recenziót, amelyben az élete során

* Ez az írás Kölcsey Ferenc összes munkáinak az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadásához készült műhelytanulmány (OTKA szám: T 018294).

¹ Kazinczy–Döbrenteihez, Széphalom, 1820. január 19. KazLev XVII, 24. Lásd még Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1818. január 4. KazLev XV, 414–415.

² Lásd GYAPAY 1999, *Az irodalmi közélet és a recenzió terve* című fejezetet.

³ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. július 2. KazLev XV, 259.

⁴ Szemere–Kazinczyhoz, Lasztóc, 1817. július 3. KazLev XV, 260–261. (A recenziótöredéket csupán ebből a levélből ismerjük.)

⁵ Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1818. január 4. KazLev XV, 414.

talán legkihívóbban fogalmazta meg a neológjáról vallott álláspontját.⁶ Ugyanakkor éppen e bíráló kapcsán fejtette ki Kölcsey lasztóci leveleiben, hogy az adott pillanatban azzal tehetünk jót a magyar irodalomnak, ha tartózkodunk a szembenállásokat kiélező viták folytatásától vagy provokálásától.⁷ Kazinczy ezzel szemben úgy érezhette, hogy jelentős támogatást nyújtana a neológia ügyének, ha Kölcsey tollából igényes és alapjában véve elismerő recenzió jelenne meg Dayka költészetéről, illetve a kötetről, melyet ő rendezett sajtó alá és látott el terjedelmes, elvi fejtegetéseket tartalmazó bevezetővel. Kazinczy érdekeltségének és szándékainak bemutatásával a nyelvújítási viták összefüggésébe próbálom helyezni a töredékes Dayka-recenziót, és arra is kísérletet teszek, hogy Kölcsey feltételezhető indítékait az eddigieknél pontosabban megrajzoljam.

Miután Kazinczy 1801 nyarán kiszabadult a fogságból, szinte haladék nélkül hozzáfogott, hogy kiadja az 1796-ban meghalt Dayka Gábor költeményeit. 1810-re elkészült a sajtó alá rendezéssel és a kísérőtanulmánnyal. A nyomtatás nehézségei miatt azonban csak 1813 tavaszán jelent meg a könyv,⁸ mely a neológia elvi tisztázásának és propagálásának egyik legösszetettebb dokumentuma lett. Kazinczy ugyanis nemcsak irodalmi kánona legfontosabb, a nagyközönség számára alig ismert szövegeit publikálta, hanem közreadta saját felfogása első rendszeres elvi kifejtését is. A bevezető tanulmány záró szavai Daykát az addig élt legnagyobb magyar költőnek mondják, hisz Kazinczy úgy hivatkozik kötetére, mint áldozatra, melyet a „Kellem’ Istennéji”-nek nyújt meghalt „Papijoknak sírján”, kérve őket, hogy a poéta „emlékezetét tartsák-fenn örök ifjúságban”, mert: „Méltóbb e’ kegyre közöttünk eddig ugyan még senki nem volt.”⁹ Kazinczy azt is határozottan kifejti, hogy e nagyon magas relatív érték abszolút mércével mérve is kiemelkedő teljesítményt jelent, hiszen a költemények közzétételével olyan emléket állít költőbarátjának, „melly addig fog a’ nyelvnek minden változásai mellett tiszteltetni, míg nemzetünk fenn álland”.¹⁰

Az egyébként is nagyra tartott verseket – mint Mezei Márta mondja – „a saját ízlése szerint alakított irodalmi nyelv” alapján átírja, azaz „alkotótársi, teljes körű javítást hajt végre” az eredeti szövegen.¹¹ A beavatkozást arra az elvre hivatkozva végzi, hogy „[m]egholt barátunk verseiben azt tehetjük a’ mit gondolunk hogy maga is tett volna ha életben volna még, ’s azt is csak úgy ha feljegyezzük a’ Variánsokat.”¹² A versek átírásának gyakorlati megvalósításáról úgy fogalmaz, hogy „Némelly helyeken inkább akartam sokat csinálni mint keveset. De semmit nem töröltem-ki, semmit nem szúrtam ide, hogy

⁶ KAZINCZY 1817; HORVÁTH J. 1956, 127.

⁷ Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1817. május 14. KazLev XV, 196; Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1817. június 11. KazLev XV, 231; Kölcsey–Kazinczyhoz, Lasztócz, 1817. június 11. KazLev XV, 232. Kazinczy levelezésében nincs nyoma annak, hogy Kölcsey olvasta volna kéziratban Kazinczy recenzióját. A részletek megismerésére csak a hónap második felében lezajlott személyes találkozások során kerülhetett sor.

⁸ MEZEI 1998, 89–91; Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1811. május 3. KazLev VIII, 484.

⁹ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XLVIII. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 779.

¹⁰ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XLI. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 776.

¹¹ MEZEI 1998, 114–115. A probléma részletesen tárgyalva: *uo.*, 113–118.

¹² Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1813. szeptember 28. KazLev XI, 70.

minden nyomon azt ne kérdeztem volna: »Javallaná e ezt Daykád, ha látná?«¹³ Kazinczy számára olyannyira nem vált kérdésessé, hogy milyen mértékig lehetséges egy másik alkotó világába behelyezkedni, hogy egy ponton túl a variánsok közlési kötelezettsége alól is felmentve érezte magát, mondván, az addigiakból „láthatni, miként változtattunk, 's egyedül a' lap 65. álló, egészen újra dolgozott Epigrammát tészük ide”.¹⁴ Amikor néhány évvel korábban a Csokonai-hagyaték publikálásáról kipattant vitában a debreceniekkel szemben azt indokolja, hogy miért tartja magát alkalmasnak egy korrekciós kiadás sajtó alá rendezésére, arra hivatkozik, hogy az ilyen munkát „az ember viheti csak jól végbe, a' ki az Írót ismerte, és érzéseiben vele harmonizált.”¹⁵ Egy későbbi levélben pedig azt fejtegeti, hogy erre a feladatra a tudósság, a tanultság önmagában nem elég, hanem „az kívántatik, hogy a' Kiadó studiumának hasonlatossága által rokon lélek legyen” a meghalt költővel. A levél további részében a lelki rokonságot igazolandó felidézti, hogy egyes barátai mennyire megfelelőnek vélik őt erre a munkára, és hogy milyen találónak ítélik a nekrológban általa felvázolt Csokonai-portrét.¹⁶ Sőt a lelki közösség hangsúlyozásában egy ízben odáig megy, hogy a Dombly Márton fogalmazta sírfeliratot és a maga nekrológját összehasonlítva így ír: „Ha én Cs.[okonai] volnék, 's vissza tekinthetnék síromból, s meglátnám azt a' tudósítást, azt mondanám, hogy ez a' barátom olly kedves illatú halotti áldozatot gyűjtött sírom felett, melly elfelejteti velem azt a' vastagságot a' mit Halmi [= Dombly] szegeztetett sírfámra.”¹⁷

Tanulmánya középső részében Kazinczy hosszan érvel neológiája mellett. Támadja a *Debreceni Grammatika* felfogását, miszerint az irodalmi nyelv esetében is azt a nyelvszokást kell mércének tekinteni, amely az olyan köznép beszédében nyilvánul meg, „a melly leg kevesebb idegen Nemzetűekkel vólt eleitől fogva megelegyedve.”¹⁸ Ezzel szemben szerinte minden eljárás joggal és haszonnal alkalmazható, mely „által a' nyelv szépül, bővül”.¹⁹ Ezen állítás természetesen nem jelenti azt, hogy az egyezményen alapuló nyelv esetében ne lenne tekintettel a szokásra, csupán azt hangsúlyozza, hogy a költői nyelvnél az úzus mellett más szempontokat is figyelembe kell venni: „Tudni a' nyelv' törvényeit elmúlhatatlanul szükség, szükség azt is tudni mi van szokásban: de azt is szükség tudni mi adhat tópicus [!] díszet, 's el nem feledni hogy kevés régula van kifogás nélkül, és hogy a' regulától eltávozni sok helytt trópus vagy figura, 's nem anomalia.”²⁰ Ellenfeleivel vitatkozva megjegyzi, hogy rettegni „az újtól, szokatlantól, idegentől, épen úgy hiba, mint mohón-kapni és mind azon, valami új, szokatlan és idegen.

¹³ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XLV. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 778.

¹⁴ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, utolsó, számozatlan oldal. Az említett, valóban jócskán átírt epigramma az *Élesség*.

¹⁵ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefhez, É.[r]-S.[emlyén], 1805. február 10. KazLev III, 260. Lásd még MEZEI 1998, 120–122.

¹⁶ Kazinczy–Nagy Gáborhoz, h. n., 1805. április 30. KazLev III, 322.

¹⁷ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefhez, Ér-Semlyén, 1805. március 13. KazLev III, 288–289. A nekrológot lásd CSOKONAI 1960, 281. Dombly sírfeliratát lásd DOMBY 1955, 62–63, 141.

¹⁸ DebrGr, XVIII.

¹⁹ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XXII. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 768.

²⁰ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XXIX. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 771.

Ízlés kell az Íróban, 's ezeknek [ti. akik őt kritizálják] épen az nincs, mely érezze, mi igazán-szép és mi felvehető. Még egy nemzet sem vitte-elő literaturáját a' nélkül hogy azon nemzetektől mellyeknél a' tudomány és mesterség már virágzott, ízlést, szollást ne kölcsönözett volna."²¹ Végül klasszikus és modern tekintélyekre hivatkozva összefoglalásként azért emel szót, hogy szabad „a' szokástól – a' köz nép' szokásától! – eltávozni, az idegent követni, szokat rövidíteni, változtatni, új szerkesztésbe hozni, sőt [...] szokat teremteni is.”²²

Az életrajzi részben Daykával való személyes találkozásait eleveníti fel, és apró történetekben megjeleníti, hogy művészileg és emberileg milyen közel kerültek egymáshoz; elmondja, hogyan jöttek tűzbe „azok ellen a' kik mindentől rettegnek, a' mi idegen, új, szokatlan”, és hozzáteszi, hogy „Dayka a' rettegőket, pedantokat *Quackerekek* nevezte”.²³ Ez a kis történet látványosan demonstrálja, hogy kettejük nyelvfelfogása és irodalomszemlélete szinte az azonosságig közel állt egymáshoz. Az elvi fejtegetések lezárásával Kazinczy nem mulasztja el kiemelni, hogy az elmondottak „magának Daykának is állításai voltak”, és ha „egy szerencsétlen történet Daykának nagy csomóra gyült leveleitől meg nem fosztotta volna, most Daykának tulajdon szavait hordhatná fel”.²⁴

Kazinczy tanulmánya és korrekciós szövegközlése nyomán Dayka személyében előttünk áll a haza legnagyobb meghalt költője, aki oly nagy érdemeket szerzett, amelyek csak a nemzet enyésztevel merülhetnek feledésbe. Ez a költő – részben persze a kiadó beavatkozása következtében – nagy mértékben eleget tesz Kazinczy neologizáló irodalmi és nyelvi normáiból fakadó elvárásainak már csak azért is, mert ezeket a normákat, mint Kazinczytól, az ellenőrizhetetlen koronatanútól megtudjuk, maga Dayka is magáénak vallotta. A közzétett életmű és a *Debreceni Grammatikáival* szemben megfogalmazott teória kölcsönösen hitelesítik egymást: ezen elveket követve lehet maradandó költészetet teremteni, ugyanakkor semmi nem igazolja meggyőzőbben az elmélet életrealitását és helyességét, mint hogy remekművek hozhatók létre szellemében. Továbbá a teóriával, a tehetséggel és az érzékenységgel felfegyverzett nagy poéta ítélete egyrészt jóváhagyja a tanulmány beszélőjének, a nyelvújítás elfogadtatásáért harcoló Kazinczynak írói gyakorlatát és elméleti felfogását, másrészt megerősíti a neológia kánonát, hiszen megtudjuk, hogy Dayka „csaknem kiömlött nevében”, mikor Kazinczy felolvasta neki azt a Marmontel-fordításrészletet, melyet szántsándékkal nem a példaképként tisztelt Báróczi, hanem a debreceniek szellemében dolgozott ki.²⁵ Kis János versét ellenben „felfelsikoltva hallgatta” Dayka, és „kifakadt örömmel”, miközben „örült, nagyon örült, hogy az ének soloecisszált”. Később Kazinczy mintegy megidézi Dayka szellemét, és jóváhagyja vele Kis, Berzsenyi és Kisfaludy Sándor olyan alkotásait, amelyek már barátja halála után születtek. Elképzeli és közli olvasóival, hogy a versek hatására miként kiálta-

²¹ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XXIV–XXV. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 769.

²² KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XXX–XXXI. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 772–773.

²³ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XX. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 767.

²⁴ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XXXVII–XXXVIII. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 774.

²⁵ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XIX–XX. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 767.

ná: „»Lassún megyünk elő, de hatalmasan, – akármit mond Boeótia!«²⁶ Az is látható, hogy a személyes élmények felidézésével Kazinczy kimondatlanul igazolja azt is, hogy ő valóban jogosult volt meghalt barátja verseit korigálva közölni, hiszen eleget tesz azoknak a kritériumoknak, amelyeket a tervezett Csokonai-kötete kapcsán a kiadóval szemben támasztott: az írójt jól ismerte, „érzéseiben vele harmonizált”, és nem kétséges, hogy stúdiumuk hasonlósága révén rokon lelkek voltak.

A Dayka körül később kialakuló viták miatt még egy, látszólag apró részletre kell felhívni a figyelmet. Kazinczy leírja, hogy amikor elragadtatással megdicsérte barátja *Titkos bú* és *Esdeklés* című versét, Dayka azt válaszolta, hogy még néhány ilyen és „tűzbe minden egyéb dolgozással”.²⁷ Ez a kevésbé sikerültnek vélt művekkel szembeni eljárás nemcsak teljes összhangban van Kazinczy nézetével, hanem a nagy költő tekintélyével alá is támasztja azt. Amikor a széphalmi mester 1809-ben betegsége idején megijed, hogy halála után kicsiszolatlan költeményeit a jókkal együtt szándéka ellenére kiadhatják, egy köteg versét tűzbe veti, majd az eset kapcsán kifejti, hogy „versróink soha magoknak nagyobb kárt nem tesznek, mintha azt a’ mi *nem jó*, kötetekbe felveszik. Ez még a’ jóra is homályt vét”, teszi hozzá magyarázatként.²⁸ Az az elv kap tehát Dayka által megerősítést, amelyet Kazinczy egyebek mellett²⁹ Kisfaludy Sándor *Himfyjére* is több ízben alkalmazott. Az 1809 tavaszán írt *Himfy-recenzióban*³⁰ Kazinczy határozottan állítja, hogy a „tisztelőtünkre méltó poéta dicsősége sokkal igazabb fényben ragyogna, hogy ha e két kötetnek legalább egyharmadát elhagyta volna”.³¹ A bírálat elkészültekor *Himfy* kapcsán oktatólag beszámol újdonsült tanítványának, Kölcseynek irodalmilag motivált piromán készletéről: a „poeták nagy kárt tesznek az által magoknak, hogy verseiknek felét el nem égetik.”³² A legnagyobb vihart azonban 1811-ben a *Tövisek és virágok*ban napvilágot látott *Himfy* című epigramma okozta, melyben Dayka a tökéleteség jegyében elégetteti Kisfaludy Sándorral saját költeményei hétnyolcadát:

²⁶ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XVII–XVIII. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 766.

²⁷ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XVII. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 765.

²⁸ Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1811. március 11. *KazLev* VIII, 382. Lásd még Kazinczy–Kisfaludy Sándorhoz, Széphalom, 1809. szeptember 1. *KazLev* XXIII, 170.

²⁹ „Én csak arra kérlek, hogy ne tartsd áldozatnak némelly darabjaidat kirekeszteni ezen gyűjteményből. Inkább kevesebb legyen, de mind jó. A’ meglehetőes poétai művek irtóztatók. Ezen felyül azt cselekszik, hogy a’ legszebb darabokra is homály ugrik vissza a’ meglehetősekről, mellyek épen az által, hogy c s a k meglehetősek, már r o s s z a k. *Mediocribus esse poetis non homines, non di etc. etc.*” (Kazinczy–Berzsenyihez, Széphalom, 1810. január 1. *KazLev* VII, 190.)

³⁰ A recenzió keletkezéséről lásd Kazinczy–Döbrenteihez, Széphalom, 1809. április 8. *KazLev* VI, 315; Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1809. április 8. *KazLev* VI, 318; Kazinczy–Kis Jánoshoz, 1809. április 11. *KazLev* VI, 323; FENYŐ 1961, 279–287.

³¹ KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmeiről* = KAZINCZY 1979, I, 745. Vö. „Was wohl auf die Werke der meisten Dichter passt, muss Recensent auch über diese Sammlung Liebeslieder sagen: der Ruhm des Dichters wäre mehr gegründet gewesen, hätte er Muth gehabt, die Hälfte, oder doch wenigstens ein Drittheil dem Vulkan zu opfern”. (Kazinczy–Rumy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1809. április 10. *KazLev* VI, 319.)

³² Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1809. április 8. *KazLev* VI, 318.

Dayka. Tűzbe felét! Himfy. Vetem. D. Újra felét! H. Ím. D. Harmadikát még!
H. Lángol az is. D. Jer most; vár az Olympuszi kar.³³

Kazinczy elismeri, hogy verse létrejöttében szerepe volt személyes sértettségéből származó felindulásának, melyet az okozott, hogy Kisfaludy Sándor megneheztelt rá a *Himfy szerelmeiről* írott recenziója miatt.³⁴ Alaptalannak tartja azonban barátja sértődöttségét, mert – mint írja – úgy gondolta, „istenítése miatt magán kívül lesz örömeben”.³⁵ Önmagához következetesen kitart amellett, hogy még az epigramma is nagyra értékeli a szerelmes versek költőjét. 1816-ban a gyengébb művek közlését ellenezve azt magyarázza Dessewffynek, hogy az epigrammában „Dayka a’ poétai Mennyország Szent Péterje, Himfynek ezt mondja, minekutána egy nagy részét verseinek elégette: *Vár az olympuszi kar*.”³⁶ Kazinczy tehát az életrajzi tanulmánnyal összhangban illetékesnek tekinti Daykát, a világirodalmi mércével is igen-igen nagyra értékelt magyar költőt abban, hogy ítélkezzen Kisfaludy fölött, akit végül a legjelentősebb költőket megillető helyre emel. E nagy elismerés miatt érzi úgy, hogy sem recenziójával, sem versével nem adott okot a neheztelésre, melynek első jelét érzékelve méltatlankodva írja Kis Jánosnak: „Rendes, hogy az ember [utalás Kisfaludyra] az olly szép recenziót is nehezen szenved. Én azt tartottam, hogy tiszteletemnek legigazabb jele gyanánt vétetik.”³⁷

A recenzió beállítottsága lényegi vonásokban rokon az epigrammáéval. Kazinczy bőven idéz a *Himfy szerelmeinek* nagyra becsült részeiből, majd így összegez: „ha [Kisfaludy] csak egyikét írta volna is az előmutattaknak: neve halhatatlan marada. Ötöt magok a múzsák s a kellem istennéi szentelék papjoknak.”³⁸ Lelkesedve hangsúlyozza, hogy Kisfaludy eltér a magyar költészet azon hagyományától, mely addig „inkábbára alkalmazossági darabokból s a régibb s az újabb poéták munkáinak nehézkes s ízetlen követéséből” állt.³⁹ A recenzió német változatában ennél tárgyyszerűbben mutatja be a kárhozott hagyományt, mert név szerint említi Gyöngyössi Jánost, mint olyan poétát, aki a középkori latin nyelvű költészet stílusában (leoninus) ír, és kinek az akkoriban újra megjelent kötetében a versek bibliai idézetekkel tűzdelték.⁴⁰ Ezzel a példával Kazinczy

³³ KAZINCZY, *Himfy* = KAZINCZY 1902, 32.

³⁴ Kazinczy–Döbrenteihez, Széphalom, 1811. december 24. *KazLev* IX, 190.

³⁵ Kazinczy–Engel János Keresztélyhez, Széphalom, 1814. március 19. Magyarul idézve: KAZINCZY 1879–1884, I, 259. A levél eredeti német szövege: „Ich glaubte er würde durch seine Vergötterung ausser sich vor Freude seyn.” (*KazLev* XI, 292.)

³⁶ Kazinczy–Gróf Deseffy Józsefhez, Széphalom, 1816. október 7. *KazLev* XIV, 346. Lásd még Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1811. március 11. *KazLev* VIII, 380; Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1811. augusztus 11. *KazLev* IX, 49.

³⁷ Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1810. január 10. *KazLev* VII, 216.

³⁸ KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, I, 738–739.

³⁹ KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, I, 742.

⁴⁰ Vö. „Welch ein Gewinnst muss so ein Werk [Kisfaludys Werk] für die ungarische Literatur seyn! welch ein Gewinnst für die ungarische Poesie, da ihre Gedichte bis jetzt meistens Gelegenheitsgedichten oder schwerfälligen Nachahmungen der Dichter der neuern oder altern Literatur, und das im Geschmack der lateinischen Dichter des Mittelalters bestanden! Man vergleiche es nur mit den zwey Bänden der Gedichte des Tordaer Gyöngyösi, der seine Verse mit tausend Citaten aus der Bibel begleitete.” (*Annalen*, 1809. szeptem-

félreérthetetlenül utal arra az általa sokszor elmarasztalt ízlésbeli és költészeti vonulatra, amelyet ő a református hagyományokhoz meg a *Debreceni Grammatika* nyelvszemléletéhez köt, és Gyöngyössi mellett olyan, sokszor népies modorban, játékosan és könnyen verselő, gyakorta alkalmi költészetet művelő poéták képviselik, mint Mátyási József, Poóts András meg Lácza Szabó József, kiknek népszerűségét Kazinczy ellenszenvvel és aggódva szemléli. Velük szemben sorakoztatja fel az általa képviselt neológiát visszaigazolni látszó alkotókat, „a haza legelső” íróit: a „halhatatlan” Kist „és az ő érdemes ifjú” barátját, Berzsenyt,⁴¹ kik ihletett költészetet művelnek, és verseiket bátran szabják az ó- és újkori klasszikus alkotásokon nevelt ízléshez. Kazinczy ebbe az utóbbi hagyományba illeszti elismerőleg Kisfaludyt. Ezért hangsúlyozza a recenzió elején, hogy *Himfy* költőjét bécsi testőrként, „az a szerencse érte, hogy mindennapi társaságában lehetővé literatúránk legtiszteleteres veteránusának, óbester Báróczy Sándor úrnak, ritka talentomait, szép és bőv nyelvét még inkább kimívelheté.”⁴² Azzal a Báróczyval hozza tehát összefüggésbe Kisfaludyt, aki fordítóként a xenologizmusok alkalmazásában, az idegen nyelvű szépségek meghonosításában oly messze ment, hogy a grammatikai norma érvényesülését elvileg is alárendelte ezen szépségek anyanyelvi megjelenítésének.⁴³ Báróczy nagyrészt éppen ezért volt a Kazinczy-féle neológia kiemelten fontos, becsült és szeretett írója. Kazinczy a Dayka-tanulmányban saját kedvelt kánonába illesztve avatja nagy költővé Kisfaludyt, aki – mint láttuk – Báróczy, Kis és Berzsenyi társaságában kap nagy elismerést Dayka megidézett szellemétől.

Kazinczy azt tartja igazán értékes költészetnek, ami művészileg jelenít meg ihletett módon megélt, személyes élményt. 1813-ban saját költői gyakorlatáról mondja, hogy régóta nem írt semmit versben, és hozzáteszi: „kerül az ihlő szellem; 's minek a' nélkül?”⁴⁴ Az ihletett módon megélt személyes élmény – az ilyen értelemben vett eredetiség – mellőzhetetlen voltának normáját leggyakrabban a művészi előképek felhasználásával és az alkalmi költészetrel kapcsolatban fogalmazza meg. A művészi előképek alkalmazásának megítélése széles skálán mozog. Az egyik véglét Hubai Miklós verseskötetéről szóló bírálatában tűnik fel, ahol Kazinczy „[f]ertelmes Plagiárius”-nak mondja a szerzőt, mivel úgy ítéli, hogy „nem követője Gessznernek, hanem Gessznernek statuáját eltördelte 's kettőből csinált egy újat.”⁴⁵ A közel egy időben megjelentetett német nyelvű recenzióban azzal egészíti ki vádjait, hogy mindezt csak azért tette Hubai, mert eredeti idill-

ber, 134. A hivatkozott kötet: GYÖNGYÖSSI Jánosnak *Magyar versei*, melyeket külömb-külob-féle alkalmazásokra készítet, és végre egyben-is szedett, I–II, Pest, 1802–1803. [Javitott, bővített kiadás.] Kazinczy véleményét Gyöngyössiről lásd még Kazinczy–Édes Gergelyhez, Bécs, 1791. augusztus 17. *KazLev* II, 222; Kazinczy–Kozma Gergelyhez, Tata, 1803. május 25. *KazLev* III, 62.)

⁴¹ KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, I, 739.

⁴² KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, I, 733.

⁴³ HORVÁTH J. 1901, 34; BÁROTCZI 1794, *A fordítónak szavai*, a mű végén három számozatlan lap.

⁴⁴ Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1813. június 12. *KazLev* X, 485.

⁴⁵ Kazinczy–Döbrenteihez, Széphalom, 1811. július 6. *KazLev* IX, 5. Vö. Döbrentei–Kazinczyhoz, Bonyha, 1811. június 19. *KazLev* VIII, 581.

költőnek akarta magát mondani.⁴⁶ Hasonló megítélésben részesülnek Kisfaludy Sándor regéi is, amikor a feldolgozott anyag művészileg egyedi elrendezését kéri számon, mondván, hogy nincs bennük „semmi *Compositio*. Úgy tetszik, hogy a' sok nyomorúlt Rittergeschichte-ke't lopdosta meg, 's egyből is, másból is kiszedvén holmit, a' sok rosszabból egy új rosszat gyártott minden mesterség nélkül. Velut aegri somnia!”⁴⁷ A másik végletet Csokonai és Kölcsey esetével lehet bemutatni. A tízes évektől Kazinczy a *Paraszt dalt* tartotta Csokonai egyik legjobb költeményének, azzal együtt, hogy úgy sejtette, a vers nem közvetlenül személyes, hanem irodalmi élményen alapul, bár az előképet minden próbálkozása ellenére sem sikerült kiderítenie.⁴⁸ 1827-ben kiemeli a szívéhez legközelebb álló darabok közül, és az ihlető élmény szempontjából eredetinek tekintett *Csikóbőrös kulacs* elé helyezi: „E' nagyszépségű, mások után dolgozott dalok között a' koronát a' *Paraszt-dal* érdemli, még inkább mint a' Csokonay által önmagából merített *Csikóbőrös Kulacs*, hol az ő dévaj ere kifogyhatatlanságát nem csudálni nem lehet.”⁴⁹ 1813-ban igen nagy elismeréssel szól Kölcseynek *A' költő (Tiszták miként...)* című verséről, és schilleri lélekkel írott alkotásnak ítélve lelkesen megküldi Kis Jánosnak a művet: „Ezen dal alatt Schillert egy Magyar, még teljes erejére nem kapott ifjúból látszom magamnak hallani; 's még abban is Schillert hallom, hogy sok helytt a' dicitio ellen kifogások lehetnek.”⁵⁰ A széphalmi mesternek most nem jut eszébe konkrét előképet keresni, hanem boldogan nyugtázza, hogy Schiller szellemiségének és költőiségének jegyében eredeti magyar mű született. Ezzel összhangban az irodalmi előképek felhasználásának kívánt módját jól mutatja az, ahogy Kazinczy Lakos János egyik költeményét átírásra ajánlja Csokonainak. Magáról Lakosról úgy ítélt, hogy „rosszúl ír magyarul”, de „tíze szép, 's férfi lélek lakik benne”.⁵¹ 1804-ben egyik versét annak ellenére nevezi „mennyei szépségű” poemácskának, hogy elmondja róla: „Nyavalyás Critica volna felakadni azon, hogy a vers [értsd: verselés] rossz, a' magyarság darabos, az értelem homályos”. Az erősen kifogásolt nyelvi megoldások ellenére annyi értéket lát a szöveg által sejtett élményben, hogy Csokonait kéri: „engedje magát” a költemény „tüzétől felmelegedni, 's öntse érthető és tiszta magyarságba” a verset. Lakos írásaiban azért lát kiaknázandó lehetőségeket, mert a „fogyatkozásokkal” bíró versek is költői lelket sejtetnek.⁵² Kazinczy

⁴⁶ „Seinen Frevel gegen Dichtkunst, Versification und Sprache hat er durch das schamloseste Plagiat wider den unsterblichen Sänger an der Limmath aufs höchste getrieben, indem er Gessner's Schöpfungen in Stücke brach, und die Hälfte der einen Idylle, zu die [!] Hälfte der anderen gefügt hat, um sagen zu können (siehe die Vorrede zu den Idyllen) er sey originaller Idyllendichter.” (KAZINCZY, [Cím nélküli recenzió HUBAI Miklós *Költeményes Munkái*, Pest, 1809. című kötetéről], *Annalen*, 1811, IV, 65. Újraközölve: KAZINCZY 1902, 53–54. Lásd még Kazinczy–Rumy Károly Györgyhöz, Széphalom, 1811. február 21. *KazLev* VIII, 339–340.)

⁴⁷ Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1807. augusztus 28. *KazLev* V, 132.

⁴⁸ A *Paraszt dal* előképével kapcsolatos feltevéseket máig nem sikerült filológiailag megnyugtatóan igazolni. Legfrissebben és legkimerítőbben SZILÁGYI Ferenc foglalta össze a problémát: CSOKONAI 1994, 806–809.

⁴⁹ *Muz*, 1829, 4. kötet, 21. rész, I/11. közlemény, 73. Modern kiadás: CSOKONAI 1960, 335.

⁵⁰ Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1813. június 12. *KazLev* X, 485.

⁵¹ Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefhez, Ér-Semlyén, 1803. december 29. *KazLev* III, 136.

⁵² Kazinczy–Nagy Gáborhoz, h. n. 1804. március 9. *KazLev* III, 185.

tehát a jó költőt – az adott esetben Csokonait – képesnek tartja arra, hogy egy lírai ihleten alapuló, de nem jól sikerült verset szerencsésen átirjon, ha bensőleg sikerül újraélni vagy felidézni magában a költőtárs sejthető, költői megjelenítésre méltó érzését. A nagy alkotások mintául vételét is nyilván ilyen módon lehet sikerrel megvalósítani. (A mintakövetésnek ez a modellje lehetett az alapja annak a felhatalmazásnak, amelyet Kazinczy költői művek kiadóinak készséggel megadott, hogy tudniillik még meghalt szerző művein is jelentős korrekciókat végezzenek.)

Kazinczy egész életében hadakozott az alkalmi költészet ellen. Ez az ellenszenv jelentős mértékben arra vezethető vissza, hogy e műtípus egyes darabjai a körülmények kényszerítő hatása miatt – hisz adott alkalomra, adott időre kellett elkészülni a művel – gyakran nem személyesen átélt lírai ihletből fakadtak, hanem a szerző több-kevesebb rutinnal az alkalomnak megfelelő sablonokat szerkesztett össze. A sok, ily módon megalkotott, gyanús hitelű írás a műfaj egészét kétségessé tette Kazinczy számára. 1803-ban Kozma Gergely egy halotti prédikációját küldte meg Kazinczynak, aki szűk két év múlva megdicséri a szép magyarságot, az ékesszólást, és elismeri, hogy „sokféle olvasás tetszik” a szövegen, majd azonnal hozzáteszi, hogy az „*Alkalmatosságokra írt verseket és Munkákat*” [kiemelés az eredetiben] általában „nem igen” szereti. Ellenszenvét a műfaj lejárátódásával és hiteltelenségével indokolja: „Nyűgben van az Író 's elakad; hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalása is, mert a' miket elpazérolva látunk azokra, a' kiket szemekkel látunk, 's magunk között ismertünk, azok mind hazug dicséretetek. De ebben nem magát az Urat, hanem az Úr hívtalát vádoljuk.”⁵³ Az iskolai poétikaoktatást és a közfelfogást is azért tartja tévútra vezetőnek, mert egyik sem fordít kellő figyelmet a lírai ihletre, és mint Csokonai kapcsán 1827-ben írja, az iskolákban „és minden más helytt, jó fejnek az tartatik, a' ki dolgozásaival, a' mikorára parancsoltatott, készen van, csak verse vers legyen, grammaticai és prosodiai hibák nélkül, nem hamis rímekkel, 's ha ömölve, bugyogva foly.”⁵⁴ Feltehetően ez a norma ölt testet abban a tanácsban is, amelyet Kazinczy 1793-ban köt Csokonai lelkére, arra intve őt, hogy „ne névnapi köszöntöket, ne Török Marsokat írjon, hanem dallja a' szív szelid érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit”. A sikeres mintakövetés érdekében példával is igyekszik segíteni ifjú barátját, és minden munkái mellé küld neki egy Bürger- és egy Ewald Kleist-kötetet.⁵⁵ Jóval később, 1810-ben Berzsenyi részesül ha-

⁵³ Kazinczy–Kozma Gergelyhez, Ér-Semlyén, 1805. március 1. KazLev III, 274. A kérdéses halotti prédikációval kapcsolatban lásd Kozma Gergely–Kazinczyhoz, Sz. Cseritz, 1803. július 31. KazLev III, 79. és a levélhez tartozó jegyzetet.

⁵⁴ Muz, 1829, 4. kötet, 21. rész, I/11. közlemény, 59. Modern kiadás: CSOKONAI 1960, 334.

⁵⁵ Kazinczy–Kis Jánoshoz, Regmec, 1793. július 27. KazLev II, 297. Néhány évvel korábban Édes Gergelynek ír hasonló szellemben verseit kritizálva: „csak azon kérem az Urat, hogy ne Gelegenheits-Gedichteket, az az névnapi menyegzői etc. poemátskákat, hanem szívnek érzéseit, szerelmet, elcsüggedést, örömet, tsfn-talankodást írjon. Jó példával ment ebben elő egy Anonymus, a' ki Wébernél az idén Stolbergből, Höltyből, Kleistből, Bürgerből fordított énekeket adott ki, noha nem tudom an faventibus vel invisus musis, mert a' munkát még tsak az ujság-levelekből ismerem. A' szegény Kassai Szabó Dávid verseit szenvedhetetlenné teszi az az átkozott sok Ujlaki Béla, és Piber uram, perceptor uram névnapi köszöntései. Abban a' kis munkában is mellyet most ada ki Weber illy nevezet alatt: Heliconi Virágok 1791-dik esztendőre, szedte Kazinczy Ferencz,

sonló figyelmeztetésben. Mikor Kazinczynak 1809-ben megszületik harmadik leánya, a niklai barát kedvesen évődő versben üdvözlö a kicsit csalódott, fiúgyermeket váró apát, és egyben költészetre alkalmatlan körülményeire panaszkodik.⁵⁶ Kazinczy magáról a versről nem ejt szót, csak kéri barátját, hogy a „lyrica Múzsától” el ne pártoljon, és kerülje „mindenek felett a’ Gelegenheitsgedichteket”, majd elmondja, mennyire csodálja, „hogy az emberi szívnek legszentebb érzéseit, az életnek legboldogabb scénáit [...] olly szépen” tudja „kikapni” és dalai „tárgyaivá tenni”.⁵⁷ A költészet értékelésének egyik mellőzhetetlen szempontja tehát Kazinczynál az, hogy mennyire képes egy vers a mélyen megélt lelki érzés személyes hitelének megteremtésére. Ebből következik, hogy a költővel szemben támasztott egyik legfontosabb és mellőzhetetlen követelmény, hogy érzékeny, érzésekben gazdag lélek legyen.

Az elmondottak szellemében kell értékelni Kazinczynak Kisfaludy Sándorról alkotott ítéletét. Már korábban láttuk, milyen nagy dicséret járt azért, mert Himfy két kötete nem az alkalmi költészet hagyományait folytatta. Recenziójában Kazinczy nagy elismeréssel ír arról is, hogy Kisfaludyban megvan „a kényessége az érzésnek” és „az a könnyűség, mellyel ő a maga érzéseit kinyomni tudja”. Ehhez járul „a szép-világ tónusa, s a német, francia s olasz nyelvek stúdiuma által kimívelt” ízlés. A veleszületett és nélkülözhetetlen adottságokhoz tehát szerencsésen kapcsolódik a kifinomult társalgási stílus és a modern nyugati irodalmak tanulmányozásán csiszolt ízlés mint olyan kellékek, amelyek a neológia követelményeit kielégítik, és indokoltan biztosítanak helyet Kisfaludynak Báróczival, Daykával, Kissel és Berzsényivel egy sorban. Az előképek művészi alkalmazása is a széphalmi normáknak megfelelően történt, hiszen Kazinczy úgy látja, a *Himfy szerelmei* személyesen átélt lírai ihletből fakad, és ezért a teljes kiadásáról 1808-ban elismerően mondja, hogy az abban foglalt dalok „nem másoknak hasonlatosságokra vannak énekelve, hanem önnszívdeből buzogtak-fel.” Ezen az értékelésen az sem változtat, hogy Kazinczy megengedő formában említést tesz Petrarca hatásáról, mert mint láttuk, ha az előkép mélyen és személyesen van átélve és művészileg van feldolgozva, semmiképpen sem lehet azt az alkotó gyengéjének tekinteni. Kazinczy tehát egyéb megnyilatkozásaival összhangban írja levelében Kisfaludynak: „Lebegett légyen bár lelked előtt a’ Laura’ éneklője, sejdítse azt bár a’ könyvnek még elrendelése ’s még a’ laistromok is, hogy az ő nyomdokain jártál, ki az, a’ ki Tégedet néki *félénk követőjének* ismerjen? Én részemről látom miben hasonlítás és nem hasonlítás hozzá”.⁵⁸ A vitathatatlan költői érdemet azonban jelentősen korlátozza, hogy mindezek a tulajdonságok nem egyesültek „oly zengésű versekkel [...], amelyekben Dayka énekelt”.⁵⁹ A recenzió német változatából

eggynehány jó példája van az abbeli jobb izlésnek ’s azon leszek, hogy Orpheusomban még többeket adasak.” (Kazinczy–Édes Gergelyhez, Bécs, 1791. augusztus 17. *KazLev* II, 223.)

⁵⁶ Berzsényi–Kazinczyhoz, Nikla, 1809. november 25. *KazLev* VII, 84–85. A vers kezdősora: Barátom, a gonosz cakó... Az előzményt lásd Kazinczy–Berzsényihez, Széphalom, 1809. október 21. *KazLev* VII, 30–32.

⁵⁷ Kazinczy–Berzsényihez, Széphalom, 1810. január 1. *KazLev* VII, 190–191.

⁵⁸ Kazinczy–Kisfaludy Sándorhoz, Széphalom, 1808. május 13. *KazLev* V, 450.

⁵⁹ KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, I, 742–743. „Und was würde unseres Kisfaludi’s Poesien geworden seyn, wenn diese Zartheit von Gefühlen, diese Leichtigkeit diese Gefühle auszu drücken, dieser durch den schönen Conversationszirkel und durch das Studium der deutschen, französischen

egyértelműen kiderül, hogy Kazinczy itt a német, a francia és az olasz mintát követő Ráday-nem használatának hiánya miatt marasztalja el⁶⁰ és helyezi Dayka mögé Kisfaludyt. A *Dayka életéből* – áttételesen – ugyanezt a kritikát olvashatta ki a szerelmes dalok szerzője. Kazinczy úgy emlékezik vissza, hogy Dayka *Titkos búja* és *Esdeklése* nem utolsósorban éppen az idegen minta követése miatt nyerte meg tetszését: „Barátom, mondám neki [ti. Daykának, mikor az felolvasta a verseket], ez olasz dal, nem magyar. Ausoniai hév van benne; forró, mint annak klímája.”⁶¹ Ha ezt olvasva Kisfaludy felidézte magában Kazinczy 1808-as levelét, azt kellett látnia, hogy Daykával szemben megint ő maradt alul. Mert bár a széphalmi mester örömmel vallja Kisfaludy érdemeit, és köszöni, hogy fényt hozott a magyar hazára, fülével azt is érzi, hogy „mennyivel bájosabb az Ausoniai Sonettók’ zengése, mint ez a könnyebb verselésű dallás.”⁶² Visszatérve a recenzióra: a kritikus elismeri, hogy a megbírált költő „nyelve bőv ugyan, s igen kedves s sok helyeken csudálást is érdemlő: de nem tudós nyelv, nem klasszikus tisztaságú, nem *grammatisch correct*.” A hibák részletezése során a provincializmusokon és az alacsony stílusrétegből származó szavak helytelenítésén túl jórészt azokat a nyelvi megoldásokat kifogásolja, amelyek úgy térnek el az ő saját grammatikai normáitól, hogy az eltérésre nem talál művészi indokot. Ilyen alapon rója fel Kisfaludynak, hogy például „a hazud és dühöd néki *hazudik és dühödik*”.⁶³

Kazinczy nem tartotta az általa publikált összes Dayka-verset kifogás nélkül. A bevezető tanulmányban röviden beszél is arról, hogy ha a költemények nagyobb kötetet tettek volna ki, néhányat el is hagyott volna közülük.⁶⁴ Kis Jánoshoz 1813-ban írt levelében nem tagadja, hogy az örökbecsű darabok között „sok férges” található.⁶⁵ Kölcseynek pedig 1817-ben úgy ír, hogy Daykának csupán 3 vagy 4 olyan verse van, amelyeket szívesen magáénak vallana.⁶⁶ Bár véleményét sokaknak – köztük Ruszek apáton keresztül Kisfaludynak is – megírta,⁶⁷ ez nem változtat azon, hogy Daykát a legnagyobb

und italienischen Dichtersprache gebildete Geschmack mit Dayka's Rádayscher Versification in seinen noch immer nicht gedruckten und nur von weinigen gekannten Liedern vereint worden wäre!" (Annalen, 1809. szeptember, 134–135.)

⁶⁰ Vö. „A [magyar verselés] *harmadik* nemére Ráday adott mind példákat, mind leckét. Érezvén, hogy a nem skandált ének örök ellenkezésben van a muzikai kompozíciókkal, s szertelen olvasása szerént járatos lévén a németek, franciák és olaszok literatúrájokban, kik verseiket skandalatlanul soha nem írták, ezeknek példája szerént kezdette mérni dalainak lábait.” (KAZINCZY, *A magyar verselésnek négy nemeiről* = KAZINCZY 1979, I, 803.)

⁶¹ KAZINCZY, *Dayka élete* = KAZINCZY 1979, I, 765.

⁶² Kazinczy–Kisfaludy Sándorhoz, Széphalom, 1808. május 13. KazLev V, 450.

⁶³ KAZINCZY, *Recenzió Himfy szerelmeiről* = KAZINCZY 1979, I, 743.

⁶⁴ KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XLV. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 777–778.

⁶⁵ Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1813. szeptember 8. KazLev XI, 45. Vö. MEZEI 1998, 100, 136.

⁶⁶ „Én mind Virágot mind Berzsenyit tisztelem, azt tudja Uram Öcsém; de egyetlen egy darabjok sincs, a' mit szeretnék ha én írtam volna. Igen a' Dayka 3 vagy 4 dalát, igen a' Kis Hajós énekét 's Hymenaeumát (ha ez Rádaisan volna) igen a' Csokonai Paraszt dalát.” (Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1817. június 14. KazLev XV, 242.) Dayka megbecsülését jól mutatja, hogy Kazinczy tőle szeretne legtöbb verset magáénak tudni.

⁶⁷ Kazinczy–Ruszek Józsefhez, Széphalom, 1816. október 2. KazLev XIV, 307; Kazinczy–Döbrentei Gáborhoz, [Széphalom], 1816. október 2. KazLev XIV, 313–314; Kazinczy–Horváth Endréhez, Széphalom,

magyar költőnek tartotta, és hogy Dayka hibáit a Kisfaludy-recenzióhoz hasonló részletekkel sem ő, sem más nem fejtette ki. Ez a helyzet alapul szolgálhatott arra, hogy Kisfaludy igazságtalannak érezze Kazinczy eljárását, különösen 1813 előtt, amikor egy, csak nagyon kevesek által ismert költővel szemben marasztalta el őt. Nem tudhatott persze arról, hogy a széphalmi mester a kötet megjelenése után nem sokkal Döbrenteihez fordult, kérve őt, hogy Daykát és Berzsenyit recenzeálja „a’ Muzéumban, mind a’ kettőt teljes szabadsággal, vagdalva a’ hol érdemlik, és minél hosszúabban.”⁶⁸ Döbrentei elvállalta a bírálat megírását, csak mint látszik, végül nem jutott hozzá, Kazinczy pedig nem erőltette az ügyet. Nincs kizárva, hogy ebben közrejátszott Döbrentei véleménye, az tudniillik, hogy az Erdélyi Muzéum szerkesztője az irodalmi értékrend szempontjából igazságtalannak tartotta a *Himfy* epigrammát, és válaszelevelében így nyilatkozott: „Dayka iránt tisztelettel vagyok, de nekem úgy látszik, hogy Dayka nem nyithat Himfynek Olympust. Azt neki egy épen úgy elragadó, genialis, de classicitásra épen úgy mint Dayka, figyelmező Poéta mondhatta volna.”⁶⁹ Bár nem adathozható, kézenfekvőnek tűnik, hogy Kazinczy nem örült volna egy olyan recenzióknak, amelyben Daykát úgy bírálták volna meg, hogy egyúttal kétségbe vonják, hogy ő az addig élt legnagyobb magyar költő. Olyan körülmények között került tehát sor Kazinczy és Kisfaludy – Ruszek közvetítésével lezajlott – levélváltására, hogy a kazinczyánus tábor az életrajzban megjelenteken túl nem tett közzé árnyalt értékelést Daykáról. A nagyhatású írások szerint Dayka fölötté áll Kisfaludynak, aki ugyanakkor az idegen szépségek honosítására törekvő neológia kánonának prominens tagjaként van számon tartva.

1810-ben Kazinczy Berzeviczy Gergellyel vitázva kifejti, hogy a történelem tanúsága szerint „ha valahol a’ *Jó* gyökeret vert, ott mindig a’ *Szép* készítette az utat. A poesis és mindaz, a’ mi ezzel szorosabb vagy tágabb összeköttetésben vagyon, a’ legszebb virága az emberi elmének, az pedig nyelv nélkül nem virágozhatnak; [...] s a’ nyelv alatt minden nemzetnek a’ *maga saját* nyelvét értem.”⁷⁰ Azáltal, hogy Kazinczy a nemzeti nyelv fejlesztését a poézis, a szép és a jó összefüggésrendszerébe helyezi, morális távlatot ad az általa képviselt ügynek. A végcél, a jó előmozdítása pedig minden egyes közbülső állomásnak, így a patriotizmusnak is, megadja a saját funkcióját és értelmét. 1816-ban a *Hunyady János* előszavában Kisfaludy leszögezi, hogy ő nem úgy írta drámáját, „mint Poéta, hanem mint Hazafi – a’ ki Hazájának minden tehetsége szerint szolgálni kíván”. Reméli, hogy azon mód miatt, ahogy főhősét színre állította, darabja „minden időben

1816. október 6. KazLev XIV, 334–335; Kazinczy–Takács Józsefhez, Széphalom, 1816. október 10. KazLev XIV, 356; Kazinczy–Kis Jánoshoz, Széphalom, 1816. október 27. KazLev XIV, 388–389; Kazinczy–Döme Károlyhoz, Széphalom, 1816. december 23. KazLev XIV, 490; Kazinczy–Pápay Sámuelhez, Széphalom, 1817. március 8. KazLev XV, 109; Kazinczy–Gróf Majláth Jánoshoz, Széphalom, 1818. január 15. KazLev XV, 434; Kazinczy–Gróf Majláth Jánoshoz, Széphalom, 1818. február 27. KazLev XV, 492. (Ez utolsó levélben a következő verseket nevezi Dayka legjobbjainak: *A’ titkos bú*, *Esdeklés*, *A’ rettenetes éj*, *Kazinczyhoz*, *Az esztendő első napján*.)

⁶⁸ Kazinczy–Döbrenteihez, Széphalom, 1813. július 8. KazLev X, 481.

⁶⁹ Döbrentei–Kazinczyhoz, Andrásfalva, 1813. szeptember 12. KazLev XI, 56.

⁷⁰ Kazinczy–Berzeviczy Gergelyhez, Széphalom, 1810. július 23. KazLev XXII, 256.

Hazafiságra búzdító Dráma léssen, valamikor a' Haza veszedelemben forgand".⁷¹ Kisfaludy tehát az irodalom végcélját a patriotizmus érdekében való mozgósításban jelöli meg. Neki a külföldi mintakövetést szükséges eszközként számon tartó neológia a magyar irodalom és nyelv nemzeti specifikumát veszélyeztető törekvésnek tűnik.⁷² Ezért fordul szembe Kazinczy fogság utáni programjával, és ezért mondja Ruszekhez írott utolsó levelében: „Úgy mint hazafi pedig én vagyok az első, ki Kazinczynak minden rajtam ejtett harapásaiért megbocsáttok, ha lemond Gallo-Teuto hungarizmusáról.”⁷³ Látható, hogy személyes sérelmek és elvi kérdések szorosan összefonódnak a vitában, és Kisfaludynak feltett szándéka, hogy az előbbit alárendelje az utóbbinak. Ennek ellenére leveleiben szinte mindig a személyes sérelmek felől közelíti meg a kérdéseket, de fontos állításai arról szólnak, hogy miként helyezi el magát és műveit az irodalmi közegben.

Indulatosan támadja Kazinczynak azt az állítását, hogy Bécsben inspiráló kapcsolatba került Báróczival. „En részemről talán hármát sem szóllottam véle a' szolgálaton kívül. Soha embert rútabb hüvelyből rútabban magyarul, németül, és deákul beszélleni nem hallottam; úgy hogy én szinte most is bámúlok rajta, hogy az a' Báróczy lehetett a' Kaszszandrának etc. fordítója, a' kit én Báróczynak esmertem.”⁷⁴ Kisfaludy nem támadja Báróczy fordítói teljesítményét, de nagyon határozottan leválik az általa képviselt xenologizálásról, és Virágot, Verseghyt, Szabó Dávidot valamint a fiatal Kazinczyt jelöli meg mesterének. Azt teszi még hozzá, hogy a nyelvében rejlő jó magyarságot annak is köszönheti, hogy megfordult „Magyar Országnak több részeiben, és Erdélyben is”,⁷⁵ de nem nevezi meg, milyen nyelvi rétegekkel érintkezett utazásai során. Az mindenesetre Kazinczyétól eltérő költői nyelvmodellre vall, hogy irodalmon kívüli nyelvszokásokat ilyen mértékben figyelembe vesz.

Szenvedélyes indulatok kerülnek felszínre Dayka megítélése során. Dayka egyrészt a neológus kánon legjelentősebb költőnek mondott tagja, másrészt az, akivel szemben Kisfaludy sorozatosan rosszabb költőnek bizonyult Kazinczy véleménye szerint. Kisfaludy részletekbe menő elemzés nélkül középszerűnek minősíti Daykát, és a „falusi mesternél” műveltebb olvasókra hivatkozva kudarcra ítéltnek tartja Kazinczy azon törekvését, hogy a neki tulajdonított értéket a közvéleménnyel elfogadtassa: „Azért Dayka még is az marad minden értelmes magyarnak ítélete szerint – hangzik az ellenvélemény –, a' kiből lehetett volna talán annak fele, a' mit Kazinczy állított felőle, ha a kora halál Őtet el nem ragadta volna”. Kisfaludy nem hagyja megjegyzés nélkül Kazinczynak azt az eljárását, hogy Daykával hitelesítse a különböző művészi teljesítmények neológia szempontjából való megítélését, vagy ahogy ő mondja: „poétai élet és halál Bírójává” tegye Daykát. Ennek a szerepnek az illetéktelenné tételét is Dayka lebecsülésével éri el, azt állítván, hogy neki „még dajka kellett volna, hogy poétai gyermekségéből emberré neveltessék”. Kisfaludy a hömpölygő gondolatmenet végén Kazinczy irodalmi és nyelvi törekvéseinek

⁷¹ KISFALUDY Sándor, *Hunyady János* = KISFALUDY S. 1892–1893, IV, 10.

⁷² Vö. MARGÓCSY 1981, 759–760; HORVÁTH J. 1936, 19–26.

⁷³ Kisfaludy Sándor–Ruszek Józsefhez, Sűmeg, 1817. január 25. KISFALUDY 1892–1893, VIII, 346.

⁷⁴ Kisfaludy Sándor–Ruszek Józsefhez, Sűmeg, 1816. április 17. KISFALUDY 1892–1893, VIII, 290.

⁷⁵ Kisfaludy Sándor–Ruszek Józsefhez, Sűmeg, 1816. április 17. KISFALUDY 1892–1893, VIII, 291.

káros voltát mutatja be Dayka példáján, azzal a gondolattal játszva el, hogy a neológia követése révén még az addig elért csekély érdemtől is megfosztotta volna magát, ha fiatalon nem hal meg.⁷⁶ Látható, hogy Kisfaludy minden törekvése arra irányul, hogy kiiktassa Daykát az értékmeghatározó és értékviszonyító szerepből, melybe Kazinczy írásai révén és szándéka szerint Dayka kerülni látszott. Minderre a neológia vezére érdemben és tárgyyszerűen nem válaszol. Leveleiben azonban korábbi sarkalatos állításait különböző partnereinek megerősíti; így a legfontosabbat, hogy Daykát változatlanul a legnagyobb magyar költőnek tartja: „K[is]f[aludy] 's mások azt ítélik D[ayka] felől, a' mit akarnak; én pirulás nélkül mondom-el még egyszer, a' mit Életemben lap XLVIII. mondtam.”⁷⁷

1817 júniusában Kazinczy már olvasta Kölcsey recenzióját Csokonairól és Kis Jánosról. Mind a kettő nagyon megnyerte tetszését. Az ismertetett vita fényében érthetővé válik, miért volt neki olyan fontos, hogy az a kritikus írjon bírálatot Daykáról, aki addigi munkáival szakértelme folytán jelentős tekintélyt vívott ki magának. Az sem mellékes, hogy tudta, Kölcsey igen nagyra becsüli Daykát, hiszen 1813-ban, amikor gyors egymásutánban látott napvilágot Dayka és Berzsenyi verseinek gyűjteménye, Kölcsey nagyon határozott véleményt küldött Széphalomra. Számos kifogást emelt Berzsenyivel szemben, és kijelentette, hogy ő Daykával marad, „ki mint kezünkben van, mindedig egyetlen litteraturánkban”.⁷⁸ Meg kell említeni, hogy ezzel a nyilatkozattal Kölcsey nemcsak Daykának, hanem Kazinczy kiadói gyakorlatának és így ízlésének is hódolt. A Csokonai-recenzió arról is meggyőzhette Kazinczyt, hogy fiatal barátja véleménye Daykáról az idők folyamán nem változott, hiszen a bírálatban többször elismerően nyilatkozott róla. Csokonairól többek között azt állítja, „hogy az érzés és kultúra tekintetében őtet Daykához tennünk nem lehet”, később pedig megjegyzi, hogy „bár az öreg Sulzert ismerte is, de még sem fogta fel az esztétikának szellemét, s nem érzette eléggé tisztán azt, amit íróink közül sok mások is nem éreznek, s ami Báróczyt és Daykát nagyokká tev.”⁷⁹ Kazinczy ekkor még nem olvasta a már elkészült Berzsenyi-recenziót, amely szintén arról győz meg, hogy Kölcsey azokat tartotta nagy költőknek, akik a neológia kánonának prominens tagjai voltak. Hármójukat emelte ki: Daykát, Himfyt és Berzsenyt.⁸⁰ Nincs okunk feltételezni, hogy lasztóci tartózkodása alatt megváltozott volna Kölcsey véleménye, hiszen jóval később, az 1825-ös *Egyházi beszéd*ben is arról ír,⁸¹ hogy szánja „az

⁷⁶ Kisfaludy Sándor–Ruszek Józsefhez, Sűmeg, 1816. április 17. KISFALUDY 1892–1893, VIII, 284–286.

⁷⁷ Kazinczy–Ruszek Józsefhez, Széphalom, 1816. október 2. KazLev XIV, 307. A hivatkozott rész a Dayka-életrajz zárófordulata: „Kedvelljék a' Kellem' Istennéji áldozatomat [értsd: a Dayka-életrajzot, illetve Dayka verseinek kiadását], melyet nekik Papjoknak sírján nyújtok, 's emlékezetét tartsák-fenn örök ifjuságban. Méltóbb e' kegyre közöttünk eddig ugyan még senki nem volt.” (KAZINCZY, *Dayka élete* = DAYKA 1813, XVIII. Modern kiadás: KAZINCZY 1979, I, 779.) Lásd még Kazinczy–Döbrentei Gáborhoz, [Széphalom], 1816. október 2. KazLev XIV, 313–314; Kazinczy–Horváth Endréhez, Széphalom, 1816. október 6. KazLev XIV, 334–335.

⁷⁸ Kölcsey–Kazinczyhoz, Álmosd, 1813. szeptember 15. KölcseLev 22.

⁷⁹ KÖLCSEY, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések*, KÖM2, I, 403, 410.

⁸⁰ KÖLCSEY, *Berzsenyi Dániel versei*, KÖM2, I, 423.

⁸¹ KÖLCSEY, *Egyházi beszéd*, KÖM2, I, 482.

embert, aki nem érezheti, mely kincset bír a nemzet Daykában és Virágban, Kisben és Berzsenyiben, a két testvér Kisfaludyban s még némely kevesekben”.

Az eddigi vizsgálat eredménye nem mond ellent a feltételezésnek, miszerint Kölcsey Kazinczy hatására és a neológia szellemében kezdett neki 1817. június végén a Dayka-bírálat megírásának. Kazinczynak feltehetően arról kellett meggyőzni barátját, hogy az adott irodalmi viszonyok között, még egy ilyen elmérgesedett helyzetben is lehet olyan kritikát írni, amely nem élezi tovább a szembenálló felek között az ellentétet. Kölcsey minden bizonnyal tájékozott volt a Kisfaludyval folytatott vitáról. Kazinczy 1816 októberében megírta Döbrenteinek, hogy elküldte Kisfaludy levelét Szemerének, aki a hónap végén nyugtázta a küldeményt.⁸² Kölcsey pedig januárban Pécelre érkezett, ahol nyilván részletesen kitérőleg tárgyalta az ügyet, amelyről egyébként ő is kapott Széphalomról egy rövid ismertetőt.⁸³

Kölcsey 1817-ben visszautasította, hogy Kazinczy kilenc kötet fordításáról recenziót írjon. E visszahúzóásban lényeges szerepe van annak, hogy a művek áttanulmányozása során Kölcsey arról győződött meg, hogy Kazinczy fordítási gyakorlata nagyon sokban nem tesz eleget a neológia elvi programjának. Nézetem szerint Kölcsey ezt az álláspontját nem akarta a nagyközönség elé tárni, és inkább elállt a bírálat megírásától, mert igen rossz helyzetbe hozta volna a neológiát, ha a kazinczyánus táboron belülről született volna elmarasztaló kritika a fordításokról.⁸⁴ Döntését az is motiválhatta, hogy Kazinczyról, a nyelvújítási viták főszereplőjéről lehetetlennek tűnhetett úgy írni, hogy az ne ingerlje további elfogult nyilatkozatokra a szemben álló feleket. Úgy tűnik, Daykáról Kölcseynek lényegesen könnyebb lehetett írni, hiszen az ő kánonbeli helyéről egyetértés volt közte és Kazinczy között. Kölcsey tudott arról is, hogy Kazinczy Daykának csak néhány versét tartotta igazán nagy és maradandó alkotásnak, így nem kellett attól tartania, hogy kritikai megjegyzései miatt a nyilvánosság előtt kerül szembe mesterével. Ezekén túl azt is figyelembe lehet venni, hogy Kölcsey a Daykáról írott recenzióval némileg kárpótolni tudta Kazinczyt azért, hogy nem írta meg a kilenc kötetéről a bírálatot, hisz a Daykiadás a széphalmi mester jelentős munkái közé tartozott.

Kölcsey kritikus módszerének fontos jellemzője, hogy a vizsgálat tárgyává tett költőt különböző szempontokból hasonlítja pályatársaihoz. A Csokonai-recenzióról beszámolva azt írja Kazinczynak, hogy hasonlítania „*kell*ett Csokonait mind Daykával, mind Himfyvel”.⁸⁵ A bírálattörődék fennmaradt részében Kölcsey ezzel a módszerrel él. A költői lelkialkatból levezetett nyelvi teremtőerőt vizsgálva helyezi egymás mellé Daykát és Himfyt. Bírálata kezdő mondatában leszögezi, hogy a „poetai geniet, mint minden más geniet a világon közönséges regulák által meghatározni nem lehet. Mindaz amire itt tapogatódzások által vezettethetünk, nem egyéb, csak individuális tapasztalás.”⁸⁶ E kijelentéssel Kölcsey elhárítja magától azt az igényt, hogy a két költő-zsenivel kapcsolatban

⁸² Kazinczy–Döbrentei Gáborhoz, [Széphalom], 1816. október 2. KazLev XIV, 316; Szemere–Kazinczyhoz, Pécel, 1816. október 24. KazLev XIV, 380–381.

⁸³ Kazinczy–Kölcseyhez, Széphalom, 1817. január 13. KazLev XV, 21.

⁸⁴ Lásd GYAPAY 1999.

⁸⁵ Kölcsey–Kazinczyhoz, Cseke, 1815. április 8. KÖM2, III, 170. (Kiemelés tőlem – Gy. L.)

⁸⁶ KÖLCSEY, *Recenzió Dayka Gáborról*, KÖM2, I, 431.

egyetemes elvek felállítására törekedjen. Ehelyett mindegyiküket egyediségében jellemzi, és ezáltal lemond arról, hogy az értékítélet számára összehasonlíthatóvá tegye őket. Ennek az elméleti megközelítésnek a segítségével teszi lehetetlenné, hogy Dayka és Kisfaludy egymáshoz viszonyított művészi értékéről az alá- és fölérendeltség kategóriájával lehessen beszélni. Nincs semmi támpontunk arra nézve, hogy mit akart Kölcsey a recenzió további részében írni. Az azonban kiolvasható a ránk maradt töredékből, hogy – Kazinczy felfogásától eltérően – költői nyelvüket tekintve lényegileg azonos értékű alkotónak tekinti Daykát és Himfyt. Figyelmet érdemel, hogy az utóbbi költői nyelvének jellemezésekor a gazdagságot emeli ki mint a legfontosabb vonást, tehát éppen azt, amiről Kazinczy elismerő szavakat mondott recenziójában. Ezekben a gesztusokban azt a békéltető szándékot látjuk megvalósulni, amelyre a korábban tárgyalt egyéb források is következtetni engednek. Úgy gondoljuk, hogy e megközelítés lehetséges volta miatt szánhatta rá magát Kölcsey arra, hogy az irodalmi élet adott viszonyai között újra felvegye kritikusi tollát. 1817. július elején Pestre, majd szeptemberben Pécelre utazott. A megváltozott külső körülményekkel és különösen Kazinczy hatásának hiányával magyarázzuk, hogy a recenziót feltehetően nem fejezte be. Az a tény, hogy június második felében, tehát a lasztóci levelek megírása után a kritika területén Kölcsey és Széphalom között Kazinczy meglegedésére összhang alakult ki, a lasztóci levelek következményeinek újrágondolására készlet.

Rövidítésjegyzék

Annalen	Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume.
BÁROTZI 1794	[Gautier de Coste LA CALPRENEDE], <i>Kassándra</i> , mellyet frantziából fordított BÁROTZI Sándor magyar testörző, I–VII. rész, Pest, 1794 ² .
CSOKONAI 1960	<i>Csokonai emlékek</i> , összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs, Bp., 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 1).
CSOKONAI 1994	CSOKONAI VITÉZ Mihály <i>Összes művei</i> , sorozatszerk. SZILÁGYI Ferenc, SZUROMI Lajos, <i>Költemények</i> , 4, 1797–1799, s. a. r., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994.
DAYKA 1813	Újhelyi DAYKA Gábor <i>Versei</i> , öszveszedte 's kiadta barátja KAZINCZY Ferencz, Pest, 1813.
DebrGr	<i>Magyar Grammatika</i> , mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a Magyar Hírmondó íróinak költséggével, Alberti betűivel, 1795. (Közismert nevén: <i>Debreceni Grammatika</i> .)
DOMBY 1955	DOMBY Márton, <i>Csokonai élete</i> , s. a. r., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., 1955. (A kötet válogatást tartalmaz még

- GAÁL László Csokonai életére vonatkozó kéziratok jegyzeteiből és közli MÁRTON József 1816-os Csokonai kiadásának *Előbeszédét.*)
- FENYŐ 1961 FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Bp., Akadémiai, 1961 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 6).
- GYAPAY 1999 GYAPAY László, *Kazinczy és Kölcsey kapcsolatának alakulása egy tervbe vett recenzió alapján*, It, 1999, sajtó alatt.
- HORVÁTH J. 1901 HORVÁTH János, *Báróczi Sándor*, klny. a BpSz 1901. évi folyamából, Bp., 1901.
- HORVÁTH J. 1936 HORVÁTH János, *Kisfaludy Sándor*, Bp., 1936.
- HORVÁTH J. 1956 HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956.
- KAZINCZY 1817 KAZINCZY Ferencz, [Recenzió cím nélkül BEREKSZÁSZI NAGY Pál *Dissertatio Philologica de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingva Magyarica* (Pest, 1815) és SÍPOS József *Ó és Új Magyar [...]* (Pest, 1816) című értekezéséről], *TudGyűjt*, 1817, XII, 87–105.
- KAZINCZY 1879–1884 KAZINCZY Ferenc *Összes művei*, I–V, kiad. ABAFI Lajos, Bp., 1879–1884 (Nemzeti Könyvtár, 1, 3, 7, 12, 36).
- KAZINCZY 1902 KAZINCZY Ferencz, *Tövisek és virágok (Széphalom 1811): A Tövisek és virágok egykorú bírálataival*, kiad. BALASSA József, Bp., 1902 (Régi Magyar Könyvtár, 20).
- KAZINCZY 1979 KAZINCZY Ferenc *Művei*, I–II, kiad. SZAUDER Mária, Bp., 1979.
- KazLev KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960.
- KISFALUDY S. 1892–1893 KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, I–VIII, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., 1892–1893.
- KölcsLev KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 1990.
- KÖM2 KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., 1960.
- MARGÓCSY 1981 MARGÓCSY István, *Kazinczy és Kisfaludy Sándor*, It, 1981, 753–760.
- MEZEI 1998 MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15).
- Muz Muzárion.
- TudGyűjt Tudományos Gyűjtemény.

In June 1817, during his stay in Lasztóc Ferenc Kölcsey was about to break with his literary activity for ever. At the end of the month, however, he put down a two page fragment of a recension on Gábor Dayka. His contradictory behaviour can be explained by Kazinczy's influence, who – as we suspect – persuaded him to write a literary assessment of Dayka. Kazinczy seemed to be very much concerned in the publication of an influential recension, which regarded Dayka as a great poet. Kazinczy's intention can be understood by examining the role Dayka's figure played in the debates on neologism in the decade.

In 1813 Kazinczy published a collection of corrected and sometimes rewritten poems of his dead friend, Dayka. A thorough biography of the poet with a lengthy digression on Kazinczy's views on neologism was appended to the poems. Dayka was presented as a critic, who totally shared his friend's views on neologism, and as a poet, whose works artistically met these norms. In several writings of Kazinczy Dayka was characterised as the most prominent Hungarian poet, moreover as St. Peter of the heaven of poets. This meant he was the ultimate judge in poetic affairs having the right to decide who could, and who could not enter heaven. In this sophisticated construction a certain poetic language and a concept of literature was verified by the distinguished qualities of Dayka's oeuvre, and vice versa. In another set of writings Kazinczy expressed his views on Sándor Kisfaludy. Though he was very much respected, his works were always presented as inferior to that of Dayka's. When Kisfaludy reflected on Kazinczy's opinion, part of his argument was that Dayka was not a poet prominent enough to be compared to. Keeping that in mind we understand, that Dayka's assessment became a real key issue in the debates on Hungarian neologism. In 1817 Kölcsey was of the opinion that this acrimonious debate did much harm to Hungarian literature. As we can see from his fragmentary recension Kölcsey was to make an attempt to reconcile the opponents by stating that no genius can be defined by general terms. As a consequence Dayka and Kisfaludy seemed to be of incomparable character. This general introduction made it possible for Kölcsey to describe the faults and virtues of the two poets, which might have eased tension in Hungarian literary life.

BÉNYEI PÉTER

EGY IRÁNYREGÉNY „IRÁNYTALANSÁGA”

Relativizmus és metaforikusság Mikszáth Kálmán *Különös házasságában*

I.

Mikszáth írásművészetének legfontosabb poétikai és világgépi tendenciáit a régmúltban és a közelmúltban egyaránt több átfogó tanulmány és monográfia tárgyalta részletesen. Mindenki számára ismert elbeszélőművészetének előbeszédszerűsége, regénykompozícióinak anekdotikussága, jellemteremtésének lélektani motiválatlansága, témáinak, stílusának, poétikai eljárásainak akár egy műben egyszerre is érvényesülő romantikus, realista és folklorisztikus gyökerei stb. Szembetűnő azonban, hogy az elmúlt egy-két évtizedben viszonylag kevés olyan tanulmány született, amely egy konkrét szöveg elemzésével próbálta volna gazdagítani a Mikszáth-életműről alkotott értékítéleteket, a leírására használt fogalmakat vagy esetleg kimozdítani az egyes művekkel kapcsolatos megrogzult és napjaink irodalmi- és világtapasztalatának kérdezőhorizontjából természetlenné és idejétmúltnak tűnő értelmezéseket.

Az életmű egészének újragondolására és az egyes művek radikális újraolvasására egy nemrégiben megjelent kisonográfia¹ vállalkozott. Eisemann György munkája két irányban hozott jelentős változást a Mikszáth-recepcióban. Egyrészt szakított azzal a meghatározó értelmezői hagyománnyal, amely a romantika és a realizmus stílusjegyei és formaelvei mentén kísérelte meg a Mikszáth-szövegek kritikai újramondását. Másrészt, ezzel szoros összefüggésben, az eddig kizárólag a tizenkilencedik századi irodalmi tradíciókhoz sorolt szövegeket igyekezett a kortárs, századvégi és a 20. század eleji modernség poétikai alkotásmódjai felől is megszólaltatni. Az ezeket a szempontokat érvényesítő olvasatai révén Eisemann a Mikszáth-életmű súlypontjainak áthelyezésével is megpróbálkozott, igaz, csak egyetlen regény korábbi kulcsszerepét javasolta radikálisan újragondolni: a *Különös házasság*ot „a Mikszáth-kanonban csökkenő fontosságúnak”² ítélte meg.

Ezzel a véleménnyel újabb negatív fordulópontjához érkezett el az amúgy is hányatott sorsú regény befogadástörténete. Közismert, hogy a *Különös házasság*³ kortársi fogadtatása rendkívül visszafogott volt. Egyetlen komoly recenziót sem írtak róla, s a regény megjelenését kísérő szakmai közönyt az átütő hazai és külföldi közönségsiker sem ellen-

¹ EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1998.

² EISEMANN, *i. m.*, 118.

³ MIKSZÁTH Kálmán, *Különös házasság*, kiad. BISZTRAY Gyula, Bp., 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei [a továbbiakban: MKÖM], 13–14 [szövegidézetek esetében a továbbiakban: I., II.]).

súlyozta, mint például a *Szent Péter esernyője* esetében.⁴ A rövid publikációk és a közönség reflexiója szinte kizárólag a mű kortársi köztudatban még elevenen élő történeti tárgyának hitelességét hiányolta és kérte számon a regényen. Ezzel pedig egy rendkívül hosszú és a regény értelmezése szempontjából természetlenül vitának vették kezdetét. Az 1945 előtti Mikszáth-pályaképek, -monográfiák sem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a műnek. Egy kivételtől eltekintve⁵ átfogó értelmezés vagy ismertetés helyett csak néhány motívumát elemezték,⁶ vagy vallásosságának, politikai-társadalmi nézeteinek példatáraként szólaltatták meg a szöveget.⁷ A Schöpflin Aladár tollából született, kitűnő Mikszáth-kismonográfia adott először rövid, de meghatározó értelmezést a regényről. Schöpflin olyan történelmi regényként olvasta a *Különös házasságot*, „mely élesen rávilágít a múlt századeleji házasságjogi állapotok visszasságára és a magánéletre való visszahatására”.⁸ Bár regényelemzésében csak árnyaltan utal a mű realista jellegére, az egész életművel kapcsolatban hangsúlyozza a romantikát sok esetben „kijózanító” realizmus szövegszervező eljárásainak a jelenlétét és gyakori dominanciáját az egyes szövegekben. Ezzel minden szándéka és akarata ellenére jó kiindulási alapot adott az 1945 utáni marxista ábrázolásesztétikák kanonizációs törekvései számára.

A regény „értékének” és súlyának megítélésében a jelentős fordulatot éppen ez a marxista irodalomtörténet hajtotta végre. A Mikszáth-szövegeket az ábrázolás- és kifejezésesztétika fogalmai és előfeltevései alapján újraolvasó és újraértékelő értelmezések az *A Noszty fiú esete Tóth Marival* mellett elsősorban a *Különös házasságot* jelölték ki az életmű kulcsfontosságú alapművének. Tették és tehették mindezt azért is, mert ezt a két művet lehetett leginkább a kritikai realizmus értelmezői nyelvének bevett kategóriáival „újraírni”, és ideológiai normáinak és elvárásainak megfelelően kisajátítani. Így vált a *Különös házasság* – tulajdonképpen napjainkig kizárólagos – olvasatának alapjává az úgynevezett valóságábrázoló és társadalomkritikai tendenciák hangsúlyozása. Egy olyan szerzői szándék irányzatos megvalósulásaként olvasták a regényt, amely kora egyházpolitikai vitáiról akart allegorikus véleményt nyilvánítani. Az egymást követő tanulmányok és monográfiák szorgalmasan ismételték a regény antiklerikális és antifeudális irányzatosságáról, a haladó (liberális) és a konzervatív erők nagy társadalmi harcáról szóló értelmezéseket, és a szöveg valamennyi elemét ennek a jelentésnek a szolgálatába állították.⁹

Napjainkig mindössze két olyan interpretáció született, amely árnyalja, illetve némileg kimozdítja ezt a kizárólagos értelmet, igaz, mindkettő ezzel párhuzamosan a regény nyelvi-poétikai megteremtettségének, esztétikai hatásstruktúrájának a gyengeségeire hív-

⁴ IMRE László, *A romantikus regény kései modulációja (Szent Péter esernyője)* = I. L., *Műfajok létformája a XIX. századi epikánkban*, Debrecen, 1996, 293.

⁵ VÁRDAL Béla, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1910, 157–162.

⁶ RUBINYI Mózes, *Mikszáth Kálmán élete és művei*, Bp., 1917, 49–50.

⁷ ZSIGMOND Ferenc, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1927, 12, 18, 30.

⁸ SCHÖPFLIN Aladár, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1941, 110.

⁹ KIRÁLY István, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1952, 168–169; BISZTRAY Gyula, *Mikszáth Kálmán* = B. Gy., *Könyvek között egy életen át*, Bp., 1976, 394–395; FÁBRI Anna, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1983, 165–166; KOZMA Dezső, *Mikszáth Kálmán*, Kolozsvár, 1977, 134; VÉBER Károly, *Mikszáth Kálmán élete és művei*, Bp., 1977, 126, 130.

ja fel a figyelmet. Az egyik munka Barta Jánosé, aki még a marxista esztétika teljes egyeduralma idején igyekezett – mindmáig érvényes belátásokat tartalmazó – tanulmányával megszabadítani a Mikszáth-életművet (s korábban a Jókaiét) a konkrét szövegekkel termékeny dialógusba lépni képtelen kritikai realizmus ideológiai közhelyeitől. Barta, miután részben elfogadja a mű irányzatosságáról szóló előfeltevéseket,¹⁰ hangsúlyozza, hogy Mikszáth „a megadott konfliktushoz nem tudja az embereket megteremteni”, illetve „a konfliktusból nem tud igazán nagyarányú küzdelmet (poétikai értelemben véve) kibontakoztatni”.¹¹ Nagyon hasonló végső következtetésre jut kisonográfijának *Különös házasság*-olvasatában Eisemann György is. Ő sem szakít radikálisan a megelőző értelmezői hagyomány kérdésirányával, amennyiben a kritikai realista prózapoétika fogalmi apparátusáról és ideológiai normatíváitól leválasztott, tisztán műfaji-poétikai értelemben vett irányregényként interpretálja a művet.¹² Úgy véli azonban, hogy az irányregény műfaji konvencióinak és elvárásainak képtelen megfelelni a regény. Mivel „a *Különös házasság* szövege sokat tesz azért, hogy irányzatosságát a történelmi regény műfajára építve alakítsa ki”, ellentmondásba kerülnek a tétel kimondására törekvő allegorikus tendenciák azzal a modernizáló történelmszemlélettel, amely „tagadja ... a múlt és jelen markáns szétválaszthatóságát, ... a múltnak jelent allegorizáló képességét”. Az irányregény hatásstruktúráját a „modernizált történelmi regény tendenciái folyamatosan aláássák”, ezért a két műfaji formaelv dialógusba kényszerítése „igen csekély szemantikai produktivitást eredményez.”¹³ Így jut el Eisemann a már idézett megállapításához, mely szerint ezt a regényt napjaink újraírandó Mikszáth-kanonában csökkent jelentőségűnek tartja.

Ha a művet irányregényként értelmezzük, Barta János és Eisemann György meggyőző véleményével nem lehet vitába szállni. De vajon csak az irányregény 19. század közepén rögzült műfaji konvenciói mentén lehet olvasni a *Különös házasság*ot? Nem a mű recepciója írta-e át akár ideológiai, akár tisztán poétikai értelemben vett irányregénnyé a szöveget, vagy a mű olvasásakor nem a kelletnél nagyobb mértékben olvassuk-e annak befogadástörténetét? Nem teszi-e lehetővé a szöveg felhívó struktúrája egy ezektől gyökeresen eltérő olvasási stratégia érvényesítését, mely egyben pozitív módon válaszolni is képes a regény esztétikai egyenatlenségeit ért bírálatokra? Ezeket a – regény és annak recepciója olvasása közben önkéntelenül felvetődő – kérdéseket azért nehéz megválaszolni, mert látszólag a szöveg nagyon keveset tesz azért, hogy kimozdítsa a befogadót a hagyományos Mikszáth-olvasásból. Az anekdotizáló elbeszélői hang, a mese érdekességére, fordulatosságára alapozott cselekményvezetés uralkodó szerepet játszik ebben a Mikszáth-műben is, s mindez egy olyan metonimikusan építkező történetet mond el, amelyben a szerelmi boldogság beteljesülését a korrump papi és világi hatalom akadályozza meg.

¹⁰ BARTA János, *Mikszáth-problémák* = B. J., *Költők és írók*, Bp., 1966, 186, 213.

¹¹ BARTA, *i. m.*, 214.

¹² „Az irányregény-koncepció hagyomány azzal a kérdéssel folytatható, hogy vajon a *Különös házasság* mennyiben olvasható egy jogfilozófiai-politikai álláspont (a polgári házasságról vagy általában a társadalmi »fejlődésről« vallott felfogás) allegóriájának.” (*i. m.*, 117.)

¹³ EISEMANN, *i. m.*, 119, 121, 123.

Ennek ellenére engem a regény többszöri olvasása arról győzött meg, hogy működnek a szövegben ezeket a tendenciákat fölülíró és átértelmező szövegszervező elvek is, melyek lehetőséget teremtenek az irányregény-koncepciótól távol álló olvasat kialakítására, illetve képesek a szöveg látszólag széttartó műfaji, kompozicionális, szemantikai elemeit egységbe rendezni. Mindezek igazolására először az irányregény műfaji konvencióinak a szöveg felépítésében és hatásstruktúrájában érvényesülő meghatározó szerepét igyekszem megkérdőjelezni (II. fejezet), majd ezt követően a regényben következetesen működő metaforikus történetmondás elemeinek a felvázolására teszek kísérletet (III. fejezet), melyet kulcsfontosságúnak tartok a jelentésadás szempontjából.

II.

Közismert, hogy Mikszáth nem szerette a didaktikus, „erős mondanivalójú” műveket: kritikusként, Jókairól írt életrajzi monográfiájában tanmesés jellegük miatt bírált több Jókai-regényt;¹⁴ szépíróként pedig a szinte valamennyi jelentősebb művében központi szerepet játszó ironizáló, relativizáló hangneme eleve lehetetlenné tette a túlzottan rövidre zárt jelentésadásra törekvést. Az is elgondolkodtató, hogy Mikszáth (mint sokan mások) a 19. század legkitűnőbb irányregényét, az *Egy magyar nábobot* sem a nemzeti sorsot közvetlenül értelmező tézisei, hanem fabuláló hangneme, történetmesélése és derűs hanghordozása miatt kedvelte.¹⁵ Ennek tudatában talán joggal feltételezhetjük azt is, hogy a kortársi köztudatban több változatban is elevenen élő Buttler-per eseményeiben elsősorban egy kitűnően újramondható és az olvasói várakozásokat végig feszültségben tartani képes történetet látott, s nem feltétlenül igyekezett mindenképpen annak egyházi tanulságait allegorizálni.

Természetesen ezek a szövegen kívüli szempontok és feltételezések nem szolgálhatnak jelentős érvekként a *Különös házasság* irányregényként történő olvasása ellen. Ahhoz, hogy kérdésessé tegyük a befogadástörténetben egyeduralkodó irányregény-koncepciót, a műfajnak a 19. század irodalmi tapasztalatában, köztudatában meghonosodott és konszenzusossá vált jellemzőit, konvencióit¹⁶ kell a regény poétikai eljárásaival szembevetni. Az irányregény műfaji formaelvei alapján szerveződő szövegeknek három alapvető feltételt kell mindenképpen kielégíteniük. A legfontosabb, hogy a mű esztétikai hatásstruktúrájának minden didaktikusság nélkül alkalmasnak kell lennie valamilyen nagyobb közösség sorsát érintő üzenet, tétel (társadalmi-politikai eszme, nemzeti sorskérdés stb.) nyelvi, poétikai eszközökkel történő kimondására, állítására. A szöveg valamennyi epikus alaptényezőjének (téma, kompozíció, narráció, jellelteremtés, cselek-

¹⁴ NÉMETH G. Béla, *Két író egy tükörben = Mikszáth-émlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, 1997, 11.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Tanulmányomban csak három általánosítható poétikai eljárásról utalok, és nem térek ki arra a 19. század egészét végigkísérő kortársi elméleti vitára, amely a célzatos irodalom – így többek között az irányregény – kérdését és létjogosultságát tárgyalta. E vita lényeges csomópontjait összegzi: DÁVIDHÁZI Péter, *Kritikatörténet és filológia*, ITK, 1984, 508–515.

ményalakítás stb.) e tétel tisztán esztétikai értelemben vett közvetítését kell szolgálnia. Másodszor, végig a szöveg egészében egy minden kétértelműséget és bizonytalanságot kizáró szerzői stratégiának kell érvényesülnie, melynek a szövegvilág megteremtésével párhuzamosan annak implikált (odaértett) olvasóját is létre kell hoznia. Ez ebben az esetben egy olyan ideális olvasót jelent, aki képes a szöveg egymásra épülő felhívásai mentén az üzenetként értendő jelentés felismerésére és elsajátítására. Utoljára pedig az esztétikailag teremtett világon belül világosan ki kell bontakoznia egy értéktelített szólamnak, világképnek, amely megőrzi egységét és stabilitását minden vele szembehelyezkedő negatív, romboló tendenciával szemben, hiszen a jelentésadásban közvetített tétel érvényessége és hitelessége csak így garantálható a befogadó előtt.

Érdeemes a mindhárom szempontnak tisztán megfeleltethető *Egy magyar nábob* poétikai eljárásait párhuzamosan felvázolni a *Különös házasság* hasonló tendenciáival, annak beláttatása érdekében, hogy a Mikszáth-szöveg nemcsak hogy nem igyekszik következetesen az irányregény konvenciói mentén felállítani regénybeli világát, hanem néhány esetben szándékosan aláassa, ironizálja is annak hatásstruktúráját. Azt azonban már itt hangsúlyoznom kell, hogy nem értékminősítő szembeállításról van szó. A szakirodalomban nagyon gyakran pejoratív értelemben emlegetett és csökkent esztétikai hatásmechanizmusúnak minősített irányregény elbeszéltsége, narratív stratégiája, poétikai alakításmódjai stb. ugyanolyan összetettek és megformáltak lehetnek, mint bármely más prózai szövegé. Más szempontból ez az összevetés annak ellenére is termékeny és releváns, hogy a két regény nyilvánvalóan az irányzatosság két különböző módját választja az esztétikai világteremtés alapjául: a Jókai-szöveg egy pozitív tétel egyértelmű kimondására törekszik, míg Mikszáth műve negatív (ironikus, szarkasztikus) módon próbál, legalábbis a recepció szerint, valami hasonlót megfogalmazni. A fentebb felsorolt három jellegzetesség természetesen mindezek figyelembevételével is egyaránt érvényes mindkét lehetséges változatra.

Jókai regénye még a közismerten anekdotikus szerkezetű *Különös házasságnál* is széttartóbb strukturáltságú: az első tíz fejezetének legtöbbször önálló elbeszélésként is megállná a helyét. Anekdotikusságát azonban rendkívül szerves egységbe rendezzi az a legfontosabb szövegszervező elv, hogy minden eseményét, történést, jellemeinek viszonyrendszerét stb. egy fokozatosan kiíródó tétel, üzenet kimondásának rendeli alá. Ez legtisztábban a kompozíció, a cselekményalakítás és a jellemteremtés szintjén érhető tetten. A kompozíció abszolút szervességére – többek között – az első három fejezetnek a regény egészét döntően meghatározó szerepe utal. A kezdő fejezetben a két Kárpáthy alakjában a nemzetietlen magyarság két archetípusa tűnik fel: Kárpáthy János, a konzervatív, jobbítóan változtatni nem akaró parlagi nemesség szólamát testesíti meg, míg Kárpáthy Abellinó a nyelvét, identitását vesztett, idegen szokásokat majmoló, hazafiatlan arisztokrácia képviselője lesz. (Az ő kulcsfontosságú jellemét árnyalja a második fejezet ördögi szövetségkötése a francia bankárral). A harmadik fejezetben (Rousseau sírjánál) azonnal kibontakozik azonban a másik oldal is, más létlehetőségek, magatartásformák alakjában. A karrierjét nemzeti kötődése miatt feladó mesterember mellett megjelenik ugyanis két mitikussá növesztett történelmi alak, (Széchenyi) István és (Wesselényi)

Miklós, akiknek párbeszéde ki is mondja a regény „irányát”, a későbbiekben több szinten is igazolt és érvényre juttatott központi gondolatát: a polgárosodás korában a haza identitásának megmaradása érdekében a nemzeti hagyomány folytonosságának a fenntartása a legfontosabb cél. Mindezt a változást és a megőrzést egyaránt felvállaló, egyéni érdekeket, érzéseket a nemzeti alá rendelő személyes szerepvállalások vihetik véghez. Ennek a magatartásformának a megtestesítője lesz az itt még kételkedő, de később az igaz ügyhöz megtérő Szentirmay Rudolf.

E tétel érvényességének az igazolása természetesen nem irodalmiatlan didaxissal történik: a cselekmény bonyolódása is elsősorban a Fanny megrontására irányuló kísérlet és a szerelmi háromszög körül zajlik. De ez is metaforikusan értelmezi a sokszor csak a háttérben meghúzódó nemzeti gondolatot: az itt ördögi kísértőként fellépő Abellinó ugyanúgy elbukik, mint az általa képviselt hazafiatlan magatartásforma. A két cselekményszál összefonódottságát és az anekdoták kompozícióban betöltött szerepét a hatodik fejezet, a színházi csata jelenete is igazolja: a világhírű magyar színésznő megbuktatásának kísérlete kicsinyítő tükröként¹⁷ bontja ki és előlegezi meg az ártatlanság meggyalázására irányuló próbálkozások kudarcát és a reformmagyarság eposzias győzelmét a nemzetetlen magatartásformák felett.

A jellemteremtés is a tisztán kibontakozó kétvilágúság mentén történik: a sok tekintetben saját nyelvi horizonttal, szólammal felruházott jellemek elsősorban archetipusok, szerepkörök, sajátásaikat főként az határozza meg, hogy melyik tábor oldalán állnak. Az árnyalt lélekábrázolás, a szólamok, a világképek jellemalakító dialógusa kevésbé sajátja a regénynek: a jellemfordulatoknak azonban mégis központi szerepe lesz a végső jelentésadásban. Mind Szentirmay,¹⁸ mind Kárpáthy János igaz ügy mellé állása, transzcendens tényezőkkel (és kevésbé lélektanilag) motivált megtérése döntő elem lesz a pozitív oldal győzelmében és fő gondolatának érvényre juttatásában.

Mikszáth művében ugyanakkor nyoma sincs az ilyen határozott üzenet köré kiépülő szövegalkító, világteremtő eljárásoknak. A recepció által kiolvasott tétel – mely szerint a vallási eszméket devalváló egyházi korrupsztás és a konzervatív erők hatalmi manipulációja minden rossz (a boldogság beteljesületlenségének, az emberi szabadság korlátozásának) forrása – érvényesül ugyan a cselekmény menetében, de közel sem a regény szét-tartó szálait teljes egységbe szervezni képes következetességgel. A kompozíció és a cselekményalakítás is ezt látszik alátámasztani. Maga az egyházi romlottság témája (Szucsinka tetten túl) a második könyvben, a házasság „megkötése” után válik csak igazán lényegessé. Feltűnő az is, hogy amikor erre sor kerül, rendkívül felgyorsul a történetmondás ritmusa. Míg az első kötet egésze alig körülbelül egy hét történéseit, a második kötet tizennégy fejezete pedig öt hónap eseményeit mondja el, addig, amikor a tárgyalá-

¹⁷ A kicsinyítő tükör fogalmát Lucien Dällenbach alapján értelmezem, aki a „történet a történetben” legfontosabb szerepét annak a szöveg egészére vonatkoztatható „reflexív képességében” és „tartalmi idézet” jellegében látja. Lucien DÄLLENBACH, *Intertextus és autotextus*, Helikon, 1996, 53.

¹⁸ A regény megírásakor nagyon népszerű keleties, egzotikus novellákra sokban emlékeztető *Chataquela* című fejezet szinte kizárólagos funkciója az, hogy Szentirmay jellemfordulatának isteni beavatkozást sejtető hátteret nyújtson.

sokra és a döntésekre kerül a sor, tehát amikor a negatív tételként bírálni szándékozott hatalmi korrupció igazán beindul, több mint tíz év történetét tizenegy fejezet beszéli el. Némileg súlytalanná válnak így ezek a ténykedések, ráadásul a cselekmény döntő fordulatairól, a házasság érvényességének többszöri kimondásáról mindig szinte mellékesen történik említés: mintha szándékosan lényegtelenítené el ezeket a meghatározó eseményeket a cselekmény feszültségére és a befogadók várakozásának a fenntartására végig ügyelő elbeszélő. Hiába a korrupt hatalmi működés leírása, hiába Buttler és Tóth György uramnak a történet végén sokasodó egyházellenes kijelentései és hiába a tételt inkább ironizáló, mintsem összegző békabrekegés a regény záró jelenetében: mindez kevés, hogy valamilyen üzenet egyértelmű kimondására alkalmas szerves kompozíciót működtessen. Ennyiben teljesen igaza van Barta Jánosnak és Eisemann Györgynek: ha így olvassuk a *Különös házasságot*, akkor egymással dialógusba lépni képtelen anekdotákra, poétikai eljárásokra esik szét a mű. Ebből a nézőpontból több hangsúlyosnak tekinthető momentum semmilyen szerepet nem kap a jelentésadásban: az irányregény-konceptió nem tud mit kezdeni például a történeti nevek, események sajátos allúziójával, a végzet állandóan emlegetett működésével, a mesei motívumokkal stb.

A jellemteremtés sem az irányregény műfaji konvencióival szoros összhangban történik. Nincs olyan központi figura, akinek világlátása, szólama köré a negatív tétel kiépülne. Döry jelleme sokkal árnyaltabb annál, hogy kizárólag könyörtelen despotaként ítéljük meg. Nem formálódik önálló és meghatározó szólammá minden baj okozója, Szucsinka világlátása sem: saját ideologikus nézeteit csak a Bernáthtal folytatott párbeszédben fejti ki, parázna és szentséggyalázó tettei után pedig szinte teljesen eltűnik a történetből. Igaz, funkcióját a különböző egyházi méltóságok veszik át, köztük Pyrker érsek, aki a tengerben elsüllyedő búza metaforájával a tétel lényegét is kimondja. De ezzel együtt sem körvonalazódik semmilyen határozott, a tétel feltétlen érvényességét szavatoló, a mű „irányát” egyértelműen kijelölő ideológiai szólam. Ugyanez mondható el a cselekmény szintjén kialakuló – úgynevezett – „másik táborról” is. Buttler önálló világlátásának a hiányára és az ebből eredő tehetetlenségére szinte minden tanulmányíró rámutatott már. Az azonban kérdéses, hogy „harcát mások vívják meg helyette”: az ügy gyakorlati menetét aktívan irányító Fáy, illetve Horváth Miklós sem képvisel semmilyen ideológiai másságot. Még az is felvetődik: a cselekmény szintjén túl van-e egyáltalán másik világ, másik igazság a hatalmi korrupció világával szemben? Ezt érezve több értelmező is „elsiratta” a haladás ügyének szempontjából – úgymond – „korán elhunyt” Medve doktort, a regény egyetlen „bölcseledőjét”,¹⁹ természetesen figyelmen kívül hagyva, hogy felvilágosult eszmerendszere egyértelműen transzcendens kérdésekre, főként a túlvilág problémájára reflektál, és hogy halála, valamint szellemének a megjelenése ebből a szempont-

¹⁹ Feltűnő, hogy mennyire hiányzik bármiféle eszmeiség, gondolati reflexió a szereplők önrítzelmezéséből és az események kommentálásából. Az irányregény kezdeti alkotásaira annyira jellemző, a tétel kimondását elősegítő gondolati megerthettség – amely már az *Egy magyar nábobban* is visszafogottabban van jelen – teljesen felszámolódik a *Különös házasság* világában. Az irányregény gondolatiságának történeti változatairól lásd IMRE László, *Egy „kedves ósdi román” (A Bélyky ház és a regényműfaj hagyományai)*, ItK, 1998, 197.

ből kulcsfontosságú funkciót tölt be. Persze az irányregény-koncepció szempontjából ez egyáltalán nem beszédes.

A jellemteremtés még egy döntő momentuma szól e koncepció ellen. Az *Egy magyar nábob*hoz hasonlóan a *Különös házasság* világában is megjelennek a kortárs befogadók számára közismert alakok: míg Jókai regényében azonban a két történelmi személyiség már-már mitikussá növesztett figurája a nemzeti-történelmi teleológia létjogosultságát és a nagy nemzeti sorskérdések elbeszélhetőségét erősíti, addig Mikszáth regényének lélek-vándorló Rákóczija és parittyázó Kossuth Lajoskája éppen ezek érvényességét vonja vissza. (Erre más összefüggésben még részletesen kitérünk.)

Ha a fentebb elmondottakat a két szövegben tetten érhető, implikált szerzői stratégiákra, a szövegek által teremtett implikált olvasókra és az ezekkel szoros kapcsolatba hozható elbeszélői magatartásokra vonatkoztatjuk, még szembetűnőbbé válik a két regény irányzatossága közötti különbség.

Az *Egy magyar nábob* szövegének implikált szerzője²⁰ végig következetesen a meggyőzés retorikáját, rábeszélő stratégiáját alkalmazza, és ezzel megteremt, illetve megcéloz egy ideális olvasót, aki képes ennek a következetesen felépített felhívó struktúrának megfelelően olvasni a regényt: felismeri a történelmi személyiségeket és a reformkor haladó történéseire vonatkoztatott utalásrendszert, a tételnek megfelelően tipizálni tudja a jellemek különböző magatartásformáit stb., majd mindezeket képes saját léthelyzetére és történelmi tudatára vonatkoztatva applikálni. Nemcsak hogy nem bizonytalanítja el sehol a befogadóját, hanem az elbeszélői hang segítségével distanciát teremt az egyes események, jellemek, eszmék, világmagyarázó elvek között a jelentésadás szempontjából lényeges és értéktelített javára.

Egészen más jellemzi a Mikszáth-regényben érvényesülő szerzői stratégiát. A szöveg úgy tesz, mintha egy társadalmi eszme allegorizálására törekedne, annak ellenére, hogy ezt nem igyekszik mindenáron egyértelművé tenni: ezért a meggyőzés és rábeszélés retorikája helyett inkább egy csalódásra alapozott stratégia jellemzi. Nem is teremt meg a tétel kiolvasására hivatott ideális befogadóját. Sőt a történetmondást uraló elbeszélői hang ahelyett, hogy segítené a befogadót a teremtett világban való tájékozódásban, folytonos iróniája és játékossága révén sok esetben elbizonytalanítja vagy meghüúsítja annak felkeltett elvárásait. Teljesen megbízhatatlannak bizonyul ez a narrátor például a szerelmi levelezés ügyében, bár sejteti, de sokáig elleplezi Döry Mária és Szucsinka kapcsolatát, és néha még saját kijelentéseinek az érvényességét is visszavonja.²¹ Az elbizonytalanító narráció (és a többek között ezen keresztül érvényesülő szerzői stratégia) szempontjából a legfontosabb elem azonban az elbeszélői magatartásban, látásmódban végig következetesen érvényesülő irónia és relativizmus jelenléte. Szinte mindent: érzelmi kapcsolato-

²⁰ Az implikált (odaértett) szerző fogalmát Wayne C. BOOTH meghatározása értelmében használom (*The Rhetoric of Fiction*, Chicago, 1961, főleg 74, 151), aki megkülönböztette ezt a funkciót az életrajzi értelemben vett írótól és a szöveg narrátorától.

²¹ Ezt teszi például az ötödik fejezetben, ahol, miután hosszasan értekezik a 18. századi nemesség másság iránt nyitott „bölc politikai intézményéről”, hirtelen visszavonja annak érvényességét Horváthra vonatkoztatva (I, 68).

kat, egyházi és világi hatalmi szerveket, transzcendens fogalmakat és világmagyarázó elveket stb. viszonylagosító, kicsinyítő perspektívában láttat, vagy engedi azokat így megmutatkozni. Semmilyen eszme, világlátás, létlehetőség mellett vagy ellen nem foglal állást, így nem is irányíthatja a befogadó figyelmét egyetlen lényeges és értéktelített gondolatra sem.

Az irányregény-koncepció ellen felemlíthető legdöntőbb érv a *Különös házasság* esetében ezért a kibontakozó értékcentrumok, viszonyítási pontok tekintetében hozható fel. Szemben a Jókai-regénnyel, ahol a nemzeti teleológia, a függetlenségmítosz a gondviselés által is legitimált megkérdőjelezhetetlen eligazodási pontként szolgál, a *Különös házasság* teremtett világában semmi ehhez hasonlót nem lehet találni. Nem véletlenül beszél a történetmondó maga is a viszonylagosító irónia nyelvét: nem alakul ki olyan egységes értékcentrum ebben a világban (legalábbis látszólag!), amely viszonyítási alapul szolgálna bármilyen tételes állítás alátámasztására és hitelesítésére. Buttler és segítőknek törekvései bármennyire jogosak és méltányosak, céljaik elérésére ugyanazokat a korrupció eszközöket veszik igénybe, mint Döry támogatói: pénzt, hatalmi nyomásgyakorlást stb. Nincs lényegi világképbeli és etikai különbség a recepció által maradinak és haladónak beállított két tábor között. Ugyanannak a világnak a nyelvét beszéljük és törvényét tekintjük mérvadónak, mint a másik oldal. Ezt az alapvető törvényt Pereviczky ügyvéd mondja ki, a saját igazságukat eleinte abszolútnak és megkérdőjelezhetetlennek tartó Buttler és Fáy reményeit lehűtve: „Az igazság mellékes... Az igazság penecilusa arra jó, hogy lúdtollat hasítson vele az ember, vagy a körmét megkaparja, de nekünk az ördög buzogánya kell, – minthogy ördögökkel kell majd harcolnunk.” (II, 29, 30.) Egyedül Kövy professzor lép fel határozottan ez ellen az értékrelativista világfelfogás ellen, többek között a lábba szúródott tüske példázatával (II, 33), de jellemző, hogy jóval később már ő is ugyanolyan korrupció, a másik oldal elveit elfogadó eszközöket javasol Buttlernek, mint korábban az ügyvéd (II, 157).

Felvetődik természetesen a kérdés: nem ez a lépés-e a Buttler-párt sajátos „tragikus vétsége”, a másik tábor negatív ténykedését ismétlő hibája, amely így az egyházkritikai olvasatot, a mű „irányát” erősíti? A szöveg felhívó struktúrája nem arról igyekszik meggyőzni befogadóját. A metonimikus történetmondás szintjén kibontakozó világban, tehát a „reálisnak” elfogadott életvilágban ugyanis látszólag nincsenek már abszolút törvények, abszolút igazságok, így egyetlen etikai világrend sem körvonalazódik, melyhez viszonyítva téves választásnak minősülne Buttlerék tette. A papok és a főurak ezért nem tesznek mást, mint saját „igazságukat” saját fogalmaiknak megfelelően értelmezik, és saját eszközeikkel juttatják érvényre. A másik oldal képtelen az ezt alapjaiban megkérdőjelező, hitelesebb igazságot felmutatni. S ha ez így van, nem a papok miatt rossz a világ, hanem maga a világ veszítette el lényegét és középpontját. Ebben az esetben pedig megkérdőjelezhető az irányregény műfaji elveinek a számonkérése a regényen.²²

²² E gondolatmenetet támasztja alá az irányregény meghatározásában fontos szerepet játszó JÓSIKA Miklós egyik elméleti megjegyzése: „Igaz ugyan, hogy a társadalom ferdeségeiről lerántani az álczát a regényíróknak mint életfestőnek s életítésznek – egyik főfeladata; de óvakodnia kell attól, hogy a társadalom kinövésői és

A relativista léthelyzetet és az értékbizonytalan világállapotot Pereviczky tétele és az elbeszélői hang ironiája mellett az életvilág több különös eleme is analógiásan alátámasztja. Nagyon sok minden nem az, aminek először látszik vagy aminek lennie kellene ebben a világban, ezért a befogadó mindig újraértékeli és újragondolni kénytelen a teremtett világról, a jellemekről, az eseményekről olvasás közben formálódott, biztosnak látszó tapasztalatát. Ez történik Döry Mária és Szucsinka plébános kapcsolatának felvázolásakor és a szerelmi levelezés esetében is. Döry Máriát kissé különös, de vonzó leányként ismerjük meg, kinek érintetlenségéhez látszólag a világ bűnei, testi vágyai még verbálisan sem érnek fel. Hisszük ezt róla egészen addig, amíg a sejtetések és az előrejelzések ironikus játékában ki nem derül súlyos félrelépése a gondviselés és a keresztényi hit legfőbb védelmezőjével, Szucsinkával. Bár tudomásunk van arról, hogy a lánya ártatlanságára annyira ügyelő Horváth Miklós észrevette Piroskának a patakon Buttlerhez igyekvő szerelmes levelét, mégis kissé váratlan és kellemetlen annak felfedése, hogy az öt évig tartó levelezés nem egy első szerelem idilli beteljesülése felé vitte kettejük kapcsolatát, hanem Horváth egy különös próbatételét szolgálta csak. (Ennek a motívumnak a sajátos folytatása, hogy a később mégis bekövetkező szerelmi egymásra találás és eljegyzés ellenére több mint tíz évig nem találkoznak.)

A hatalmi apparátus és a törvény sem azt az arcát mutatja először, amelyben a történetek során végig megmutatkozik. Az éppen Sárospatakon tartózkodó alispán a Buttlerért méltánytalanságról értesülve azonnal a legnagyobb büntetés kiszabását ígéri a törvény ellen vétkezőnek („akárki is, a fejével játszik”). Mégis, Döry nevének elhangzása és az éppen javában zajló kártyaparti majdnem megakadályozza az amúgy is tehetetlen nemesi brachium felállítását. De a világi hatalom más szintjei is ilyen metamorfózison mennek át: az anyáskodó főhercegnő (legalábbis ahogy Piroska és Bernáthné eleinte látják) tulajdonképpen kerítónőként próbálja az arisztokráciát is kínosan érintő ügyet elegánsan megoldani. Az egyház korruptsága, a vallási elvektől teljesen eltérő magatartása sem önmagában, hanem ebbe a sorba épülve érdekes. A per kezdetén Jablonczy kanonok még Kövy professzor abszolút törvényekben hívó metaforájával agitált a házasság felbontása ellen (II, 97), később azonban az érsekek, a kanonokok a pénzt, a hatalmi befolyást, sőt Mária bájait is szemrebbenés nélkül elfogadták az „igaz” ügy érdekében.

A sok tekintetben feje tetejére állított világot két, másképpen nehezen értelmezhető kis anekdota is erősíti. A Griby doktor által halottnak ítélt Kaporné nem sokkal később elevenként tűnik fel a történetben, és – igaz, csak egy rövid időre – még Horváth is feltámadni látszik poraiból, Vidonka sajátos menekülési módjának köszönhetően. Még a halottak sem bizonyosan halottak tehát ebben a furcsa világban. A „legkülönösebb”, már-már abszurd elem azonban mégis magának a házasságnak a története, amely törvényesen létező ugyan, de valóságosan, az élet reális rendjét szavatoló legalapvetőbb fogalmak szerint nem az. Még ha a fentebb felsoroltak ellenére is teljesen mimetikusnak vesszük az esztétikailag konstruált életvilágot és hiteles külső valóságreferenciák alapján rajzoltak

abnormitásai mint általános szabály tüntessenek föl kivételek helyett.” (Eszther sat. szerzője, *Regény és regényítészet*, Pest, 1859, 89.)

az egyház ténykedését, akkor is felfoghatatlan, hogy miért nem mondják ki a házasság felbontását. Jellemző, hogy a döntő érvre, Mária öt hónappal a „házasság megkötése” után született gyermekére csak Bernáth Zsiga tesz egy halvány, metaforikus utalást a tárgyaláson (II, 122), amit persze teljesen reflektálatlanul hagynak a későbbiekben.

Érvényesül egy, a működésében ehhez hasonló, de végeredményében ezzel ellentétes tendencia is a szövegben: a látszólag ironizált és relativizált dolgok, fogalmak végül hitelesként és értékelítettként mutatkoznak meg. De ez csak a metaforikus történetmondás szintjén olvasható ki, melyről később lesz szó.

Mindezek a jelenségek és az irányregény kapcsán elmondottak azt sejtetik, hogy a szerelmi vágyódás beteljesületlenségének a „tragédiája” és a per története kevésbé értelmezhető (legalábbis kizárólagosan) a papi korrupszión és a rossz egyházi törvények társadalomkritikai allegóriájaként. Az elbeszélői hang sok tekintetben otthonosságot sugalló anekdotikussága ellenére is sokkal inkább egy etikai normákban, életet, társadalmat harmonikus egységbe szervezni képes intézményekben, világmagyarázó elvekben viszonyítási pontjait vesztett, elbizonytalanodott világ képe bontakozik ki a regényben. Ezt a végső belátást elfogadva természetesen a *Különös házasság* nem olvasható egy éles társadalomkritikai tétel példászerű kimondására törekvő irányregényként: még ha rá is játszik műfaji konvencióira, ezeket inkább leépíti, mintsem érvényesülni engedné.

Ezért az irányregény részlegesen fellelhető elemei nem ellentmondásba, hanem harmonikus, egymást erősítő kapcsolatba lépnek a történelmi regény sokkal nyilvánvalóbban előtérbe kerülő műfaji tendenciáival. A *Különös házasság* mintegy belülről építi le és funkcionálja újra a történelmi regény 19. század első felében rögzült konvencióit. Két lényeges ponton érhető tetten ez a szakítás.

A 19. századi történelmiregény-hagyományban a hitelesség fogalma vált a legfontosabb műfajmeghatározó és szövegalkotó tényezővé. Azonban sem Kemény Zsigmond, de még Eötvös József sem a történettudomány által objektívnek tételezett, ún. történeti valóság mechanikus újramondását értették ezen a fogalmon. Számukra ez egy, az elmúlt korok evidenciáit, lényegét bíró világ felállítását jelentette, melynek esztétikai utánképzése révén a szerző jelenének horizontjából feltett kérdések (melyek csak kevés esetben allegorizálhatók valamilyen *konkrét* társadalmi, politikai kérdésként) megválaszolhatók. A jelentésképzés alapjává ezért éppen a különböző irodalmi konvenciók alapján „utánképzett” múlt mássága („hitelessége”), önmagában állása, jelentől eltérő idegensége vált: a jelen horizontjából megalkotott múltbeli cselekmény és a múlt felől nézett jelenbeli kérdések sajátos dialógusában bontakozik ki valamilyen jelentés a történelmi regény olvasása során.

A regényéhez fűzött egyik kommentárjában Mikszáth szellemesen választja le magát a történettudomány múltképe felől érkező elvárásokról,²³ de a hitelesség Kemény Zsigmond-i fogalmát is lebontja és ironizálja a *Különös házasság*ban. Tisztában van vele, hogy egy szájhagyományban élő történet egyik változatát mondja nagyon szabadon újra,

²³ „Nem írtam történelmet, mert nem az én feladatom. De mégis kort rajzoltam. A történetíró úgy adja elő a maga fölvevéseit, mintha igazságok volnának, a szépirodalmi író úgy adja elő az igazságokat, mintha hazugságok lennének.” (I, 166.)

melynek a „valóságos” történethez nagyon kevés köze van. Ennek ellenére a szöveg felütésében a krónikás hitelesség alapján felállított világ fikciójába kívánja beléptetni az olvasóját: „Egy még nem is nagyon megsárgult krónika után from ezeket a dolgokat, úgy, amint következnek. Annyira biztosak és hívek az események egyes főadatai, hogy a neveket sem tartom szükségesnek megváltoztatni, és semmi cirádát, semmi frói arabeszket nem teszek hozzá.” Amellett, hogy itt elsősorban a „megsárgult krónikára hivatkozás az epikai hitelkeltésnek általánosan használt és bevált irodalmi formáját”²⁴ alkalmazza, Mikszáth elbeszélője azonnal visszavonja, illetve önmaga teszi kérdéssé ezt a hitelességet, hiszen egy naplót jelöl meg forrásként, ami közismerten eleve egy „szubjektív” tudat által konstruált prózai alkotás, és ezért összeegyeztethetetlen a „krónikás” hitelességgel.²⁵

Ez az ironikus hitelesítés és az erre való reflektálás többször visszatér a szövegben: Horváth külön tetteit Kazinczy állítólagos feljegyzésével valószerűsíti (I, 71), és az elbeszélő két alkalommal is patetikus felkiáltással töri meg a történetmondás menetét, mintegy figyelmeztetve magát és olvasóját erre a látszólag legfontosabb szövegalkotási és befogadási tényezőre.²⁶ A narrátor ráadásul a múlt és a jelen áthidalhatóságát, közös alapra helyezését biztosító metapozícióját is a két idősík különbségeinek az összemosására, a múltbeli értéktelítettnek vélt másság visszavonására használja fel.²⁷ A *Különös házasság* tehát nem él a történelmi regény sajátos jelentésképzésének és hatásmechanizmusának legfontosabb elemével: a múlt és a jelen dialógusba léptetésével. Felvetődik a kérdés, hogy Mikszáth miért vállalta – ennek dacára – az események vázának és a történelmi neveknek (néhány keresztnévtől eltekintve pontos) meghagyásából adódó támadásokat. Feltételezhető, hogy ezzel – ahogyan a kezdéssel is – egy működő, hiteles 19. század eleji életvilág látszatát akarta felkelteni: egy látszólag reális, valóságreferenciális világot akart létrehozni, melynek már-már abszurdba hajló lényegnélkülisége és elbizonytalanodottsága így sokkal szembetűnőbbé válhat.

A történelmi regény megalkotottságának és befogadásának másik lényeges 19. századi összetevője a múltat és a jelent összekötő, a közös értés lehetőségét fenntartó nemzeti hagyomány szerves folytonosságának a tételezése volt, melyet Mikszáth szövege szintén ironikusan kezd ki.

A 19. századi történelmi tudat és nemzeti teleológia meghatározó elbeszélései a különböző nemzeti, függetlenségi „mitoszok” voltak. Egy külön jelentést közvetítő metaforikus sorral a *Különös házasság* szövege is feltűnő következetességgel utal e mitikussá növesztett történelmi narratíva valamennyi jelentős viszonyítási pontjára: a Rákóczi-szabadságharcra utalásképpen két alkalommal is megidéződik Rákóczi alakja (I, 15, 52),

²⁴ I, 179.

²⁵ Nagyon hasonló eljárás jellemzi a *Beszterce ostromát* is: „A történetmondó, aki tényregény-elbeszélőként állította be magát a bevezetésben, tényként közöl olyan adatokat, amelyek tót mondákból származnak, azaz olvasói számára nyilvánvalóan nem tények” (TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa*, Holmi, 1997, 1583).

²⁶ „De kort festek, igazat kell mondanom.” (I, 27); II, 96.

²⁷ Jó példa erre az első kötet harmadik fejezete, mely *A régi világ* címet viseli.

a Martinovics-összeesküvést egy ágy alá bújt szolgáló (Krok apó) buktatja meg a regényben, a 48–49-es szabadságharc kulcsfigurája, Kossuth Lajos(ka) pedig előbb csirkéket parittyáz le Tóth György uram kocsmájában, majd nem sokkal később Rákóczi reinkarnációjaként említik a nevét. Ezek a kicsinyítő perspektívájú beállítások – mint említettük – nyilvánvalóan nem példaadó értéként, felhívó jelekként idéződnek meg, mint ahogy azt a regény néhány elemzője értelmezte. Sokkal inkább a századvégi, modernizálódott történet szemlélet szellemében az egységes történeti nemzettudat végére, a konszenzusos nemzeti teleológia 20. század eleji működésképtelenségére utalnak.²⁸ De nemcsak a nemzeti teleológia, hanem maga a szabadság mítosza is lelepleződik: a Mar-seillaise zagyvaléknyelven szólal meg (I, 21), a francia forradalom túlkapasait lecsendesítő és a regény történetének idejében még hatalma csúcspontján álló Napóleon pedig mint egy kakas neve kerül először említésre (I, 7).

A nemzeti hagyomány századvégi, század eleji kiüresedésére reflektáló, új történetfelfogás megszokott talajától fosztja meg a hagyományos történelmi regényt, és a múlt nagy függetlenségi „mítoszainak” deszakralizálása áttételesen az irányregényt is ironizálja, hiszen az mindig szoros összefüggésben íródott a nemzeti történelem nagy elbeszéléseivel. A két, 19. században népszerű műfaj szövegszerveződésben érvényesülő eljárásai tehát nem teremtenek széttartó és következtelen kompozíciót: a konvenciókat belülről lebontó jelenségek inkább erősítik egymást. Sőt a regény formai és poétikai nyitottságának köszönhetően a szövegben helyenként kibontakozó más műfaji eljárások, így az eposzias és mesei elemek is harmonizálnak ezzel a konvencióromboló, ironizáló tendenciával.

Az eposzias világlátás szinte nevetségessé válik a regényben megteremtődő világkép-pel létrejövő kontrasztban, ami elsősorban Buttler sorsának végzetzerű beállításában ölt testet. Az ősapák vétkének (itt Wallenstein meggyilkolásának) átokszerű visszaszállása a leszármazottakra kifejezetten az eposzok által eszményített hősi korszak, egy eredendő törvénynek alávetett harmonikus világállapot jellemzője.²⁹ A centrumát veszített világban anakronisztikusan kísértő sorsképlet, illetve az erre sokszor szánalmasan reflektáló Buttler rendkívül ironikus hatást kelt.³⁰ (Igaz, ez a végzet a maga módján azért releváns tényezője lesz a világnak, és mint látni fogjuk, a lehetséges jelentésadásban is fontos funkciója lesz.) A Mikszáth-művekben gyakran feltűnő mesei motívumokat is ironikusan transzformálja a *Különös házasság* szövege. Horváth Miklós a népmesékből ismert három próbatétel alapján igyekszik lányait férjhez adni, próbálkozása azonban csúfos kudarcba fullad. Az éppen fát vágó Piroskára rátaláló Buttler gonoszapa-konceptiója sem működik, és a kierőszakolt házasság miatt különszakadt szerelmesek álruhás közelítései is inkább a kettejük közötti távolságot szimbolizálják, semmint a csodálatos mesei betel-

²⁸ Ezt a deszakralizáló sort kiegészíti Cseley családi átkának a története, melynek ironikus kontextusában értelmeződik többek között Attila halála és a mohácsi vész is (II, 118).

²⁹ Lásd G. W. F. HEGEL, *Estétikai előadások*, I. Bp., 1980, 192.

³⁰ Az eposzi szövegszerveződésre, illetve annak ironizált transzformálására a szöveg több helyen is utal. EISEMANN György is megemlíti ezt, aki szerint a „második kötet tizenkettedik fejezetétől domborodik ki a küzdelemnek olyan beállítása, mely az eposzi harcok narratív hagyományára reflektálva képezi meg fikcionalitását.” (*I. m.*, 124.)

jesülést. Ráadásul ezeknek a „találkozásoknak” a felelevenítése Tóth György uram kocs-májában is inkább egy érzelmes szerelmes regény kontextusába írja át ezt a történetet.³¹

A megszokott és bevett műfaji eljárások következetesen ironikus transzformációja nemcsak a nyelvben létező világgal dialógusra törekvő befogadó feladatát nehezíti meg, hanem megkérdőjelezi a létezés (legalábbis hagyományos) nyelvi-poétikai elbeszélhetőségét is. A látszólag zavartalan világértelmezést sugalló, anekdotizáló elbeszélésre épülő szöveg folytonossága és az általa konstituált világ egysége több helyen is sérülést szenved. Az utánképzett életvilágban az elbizonytalanító tendenciák lesznek a dominánsak, és egy olyan kompozíció jön létre, amelyet a metonimikus történetmondás vagy valamely közismert műfaj poétikai eljárásai nem tudnak összetartani. Ha nem működne más egységteremtő szövegszervező elv a regényben, akkor valóban kérdésessé válna a mű esztétikai hatásmechanizmusa, értéke. De a világszerűség szintjén megmutatkozó elbizonytalanítások és az irodalmiasság hangsúlyozása a különböző műfaji konvenciók dekonstruálása által a mű „szövegszerűsége” felé irányítják a figyelmet: a kompozíciót egységbe szervező elvek (az eddig elmondottak mellett) és a jelentésadás szempontjából döntő elemek a szövegben a metaforikus történetmondás szintjén jelölhetők ki.

III.

A prózapoétikai eljárásoknak két átfogó típusát különbözteti meg a szakirodalom:³² a metonimikus és a metaforikus történetmondó formaelvet. A regényekre általában, de főleg a 19. századi nagy realista elbeszélésekre szinte kizárólag a metonimikus történetmondás dominanciája a jellemző. „A metonimikus szövegszerveződésű alkotások középontjában az egységes cselekményre épített, kezdet és vég közé zárt történet áll, a fabula láncszemeit az időbeli és ok-okozati érintkezés logikája fűzi egybe, tehát a történet folyamatosságát, az összefüggő eseménysor belső egységét szigorú motivációs rend biztosítja.”³³ Ezt a harmonikusan és rendezetten kibontakozó epikus folyamatot már a 19. század végi, 20. század eleji modernség prózai szövegeiben olyan új epikus struktúrák kezdték felváltani, amelyek a szövegek logikai felépítettsége helyett inkább azok asszociációs rendjét helyezték előtérbe. Tisztán metaforikus történetmondásról azonban szinte sohasem beszélhetünk, hiszen ezek az alkotások is megtartják az elbeszélés legalapve-

³¹ A szöveg irodalmiasságának a hangsúlyozása, illetve irodalom és való élet kapcsolatának kicsinyítő perspektívaltsága néhány kisebb momentumban is tetten érhető. Ilyen a Goethe-kultusz többszöri ironikus említése (I, 76, 86; II, 145) vagy a regényekben előforduló szerelmes párbeszédnek „valótlanságának” a leleplezése (I, 22).

³² A metonimikus és a metaforikus történetmondás jellemzőit a következő tanulmányok alapján ismertetem: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Metaforikus szerkezet Kosztolányi Caligula és Krúdy Utolsó szivar az Arabs szürkénél című szövegében* = SZ.-M. M., „A regény, amint írja önmagát”, Bp., 1980, 58–71; KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Metaforikusság és elbeszélés* = K. Sz. E., *Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., 1987, 57–93; DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet*, Debrecen, 1995, 112–125, 171–188; THOMKA Beáta, *A pillanat formái*, Újvidék, 1986, 30–32.

³³ DOBOS, *i. m.*, 116.

több metonimikus elemeit, s csak azokra építve vagy viszonylagossá téve hozzák létre a metaforikus alakzatokat. Egy szöveg metaforikussága nem a metaforák mint lírai szóképek prózai alkotásokban való előfordulását jelenti.³⁴ Metaforikus történetmondó formaelv érvényesül abban a szövegben, ahol „jelképes tartalmak, elszigetelt jelenetek, újra meg újra felbukkanó motívumok, hangulatok, gondolati tartalmak, a tapasztalati övezeten túlmutató reflexiók sorakoznak egymás mellé úgy, hogy közöttük okozati úton csak részleges összefüggéseket állapíthatunk meg”, illetve – s ez a leglényegesebb – „ahol a mű metaforikus szintjén létrejött összefüggések felismerése nélkül kielégítően már nem tudjuk értelmezni a szöveget.”³⁵

A *Különös házasság*ra mindez rendkívüli módon érvényes. Természetesen nem akarom Mikszáthot a modernség prózapoétikai alakzatainak megteremtőjeként vagy előfutáraként beállítani, annál is kevésbé, mivel ezek a poétikai eljárások (mint később látni fogjuk) elsősorban egy hagyományos 19. századi világnép sajátos legitimálási kísérleteiként működnek. De ez a szöveg mindenképpen igényli egy olyan – a megszokott Mikszáth-befogadástól alapjaiban eltérő – olvasási stratégia érvényesítését, amely jelentős szerepet tulajdonít a metaforikus formaelvnek a szöveg struktúrájának és hatásmechanizmusának a felvázolásában.

Négy, a jelentésképzés szempontjából elhanyagolhatatlan metaforikus sor bontakozik ki a *Különös házasság* szövegében: a történeti nevek és események már részletesen tárgyalta kapcsolata; az ennél jóval affirmatívabb, a felsőbb hatalmak világban való létjogosultságára és működésére vonatkozó utalásrendszer; a mű „szerelemfilozófiáját” értelmező mitopoetikus motívumrendszer (darázs-motívum); és a természetleírások sajátos metaforikussága.

A *Különös házasság* felhívó struktúrájából kiolvasható egyik központi kérdés a létezés meghatározó és befolyásoló tapasztalaton túli jelenségek relevanciájára és annak értelmezésére vonatkozik, melyről a maga relativizáló beszédmódján fejt ki következetes állásfoglalást a szöveg. Az eddigi értelmezések soha nem hozták szoros kapcsolatba Buttler boldogtalanságát valamilyen metafizikai sorsképpel, például a már említett végzet fogalmával, pedig Buttler sokáig maga is a családi átok beteljesüléseként értelmezi a vele történt szerencsétlenséget, és Döry István is a végzet eszközeként nevezi magát kegyetlen tette végrehajtása közben. Később a cselekmény negatív fordulópontjain nemcsak a papi korrupciót éri erőteljes bírálat, hanem Buttler némileg szánalmas és közhelyeszerű felkiáltásaiban („Hát van isten – kiáltá Buttler gróf – hogy ezt tűri?”) és az

³⁴ Természetesen a prózai szövegekben is előfordulnak metaforák, és gyakoriságuk függvényében beszélhetünk azok „lírizálódásáról” is. Létezik a metafora és az elbeszélés kapcsolatának egy olyan felfogása is, amely azt a prózai szövegek polifonikusságával hozza kapcsolatba. Eszerint akkor jön létre metaforikusság a szövegben, ha a több párhuzamosan létező világ esetén „egy szó átkerül az egyik világból a másikba, ahol metaforikusan kell értelmeznünk.” (BEZECZKY Gábor, *Metafora és elbeszélés*, Literatura, 1992, 24.) Mivel a *Különös házasság*ban nem érvényesül a polifonikus szövegszervező elv, ezért ilyen jellegű metaforikusság sem érhető tetten benne.

³⁵ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 68, 67.

elbeszélői hang egyik kommentárjában („Semmi se mozdult. Mintha isten se lenne az égben.”) a létezés magasabbrendű értelmessége is megkérdőjeleződik.

Maga a kérdésfelvetés sem idegen Mikszáthtól. A regényeit, így a *Különös házasságot* is a gyengébb alkotásai közé soroló Németh G. Béla Mikszáth kései novellisztikájáról szóló tanulmányában a műveinek középpontjába a létezés végső kérdéseit állító, eszmélkedő alkotóról beszél.³⁶ Miért ne motiválhatta volna hasonló érdekek a kritikai kiadás szerint 1895-ben,³⁷ tehát kései novelláival nagyjából egy időben műve megírásához hozzáfogó szerzőt? Az mindenesetre nyilvánvaló és igazolható, hogy a számos ponton összefüggő, a szöveget behálózó utalásrendszer a létezés transzcendens meghatározottságára egyértelműen rákérdező mögöttes történetet bont ki, amely szoros kapcsolatban áll az elsődleges cselekményalakítással: a túlvilág kérdése, a végzet és a gondviselés „működése” alkotják e mögöttes történet csomópontjait. Mindezt természetesen a Mikszáth írásművészetére annyira jellemző kettőshangzat, az egyszerre elfogadó és elhárító, állító és tagadó játékos ironia nyelvén teszi a szöveg: konkrét és direkt állásfoglalás nélkül mond ki komoly és lényeges dolgokat, melyek végül relevánsnak és reálisnak bizonyulnak.

Ez történik a kezdő fejezetek történéseinek középpontjában álló túlvilág kérdésének esetében is: egy diákcsinny legendája (pataki kísértetfogás) és az amerikai gyökerű asztaltáncoltatás komolytalan történései sokáig kicsinyítő perspektívát adnak a külön fejezetcímmel is kiemelt kérdéskörnek. Az elbeszélői hang is a túlvilág létezését a pozitívista racionalizmus nyelvén tagadó és a kulturális viszonylagosság belátásaira (más kultúra, egészen más túlvilágkép) hivatkozó Medve doktor szólamával látszik egyetérteni. A két papról szóló anekdotikus történet, de főleg a halott Medve doktor szellemének a megjelenése és mondatai („Ne fizessétek a doktorokat. A halál voltaképpen jelentéktelen csere. A lélek helyet változtat, a test alakot.”) azonban hirtelen teljesen komollyá teszik a történetet: reálisnak és az életvilág léttapasztalatában tetten érhetőnek állítják be a másvilág létét.

Márpedig ha van túlvilág, lennie kell valamilyen, az emberi létezést befolyásoló felsőbb hatalomnak is. De milyen jellegű ez a hatalom: a vak akarat, a sors vagy a gondviselő istenképzet dominanciája határozza meg a teremtett világ emberi tapasztalaton túli történéseit, illetve hogyan beszélhető el mindez a relativizmus nyelvén?

A végzet mint lehetséges végső világmagyarázó elv a 19. századi regényirodalmunk egyik meghatározó vonulatának kulcsfogalmává vált, több eltérő jelentésben is. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényében elsősorban egy olyan személyes sorsképletként definiálódik, amely az egyes szereplők önértelmezését és világértését döntően befolyásolja azáltal, hogy az életet egy isteni hivatás, küldetés beteljesítéseként teszi értelmessé. Kemény regényvilágaiban ez a fogalom inkább a tragikus események transzcendens értelmezésének egyik lehetőségeként szolgál: a keresztény hit belátásait figyelmen kívül hagyók nézőpontjából a világ egy vak, emberidegen felsőbb hatalom működésének van kiszolgáltatva. A Mikszáth-szöveg, bármennyire is ironizálja azokat, nagyon következetesen épít mindkét végzetfelfogásra. Mint az előző fejezetben részben már

³⁶ NÉMETH G. Béla, *Az eszmélkedő, kései Mikszáth* = N. G. B., *Hosszszemzetek és keresztmetszetek*, Bp., 1987, 127–143, főként 128–129, 135–138.

³⁷ I, 172–173.

láthattuk, a végzet (sors) működése köré nagyon következetesen kibontakozó ironikus utalásrendszer épül fel, főleg Buttler sorsát, de rajta keresztül az egész történetet értelmezve. Az elbeszélői hang már az elején a sors mindenhatóságára utaló könnyed eszmefuttatással kommentálja a később nagy fontosságúnak bizonyuló jelenetet, a diákok kocsmái ebédjét meghiúsító Döry meghívását.³⁸ Nemsokára tudomást szerzünk a Buttler sújtó családi átokról is: talán nem véletlen, hogy a végzet „beteljesítői”, először Szucsinka plébános (I, 18), majd később Döry Mária (I, 24) emlegetik fel ezt. (Mária ráadásul az átok megszűnését is megjósolja, annyiban joggal, hogy neki köszönhetően utód nélkül marad a Buttler familia.)

S innen kezdve – bármennyire is egy erőltetettnek tűnő előrejelzés- és motívumrendszerbe³⁹ illeszkedik be – ez a végzet működésbe lép és sokáig következetesen determinálja Buttler és a történet sorsát. Buttler a végzetes esemény előtt egy (Döryék tulajdonában lévő) Wallenstein-poharat lát a terített asztalon, a házasságot kényszerítő Döry a végzetre hivatkozik tette végrehajtásakor, és a véletleneknek egész sora értelmezhető ennek megfelelően: a végső döntés előtt a három Buttler-párti kanonok és Pereviczky halála, egy újabb, ironizált családiátok-elbeszélés (Cseley) „beteljesülése” Horváth és Döry párbajakor és Pyrker erkölcstelen visszalépése vállalt kötelezettségeitől mind ebbe a sorba illeszthetők. A sors irracionális jelenléte a maga tragikus mélységében már nem beszélhető el úgy, mint például Kemény Zsigmond regényeiben: de Buttler sorsában egy életutat és egy személyiséget meghatározó sorsképlet, a mű végén az elbeszélés ritmusának felgyorsulásában, a szerelmespár látható öregedésében és több főszereplő halálában pedig a természet és az emberi élet rendjének megfelelő visszafordíthatatlan elmúlás relevanciája mutatkozik meg.

A determináltság léthelyzete azonban nem bizonyul kizárólagos és egyetlen transzcendens tendenciának az esztétikailag teremtett világban: egy vele élesen szembenálló létmagyarázó elv is szerepet kap a mű hősei sorsának és történetének alakulásában. A gondviseléselv és a keresztény hit relevanciája – a végzethez hasonlóan – itt is a mikszáthi kettőshangzat kezdeti ironikus beállításának perspektívájában bontakozik ki. A kezdő fejezetekben a papi hivatását megszenteltségtelenítő Szucsinka és a tízparancsolat ellen több pontban is vétkező Döry Mária áll ki leghatározottabban a gondviselő istenképzet mellett, a kényszerített házasság után lelkiileg összetört Buttler reszkető imáját pedig azonnal megakasztja az átok végzetszerű beteljesülésének a felismerése (I, 144). Ám itt is változik a megítélés perspektívája. De míg a végzet működése a történet menetébe végig szervesen beépülve válik komollyá, addig a keresztény képzetkör is a saját fogalmai szerint képes hitelesíteni magát. A *Különös házasság* relativizáló elbeszéltsége és megkonstruálódó világképe nem az egyes szereplők tudataiba, szótamaiba íródik szét, hanem az elbeszélői magatartás és a dolgok, az események viszonylagosító tendenciái

³⁸ „...de a sors másképp akarta. A sors könyvében meg volt írva, hogy közbejőjön valami. Hiszen kis dolog. Elég, ha a macska közbejön, ha megeszi a pecsnyét. A sors kezében a macska is elég hatalom ilyen esetben a rendes folyamatok kizökkentésére.” (I, 9.)

³⁹ A főszövegben említettek mellett ilyen bajjós, babonás, misztikus előjelként értelmeződik több esetben is egy nyúl megjelenése (II, 14, 102), a kőd (I, 117; II, 27), valamint Buttler és Fáy rossz álmai (I, 117; II, 27).

képviselik azt. Így a keresztényi gondviseléselv nem az egyes személyek önértelmezésének, világmagyarázatának a szintjén válik relevánssá és létezővé, mint például Kemény Zsigmond több regényében (például *A rajongókban*), hanem az egész világot átjáró isteni kegyelemként, mint Jókai műveiben, azzal a jelentős különbséggel, hogy míg Jókainál a világ minden eleme abszolút bizonyossággént sugallja ezt az isteni jelenlétet, addig a Mikszáth-szövegben egyetlen, a relativizáló látásmódot, nyelvi magatartást felülíró szimbolikus jelenet legitimálja azt.

A második könyv tizenegyedik fejezetében az ősapák árnyai által is biztatott Buttler – mintegy az átok teljes beteljesítéseként – éppen meggyilkolni készül a kastélyába érkező Döry Máriát, amikor is kiengeszteli és megbékíti sorsával egy vihartól átázott, csukott ablakot verdeső fecske beengedése és édesanyja, illetve Szűz Mária képének megpillantása. Több tényező is motiválja, hogy ezt a jelenetet kiemeljük a Buttler tétlenségét és gyámoltalanságát bemutató történetek közül, valamint a mindent viszonylagosító tendenciák sorából, és az isteni kegyelem megnyilvánulásaként, az átok megszakadásának a kezdeteként értelmezzük.

Egyrészt egy szervesen felépülő mitopoetikus szimbólumsor érvényesíti ezt az értelmet. Buttler léthelyzetét és a szituációt egyaránt szimbolizálva a vihar, az eső (víz) a teljes káosz megtestesítőjeként,⁴⁰ az ablak a sötétség és a világosság, a káosz és a rend közötti határként, a fecske pedig (összhangban a magyar néphagyománnyal és a keresztény képzetkörrel) a boldogság kezdetének a hírnökeként, „Mária madaraként” és Jézus egyik megtestesüléseként,⁴¹ tehát a remény és a megváltás lehetőségeként olvashatók ebben az összefüggésben. A fecskét beengedő Buttler a tükörbe pillant, melyet mint mitopoetikus szimbólumot elsősorban „az önismeret ősjelenségeként határozhatunk meg”,⁴² de emellett a másvilágra való bepillantás lehetőségét is jelképezi, ezért a tükörben feltűnő anya képe mintegy a túlvilágról figyelmezteti fiát készülő tette átgondolatlanságára és – a Mária-képpel együtt – a megváltás lehetőségére.

Másrészt azért tekinthetjük a jelentésadás szempontjából központinak ezt a jelenetet, mert szervesen beilleszkedik egy metaforikus történet sorba: a szöveg szerelemfelfogását és Buttler léthelyzetét egyaránt szimbolizáló darázs motívumának mitopoetikus rendszerébe. Csak ezzel együtt, annak meghatározó részeként olvashatjuk ezt az amúgy kissé érzélgős esemény sort a fentebb elmondottak szellemében.

A boldogságkeresés és a szerelem témáját a *Különös házasság* társadalomkritikáját hangoztató tanulmányok is a regény fontos elemeként értelmezték. Olyan idilli és eszményi szerelmet láttak benne, amelynek beteljesülését a negatív társadalmi erők akadályozzák meg. A metonimikus történetmondás által kibontakozó cselekmény szintjén azonban ez az idilli szerelemkép sem mentesül az iróniától: ugyanaz a kettőshangzat, játékos-relativisztikus perspektívába helyezés jellemzi, mint a regény bármely más „állítását”.

Más összefüggésben részletesen elemeztem már a szerelmi levelezés illúzióromboló lelepleződését és a szerelmesek közötti több mint tíz évig tartó távolság kissé abszurdba

⁴⁰ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., 1996, 121.

⁴¹ *Mitológiai enciklopédia*, Bp., 1988, I, 71.

⁴² KERÉNYI Károly, *A tükör-öz tükör* = K. K., *Az égei ünnep*, Bp., 1995, 106.

hajló, nevetséges voltát. Maga a történet zárása, a szerelmesek sajátos egymásra találása is többféle módon interpretálható. A „fecske-jelenet” felől olvasva a véletlen olaszröszkei találkozás és a lehetetlen helyzetből való kalandos szabadulás felfogható a gondviselés által legitimált boldogság beteljesüléseként, még ha az egy, a regény által felállított világ keretein és lehetőségein kívül jön is létre. Ugyanakkor köztudott, hogy Mikszáth regényei írásakor mindig szem előtt tartotta a nagyközönség ízlését és elvárásait:⁴³ a végső, pozitív fordulatban testet öltő befejezés ennek is szólhat, amit egyben a szöveg ötletesen korlátoz, sőt szinte érvénytelenít is. Így olvasva ugyanis Tóth György uram „legendájába”, a „földi paradicsom” képzetébe íródik át a két szerelmes története, amelynek naiv érzelgősségét az ajándékba adott két giccses, a biedermeier hétköznapi kisvilágát megidéző pohár is jelképezi.⁴⁴

Az ironia azonban ebben az összefüggésben sem terjed ki a szöveg szerelemfelfogásának az egészére: a cselekmény szintjén kibontakozó ellentmondásosságát, kétértelműségét a metaforikus történetmondás motívumrendszere árnyalja és ellensúlyozza. Az ablakot kétségbeesetten verdeső darázs motívumára és ennek Buttler lelkiállapotát értelmező jellegére már sokan felfigyeltek,⁴⁵ és ezt a metonimikus történetmondás szintjén maga a szöveg is egyértelművé teszi (II, 25). A Mikszáth-szövegekben oly gyakorta előforduló darázs sokszor közhelyes és elcsépejt jelképes használata azonban ebben a szövegben egy metaforasort, mitopoetikus szimbólumrendszert alkot. Többszöri, motívikus feltűnése a szövegben nemcsak Buttler léthelyzetét jellemzi, hanem általában a szerelem állapotáról, létmódjáról mond el egy metaforikus történetet. A számos nép hagyományában, meséjében – sok más mellett – az emberi lelket is megtestesítő vagy a közvetítő szerepét betöltő darázs⁴⁶ először szabadon, a Piroska „válaszvirágját”⁴⁷ és üzenetét vivő kis hajón tűnik fel. Ezt követi jóval később, a történések negatív fordulata után az elbeszélő példázata az ablakot az esőben reménytelenül verdeső darázsról (a fecske-jelenetnél elmondott más mitopoetikus elemek itt is működnek), melyet később Fáy – szinte a narrátor szavait ismételve – egyértelműen Buttler sorsára vonatkoztat (II, 70). Végül közvetlenül a pozitív végső fordulat előtt, Piroska és Buttler immár a gondviselés felől is értelmezhető, véletlen olaszröszkei találkozásakor újra szabadon repdes a jelképes csapdába esettségből „kiszabadult” darázs (II, 163).

Ez a nagyon egyszerű metaforikus képlet a szerelem állapotát és beteljesülésének történetét a teljesen harmonikus és problémátlan szervesség szférájába írja át, és magasabb rendű, a hétköznapi történéseken túlemelkedő létmódot tulajdonít neki minden túlzott

⁴³ SCHÖPFLIN, *i. m.*, 128.

⁴⁴ „... a kétkedőkből is sokan csaptak át a Tóth uram eresze alá, ki egész holta napjáig abban a hitben ringatódzott, ábrándozva a csibuk kéklő füstje mellett, hogy él a világ valamely csendes zugában, okvetlenül él egy boldog pár, akiknek a teritékjéhez vasárnaponként délre két piros falú, ezüst-szarvasokkal pingált poharat tesznek fel...” (II, 187.)

⁴⁵ KOVÁCS Kálmán, *Mikszáth Kálmán = A magyar irodalom története*, IV. Bp., 1965, 741; BARTA, *i. m.*, 224.

⁴⁶ *Mitológiai enciklopédia*, *i. m.*, 51.

⁴⁷ Magát a szerelem kialakulását, „lángra lobbanását” is metaforikusan beszéli el a szöveg. Piroska ugyanis, miután egy „szikra” virágot kap udvarlójától, egy szikrákkal teli kovácsműhelyben bizonyosodik meg arról, hogy a két fiú közül Buttler az ő hódolója.

érzelmesség, közhelyesség nélkül. Ezt erősíti, hogy – mint már említettük – a metaforasor egy nagyon lényeges helyen (az ablakot verő darázs említése után és a találkozás előtt) kiegészül a fecske-motívummal. Itt tulajdonképpen motívumátvitel történik a keresztény hagyományban helyenként Krisztussal is azonosított darázs (méh)⁴⁸ és a fecske között. Ez a kapcsolat és átvitel azontúl, hogy kiemelt fontosságúnak jelöli ki a fecske-jelenetet, a szerelmet is az isteni kegyelem kontextusában teszi értelmezhetővé.

A természeti létezés szervességére és a népi mitikus hagyományokra egyaránt építő metaforasor is alátámasztja azt a Mikszáth írásművészetére annyira jellemző és a szakirodalom által is hangsúlyozott⁴⁹ tendenciát, hogy a természet rendje és az erre épülő világlátások az élet eredendő elrendezettségét és értelmességét igazoló, kételymentes bizonyosságként tűnnek fel szövegvilágaiban. Fábri Anna egy kitűnő tanulmányban arra is felhívta a figyelmet, hogy a Mikszáth-szövegekre jellemző, kevésbé részletező táj- és természetleírások sohasem önmaguk pusztá felmutatásaként funkcionálnak: „Általában megelégszik egy-két mondatos bekezdésekkel, ezek azonban ismétlődő változásaikkal együtt valósággal összefüggő szálát alkotnak műveiben. ... Másfelől a közvetlen érzéki benyomások felidézésén alapuló leírások csaknem mindig reflexívek, sőt elmélkedők is.”⁵⁰ Az ilyen jellegű természetleírások a *Különös házasság* szövegében is fontos funkcionális szerepet töltenek be.

Egyrészt néhány „leírásnak a jelentését visszavonakoztathatjuk a szöveg általános értelmezésére”⁵¹ a főként a metaforikus történetmondás szintjén kibontakozó jelentéssorokat két esetben egy-egy természetleírást imitáló metaforával reflektálja és fogja össze, ezzel is a regény szövegszerúségére irányítva a befogadó figyelmét a mimetikus, világ-szerű tendenciákkal szemben. A *Különös házasság* elbeszéltségét és megkonstruálódó világképét egyaránt jellemző relativista látásmódra a második könyv tizenhatodik fejezetének elején található vízipoloska-jelenet, a felsőbb hatalmak működésére pedig az azt követő fejezet bevezetésének folyó-hasonlata reflektál. Igaz, mindkét természetből vett hasonlatnak elsősorban a saját fejezetében van funkciója, illetve nem alkot külön „történetet a történetben”, de a szövegvilág egészére vonatkozatható reflexív képességük miatt tulajdonképpen kicsinyítő tükörként is értelmezhetjük ezt a két jelenetet. Ugyanígy kommentálja a szerelmi szálát is egy, a történetmondás menetét megszakító rövid tájleírás (II, 18).

Mindezek mellett a természetleírások egy része egy eddig még nem érintett jelentést adó, külön metaforasorként is olvasható: a természet ősi ritmusát, de főként annak megbomlását sugalló tájleírások egyben a természettel, a babonákkal szerves egységben élni tudó régi világ, társadalmi intézmények, szokásrend eltűnése felett érzett fájdalomról beszélnek: „Hej, ez a Zemplén, ez a Zemplén! Boldog annak minden rögc. Azok a fölséges árnyékok járnak rajta. ... Minden bokor, minden talpalatnyi föld felkölti az emléküket. ... A mitológia hajdan így népesítette be egykor erdeit, forrásait najádokkal, faunok-

⁴⁸ *Mitológiai enciklopédia*, i. m., 185.

⁴⁹ BARTA, i. m., 177, 225, 229; NÉMETH, *Asz emékedő...*, i. m., 138.

⁵⁰ FÁBRI Anna, *A titkos könyv: Mikszáth és a természet = Mikszáth-émlékkönyv*, i. m., 112–113.

⁵¹ MIEKE BAL, *A leírás mint narráció = Narratívák*, II, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 168.

kal, koboldokkal. A keresztény világosság száműzte őket. Üres lett a föld. Oh, jaj milyen üres.” (II, 12–13.) „Még zúgnak az erdők az ungi dombokon, de már nem úgy, mint mikor Buttler sóhajai vegyültek az erdőzúgás közé. Sok fa kiveszett azóta és kevés nőtt. Öregszik a föld; hűl. Kezdek itthagyni a nagy állatok, a nagy fák és a nagy szenvedélyek.” (II, 82.) Az idézetekben tetten érhető intertextuális párhuzam – mely Reviczky Gyula *Pán halála* című versének szövegével („A föld mátul rideg, zord, néma, árva; / Nem élnek rajt’ a játszi istenek.”) és gondolatiságával hozza kapcsolatba ezeket a szövegrészleteket – egy, a Mikszáth-művek természetfelfogására és sajátos metaforikusságára nagyon jellemző jelenségre hívja fel a figyelmet. Azok ugyanis nem a felvilágosodás naiv rousseau-i természetkultuszára, „vissza a természethez” jelszavára játszanak rá, hanem sokkal inkább a görögség, a „pogány korszak” idején még eredendően egységes életvilág iránti nosztalgia szólal meg bennük, mely még reflektálatlan egyneműségben tudta megélni természet és ember, istenek és ember, illetve lét és tudás viszonyát.⁵² A metonimikus történetmondás szintjén ebben az esetben is főként iróniával illetett nosztalgia a régi patriarchális világ otthonosságadata és a reflektálatlanul egységes létezés iránt ugyanolyan, a relativizmust részben kijátszó affirmatív szándékú állításként olvasható, mint a szerelemről és a transzcendens világmagyarázó elvekről mondtak.

IV.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a *Különös házasság* szövege bizonyíthatóan nem tesz meg mindent azért, hogy irányregényként olvastassa magát. Ezt azonban nem kell a regény egyenetlenségének és következtelenségének tulajdonítani: sokkal inkább a mimetikus eljárások helyett más szövegszervező elvek jelenlétére irányítja a figyelmet.

Egyrészt az élőbeszédszerű mesemondás ellenére elsősorban a relativizmus nyelvi-poétikai magatartása, világképi belátásai szervezik a szöveget, és az ezeken alapuló eljárások némely tekintetben abszurd, de mindenképpen egy látszólag teljesen elbizonytalanodott, centrumát vesztett életvilágot állítanak fel. Ennek köszönhetően a *Különös házasság* nem elsősorban egy ideológiailag, politikailag célzatos regényként, hanem egy sokkal összetettebb és átfogóbb ironikus, relativisztikus, de mindenképpen affirmatív szándékú világtértelemezésként válik olvashatóvá.

A jelentésadás és kérdésfeltevés ilyen irányának a kijelölésében jelentős szerepet kap a metaforikus történetmondó formaelv következetes érvényesülése a szövegben. A részletesen elemzett metaforikus sorok a metonimikusan előrehaladó fő cselekmény (a szerelmi „tragédia” és a házasságfelbontási per története) mellett egy azt értelmező, arra reflektáló „mögöttes” történetet bontanak ki, melynek kulcsszerep jut egyfajta lehetséges jelentésadásban. Az értékviszonylagosság világkonstituáló tendenciái és a metonimikus történetmondás elsődlegességének elbizonytalanítása azonban – ahogyan Mikszáth más

⁵² Ez utóbbi gondolatmenetet a 19. századi költészet világképének alakulásával kapcsolatban részletesen tárgyalja S. VARGA Pál, *A gondviselésihittől a vitalizmusig*, Debrecen, 1994, 14–17, 46–47, 199.

műveiben sem⁵³ – a *Különös házasság* esetében sem jelenti valamifajta értéknihilizmus érvényesülését vagy a létezés nyelvi elbeszélhetetlenségének a felfogását. Sőt, a szöveg éppen a modernség irányába mutató poétikai eljárások révén egy teljességet és a létezés értelmességét feltételező világméretű próbát meg a befogadók felé legitimálni, tehát egy 19. század eleji, jóval problémátlanabb világlátást igyekszik összhangba hozni a századvég-századelő abszolút fogalmakat elveszített léttudatával és világtapasztalatával. A már csak metaforikusan elbeszélhető mögöttes történet a transzcendens alapú világmagyarázó elvek érvényességéről, a szerelem létmódjának metafizikai igazolhatóságáról, és egy természeti alapú, szerves társadalmi rendről egy otthonos világfelfogás lehetőségének és érvényességének a bizonyosságát sejtetik, de legalábbis egy ez utáni erős vágyat jelenthetnek.

Mindezek a belátások két lényeges pontban hasznosíthatók a Mikszáth-életmű egészének megítélésében. A *Különös házasság* nyelvi-poétikai összetettségéről és „szövegszerűségéről” mondták, bár alapvető igazságértékét nem kezdik ki, de mindenképpen árnyalják azt a Mikszáthról széles körben elfogadott állítást, miszerint „Jókai artisztikus mesecsövéssel és Mikszáth kispipikai anekdotizmusával »mesemondó« típusú előadásmódok kezdtek feljebb emelkedni Kemény Zsigmond nagy nehézkedésű, bonyolultabb poétikai kódoltságú prózanyelvét, nem kedvezhetvén így a realista korrajzregény kibontakozásának sem. Jókai és Mikszáth elsőpró hatása alatt aztán lényegében az a poétikai egyensúly bomlott meg, amelyet az epika ez idő tájt alakított ki esemény, történet és elbeszélés között.”⁵⁴

Ezzel összefüggésben a *Különös házasság* rendkívül alkalmas lehet arra is, hogy tisztázza Mikszáth viszonyát az öt megelőző irodalmi hagyományhoz, illetve a századvégi újrealizmus és az első modernség újszerű prózájához. Nem feltétlenül átmeneti státust kell kijelölni a számára, hiszen nagyon erősen kötődött a Kemény, de főleg Jókai írásművészetében testet öltő világméretű és poétikai tendenciákhoz. Ugyanakkor mindezt nem reflektálatlanul tette. Látszólag problémátlanul fabuláló hangneme mögött jóval komorabb világmagyarázó elvek húzódnak meg, és ezek összefonódnak új poétikai alkotás módok keresésével, a hagyományos konvenciók ironizálásával, s olykor dekonstruálásával is. Ahogyan a tisztán relativisztikus beszédmód keretein belül igyekszik valami abszolútumot sejtetni, Kosztolányi írásművészete felől, természeti metaforái pedig Krúdy regényei felől teszik olvashatóvá ezt a Mikszáth-művet is. A *Különös házasságot* – amellett, hogy érdekes olvasmány – már csak ezért is nagy kár lenne a „kritikai realizmus elmerülni látszó hajójának búzájaként” elsüllyedni hagyni a szövegeket rendkívül sokszínűen megszólaltatni képes olvasásmódok „tengerében”.

⁵³ Hasonló következtetésre jut Mikszáth relativizmusával kapcsolatban IMRE László is a *Szent Péter esernyője* elemzésekor: „Mikszáth relativizáló szemléletének nem felelőtlen, cinikus, hanem alantas indulatoktól mentes, jóindulatúan nivelláló tendenciáját kell fontos, bár láthatatlanul munkáló eszmei-érzelmi alakító tényezőnek minősíteni.” (*I. m.*, 308.)

⁵⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., 1994, 89.

Péter Bényei

UN ROMAN A THESE SANS THESE (Relativisme et métaphores dans le *Különös házasság* – *Mariage étrange* de Kálmán Mikszáth)

Jusqu'à nos jours la réception de Mikszáth considéra le *Mariage étrange* comme un roman à thèse du XIXe siècle. L'analyse d'une approche de sociologie de la littérature considérait le roman comme la réalisation d'une thèse où l'auteur avait comme objectif de donner son opinion sous forme allégorique sur les débats sur la politique sociale et sur l'Eglise de son époque. Cette affirmation ne fut modifiée que par deux études (János Barta et György Eisemann). Ceux-ci, niant que le roman ait une signification uniquement socio-critique, attirent l'attention sur les défauts des moyens littéraires et poétiques du roman et le jugent peu réussi.

A la lumière d'une comparaison du roman de Mikszáth avec celui d'un grand roman à thèse de Mór Jókai: *Egy magyar nábob* (*Un Nabab hongrois*), nous constatons que, la structure épique et la structure de valeurs des deux romans sont différentes. Dans le *Mariage étrange* les conventions, les traditions du roman à thèse sont plutôt transformées, en train de se démolir. De plus, c'est ce qui se fait dans le cas des moyens constituants les plus importants du genre, notamment, quand les notions de l'authenticité et la tradition historique sont transposées dans une perspective ironique.

Ainsi, dans la narration du *Mariage étrange* des tendances relativistes se font valoir et seront déterminantes du point de vue de son univers constitué. Toutefois, ce relativisme n'est pas l'équivalent dans Mikszáth d'un manque de valeurs. A l'aide de la démarche d'association de la narration métaphorique, le roman essaie de concilier une vision du monde qui ne connaît pas de problèmes avec celle de la fin du siècle marquée par la perte des notions absolues. Ces considérations attirent l'attention d'une part sur la complexité jusqu'ici peu accentuée des textes de Mikszáth, d'autre part sur des points de jonction éventuels avec la conception poétique de la prose moderne du début du XXe siècle.

RÓNAY LÁSZLÓ

REMÉNYSÉGBŐL REMÉNYTELENSÉGBE

Sík Sándor pályájának egy fejezete

Pesten jóval hamarabb fejeződtek be a harcok, mint Budán. A piaristák Duna-parti épületét már a tanításra igyekeztek alkalmassá tenni az atyák, növendékeik és azok szülei, amikor Budán még dörögtek az ágyúk. Sík Sándor maga is részt vett e tevékenységben, ám egyéb kötelezettségei és megbízásai hamar elszólították, s ő készségesen vállalkozott ezek teljesítésére, hiszen reményei szerint a megváltozott körülmények között még tágabb tere nyílhatott az ifjúság nevelésére, erkölcsi tökéletesítésére. A polgári demokratikus irányba történő változás jeleit örömmel tapasztalta, mert bár sosem foglalkozott politikai kérdésekkel, nemzetépítő törekvései és nevelő tevékenysége ebbe az irányba vezettek volna. Ezt a feltevést az is igazolhatja, hogy hite és megszenvedett éveinek tapasztalatai nyomán úgy gondolta, egyháznak komoly önvizsgálatot kellett volna kezdenie a háború után. Épp ennek elmaradása miatt mondott le arról a szerepről, amelyet az Actio Catholica által indított katolikus hetilapnál, az Új Embernél szántak neki. Mihalovics Zsigmondnak, az AC országos elnökének írt levelében¹ világosan szolt erről. Elképzelései szerint a lapnak az összes „építő katolikus erőt” kellett volna összefognia, az Actio Catholicának pedig „eddigi irányzatával” kellett volna gyökeresen szakítania, hogy az új lap „hibáink és mulasztásaink nyílt elismerése mellett egy eleven és reális mai és politikai megalkuvásokat és hasznosságai tekinteteket kizáró, fenntartás nélkül katolikus irány, hang és pedagógia” megvalósítója legyen. Az Új Ember indulása körül bábáskodva rádöbbsent, hogy e feltételei nem teljesülnek. „Katolikus vezető szellemekkel” is tárgyalva végül arra az elhatározásra jutott, hogy visszaadja megbízását. „Mondanom sem kell – írja befejezésül –, hogy ha a lap számai – amelynek sikeréért nem szűnök meg imádkozni – bebizonyítanak, hogy tévedtem, ennek belátása pillanatától boldogan ajánlanám fel munkásságomat. Addig azonban nevennek a lapon való szereplése inkább a szellemek további összezavarását szolgálná, mint az eszmék és lelkiismeretek oly égetően sürgős tisztulását.”

Elgondolkodtató sorok. Vajon mit értett a „szellemek összezavarásán”? Milyen szellemiségek összeütközésére gondolt? Az biztos, hogy egyháza nem szolt saját korábbi mulasztásairól – például a nagybirtokokról vagy a zsidótörvények meghozatalakor tanúsított magatartásáról, melyet Sík némi joggal a „politikai megalkuvás” jeleként értékelt –, a „katolikus vezető szellemek” nem is gondoltak ilyesmire. Sík Sándornak tehát már a kezdet kezdetén rá kellett döbbsennie, hogy közéleti szerepvállalásai során nem kevés

¹ *A százyökerű szív: Levelek, naplók, visszaemlékezések Sík Sándor hagyatékából*, vál., kiad., jegyz. SZABÓ János, Bp., 1993, 274–275.

nehézséggel kell megküzdenie, s ezek súlya hónapról hónapra növekedett, hiszen „az osztályharc éleződésének” mind több jelét kellett tapasztalnia.

A tényekhez az is hozzátartozik, hogy Sík elképzeléseivel a lap alapításával foglalkozók egyetértettek. Pénzes Balduin, az Új Ember főszerkesztője így szólt erről:² „Abban mind megegyeztünk, hogy le kell vonnunk a múlt, s abban a katolikusok tévedéseinek, bűneinek tanulságait, szakítanunk kell az egyház egyházas és a katolikusok félfeudális, antidemokratikus, antiszociális, nacionalista beidegződéseivel, a jövőt illetően pedig keresnünk kell helyünket egy olyan országban, amely egészen másként alakul, mint amilyen a régi volt.” Még arra is emlékezett, hogy sokszor hiába kért kéziratokat az induló hetilap számára, ugyanazokkal az érvekkel utasították vissza, amelyekre hivatkozva Sík Sándor elutasította a főszerkesztőséget. Joggal mondta az Új Ember főszerkesztője, hogy a „háttérben” történhettek olyan események, amelyek Sík Sándor elhatározásához vezettek.

„A forró Ma”

Sík Sándor 1945 adventjén kezdett sorozatának egyik beszéde hangzott el e címmel. Benne ismét azt fejtegette, hogy a katolikus embernek szilárd hittel és önkritikusan kell szolgálnia az ország javát. Ő maga folyvást hangoztatta, hogy az őszinte lelkiismeretvizsgálat elengedhetetlenül hozzátartozik a keresztényi magatartás lényegéhez. Különbféle alkalmakkor tartott előadásokat ilyen s hasonló címekkel: *Miben hibáztunk?*, *Katolikus perspektíva*, *Az egyház felelőssége a nemzettel szemben...* E felelősség jegyében vállalkozott az erkölcsi nevelés programjának kidolgozására az 1945-ben alakult Nevelésügyi Tanács ügyvezető igazgatójaként, s reménye szerint a megújuló cserkészmozgalmat is elképzelései szolgálatába állíthatta volna. Ennek azonban komoly akadályai voltak, hiszen a Magyar Cserkészfiúk Szövetsége alakításával az Actio Catholica nem értett egyet, s külön cserkész-szakosztály létrehozására törekedett. Sík Sándor tekintélyét és bölcsességét mutatja, hogy szakadásra nem került sor. Ő még 1947-ben is azt fejtegette, hogy a cserkészlet szolgálja leghatékonyabban „a lelkek megbékélését ... a kiengesztelődést [és] a társadalmi kiegyenlítődést”.³

Közéleti szerepvállalását elsősorban az 1945-ös választásokon diadalmaskodó Kiszgazdapárt – szegedi tanítványai közül néhányan komoly szerepet játszottak benne – igényelte. Az 1945-ös pártnapon előadást tartott az ifjúság erkölcsi neveléséről. Egyebütt megtartott előadásai és nyilvános szereplései azt a meggyőződését erősítették, hogy csak nyílt, önkritikus, szereteten és megértésen alapuló párbeszéddel lehet a magyarság javát szolgálni. Ennek jegyében vállalkozott a Vigilia újraindítására Juhász Vilmossal, a kiváló művelődéstörténésszel, aki ekkor egyik benső barátja volt. Az 1946-ban megjelent első szám beköszöntő cikkében is ezeket a gondolatokat hangsúlyozta.

² ELMER István, *A történelem orgonáján Isten játszik*, Bp., Új Ember Kiadó, 1995, 17–18. Az Új Ember első, augusztus 9-én megjelent számának beköszöntő cikke is ezt a szellemiséget tükrözte.

³ GERGELY Ferenc, *A magyar cserkészlet története 1910–1948*, Bp., 1992, kivált: 359–361, 370–371.

Kiindulása szerint a „vigilia” virrasztást jelent, s a felelős értelmiséginek virrasztania kell az alvók és a csüggedtek között, akik „nem elég gyengék, hogy kétségbe essenek, de nem elég erősek, hogy szemébe nézzenek a Jövőnek, hát várnak és elhúzódnak, álmognak egy jobb világról, amely majd eljön egyszer, magától, az ő közreműködésük nélkül”. Az „alvajárók” semmiféle áldozatra nem képesek, de csökkent látásúak azok is, akik fáradozásaik közben nem veszik tudomásul, hogy amiért munkálkodnak, az „Egész” része, a valóság teljességére talán csak „a halál percében” ébrednek rá.

A katolikus szellemű irodalomnak reményt adó küldetése van ebben a helyzetben – hangsúlyozta, s Lukács Györgynek az irodalom egységét sürgető felhívására visszhangozva kifejtette, hogy a keresztény írók is részt akarnak venni a jövő építésében, s ez a tevékenységük nemcsak irodalmi meggyőződésükből, hanem Istentől rendelt küldetésükből is következik. Ezt a gondolatot, a vállalt küldetés eszményét egyébként a *Győződ-e még?* 1945-ben írt verseiben is megfogalmazta, hangsúlyosabban és megszenvedettebben talán az *Erdő szélén estvéledtemben*:

Én aludni telepedtem,
Subám fejem alá tettem.
Édes Gazdám, ott felettem,
Majd elleszünk immár ketten.

Összeteszem két kezemet,
Angyalaidd hadd jöjjenek.
Hadd fogják be két szememet:
Csak Teveled töltözzenek.

Reggelt úgyis ha megérnek,
Csak-csak visszanezégélnek.
Kezdődik a régi ének,
Szíveknek-e vagy a szélnek?

Amíg győzöm, addig élek.
(1945. október)⁴

A szerepvállalás komolyságát jelzi, hogy a legmagasabb esztétikai igényt támasztotta a lap jövőendő munkatársai számára, mégsem értelmiségi vagy középosztályi rétegeknek szánta folyóiratukat, hanem minden dolgozó embernek, abban a szellemben, amelyet Petőfi és Arany teremtett s Bartók és Kodály tett példává, az ő nyomukon rányitva „a magyar népi hagyományban... a magyar forma-öszön éltető forrásaira”. „Meg tudjuk és meg akarjuk érteni – hangsúlyozta –, bizonyos megszentelt határokig követni is, azokat is, akik a mieinktől eltérő utakon keresik a »nagyobb rész boldogságát« és a nemzet

⁴ Sík Sándor, *Válogatott költemények*, Bp., Vigilia, 1989 (a továbbiakban: Sík 1989), 234–235.

jövőjét – feltéve és remélve, hogy ők is iparkodnak megérteni és tiszteletben tartani a mi szentségeinket.” Ez utóbbiak közé tartoznak a kereszténység nagy hagyományai is: „Ágoston és Tamás, Ferenc és Kempis, a Loyolai és a Néri szent, Pascal és Newman éppen olyan élők és testvérek nekünk, mint Rákóczi vagy Petőfi.” És a hagyomány részének tekintette Sík a századfordulón újjászületett katolikus irodalmat, a Magyar Szemle, a Zászlónk és az Élet által közvetített új szellemiséget is, amelynek nyomán a lelkekben is kicsírázott az Evangélium örömhíre. Mindez azonban csak akkor lehet hitre és cselekvésre ösztönző valóság, ha nem válik „szektáriánus kislelkűséggé”, és nem rontja meg a dilettantizmus, a hamis érzelgősség, az álpátosz és az álromantika, amely sokszor befolyásolta a hazai katolikus irodalom megítélését.

Az Istent kereső, felmutatni vágyó művészet – így Sík Sándor – nem húzódhatik „lelke elefántcsonttornyába”, s nem művelhet propagandairódmalmat sem. Az irodalom szent dolog, ahogy a magyarság és a katolikus kereszténység is az. „Ennek a nagyszerű, ennek az egészen magyar és egészen európai, egészen katolikus és egészen emberi, egészen magasrendű és egészen mindenkinek-való, egészen hagyományörző és egészen »haladó« szerves, átfogó kultúrának, ennek a nagy Ünnepek vágya és reménye, hite és akarása parázslík virrasztásunk tüzeiben.”

Amit leírt, komolyan gondolta. Meggyőződése szerint az általa képviselt értékek lapjában való megjelentetésével a magyarságnak is használhatott. S mintha az események is igazolták volna reményeit: Keresztury Dezső kultuszminiszter bevonta a Tudományos Akadémia újjászervezésének munkálataiba, s 1946 júliusában az Akadémia levelező és igazgató tanácsi tagjává választotta. Új kiadásban jelent meg a „Sík–Schütz”, a *Dicsőség, békesség*, és újranyomták a katolikus középiskolákban használatos tankönyveit. 1946 karácsonya előtt örömmel írta Sík Endrének – aki addig csomagküldeményeivel segítette –: „igazán nincs már itt a tavalyi nagy nyomorúság és én, hál’ Istennek az idén könyveimből szép összegeket kaptam.”⁵ Ráadásul év végére megérkeztek Szegedről feltett könyvei is, „szobám körülményei a mai viszonyok közt fényesnek is mondhatók”.

Hatalmas munkát végzett rendjében is, a Közművelődési Tanácsban is. A tanügyi reform, a nyolcosztályos általános iskola bevezetése után minden piarista gimnázium megnyitotta saját alsóbb fokú oktatási intézményét is, visszatérve a rendalapító nevelési elképzeléseikhez, a kisgyerekek ingyenes oktatásához. A rend ugyan elveszítette birtokait, „de kemény munkával fenntartjuk magunkat és ez jól van így”.⁶ Emellett részt vett az általános iskola irodalmi tankönyveinek elkészítésében és a tanárképzés reformjának végrehajtásában is, ami a jelek szerint nem volt egyszerű dolog, „mert kevés az ember és sok a butaság”. Butasággal, még inkább ellenséges rosszindulattal az elkövetkező hetekben és hónapokban mind gyakrabban találkozhatott... Az első döbbenetes élménye az lehetett, hogy kedves tanítványa, Ortutay Gyula 1947 februárjának utolsó napján a Kisgazdapárt (!) politikai bizottsága ülésén felvetette a fakultatív hitoktatás bevezetése tör-

⁵ Levele Sík Endréhez: *A százyökerű szív*, 285–286.

⁶ Sík Endréhez, 1947. február 8. *Uo.*, 290–291.

vénybe foglalásának tervét.⁷ Hamarosan (március 17-től) vallás- és közoktatási miniszterként még nagyobb aktivitással láthatott neki a törvényjavaslat megszövegezésének és elfogadtatásának. Ennek szövegét a leginkább érintett egyházi vezetők nem láthatták, senki nem konzultált velük. „Kíváncsian várom – írta Síknak március 18-i kelettel Koszterszitz József⁸ –, hogy a fakultatív hitoktatás letompítása ügyében mit sikerül tenned a Közoktatási Tanácson keresztül. Mert ha nem sikerülne, akkor, úgy hiszem, ehhez a kultúr-reformhoz egy Sík Sándor nem adhatja a nevét.” Két nap múlva Ortutaytól kapott levelet, amelyben az új miniszter közelgő névnapja alkalmából régi ragaszkodásáról biztosította, és egy Szegeden tartandó köszöntése tervét pendítette meg. Március 25-én az új miniszter tudatos rágalmozással vádolta a fakultatív hitoktatás ellenzőit, velük szemben a vallás- és a lelkiismereti szabadság „nagy európai gondolatára” apellálva. Március 31-én Mindszenty bíboros érsek a következő levelet intézte Sík Sándorhoz:

„Illustrissime.

Ismételten kérte, figyelmeztessem, mikor többé már nyugodtan nem maradhat a Köznevelési Tanácsban. A mostani egyházpolitikai tervek elhozták ezt az időt. Amennyiben ezeket a terveket, ahogy a püspöki kar kívánta, nem vennék le a napirendről, nyilvánosan közreadandó nyilatkozattal állásáról mondjon le. Nincs annak akadályja, hogy tervéről az elnököt és a tanácsot tájékoztassa.

Áldásommal vagyok
+ József s. k.
bíboros, érsek”

Sík Sándor aligha került könnyű helyzetbe. Hiszen április 11-én, tehát néhány nappal Mindszenty felszólítása után még arról tájékoztatta kedves barátját, Kovács Sándor szombathelyi megyés püspököt, hogy részt vesz a városban rendezendő kultúrhéten, mégpedig Ortutay Gyulával. A püspök válaszában arról biztosította, hogy mindkettejüket a püspökvárban szállásolja el. Nem véletlen, hogy lemondásáról csak Mindszenty utasításának kézhez vétele után két héttel tájékoztatta a minisztert.⁹

„Ortutay Gyulának

(1947. ápr. 15.)

Miniszter Úr!

Régi baráti összeköttetésünk, a nehéz időkben átélt közös élmények feleslegessé tesz, hogy Miniszter Úr előtt hangsúlyozzam a demokráciához és a szellemi szabadsághoz való meggyőződéses ragaszkodásomat és hogy e gondolkozásom nem változott és a jövőben sem fog megváltozni.

⁷ A téma és a történetek teljességre törekvő, gondos összefoglalása: MÉSZÁROS István, *Mindszenty és Ortutay (Iskolatörténeti vázlat)*, Bp., 1989.

⁸ *A százgyökerű szív*, 291.

⁹ *Uo.*, 293–295.

A koalíciós pártoknak a fakultatív hitoktatásra vonatkozó felfogását azonban nem tudom magamévá tenni. Így az evvel kapcsolatos intézkedések lelkiismeretem szerint arra kényszerítenek, hogy levonjam meggyőződésem következményeit és visszavonuljak az Országos Köznevelési Tanács vezetésétől.

Félre kell állnom mindenekelőtt a fiatal magyar demokrácia iránti szeretetemenél fogva. Meg vagyok ugyanis győződve róla, hogy a fakultatív vallástanítás, amely újabb tömegeket idegenít el a demokráciától, – annak szempontjából súlyos, félek, hogy jövőtehetetlen ballépés.

Nem vehetek részt ebben a munkában pedagógiai meggyőződésemnél fogva sem. A laikus erkölcsstant ugyanis elméleti megfontolások és tapasztalatok alapján (Försterrel és Bergsonnal) súlyos élet- és emberismeret-hiányból fakadó, végzetes pedagógiai tévedésnek tartom.

De nem tehetem magamévá ezt a programot, mint hívő ember és katolikus pap sem: nem nyugodhatom bele abba, hogy a jövő nemzedék széles rétegei ki legyenek téve annak a lehetőségnek, hogy politikai befolyásolásra Isten ismerete nélkül nőjenek fel.

Mindezek alapján kérem kell Miniszter Urat, szíveskedjék engem az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető alelnöki tisztétől felmenteni.

Ugyanilyen tartalmú levelet intéztem egyidejűleg az Országos Köznevelési Tanács elnökéhez, dr. Szent-Györgyi Alberthez is.

Tisztelettel
Dr. Sík Sándor”

Ortutay április 21-én kelt válasza ugyancsak hivatalos:

„Ortutay Gyulától

(1947. ápr. 21.)

Egyetemi Tanár Úrnak az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető alelnöki tisztségéről történt lemondását elfogadom és a Tanács ügyvezető alelnöki teendőinek ellátása alól felmentem.

Egyetemi Tanár Úrnak az Országos Köznevelési Tanács ügyvezető alelnöki minőségében végzett igen értékes és eredményes munkájáért elismerésemet és igaz köszönetemét fejezem ki.

Ortutay Gyula”

Hogy konfliktusuk annyira drámai volt-e, mint Huszár Tibor írja különben rendkívül érdekes, izgalmas tanulmányában,¹⁰ az valamelyest – legalábbis Sík ekkori leveleinek tükrében¹¹ – kétséges. Abban azonban igazat kell adnunk a tanulmány szerzőjének, hogy rendjén belül komoly ellenérzésekkel kellett megküzdenie. Erről árulkodik testvérének írt levele, amelyből azt is kihüvelyezhetjük, hogy lemondását Ortutayval egyeztette, s ezután

¹⁰ HUSZÁR Tibor, *Sík Sándor, a mentor = Sík Sándor emlékezete*, Szentendre, 1989, 51–67.

¹¹ Sík Endréhez, 1947. április 21., június 29. és augusztus 30. *A szágyökerű szív*, 296–298, 304–306.

is rendszeres megbízásokat teljesített az Általános és Középiszkolai Reformbizottságban, amelynek elnöki tisztét látta el.

„Ami engem illet, most kissé 'a levegőben lógok'. Főfoglalkozásom e pillanatban a katolikus iskolák magyar tankönyveinek szerkesztése, ami elől nem tudtam kitérni; mert be kellett látnom, hogy egyedül én vagyok az, akiben mindkét oldalon megbíznak (kb. egyszerre kaptam felszólítót erre a minisztériumból is és a Szt. István Társulattól). A napokban jelent meg a *Szeretet Breviáriuma* című antológiám, melyet Juhász Vilmosmal szerkesztettem, és elsejére kell leadni a Köznevelési Tanács megbízásából a *Nevelők Könyvtára* számára írt *Irodalomelmélet* című könyvemet. Ezenkívül akadémiai székfoglalóra is készülök – talán ez lesz a címe: *Magyar költők harcai az Istennel* (költők Isten-élményeiről: Balassitól József Attiláig). A nyáron sikerült egy hónapot vidéken töltenem Marcali falu mellett (Somogy), másfél órányira a falutól, egy szőlősgazda házában; ez életem egyik legtermékenyebb hónapja volt: három hét alatt 22 verset írtam. Köztük valami olyat is, amit 35 év alatt nem próbáltam: Mária-verseket. Az ez évre hirdetett »Boldogasszony éve« valahogy felindított arra a problémára: ebben az elcsépelet, ellimónádésított, elbanalizált témában újat, hiteleset, mait adni. *Tizenkétcsillagú korona* lesz a ciklus címe és alighanem kiadom külön.

A fő elfoglaltságom az irodalmon kívül (ami a Vigilia szerkesztésével maga is igen nagyra nő): a rendi kötelességek (mert Tomek Vince egy hónapra Rómába utazott generálist választani és itthoni helyzetünket – a rendi fasizmussal szemben – megerősíteni, ezalatt nekem kell őt helyettesíteni), – és az előadások, konferenciák tartása, amiből jóformán minden napra jutna, ha bírnám. És ezt úgy érzem, vállalnom kell, mert olyan szomjasak a lelkek, és olyan nagyon hiányzik, aki egészséges táplálékot tudna nekik adni – a mi sivár berkeinkben. Így mindenképpen Pesthez vagyok kötve és aligha oldhatom meg ezt a problémát másképp, mint hogy lemondok a szegedi katedréről és nyugdíjaztom magam, de ez még nem dőlt el.”

A levélben említett, Juhász Vilmossal közösen összeállított antológiájuk, *A szeretet breviáriuma* hamarosan meg is jelent. Sikerét jelzi, hogy 1948-ban második kiadására is sor került. Valóban igényt elégített ki: a háború után megmaradtak és a túlélők számára olyan magatartásmintát kínált szövegeivel, amely a megbékélés és a kiengesztelődés esélyét villantotta föl. A két szerkesztő példamutató nyitottsággal válogatott a világirodalom ide illő szövegeiből. Buddha és Lao-Ce gondolatai éppúgy helyet kaptak a gyűjteményben, mint az egyházatyákéi, írókéi és művészekéi. „Könyvünket *breviáriumnak* nevezzük: olyan könyvet értünk ezen, amelyet állandóan érdemes és üdvös forgatni” – olvassuk bevezetőjében.

A breviárium eredeti jelentése szerint rövid jegyzék. A 12. századtól a teljes napi officiumot (az ünnepekre és a hétköznapokra előírt zsolozsmák) tartalmazta, de mivel az elmondandó imádságok rövidebbek voltak a korábbiaknál, az őket tartalmazó gyűjtemény breviárium névvel utaltak erre a tényre. Sík Sándorék történelmi korszakok szerint válogatták szövegeiket, India vallásos emlékeitől a modern korig, amelyben külön fejezetben olvashatók a 19. és a 20. század magyar íróinak versei és spirituális indíttatású prózái. A könyv szövegeinek gyűjtésében kiváló szakemberek – például a ferences Dám

Ince, az antikvitás és a héber irodalom jeles tudósa, Trencsényi Waldapfel Imre – és írók – Rozgonyi Iván, Possonyi László – segítették őket. A sietség jele, hogy a közölt részletek címét és lelőhelyét nem tüntették föl.

Sík Sándor – ezt konferenciabeszédei és egész életműve igazolja – az egyetemes emberiség közös kincsének tekintette a szeretetet. „A szeretet mindent magában foglal – így a *Bevezetés* –, térnek és időnek, alkatnak és szokásnak korlátait nem ismeri.” Ezért lett a breviárium is vallásokon és világnézeteken felülemelkedő gyűjtemény, amelyben olyanok is szerepelnek, „akik látszólag az egyháztól idegen utakon járnak”. „Itt a helyük – olvassuk a továbbiakban – azoknak a magányos vándoroknak is, akik maguk törte úton, művészi alkotómunkájuk útján jutottak el oda, hogy a szeretet és az emberiség tanító-mestereivé és így az apostolok testvéreivé lettek.”

Tomek Vince, Sík Sándor barátja, a piaristák tartományfőnöke – Sík rendi custosként segítette – 1947 augusztusában Rómába utazott az új rendfőnök megválasztására. Hamarosan híre jött, hogy őt választották e tisztre, így a magyar piaristák tartományfőnök nélkül maradtak. Választásuk Sík Sándorra esett. Október 1-jétől ő az új tartományfőnök. Eleve súlyos teherként vállalta a megbízatást, hiszen komoly ellenzéke volt, különösen azok körében, akikre Schütz Antal gyakorolt befolyást. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy az egyre súlyosbodó politikai körülmények és az egyre nyilvánvalóbb egyházellenesség légkörében rendjének hasznára lehet kiegyenlítő személyisége, amelyet egyházi és állami részről is bizonyos megbecsülés és tisztelet övezett. Nem volt vezetésre termett személyiség, áldozatos tanácsadói – például legkedvesebb rendtársa, Balanyi György, aztán Ohmacht Nándor és mások – azonban segítségére voltak, s így élete végéig cipelte keresztjét, bár amikor 1947-ben fölvette, még nem sejtette, hamarosan mekkora súllyal nehezedik rá. Már 1948-ban meglehetősen indulatos versében, *A fordított Jónás próféta*-jában próbálta levezetni felhalmozódott keserűségét:

De megrétfáltál, seregek Ura!
Mi lett belőlem, milyen figura!
Fordított Jónás, fejtetőre billent,
Pedig a Hangnak sose mondtam ellent.

Küldöttél, mentem. Hordtam az Igét
Nem kerülgettem bolond Ninivét,
Nem futottam, hogy le ne köpjön, sértsen,
A szennyes száját, kezeken a vért sem.

Hajót kerestem, biztosat, sebest,
Eveztünk, Ninivének egyenest.
Már láttam kelni a csarnokok ívét,
Már köszörültem a próféta-igét.

Ó az az Ige! Asszonyt, gyereket,
Amit szerettem, ami szeretett,
Mindent elhagytam érte, – érted, Isten,
Hogy amire küldöttél, teljesítsem.

És most, hogy már-már megölelt a part,
Most küldted ezt az őrjöngő vihart,
Hogy minden, minden fejtetőre fordult,
Szél, víz és ember, minden megbolondult.

Akkor, látván, hogy nem segítenek,
Akiket hívtak, a kisistenek,
Az összetört, vergődő, fejevesztett
Bolond hajósok mind énnekem estek.

Nem kell próféta, nem kell most a szó,
Most kapitány kell, most parancsoló,
Hát kormányozzam a hajót, vezérül,
Ki a viharból és el Ninivétül.

Így lett a szegény Jónás (a silány,
De mégiscsak próféta) – kapitány.
Hol vannak már a ninivei partok!
Te tudod, Uram, én nem, merre tartok.

Próféták Ura, te akartad így,
Hogy engem ilyen kísértésbe vigy?
Így van megírva? Mert a lélek bennem
Elnémíthatlan sóhajtozza: nem! nem!

Ha rabságomat meglegeled,
Szólalj meg, Uram, küldj immár jelet,
Bizonyosságul a szavad szomjazónak,
Hogy jobbra hívtál, nem parancsolónak.

Ha mást nem, küldj egy áldott cethalat,
Hurcoljon meg a tengerek alatt,
Vessen már véget a fojtó mesének,
S vessen ki harmadnapra Ninivének.

Siess, Uram, ne késlekedj sokat,
Mert halálosan fáj és fojtogat

Ami belőled bennem fül: az ének.
Ő engedj énekelnem Ninivének!¹²

Rendjében is, lapjánál is kettős volt a szorítás: „az egyik oldalon azt írják, hogy reakciószok vagyunk – panaszolja Sík Endrének –, a másikon azt súgják, hogy 'eladtuk' a katolikusokat a kommunistáknak és az oroszoknak”, ezek a vádak azonban azt a meggyőződését erősítették, hogy „jó sinen jár”, „főleg, míg mindezt olyanok mondják, akiknek helyeslése megdöbbenő volna...”

Pedig még mindig jelentős sikerek vigasztalhatták. 1947 nyaráig tizenkét helyen fordult meg az országban, s hatalmas sikerrel tartott lelkigyakorlatokat, konferencia-beszédeket. Tapasztalatai szerint kivált a férfitársadalom erkölcsi nevelésében mutatkoztak fájdalmas hiányok. Mintha Prohászka Ottokár tevékenységét, az értelmiség lelki ébresztésének művét folytatta volna. El is határozta, nyugdíjba megy, hogy minél eredményesebben valósíthassa meg ezt a küldetését, és maradjon ideje irodalmi tervei kivitelezésére. „Megírtam – írta 1947-ben született *Csak a furulyát* című verse születésének magyarázatául –, és szépen kifundáltam, hogy nyugdíjba megyek... Aztán kiderült, hogy nyugdíjba mehetek, de provinciálisnak kell lennem.” Pedig mintha a múzsa is kegyeibe fogadta volna, nemcsak irodalomtörténeti munkákat írt a tanárok számára (*Az olvasás tudománya*), hanem Marcaliban nyaralva végre verseket is írhatott. Itt született *Tizenkét csillagú Korona* című, Szűz Máriát a központba állító kötetének terve, melynek elkészültét és témaválasztását lelki gyermekei is sürgették: „Annyit zaklattak katolikus bírálóim, hogy nem írok Mária-verseket; akkor szentév volt, és én beleadtam magam egészen: írtam egy könyvecskére valót.” A kötet az *Alexius* második kiadásával szinte egyszerre jelent meg.

Versek a Boldogságos Szűz Máriáról a kötet alcíme, s ez a versek hangneméről is tájékoztat: lelki szemével látta meg versei alakját, amint magyar parasztasszonyként végzi napi munkáját, s nem a betlehemi istállóban, hanem magyar falusi akolban történik élete sorsdöntő eseménye. Nem idealizálja, hanem épp fordítva: hétköznapi, közülnök való emberként jeleníti meg hőseit.

Járom a szőlőt, amerre a bönge
Kakukkfűves lankája elgyűrűz,
És a dűlőben szembejön a Szűz.
Körüldongják tücsöknyi angyalok.
Kapa a vállán, fején tarka kendő,
És kék szeméből a Megszületendő
Csillaga mosolyog.

Mintha a napkeleti bölcsék társaként toppanna be ő is „a jó meleg trágyapáras csöpp akolba”, kinn hallani a „názáreti Ács” gyalujának hangját, távolabb a Tátorhegy másai: a

¹² Sík 1989, 248–250.

Badacsony és Szigliget, lent pedig a Tibériás – a Balaton. „A fővenyen hálót egyenget / Tizenkét hallgatag halász”, s mindenütt áldott nyugalom és békesség:

Ez az áldott levegő,
Ahol elfelejt zakatolni
És fenekedni az idő.

Itt a dombon találta meg a költő „Az igazi Szűzmáriát / Kit mostanáig eltakartak / Kontárok és kereskedők, / S a legnagyobb kontár, a góg.” Gyermekkori emlékei kelnek életre: a máriabesnyői búcsúk, a ministrálás reggelek, a rendalapító, „a máriás Kalazancius”. Mindennek elindító élménye az a kép, amely édesanyja ágya fölött függött, s amelyhez hasonlók ezer és ezer magyar család Mária-tiszteletének voltak jelképei. Ezt a már-már népi, naiv vallásosságot, bensőségeséget igazolja is:

Ó, józanarcú oktalanság!
Ma már tudom: itt, itt e kék
Palást alatt a bölcsesség.

Ez a gyermeken egyszerű hang, imádságba forduló alázat Sfk Sándor lírájának igazi erőssége, ez tette oly népszerűvé költészetét. Leírásai emberközbe hozzák a hittitkokat, „...nem többet mond-e sok fejtegetésnél, magyarázatnál, nem szinte tapinthatóan élményien döbbsen rá a 'Mediatrice Dei' titkára egy ilyen strófa:

Sereglünk a Krisztus elé,
De hogy álljunk szeme elé?

Mit mondjunk, ha reá kérdez?
Szólj helyettünk, anyánk édes.
Annyit mondj csak: rosszak vagyunk,
De mégis a tied vagyunk.

Ami ennek a realitásnak, naivságnak a költői hitelét megadja, az a szándékolatlansága, az őszintesége, az élményi volta. Ez nem stílusutánc, nem neoprimitivizmus; ez valóban az a gyermeki hit, bizalom, áhítat, mely az anyát, az égi Anyát megilleti. Az a gyermekség, amelyről megható egyszerűséggel szól a *Bölcsességnek Széke*:

Öntsd belém a bölcsességet:
Úgy is mondhatnám,
Hogy a gyermekség malasztját
Esedezd le rám.
Engedd újra visszaélnem
Bokros éveim,

Lenni mint a régi kisdéd
Jézus térdein.

Aki bízó, aki tiszta,
Aki egyszerű,
S anyakézből édes neki
Ami keserű.
S ha elpilledt a játékban,
Csak egyet kíván:
Elaludni jó öledben
Édes jó Anyám.¹³

...Ezekben a versekben sok... fény csillan; és nemcsak fény, melegség is. Annak a szeretetnek a melege, mely *Kifosztani vágyik önmagát / És odaadni mindent és magát / És mindeneknek lenni mindene.*¹⁴

„Magyar költők istenélménye”

Sík Sándor, aki a Kossuth-díj első jutalmazottjai között volt – pedagógiai tevékenysége elismeréseképp –, 1948. január 6-án irodalmi témát választott akadémiai székfoglalójául. Nagy tanulmányából a Vörösmartyról és a József Attiláról írtakat mondta el nagyszámú hallgatóságának. A téma időszerűségét Rónay György méltatta a Hazánk című hetilapban: „Sík Sándor székfoglalót tartott az Akadémián. »Magyar költők istenélménye« volt értekezésének címe. Bizonyos elvi kérdések igen világos és alapos tisztázása és rövid történeti áttekintés után két szép fejezetet olvasott föl készülő nagyobb művéből; bemutatta, hogyan élte át Istent *Vörösmarty Mihály* és hogyan *József Attila*. A nagyszámú hallgatóság komoly tanulságokat meríthetett mind az írói arcképekből, mind a bevezető elvi fejtegetésekből. Mert nemcsak a hivatott esztétikus mélyreható szövegértelmezéseiben gyönyörködhetett, hanem azt is láthatta – s láthatta meggyőzően, mert példákkal illusztrálva, s nem kisebb példákkal, mint *Vörösmarty* és *József Attila* –: *hogyan egy költőt soha nem érthetünk meg teljesen, szerves egységében, ha nem vesszük tudomásul azt az emberi természetből folyó kapcsolatot, amelyben – akár pozitív, akár negatív módon: vagyis akár vállalva és javallva, akár tagadva és harcolva ellene – a Természetfölöttivel áll.*

Vannak a létezésnek olyan alapviszonyai – vagy a modern lélektan nyelvén szólva, vannak a léleknek olyan ősképei, beléírt ősi alaptípusai –, amelyeket minden igazi költőnek, minden igazi művésznek valaminőképpen ki kell fejeznie; mert az igazi művész alkotásában teljes életet akar megvalósítani, s ezek az alapviszonyok kiirthatatlanul tar-

¹³ Sík Sándor, *Őszi fecske*, Bp., 1959 (a továbbiakban: Sík 1959), 314–315.

¹⁴ RÓNAY György, *Az Alexiustól a Tizenkétszázévig koronáig*, Vigilia, 1948/3. sz., 175–178.

toznak az élet teljességéhez, annyira, hogy nélkülük teljes élet nincs és nem is lehetséges. Így hát nem is csak a művész kiváltságai ezek az »stípusok«; tulajdonai azok minden embernek. A művész csupán élesebben látja, mélyebben éli át és határozottabban fejezi ki őket, pontosabb és világosabb formát ad nekik: ezért művész. S végeredményben nagysága is ebben rejlik; abban tudniillik, hogy azt szólaltatja meg, azt jeleníti meg, azt tudatosítja bennünk, azt sejteti meg velünk a művészi befogadó élmény révén, ami közös kincsünk, emberségünk szerves tartozéka, sőt: ami egyenesen emberségünk *teljessége*. A művészetnek szükségszerűen *belül kell maradnia az emberi körén*; mert ha az emberiből kilép, követhetlenné válik, önmagát semmisíti meg. Csakhogy az ember egyben isteni is – nem Isten, hanem isteni –, s a művészet legszebb és legmagasztosabb hivatása éppen ez: hogy *fölkelti bennünk isteni voltunk élményét úgy, hogy emberileg tesz teljesebbé.*¹⁵

A Vörösmartyról és József Attiláról elmondottak némiképp módosított változatát ez évben a Vigiliában is közreadta. A *Magyar költők istenélménye* csak később jelent meg teljes terjedelmében.¹⁶ A méreteit tekintve is hatalmas tanulmányban Sík először a magyar vallásosság természetét rajzolta meg, s arra hívta fel a figyelmet, hogy erre azért figyeltek fel kevesebben, mert az emberekből általában hiányzik a beleérzés, a kongenialitás, ezért a vallásos érzület kifejeződésének csak a megrendült bűnös Istenhez való könyörgését tekintik. „Csak a *Miserere* volna igazi, a *Te Deum* már nem?” – vetette föl a kérdést teljes joggal.

Mi a vallásos élmény lényege? Az akkori lelki és lélektani kutatások jeleseiire hivatkozva jelentette ki: nincs ember vallásos érzület nélkül. Az érzés lényegét Szent Tamás klasszikus megfogalmazását követve („ordo hominis ad Deum”) elemezte, de Otto Karrer megfigyelésére („A vallás... úgy jelölhető meg, mint az ember 'függőségének érzése' attól az emberfölötti Hatalomtól, amelyben 'hisz'”) is támaszkodott, s az Apostolok Cselekedeteinek arra a gondolatára rezonált, hogy az emberek keresik Istent, hiszen „benne élünk, mozgunk és vagyunk, amint egyik-másik költőtök is megmondta”.

A cím természetesen a téma szűkítését tette szükségessé: nem a költők vallási, hanem Isten-élményét vizsgálta, mégpedig esztétikai nézőpontból, azaz azt elemezve, miképp jelentkezik ez az élmény az ábrázolás és a kifejezés szintjén. A tanulmányban egyébként – kezdeményező módon – a magyar irodalom teljességére kitekintett. Hosszú oktatói működése alatt gyűjtött tapasztalatait, anyagát kamatoztatva különféle fejlődéstörténeti szakaszokat különített el. A felvilágosodásig a magyar irodalom magától értetődően keresztény jellegű volt, az istenélmény pedig „szerves, hiteles és a belső igazságtudatra alapozott”, ami életszerűségének bizonyítéka. Magyar specialitás a vallásosság realizmusa: „a magyar elsősorban értelemmel és cselekvéssel fogja meg a megfoghatatlant”. Példák sokaságával igazolta, hogy a himnuszok tele vannak életszerű, reális képekkel, kiszólásokkal, s későbbi líránk is bővelkedik merész közvetlenségben. A korszak reprezentatív lírikusával, Balassival hosszan foglalkozott, majd Zrínyi Isten-élményére tért ki.

¹⁵ RÓNAY György, *Isten és a költők*, Hazánk, 1948. január 16.

¹⁶ Sík Sándor, *Kereszténység és irodalom*, Bp., 1989, 257–340.

„Élete, egyénisége, műve a világirodalomban is párját ritkító példája a nagyszabású immanens misztikának és azon belül annak, amit jellegzetesen realiztikus magyar Isten-élménynek ismertünk fel.” Nagyon finom, elgondolkodtató megfigyelése, milyen nagy volt a szerepe a humanizmus és a barokk évszázadaiban a szerencse témájának, amely Zrínyinél összetett, nagy kérdéskomplexum: egyéni élmények forrongása és a legmagasabb régiókig emelkedő gondolatok sora.

Részletesen foglalkozott a magyar misztika mibenlétével. A misztikus magatartás kétféle jellemzőjét különböztette meg. Az egyik „tagadólag áll szemben a világgal, és paszszív magatartást ölt vele szemben”, „a másik pozitív és aktív módon viselkedik a tapasztalati világgal szemben, igenli és alakítja”. (A megkülönböztetésre Spranger *Lebensformen* című műve vezette.) A nagy keresztény misztikusok egyszerre élik át e kétféle misztikát. A magyar misztikát a „reális világ igenlése” jellemzi, ami a magyar ember természetéből adódik. Realizmus és misztika között nincs ellentét, vallási téren „belső összefüggés van köztük”. A világot igenlő, azt alakítani vágyó, azaz megszentelt misztikus magyar életszemlélet e korszak nagy alkotóinál folyvást tetten érhető.

A felvilágosodás szétrobbantotta ezt az egységet és egyoldalú észkultuszával laicizálta a vallási életet, hatása a 19. században is érzékelhető. Nagyon érdekes, amit Sík e korszak úgynevezett vallásos lírájáról ír. Szerinte a költők írnak ugyan vallásos verseket, „de munkásságuk nagyobb fele világi tárgyú, és a kettő közt nincs belső összefüggés”. „Az elvi igazság megvan ezekben a versekben, de hiányzik belőlük az egész-élmény megragadó ereje.”

Sík rendkívül kritikusan fogalmazta meg a keresztény költészet elsekélyesedésének okát. Állást foglalt a harmincas évek kezdetétől mind élesebb vitában: vajon az-e a katolikus költészet lényege, hogy hitigazságokat, imákat fogalmazzon meg, vagy az életnek – a sokszor büntől átjárt létnek – kell-e hitelesítenie. Azzal, hogy a magyar vallásos érzésvilágot reálisnak nevezte – s realizmusát a legnagyobbak példájával igazolta –, a vallásos líra lehetőségeit a teljes emberi élet megélésére és ábrázolására kiterjesztette, közelítve ahhoz az irodalmi ideálhoz, amelyet e vonatkozásban Mauriac fogalmazott meg: „A regényírónak van a világon az a létjogosultsága, hogy napvilágra hozza a legnevesebb és legmagasabb lelkekből is azt, ami Istennel ellenkezik, a rosszat, ami elrejtőzik; hogy megvilágítsa azokban a lényekben is, akik bukottaknak látszanak szemünkben, a tisztaságtitkos forrását.”¹⁷ Sík Sándor tulajdonképpen utat nyitott a harmadik nemzedék és Pilinszky generációja elfogadásához, kitérítve a művekben rejlő Isten-élmény elemzésének és elfogadásának lehetőségét: „E szakadás a vallásos költészetben kétféleképpen jelentkezik. Létrehoz mindenekelőtt egy sereg, mennyiségre szegényes, minőségre talán még szegényesebb – úgynevezett – ’vallásos költeményt’. Ha tudjuk, hogy az igazi vallásos élmény lényege szerint totális, egész-emberi és egész-életet követelő, ha ehhez hozzáadjuk, amit bizonyítani próbáltunk, hogy a magyar vallásos átélés reális, eleve valószínű előttünk, hogy ez a vallásos költészet nem lehet ’igazi’: hiányozni fog belőle az élet. A realista magyar érzés nem tudja igazán magáévá tenni az élettől idegen, vérszegény

¹⁷ ECKHARDT Sándor, *Új francia katolikus írók antológiája*, Bp., 1947, 131.

'vallásosságot'. Megvan a hit mint becsületes meggyőződés, megvan a morális életbeállítás, nyilván megvan – mikor imádkoznak – a jámbor áhítat is, de mindez az életnek csak egyik, a kisebbik fele: maga az élet a profán, a gyakorlati, a harcos, az érzelmes, a nemzeti – az megy a maga profán (nem vallástalan, de valahogy *vallás mellett*) útján... Így jön létre az a melegházi, sekrestyeköltészet, amely a templom, a paplak, a kolostor falai közt virágzik, de az élet profán levegőjében elhalványodik, és kitetszik a sablonos volta. Mert az igazi nagy ihlet híján nem marad más, mint a vallásos tematikával való hatáskeresés, a jól bevált régi motívumok halványabb új változatai... Ami hiányzik, az nem is elsősorban a költői tehetség, hanem a 'szívnek az a bősége', amelyből a szájnak szólnia kellene: a vallásos élménynek éleletalakító és azért művészetalakító egész volta..."

Itt kereshetjük a vallásos költészetről alkotott értékítélet beszűkülésének magyarázatát: a „vallásos versek” sokszor dilettáns szerzői teoretikus szinten is elutasították azokat a műveket, amelyekben nem a szavak, hanem az érzület tartományaiból lehet az író Isten-élményére következtetni. A felvilágosodás északultusa merőben más volt, mint e vallásos realitás. Nem véletlen, írta Sík, hogy a 19. század magyar lírikusai hatalmas belső harcot vívtak a hit és az ész összeegyeztetéséért. Dayka Gábortól választott jellemző idézetet:

Így harcol a hittel a józan értelem.

Így merül bús lelkem bizonytalanságba!

Az elme lerontja, mit a vallás velem

Elhíttet, az elmét a hit ostromolja!

És oh ezer sűrű lelki homály között

Mihez nyúljak, helyes választást hogy tegyek?

Ha elmém s vallásom egymásba ütközött

A hitnek hódoljak? vagy az észnek higgyek?...

(*Vallomástétele egy igazságra törekedő embernek*)

Ezt a diszharmoniót váltja föl a romantika, melynek magyar költői „mélyebben néztek a lélekbe”, s onnan feltörték „az emberi lélek irracionális”, addig eltemetett elemei, „sejtelméi, vágyai, borzongásai, szenvedélyei – mindaz, amit együttvéve az *Abszolútum megélésének*, Isten-élménynek neveztünk”. A nagy magyar romantikusok előbb az egyéni boldogság kiharcolásának módját, utóbb ezen felülemelkedve a kollektív felelősség jegyében az ember és az isteni terv viszonyát próbálták kifürkészni. Erkölcsi komolyságukban vannak olyan elemek, amelyek vallásos ihletre utalnak: „...a lélek mélyén rejlő, minél kevésbé szervesen kifejlett, annál nyugtalanabban örvénylő vallásos ösztön, érzés, igény és szenvedély a haza és az emberiség eszméje köré fonódik, a nekik szóló odaadásban lobban fel, az értük való cselekvésben éli ki magát”. Ezt a meglátását Berzsenyi és Kölcsey líráját áttekintve igazolta, s a képet Vörösmarty, József Attila, majd külön tanulmányában Ady¹⁸ isten-élményének elemzésével árnyalta.

¹⁸ Sík Sándor, *Az örök Ady: Halálának harmincadik évfordulójára*, Vigilia, 1949, 145–151.

Sík Sándornak ez az alapvető tanulmánya – jóllehet tisztában volt azzal, hogy diletánsok mindig voltak és lesznek is – jó irányba vezérelhette volna a hazai, vallásosnak mondott líra művelőit. Hogy mégsem így történt, annak egyik oka költészetünk 1949-től nagyon is észrevehető ellaposodása, adminisztratív eszközökkel való korlátozása s egy olyan lírai kifejezésforma állami jóváhagyása, támogatása, amely a maga módján ugyancsak „sekrestyeköltészet” volt, művelőit azonban nem belső készítés vezérelte, hanem véreskezű diktátorok mítoszát megteremtve, képzeletből gyúrt szobraikat tömjéneztek, imádásukra szólítva olvasóikat, mintegy szentesítve az irodalmi sematizmust.

Hamvadó remények

1948 első hónapjaiban Sík emberfeletti munkát végzett. Március 1-jén elfogadták szegedi nyugdíjazási kérelmét – Baróti Dezső lett utóda a tanszék élén –, e hó 15-én átvette a Kossuth-díjat s a vele járó 10 ezer forintot, amelyet rendi célokra fordított, szerkesztette a Vigiliát és nagybőjti lelkigyakorlatok sorát (képviselőknak a parlamentben, volt diákjainak a piarista kápolnában, a cisztereknél és végül a piaristáknak) tartotta. Ezen kívül a mind nehezebbé váló körülmények miatt a többi piarista intézményben lelkigyakorlatot tartók számára bő vázlatot is készített.¹⁹ Rendfőnökként át kellett élnie az egyik legnagyobb megpróbáltatást, az egyházi iskolák államosítását. Június 15-én elmondta egyik leggyönyörűbb beszédét az iskolai tanévzárón, egy nappal később megszületett a törvény, amelyre e beszédében még csak fenyegető lehetőségként utalt.²⁰ Ezzel a piaristáknak le kellett mondaniuk az ifjúság oktatásáról és neveléséről, tevékenységük legfontosabb eleméről. Teljesen érthető a tartományfőnök csüggedtsége, amit azonban töretlen istenhite még ekkor is ellensúlyozott.

„A magam ügyéről nem érdemes írni – olvassuk Sík Endrének írt levelében 1948 végén –: ismered a helyzetet, ismersz engem is. El tudod képzelni, mily nehéz a dolgom.”²¹ Ekkor már tudott volt, hogy barátja és szerkesztőtársa, Juhász Vilmos elhagyta az országot, a Vigília szerkesztésének – tartalma kialakításának – felelőssége is az ő vállára nehezedett. *Érett nád* című verse pontosan érzékelteti ekkori lelkiállapotát:

Szemes, Zamárdi, Lelle ködben áznak.
Lelkemben is zokogó tavat ásnak
Míg végigdöcögöm a Balatont,
Novemberi könny, decemberi gond.

Az angyal hányszor megjelent e parton!
Fejem a gondok vánkosán lehajtom,

¹⁹ Sík Endréhez, 1948. április 2. *A szágyökerű szív*, 312–313.

²⁰ A beszéd szövegét a függelékben közöljük.

²¹ Sík Endréhez, 1948. december 14. *A szágyökerű szív*, 315–316.

Mint egy piros térdeplő-bársonyon
És könnyeimmel is imádkozom.²²

Adventben legkedvesebb témájáról, a Miatyánkról tartotta sorozatát. Most igazán átélten, a rá mindig jellemző alázattal mondhatta: „legyen meg a te akaratod!”²³ 1948. december 6-án őrizetbe vették a hercegprímást. A teljes igazsághoz tartozik, hogy az elveihez mindvégig kitartóan ragaszkodó Mindszenty megítélése a hazai egyházban sem volt egységes, sokan nehezményezték hajlíthatatlanságát, amellyel szerintük sokszor megnehezítette a szerzetesrendek tárgyalási pozícióit. Erre utalt Tomek Vince rendfőnök Sík Sándornak írt, 1949. február 6-án kelt levelében: „nem tudhatom, a Mindszenty-tragédia mennyire lesz tragikus az egyházra nézve... Az én számomra az is csodaszámba megy, hogy mint az ország primása s így a kommunizmus legnagyobb ellenfelének, a magyar Egyháznak feje, azután mint egy nem egészen igazi nacionalizmus (szlávellenesség, irredentizmus, legitimizmus, feudalizmus, antiszemitizmus) vezére és még hozzá nem egészen szerencsés összetételű ember – három évig tudta magát tartani. Amint eddig is nagyon sokat szenvedtem vele kapcsolatban, most még inkább ez az eset. Elfogatásáról Navarrában értesültem, s amikor Bilbaótól Santanderbe mentem, benéztem Limpiaszba, amelyről ő nekem aug.-ban oly lelkesedéssel beszélt, s [a] limpiaszai Krisztus előtt imádkoztam érte.”²⁴

1949-től a Vigília Munkaközösség élén Sík Sándor egyedül szerepelt főszerkesztőként a lap impresszumában. Ekkor alakult ki az a munkamegosztás, amely Rónay György eltávolításáig működött. A Munkaközösség alapítói a következők voltak: Sík Sándor, Doromby Károly, Mihelics Vid, Rónay György. A lap célját a következőkben jelölték meg: a katolikus papság szellemi továbbképzése, illetve a világi olvasók számára színvonalas lelki, hitbuzgalmi és szépirodalmi olvasmányok közlése. „A lap tényleges szerkesztését az ötvenes évek elejétől nagyrészt Rónay György végezte”, följegyzésein rögzítette a következő szám tervét, ezt Sík Sándor jóváhagyta vagy kiegészítette.²⁵ Helyzetük mind nehezebbé vált, hiszen a politikai diktatúra a Vigiliát sem kímélte: a Bachkorszak cenzorai sem voltak olyan éles szeműek, mint az ezekben az években működők. Egy-egy Vigília-számhoz tartalék-kéziratokat is készítettek, hiszen olykor meglepő döntések születtek, szépirodalmi művek, versek és elbeszélések is a cenzori beavatkozások áldozatául estek.

Ám nem kevesebb keserőséget okoztak Sík Sándornak a Vigília kritikussai sem. A Mindszenty-per miatt felzaklatott, fokról-fokra elnyomított és megfélemlített keresztény értelmiség tagjai közül jó néhányan árulással vádolták a főszerkesztőt. Az egyházellenes intézkedések megnövelték az olvasók érzékenységét, s ők a Vigilián töltötték ki különben jogos haragjukat. Síknak ezek a levelek, „diszkrétan” elmondott kifogások rengeteg álmatlan éjszakát szereztek, s az amúgy is fáradt emberen ekkor, hatvanéves

²² SÍK 1959, 31.

²³ Konferenciabeszédeiről: JELENITS István, *Kép a kései Sík Sándorról = Sík Sándor emlékezete*, 67–75.

²⁴ *A százgyökerű szív*, 317–318.

²⁵ LUKÁCS László, *Sík Sándor szerkesztői műhelyében = Sík Sándor emlékezete*, 81–88.

korától kezdtek az öregedés jelei mutatkozni. Pihenni csak a Mátrában tudott, az események azonban egyhamar letörölték arcáról azt a nyugalmat, amelyet első mátrai versei sugalltak.

Erről a légkörről és az evangéliumi szellemiségről gyakran beszélgettek a Vigilia szerkesztőségi értekezletein. Rónay György így foglalta össze közösen kialakított meggyőződésüket: „... azok a katolikusok, akik az egyház zászlaja alatt inkvizíciót és pogromot szeretnének, akik a reváns gondolatával titkon a késüket köszörülik és akasztófákat ácsolnak, szintén szögesen szemben állnak az evangéliummal. A probléma egyik fele, a kommunizmus felé, világos. De nyomban kevésbé az, ha ott áll vele szemben a másik tényező: az evangélium-ellenes bosszúvágy, 'mindent vissza', megtorlás-szomj, ott állnak azok, akik előtt az ellenségek iránt is kötelező szeretetről beszélni egyenlő az árulás-sal.”²⁶ Igaz, ezek a hónapok mintha nem az emelkedett evangéliumi szellemiséget igazolták volna...

Függelék

Sík Sándor: Tedeum (Vigilia, 1948, 385–387)

„Édes Fiaim! Kedves Szülők! – Tedeumra gyűltünk össze. A tedeum minden időben kettős arcú ünnepség volt. Megvolt az örvendetes jellege: hálaadás az Úristennek az év folyamán nyert kegyelmekért. Hálát adunk ma is az év kegyelmeiért, elsősorban azért a nagy kegyelemért, hogy ebben az évben is becsületesen teljesíthettük köteleességünket, jó munkát végezhattünk, fiúk és tanárok egyaránt. De a tedeumnak mindig volt egy kissé szomorkás, fájdalmas arca is. Befejezés volt és búcsúzás; az örömbé és hálába mindig belekapcsolódott egy kis fájdalom, melankolikus hang az iskolától való ideiglenes búcsúzás könnyű megatottsága. Ki ne érezné, hogy ez a mai tedeum, ez a mai búcsúzás több, nagyobb – bízást mondhatom, szomorúbb búcsúzás, mint más éveké. Mindnyájan tudjuk, hogy néhány óra még és benyújtják a magyar parlamentben az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt. Semmi sem áll távolabb tőlem – és különösen nem innen, az oltár előtt –, mint hogy bíráljak politikai intézkedéseket. Ehhez sem szólhatok hozzá, nem is akarok, ilyen intézkedésekkel szemben a katolikus egyháznak egyetlen védőfegyvere az imádság és a több, a nagyobb szeretet. Ez a szeretét parancsolja nekünk, hogy jóhiszeműséget vélelmezzünk azok részéről is, akik ilyen intézkedéseket hoznak, hisz már az Úr Jézustól halljuk Szent János evangéliumában: »Eljön az óra, hogy mindaz, aki megöl titeket, szolgálatot vél tenni az Istennek« (Jn 16,2). Hinnünk kell, hogy sokan hiszik, hogy jót cselekszenek, mikor ezt cselekszik. Nem is szólhatnék hozzá ehhez a kérdéshez már csak azért sem, mert nagyon általánosak a törvény szavai, és nem tudhatjuk, hogy a valóságban mi lesz a sorsa iskoláinknak a gyakorlatban, és milyen sors vár erre a mi iskolánkra is. Akarunk bízni a jövőben és akarjuk hinni, hogy amitől félünk, nem következik be. De nehéz a szívünk, a diákoké is, és ezerszer inkább – jól tudom én

²⁶ RÓNAY György, *Napló*, Bp., 1989, I, 192–193.

azt – a kedves édesapáké és édesanyáké is, nem tudnak szabadulni a fenyegető gondolatoktól. Gondoljuk végig: mit jelenthet számunkra – e kis családi kör számára, amely most itt egybegyűlt – a nekünk legfájóbb lehetőség. Két fájó gondolatot kell magunk elé állítanunk.

Az egyik, az elvi valóság, amely bekövetkezhet: ebben az iskolában ösztől kezdve már más szellemű nevelés lesz, mint eddig. Lehetséges, hogy ez a más szellemű nem lesz kevésbé haladó, mint a mienk volt – haladóbb nem lehet! –, lehetséges, hogy nem lesz kevésbé demokratikus, mint a mienk volt – demokratikusabb nem lehet! –, lehetséges, hogy nálunk külön nevelők fogják átvenni az ifjúságot, nagyobb tudással, felkészültséggel, jóakarattal, odaadással. Ez lehetséges! De nagyobb szeretettel nem fogják tehetni, mint ahogy mi tettük. Bizonyos azonban, hogy két aggasztó dolog fenyeget. A mi nevelésünknek, a keresztény nevelési rendszernek alapvető gondolata, hogy mi ifjúságunkat *az egész valóságra* neveltük. Beállítottuk a valóság egészébe, amely magába foglalja a természetet és a természetfölöttit, időt és örökkévalóságot, embert és Istent, a valóságnak azt a mérhetetlenül nagyobb és jelentősebb felét és amit az isteni, az örök és a természetfölötti jelent. Bekövetkezhet, hogy erre az egész igazságra nem fognak nevelni az új iskolában. És lehetséges – adja Isten, hogy ne úgy legyen –, hogy nem fog érvényesülni a keresztény pedagógia másik alapvető elve sem. Az, hogy mi az *emberi személyiséget* mérhetetlenül tiszteljük és értékeljük. Mi tudjuk az Úr Jézustól, hogy a lélek – egyetlen lélek is – több, mint az egész világ. Azért áhítatos tiszteletünk övezte mindig ifjúságunknak, neveltjeinknek személyiségét, annak teljes kifejlődését, emberi és isteni keretek közötti szabadságát. Mindenesetre számolnunk kell azzal, hogyha az új pedagógiai szellem vallani fogja is a tiszteletet, nem azt fogja érteni rajta, amit mi értettünk.

A másik tény, amellyel szembe kell néznünk, ha bekövetkezik, amitől félünk, az az érzelmi valóság, hogy *nem dolgozunk tovább együtt*. Én nagyon jól tudom, mit jelent ez az édesapáknak, édesanyáknak! Nem akarom az amúgy is nehéz szíveket még nehezebbé tenni, nem folytatom ezt a gondolatot. Jól tudom, hogy mit jelent ez a diákoknak. Magam is voltam diák, és azóta is számtalan diákkal érintkeztem és érintkezem: jól tudom, hogy a mi diákjaink minden esetleg kellemetlen, bántó, fájdalmas emléken túl is, amik kétségtelenül hozzátartoznak az iskolai emlékekhez, mégis örömmel, önérettel és visszavágódással gondolnak ebben az iskolában töltött életükre. Hisz mi tanárok is – akárhány van köztünk, aki, mint én is, életének nagyobb felét töltötte ennek az iskolának falai között –, ha tanári éveinkre visszagondolunk, sok kellemetlen emléket, bosszúságot, kényelmetlenséget látunk magunk előtt, és mégis szívünk szakadna meg, ha meg kellene válnunk ettől az iskolától.

Ha ezzel a két lehetőséggel szembenézek, mit tudok mondani búcsúzóul ennek a mi kis iskolacsaládunknak?

Az ifjúságnak annyit mondok: Először is: *fiúk, sohase legyetek kisebbek magatoknál*. Sohase csonkítsátok meg magatokban azt az egész valóságot, amelyre mi itt neveltünk, s amely nélkül, úgy érezzük, nem méltó az ember az ember névre és nem érdemes élni ezen a földön. Ne alkudjatok meg csonka emberséggel, a legmagasabbnál alacsonyabb eszménnyel, hanem akarjatok egész emberek lenni, egész valósággal, akiktől semmi emberi és isteni nem idegen. És ne engedjétek megfogyatkozni magatokban a keresztény

jellemnek azt a tisztaságát, határozottságát és erejét, amelyre mi neveltünk benneteket s amelynek továbbfejlesztésére elindultatok. Ez a nevelés, ez az elindulás kötelez. Menjete tovább a Krisztus-követés útján, nincs más útja az igazi emberségnek.

A másik, amit mondani akarok: ha nem fogunk is együtt dolgozni, rajtatok lesz a szemünk és veletek lesz a szívünk szüntelenül.

Mit mondjak a kedves szülőknek? Mélységes meghatottsággal köszönöm nekim, hogy bíztak bennünk, és ránk bízta legdrágább kincsüket. Köszönöm nekim – talán még nagyobb meghatottsággal –, hogy most is, ma is úgy bíznak bennünk. Erről félreérthetetlen tanúságot tesznek nap nap után, szinte óráról órára. Köszönöm nekim és kérem őket, hogy ezt a bizalmat tartsák meg számunkra, mert az eljövendő időben Isten után e bizalom lesz nekünk a legnagyobb erőnk... Az előbb azt a szót használtam, hogy egy kis család vagyunk itt. Ki ne érezné, apák és anyák, idejáró gyerekek szülei, hogy itt minálunk diák, tanár és szülő egy kis családot alkotott, a családot összekötő eszmei és érzelmi kötelékekben. Arra kérem a kedves szülőket, hogy ez a család ne bomoljon fel ezután sem. Ez a templom, ez a kápolna mindenkor középpontja lesz ennek a családnak.

Azt hiszem, magunkról kell még mondanom valamit, diákoknak, szülőknek, az országoknak, de mindenesetre az Úristennek. Haszontalan szolgálunk; jól tudjuk, hogy nagyon sokszor nem álltunk hivatásunk magaslatán, az eszméknek és az eszményeknek, amelyeknek realitásáról és egyetlen értékéről meg vagyunk győződve, nem voltunk mindig méltó képviselői. Bánjuk és szégyelljük. De kettő ellen nem vétettünk, és nem akarunk és nem is fogunk véteni a jövőben sem. Az egyik a kalazanciusi hivatás. Mi piaristák Kalazanci Szent József nyomán rátettük életünket az ifjúságnak az *értelem és a jámborság szellemében* való nevelésére. Ezt cselekedtük eddig és nincs más lehetőségünk a jövőben sem. Mi nem lehetünk hűtlenek sem az értelemhez, sem a jámborsághoz, sem ahhoz, hogy életünket az ifjúságnak adjuk, mert ha piaristákká lettünk, nincs létjoga másképp életünknek. Tehát ezt fogjuk tenni továbbra is. Hogyan? Nem tudom! Egy bizonyos: ezért éltünk és ezért fogunk élni, akármilyen történjék. Az élet majd gondoskodni fog magáról. De a hivatásnak kötelessége is, szenvedélye is kiirthatatlanul él és élni, dolgozni fog bennünk.

És élni fog és dolgozni az is, ami ennek a hivatásnak a lelke: a *szeretet* az ifjúság, minden egyes fiatalunk iránt. Azt olvassuk a rómaiakhoz írt levélben: »Sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmak, sem jelenvalók, sem jövődők, se erők, sem magasság, sem mélység, sem egyéb teremtmény el nem szakíthat minket az Istennek szeretetétől, amely Jézus Krisztusban, a mi Urunkban vagyon.« (Róm 8,38–39) Nekünk, akik életünket a kalazanciusi hivatásra tettük rá, az Isten szeretete és Krisztus szeretete elsősorban az ifjúság szeretetében, cselekvő szeretetében kell hogy megnyilatkozzék. Azért Isten és ember előtt nem búcsúszóval, hanem ezzel a szent fogadással végzem: Sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmak, sem jelenvalók, sem jövődők, sem erők, sem magasság, sem mélység, sem egyéb teremtmény el nem szakíthat minket az Istennek szeretetétől, amely Jézus Krisztusban, a mi Urunkban vagyon. Ámen.»

László Rónay

DE L'ESPOIR AU DESESPOIR (Un chapitre de la carrière de Sándor Sík)

L'étude traite de la période entre 1945–1948 de la carrière de Sándor Sík, poète et homme de lettres catholique. Dans la période démocratique transitoire d'après-guerre qui précéda la prise de pouvoir communiste, Sándor Sík fut vice-président du Conseil Pédagogique National, conçut et élaborait la réforme visant la création de l'école primaire de 8 ans, participa à la rédaction des livres scolaires de littérature et à la réalisation de la réforme de la formation des professeurs. Pour protester contre la mise en place d'une mesure qui rendait le catéchisme optionnel dans les écoles, il démissionna en 1947, au printemps. Il était rédacteur de la périodique *Vigilia* et, à partir du mois d'octobre 1947, le supérieur des piaristes de Hongrie. Il participait à la réorganisation de l'Académie Hongroise des Sciences où il fut élu membre correspondant en juillet 1946. Pour son travail pédagogique il fut décoré, parmi les premiers, du prix Kossuth.

Le 6 janvier 1948 il fit son discours inaugural à l'Académie avec le titre: *L'expérience de Dieu vécue par les poètes hongrois*. Selon son opinion et sa pratique poétique la poésie catholique moderne ne doit pas devenir une « étroitesse d'esprit sectaire », elle doit éviter le dilettantisme, la sensiblerie, la fausse emphase et le faux romantisme. Au fait, en élargissant le domaine des analyses éventuelles des expériences de Dieu, cette prise de position tolérante ouvrit la voie devant l'acceptation de la poésie de János Pilinszky et d'autres de sa génération.

Supérieur, il dut subir la nationalisation des écoles catholiques en juin 1948.

ZENTAI MÁRIA

A VÁROS SZEREPE A KORA REFORMKORI MAGYAR IRODALOMBAN

„*Oh édes barátom! ne menj te arra a Pestre! Kinlódjál Kőrösön, kinlódjál bárhol, de Pestre ne menj! Ott lennél még igazán beteg, beteg lélekben, testben és hitben. Tudom én azt, hogy neked más lehet Pest, mint nekem, de neked sem való; nem a te jellemed, kedélyed, érzelmeidhez való hely az.*” (Tompa Mihály levele Arany Jánoshoz 1860. február 1-jén.)

„*Nekünk nincsenek éhező gyármunkásaink, kik mohó hévvel olvassák az »Örök zsidó«-féle regényeket, sem annyira nagy városaink, hogy belőlök a romlottság képeit egész gyönyörűséggel szedhesse a regényíró.*” (Gyulai Pál, Szépirodalmi Szemle, 1855.)

Megkeseredett szívű vidéki lelkész óvna a rossz döntéstől barátját; növekvő tekintélyű kritikus érvel a regénnyel szemben az eposz időszerűsége mellett. Magánlevél (Tompa) és nyilvános megszólalás (Gyulai) bármily különböző legyen is, mindkettő mögött ott van az előfeltevés: a nagyváros a romlottság, a rossz helye, fenyegető és veszélyes.

Mindkét megjegyzés a századközepén túlról származik, olyan időszakból, amely a történettudomány álláspontja szerint már a gyors és látványos urbanizáció kora. Ilyen gyorsan jelentkeztek, ilyen világosan felismerhetőek lettek volna a gyors városfejlődés árnyoldalai? Tompa számára is, aki életében – összevéve – alig néhány hónapot töltött Pesten? Vagy irodalmi konvenciók, hagyományozódó, rögzült ítéletek állnak az elutasító-megbélyező gesztusok mögött? A kérdés teljes körű vizsgálata, a (nagy)város szerepe a 19. század magyar irodalmában hosszabb kutatómunkát, részletesebb kifejtést kíván és érdemel; nem kerülhető meg a világirodalmi és tudattörténeti vonatkozások vizsgálata sem. Ebben a dolgozatban viszont csak egy kisebb részterületet mutatok be: azt, hogy milyen kép jelenik meg a városról az 1810-es évek második felétől az 1830-as évek elejéig terjedő időszak néhány meghatározó jelentőségű írójának a műveiben.

A periódus kiválasztását az indokolja, hogy a magyar városfejlődés ekkoriban vesz lendületet ahhoz, hogy a század második felére látványossá váljék; az egyetlen magyar nagyváros, a kettős Pest-Buda pedig máris feltűnő urbanizációs jelenségeket mutat, különösen, ha a századforduló körüli kiinduló helyzethez viszonyítjuk. Bácskai Vera az 1828-as összeírás adatai nyomán írja: „Pest-Buda külön clustert alkotott, és ez teljesen érthető, hiszen e két város, mely a fővárosi funkciót együttesen töltötte be, mind szerepkörét, mind az urbanitás fokát, mind vonzásterületeinek nagyságát és jellegét tekintve a

többi városokétól eltérő, azoknál jóval magasabb rendű volt. A két város által betöltött egyéb központi funkciók pontértéke 116, csaknem kétszerese a sorrendben e tekintetben utána következő Pozsony 60 pontos értékének.”¹

Az irodalmi élet szempontjából ez az a periódus, amikor a magyar irodalom a vidéki udvarházakból Pestre költözik. 1810 körül a tipikus írói életforma Kazinczyé (de említ-hetnének Berzsenyit vagy Kisfaludy Sándort is): az év nagy részét birtokán tölti, gazdál-kodik, ügyeit intézni, a megyei közéletben részt venni a közeli városokba utazik, ritkán nagyobb útra (Pest, Bécs) is vállalkozik.

Az 1840-es években a tipikus írói életforma Pesthez, a tudomány és a kultúra időköz-ben létrejött intézményeihez, illetve a lapokhoz, a szerkesztőségekhez kötődik, mint Vörösmarty, Bajza, Toldy, Petőfi élete. A hangsúlyváltás az 1820-as években történik: elsősorban Kisfaludy Károly és az Aurora vonzásának köszönhetően az évtized végére azok a fiatal irodalmárok telepednek le Pesten, akik a következő két évtized meghatározó egyéniségei lesznek. Nyomukban jönnek a többiek, a későbbi nemzedék, amelynek tagjai számára már magától értetődő (bár egyénenként természetesen nagyon változatos módo-kon megvalósuló) pályaelem a Pestre költözés. Hasonlóképpen, a helikoni ünnepek még kötődhetnek Keszthelyhez, az viszont már föl sem merül, hogy a Magyar Tudós Társaság vagy később a Kisfaludy Társaság máshol működhetne, mint Pesten.

Az írók tehát a városba költöznek, de mi a helyzet hőseikkel? Milyen képeket mutat a városról az irodalom a kora reformkor gyorsan növekvő olvasóközönségének?

A vizsgált műveket néhány nagyon egyszerű szempont alapján választottam.

Műfaj tekintetében csak az elbeszélés, a regény és a vígjáték jöhetett szóba. A kortárs Magyarországon játszódó cselekményt másutt hiába kerestem volna: a szomorújáték és a verses epika ekkoriban élő fajtái (eposz, rege) jellemzően a nemzeti történelmet tema-tizálják, krónikás vagy fiktív változatban egyforma sikerrel. Régi és biztos alapokon nyugvó megállapítása az irodalomtörténetnek, hogy a reformkor felé közeledő magyar társadalom rajzolását először „víg”, a humorostól a szatirikusig terjedő skálán elhelyez-kező elbeszélések és eredeti vígjátékok kísérik meg. A komikum szoros kötődését az itt és most világhoz az elmélet is hangsúlyozza: *A leányőrző* kapcsán született Kölcsey-értekezés több megfogalmazást is kínál, például: „A komikus elválthatatlan tagja a maga nemzetének és korának, e kettőnek kebeléből kell neki a kettő előtt ismeretes alakokat elővarázsolni. Tökéletes ismeretségben kell lenni egyfelől a nemzetnek és kornak, más-felől az írónak egymással; s így fog történni, hogy a komikus oly behatással munkálhat a maga népére, mint nem semmi más költő.”²

A szépprózai formák nemcsak tematikus, hanem műfajtörténeti jelentőségük miatt is fontosak ebben az időszakban. Jelképes dátumokban gyönyörködő szemléletünkben az 1818. év és benne Fáy András *A különös végrendelet* című novellája kezdi az eredeti magyar széppróza igazi (bár nem előzmények nélküli) történetét. Ugyanezt az irodalom-történeti szerepet tölti be a regényirodalomban Fáy *A Bélyeky háza* 1830-ban. A közben

¹ BÁCSKAI Vera, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 57.

² KÖLCSEY Ferenc *Összes művei* (KFÖM), Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 606.

eltelő hosszú évtizedre a próza előretörése jellemző. Szajbély Mihály felhívja a figyelmet arra, hogy az Aurora köteteiben az évek előrehaladtával az oldalszám egyre nagyobb százalékát foglalják el a prózai elbeszélő művek; mint írja, „Szinyei (s az ő nyomán a későbbi szakirodalom) mindebből a műfaj természetes fejlődésére, megizmosodására következett, s nem is joggatlanul; véleményem szerint azonban adataiból [...] ízlés- és műfajváltás jelei is kirajzolódnak”.³

Ez a jelenség nyilván nem független az Aurorának a műfaji rendszer bővítésére, modernizálására irányuló törekvéseitől, amelyeket már a kortársak is érzektek és elismertek. Toldy Ferenc bennfentesként gyanúsítható ugyan némi elfogultsággal, azonban 1829-ben az almanach egész addigi történetét és jelentőségét összefoglaló bírálata, amely a minőségelv következetes érvényesítése mellett elsősorban a műfaji gazdagságot emeli ki, tárgyyszerűség tekintetében ellenőrizhető és igazolható.⁴

Szemere Pálhoz írott levele szerint Kölchey számára szintén a magyar irodalom teljességét reprezentáló változatossága miatt volt fontos az almanach: „Az Aurora kinn jár-e? K. nekem minden provokáció nélkül az Aurora minden eddig kijött köteteiből ígért egyet. Nem kellene-e elkérned az ígérteket? én poétikát írván, azokra rájok szorulnék példaszedés és tanácsadás végett. Mert úgy hiszem, hogy mostani poétai világunk az Aurorában alkalmasint minden színeiben feltűnik...”⁵

Az itt vázolt szempontok világosan kijelölik Fáy András és Kisfaludy Károly műveit és az Aurora almanachot mint az adott időszakban legfontosabb vizsgálati terepet. Legkorábbi dátumom 1818, *A különös végrendelet*, a legkésőbbi az 1835-re kiadott Bajza-féle Aurora.

Adva van tehát bő másfél évtized, amelyre a magyar *társadalomtörténet* szempontjából az urbanizációs folyamatok fokozatos fellendülése, ezen belül Pest-Budának az ország többi részéhez képest lényegesen gyorsabb fejlődése és városiasodása jellemző; a *művelődéstörténet* szempontjából a modern értelemben vett irodalmi élet kialakulása és Pestre koncentrálódásának megindulása; az *irodalomtörténet* szempontjából az eredeti novella-, regény- és drámai irodalom kezdetei, első sikerei, mintateremtő darabjainak és szerzőinek megjelenése. E szerzők személyükben és egyéb irányú tevékenységeikben is a tágabb értelmű polgárosodás, a reformeszmék elkötelezettjei, jellegzetesen városias kötődésekkel. Kisfaludy Károly író-szerkesztő, az általa szerkesztett almanach tulajdonosa, nemesi jószággrészt rég elverte, a városi művész-értelmiségi életét éli; Fáy Andrásnak van ugyan birtoka, de pesti háztulajdonos is, és a játékszíni mozgalomban vagy később a

³ SZAJBÉLY Mihály, *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról* = „A mag kikél”, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 60.

⁴ Tudományos Gyűjtemény, 1828, I, 85–86: „Semmi literatúrának nem volt almanachja, mely annyi különféleséggel díszkeskédnek, mint Kisfaludie (...) Komoly és víg drámák; antik és romános épószok; (...) regék és novellák; komoly és víg elbeszélések, elbeszélő- s levéltónusban; balladák, románccok, ódák, didaktikumok, dalok sonettekkel. (...) úgy, hogy majd nem minden nemből minden kötetben: s ebből világos, hogy nem történetből így, hanem systémából.”

⁵ KFÖM III, 295.

takarékpénztár létrehozásában játszott szerepe a reformálódó társadalmon belül azok közé sorolja, akik a városi funkciók erősödését mozdítják elő.

Milyen szerepet játszik műveikben a város, különösen Pest-Buda?

A válasz érdekében számba veendő, hogy hol laknak a művek szereplői, mi a cselekmény helyszíne, milyen tapasztalatokat szereznek a hősök a városban, a jellegzetes városi funkciók javalló vagy rosszalló beállításban jelennek-e meg, rajzolódik-e ki sajátos városias értékrend, életmód; végül külön szempont lehet a hősök szájába adott ítéletek, vélemények összesítése.

Kisfaludy Károly az irodalomtörténet hagyományozódó vélekedése és a szigorú kortárs kritikus Kölcsey Ferenc szerint egyaránt a korszak legjobb, pontosabban egyetlen valamirevaló vígjátékírója: „Ideje részrehajlás és tekintet nélkül kimondani, hogy mind ez óráig, melyben e rendek iratnak, drámai próbáink közül a komoly nemben még egy sem tűnt fel, mely a kritikusknak, mint kritikusknak, figyelmét megérdemlené; a vígban pedig egyedül Kisfaludy Károly az, kinek a Múzsza mosolygott.”⁶ Vígjátékainak szelleme erősen eltér ugyan bátyjának, Kisfaludy Sándornak „nemesházi rajzolataitól”, *A Dárdánház* vagy *A lelkes magyar leány* bornírt nacionalizmusától, de az ő darabjainak tipikus helyszíne is a vidéki nemesi udvarház. *A Három egyszerre* szerzői utasítása szerint „A dolog történik Lorányiné jószágán”, ahol a hősnő, Adél úgy él, hogy „a világot nem isméri.” Völegényét már kiszemelték, nagynénje azért neveli a csendes, elzárkózó birtokon, „hogy más ifju embert ne is lásson”. *A Csalódások* szerzői utasítása: „A dolog történik Elemir s Lina közös jószágán”. Az *Áltudósoké*: „A dolog történik Lengyes asszony-ság jószágán”. *A leányörzö* Sziklási házában játszódik, „szép vidéken”, ahol Nellit ugyanúgy elrejtik és őrzik a világ és az udvarlók elől, mint a *Három egyszerre* Adéliját. *A kérők* helyszíne Baltafy háza, ahol a darab elején „Az öreg úr megjött a városból”. Vidéki város a helyszín a *Nem mehet ki a szobából* („A dolog történik egy provincialis városban”) és *A vígjáték* („A dolog történik egy mezővárosban”) esetében. *A betegek* egy közelebből meg nem határozott „városi vendégfogadóban” játszódik, de hősei nem a városban laknak, csak az orvosi kezelés érdekében utaznak oda.

Néhány megjegyzésből kiderül, hogy az udvarházak lakói ismerik a várost: Adél néha bemegy a városba „vásárlani”, Baltafy onnan jön haza, Nelli unatkozik a vidéki elzártságban, Elemir és Lina nem állandó lakói a birtokuknak, a városból érkeznek, az *Áltudósok* Árkija váltogatja a városi és a falusi tartózkodást, mint inasának, Jakabnak a panaszából kiderül: „A városban házbul házba, boltbul boltba ugrattak, itt kácsákat czepelek, s azokat más eszi meg”. Jakabnak kimerítő ismeretei vannak a pesti théátrumról is.

A vígjátékok szereplőinek mozgása az udvarházak felé tart. A szereplők egy része ott lakik, a darab pedig leggyakrabban úgy kezdődik, hogy valaki kívülről, máshonnan, másik faluból vagy a városból megérkezik, és ezzel mozgásba lendíti a cselekményt. A helyben lakók az idősebb nemzedék tagjai (apák, gyámok, nagynénik, nagybátyák), valamint a fiatal nők; az érkezők a fiatal férfiak. Ez az elrendezés jól működő dramaturgiai megoldás, ami különösen akkor tűnik fel, ha összevetjük a vígjátékokéhoz nagyon

⁶ KFÖM I, 596.

hasonló történeteket bemutató elbeszélésekkel: azokban ugyanis, mint majd látni fogjuk, a tipikus mozgásirány az udvarháztól *elfelé* vezet, a cselekmény többnyire nem valakinek a megérkezésével, hanem az útra kelésével indul. A kétféle szerkesztés műfajfüggő. A vígjátékokban célszerű a szereplőket egy helyre, zárt térbe összegyűjteni, és ennek a célnak jól megfelel a szigetszerű udvarház, amelynek életvezetése még a 19. század közepén is alapvetően önellátó-önfenntartó jellegű.⁷ Néhány darab cselekménye hangsúlyozza is ezt az elzártaságot (*Három egyszerre*, *A leányörzö*). Az elbeszélések viszont a hősök utaztatásával az epika talán legősibb alapmintáját követik.

A vígjátéki bonyodalmak, intrikák, félreértések kibogozódása után, a darabok végén az ifjú hősökre boldogság vár. Mint Jakab kifejti: „a vígjáték, az igen csekélység, abban az emberek mindaddig nevetnek, míg a leányt elveszik”. Kisfaludy fiataljai a reformszellem hordozói, műveltek, hazaszeretők (olvasmányaik pl. tipikusan magyar költők művei), többre értékelik egymásban a személyes jó tulajdonságokat, mint az idősebb szereplők értékrendjét uraló vagyont és rangot, nem fogadják el a családirag megszervezett frigyeket, szerelmükkel házasodnak össze. Vígjátéki módon, de *mintát*, *életideált*, *életformát* sugallnak; a korábbi darabokban ez néha a didaktikumig menő közvetlenséggel meg is fogalmazódik: „...éljetez a haza javára, díszére, dicsőségére!” (*A kérők*).

Hol, milyen életformában lehet ezt a célt megvalósítani? A nemesi birtokon gazdálkodva. A völegények általában szerét ejtik, hogy célozzanak birtokukra. Akinek nincs, az kap ajándékba. Elemir gróf: „...Elek fiának egy szép kúriát inskribálok, kétszáz hold földdel” (*Csalódások*). A boldog és a haza javát is szolgáló élet színtere az udvarház. A szerelmesek ott találják egymásra, az az otthonuk.

Az elbeszélések a hősök lakóhelye és a cselekmény helyszíne szempontjából változatosabbak. A hősök útra kelnek az udvarházból más faluk és udvarházak, illetve a város felé, majd a történetek végén hazamennek. Az átnézett huszonnyolc elbeszélés közül hétben csak falusi helyszínek szerepelnek, a többiben városi is. Sok esetben kiderül, hogy a hősök korábbi élettörténetében volt szerepe a városnak. A műfaj magyar őstojásának számító *A különös végrendelet* Csörgey Károlya udvarházzal udvarházra bolyongva keresi az igazit, falujában él majd vele boldogan, de a történet kezdete előtt külföldi utazással pallérozta műveltségét, ezért biztatja barátja, hogy „külső országokban szedett tapasztalásait, szép tudományát és gazdagságát, a hon boldogítására fordítani törekedjék”. Több hasonló novellahős is akad, aki hosszabb külföldi vagy hazai utazás, katonai szolgálat, városi tanulás-neveltetés, esetleg huzamosabb városi tartózkodás után vonul vissza birtokára. Ügödy báró „egyik nevezetesebb városban” töltötte ifjúságát, de az elbeszélés idején már Ügödön lakik (*Szemere Pál: A hivatal*); Völgyi főhadnagy a napóleoni háborúban megrokknva apja házába tér haza, aki Pataky báró tálnoki birtokán jószágigazgató (*Kiss Károly: A hónalymankók*, Hébe, 1825); Pöröndy Tamás, megbántódva, „meglehető birtokára vonult, hol gazdálkodik” (*Kisfaludy: Bajjal ment, vigan jött*); Csöngedy Bencze „odahagyá a nagyvilági zajt”, „kellemes fekvésű jószágára” költözik

⁷ Ironikus-poétikus leírása pl. ZOLNAI Béla *A magyar biedermeier* című könyvének *A régi ház és a Realizmus felé* című fejezeteiben.

(Kisfaludy: *A fehér köpeny*); Székési báró a napóleoni háborúk után kilép a katonai szolgálatból és atyja mellett, birtokukon él (Trattner Károly: *Egy nap Pesten*); K... Lajos két esztendei külföldi utazás után tér haza az apai birtokra (Kisfaludy: *Sok baj semmiért*), igaz, nem marad ott sokáig; Krisztinka kisasszony „Az utas szeme elől elrejtett, de csinos kis hajlék”-ba húzódik anyja halála után (Kovács Pál: *Ki hitte volna?*); Zsóczy József Stanci húga három évig Pesten tanul és nevelkedik, de „nehány holnap múlva befejezi tanulását s aztán haza küldöm jó atyám ápolására” (Fáy András: *Érzégs és világ folyása*). Az *elkésések* (Fáy) Jucikája kassai neveltetéséből tér haza. A *Bélteky házban* is ugyanezt a mintát találjuk, a regény tágasabb lehetőségei szerint hosszabban, részletezően kifejtve: Bélteky Gyula neveltetésében a városi iskola és a külföldi út egyaránt szerepet játszik, de életét az atyai birtokon készülni leélni. Barátai, a regény rokonszenvesnek ábrázolt többi hőse ugyanezt az utat járja be. Kisfaludy Tollagi Jónása egy hónapot tölt Pesten „világi tapasztalás” szerzése céljából, azután viszi haza a falujába Pesten szerzett feleségét. Toldy Ferenc különös írásának (*Buda és Pest, 1800, 1833, 1850*) elbeszélője élete nagy részét külszolgálatban tölti, ugyanakkor rajongó híve Pestnek, öregségére szintén vidékre vonul vissza, hazamegy: „Tudja isten, mikor az ember a’ nyolczvannak küszöbéhez közelít, ha tud is még néha a’ nagy világnak örülni, csakhamar haza kívánczik...” „Dolgai végezte”, jogi diplomája megszerzése után haza, falura készül Pestről a *Nem az volt kit gondoltam* (Kovács Pál) komikus félreértések sorozatába bonyolódó hőse is.

Vidékről Pestre település alig fordul elő. Az *Érzégs és világ folyása* egyik hőse leendő feleségével Budára fog költözni, hivatala a fővároshoz köti (húgát feleségül vevő barátja viszont vidéken marad). A *Sok baj semmiért* hőse szintén Pesten vállal hivatalt és ott nőstül. Végül az *Elkésések* balszerencsés, hoppon maradt hőse is Pesten köt ki, de ő mérgében: „Kedvetlen voltam most előbb kedves falusi lakomban, mint kinek rendén veri szénáját az eső. – Pestre megyek be lakni! kiáltám egyszerre eltökélve; boldog családnak való a falusi lakás! (...) Így lettem én pesti lakossá.” A Fáy és Kisfaludy közötti plágiumvita tárgyát, Sulyosdi Simont egy pontosabban meg nem határozott városban tartja önnön lomhaságának nehézkes ereje, de az ő számára „a városi lakás csak azzal különbözött a falusitól, hogy Simon nem a folyosón, hanem az ablaknál ült s hüvelykét forgatta.”

A kívánatosként bemutatott életminták döntő többsége tehát az elbeszélések esetében is a vidéki udvarházhoz kötődik, a hős szempontjából jól végződő történeteknek az elbeszélés befejezésén túli boldog jövője ott bontakozik ki, a főszereplők ott vannak otthon. A városba költözés két, a plágiumvita miatt különösen elhíresült novellában is kényszerű, rossz életteret jelent, a hős kudarcát, vereségét.

A hősök tehát tipikusan nem nagyon szeretnek Pestre vagy egyáltalán városba költözni, életüket ott leélni. Mit csinálnak mégis ott, mi célból mennek oda?

A fiatal hősök és hősnők tanulni, nevelődni. Az előző áttekintésben szereplőkön kívül Sulyosdi Simont is „a városba küldé” atyja, „hogy ott keresztülfusson valamennyi iskolákat”; Tollagi Jónásnak azért kell Pestre mennie, hogy világi tapasztalással teljesítse ki

neveltetését. Peterdi Andor, a parlagi, vidéki nemesfiú a felnőtt fejjel vállalt pesti tanulóévek után egészen más, művelt ember lesz (Kovács Pál: *Mennyi ház, annyi szokás*).

Legalább ennyire tipikus városba indulási motiváció, noha rövidebb időre szól, a vásárlás. Csöngedy Bence „jövendő hitvese szobáját minden kitelhető fénnel felékesíteni akarván, néhány napra a városba készült” (*A fejér köpenyeg*); *Az elkésésekben* Tercsi és Petruska néne azért indul Pestre, hogy „drágaságot, ruhát s más effélét, mi a kiházasítás-hoz tartozik”, vásároljanak; *A jó szív is bajjal jár* egész cselekményét a Pesten beszerzendő florenci kalap körüli bonyodalmak mozgatják.

„Ügyeik”, leginkább peres- és pénzügyeik intézése is a városba szólítja a hősöket. Székési báró nénjének „saját dolga miatt” Pestre kell utaznia két hónapra; később Székési maga is peres ügye elintézésére oda megy (*Egy nap Pesten*). Rekettyési Borgay Kálmán nagy utazása előtt korábban kölcsönadott pénzéhez próbál jutni Pesten (Fáy András: *Rekettyési Borgay Kálmán utazása*). Toldy elbeszélője harmadszor, 1850-ben peres ügye miatt utazik a fővárosba.

A gyakorlatias célú pesti tartózkodásba néha kulturális élmény is vegyül: Tollagi Jónás pesti viszontagságainak egy része teátrumlátogatáshoz kapcsolódik; Zsóczay József a játékszínbe igyekezve ismerkedik meg Zárosyval (*Érzelgés és világ folyása*); a *Nem az volt kit gondoltam* hőse a játékszínben is keresi menyasszonyát; Toldy elbeszélője már 1800-ban is elmegy a játékszínbe, 1833-ban a múzeumot és az egyetemi könyvtárat is meglátogatja, majd 1850-ben meghatódva búcsúzik a „legnemesebb ízléssel épült”, „országos pártolású” színháztól abban a sajátos utópisztikus Pest-apoteózisban, amely a reformkor első éveinek városfejlesztési álmait mutatja meg.

A novellákban tehát Pest kereskedelmi (vásárlás), közigazgatási-pénzügyi (ügyek intézése) és oktatási-kulturális (iskoláztatás, színház) központként jelenik meg. Ezek pontosan azok a városi funkciók, amelyek tekintetében a kettős főváros már a 19. század húszas éveiben is messze kiemelkedett a magyar városok sorából.

A vidékről beutazó novellahősök többsége magától értetődő természetességgel használja a város nyújtotta lehetőségeket, de nagyon kevés kivételtől eltekintve a város csak átmeneti hely számukra. Átmenet a szó átvitt értelmében is: a rövid, ideiglenes ott-tartózkodás változást, fordulatot hoz az életükbe. *A Barátság és Szerelemben* Kétesy „a városban” ismeri meg leendő feleségét, Tollagi, Borgay Kálmán és Zsóczay intézője Pesten. Louise az *Egy nap Pestenben* szerelmét és vér szerinti apját találja meg. Élni mindannyian vidéken fognak, az addig városon lakó szereplőket is viszik magukkal.

Kellemetlen élmények is várják a hősöket (időnként ugyanazokat) Pesten. Tollagi egyik kinos helyzetből a másikba kerül. Borgay Kálmán nem tudja visszaszerezni kölcsönadott pénzét, nehezen és előnytelen feltételekkel kap kölcsönt, majd ezt a pénzt elrabolják tőle. *A Nem az volt kit gondoltam* hőse egy lidércnyomássá váló napon át kergeti fogadóról fogadóra a jegyesének vélt lányt, és keveredik a leglehetősebb szituációkba ismeretlen utazókkal; *A jó szív is bajjal jár* hőse Tollagihoz méltó kalandokat él át a florentinkalap és a megmentett gebe jóvoltából. Mindegyikük kalandjaiban ott lapang a város-vidék ellentét: nemcsak Tollagi, hanem Borgay is naivnak és hiszékenynek bizonyul a városi rafinériával szemben, a kalap és a lány körüli bolond kergetőzés csak

nagyvárosi helyszínen képzelhető el. Egy eddig nem említett írásban, Kiss Károly *A házi barát* című novellájában a főhős elbukása és tragédiája nem függetleníthető attól, hogy a katonai fegyelem a városban tartja, távol igazi szerelmétől, aki valahol vidéken, egy „szerény lak”-ban várja.

Két hosszabb elbeszélés (Kisfaludy Károly: *Tollagi Jónás Pesten*, Fáy András: *Érzelgés és világ folyása*) ugratja a történet előterébe városiasság és vidékiesség különbségét. Kisfaludy írása – a mi kiemelt szempontunkból is – sokkal jobb. Egyetlen főszereplő egységes cselekménybe foglalt kalandjai egyszerre mutatják az ütköztetett városi és vidéki élet- és gondolkodásmód színét és fonákját. Tollagi Jónás kirí a többi novellahős társaságából, ő inkább a 18. század „jó vadember” történeteinek, Montesquieu és Voltaire sajátos módszerű civilizációkritikájának távoli rokona. A magyar elődök közül Verseyhy Gróf Kaczajfalvi Lászlója és Gvadányi peleskei nótáriusa áll közel hozzá. Ő az egyetlen, aki *magát a várost* mint élményt akarja megtapasztalni, jóindulatú várakozás tölti el („nálunk úgy tartják, a nagyvárosban, aki nem akar is, tanul”). Voltaire huronjának tragikus sorsát elkerüli ugyan, naivitásában komikussá válik, de ennek a komikumnak a görbe tükre kétségessé teszi a város értékfölényét is, mivel az gyanúsán toleránsnak mutatkozik a csalással, a becsapással szemben.

Fáy András elbeszélésének két hőse a városi és a vidéki élet szószólója. Mindketten már kialakult nézetekkel mutatkoznak be a történet elején. Zsóczay Pest barátja: „Hobbos kis világa zсібong itt Pesten körültem. Itt láthatod: mily hatalmas, mily egyedüli két rúgó toll az emberi társas életben az öröminger és a haszonvágy. Nagy város a zсібpiaca mindkettőnek; örömet és hasznot kapkodni el egymás elől, ez itt az élet problémája; de a nyájas és udvarias míveltség mily csinos leplet bír vetni erre! Más zsebéből a magáéba varázsolni át a kincset, köz törekvés itten, de a törvény kezessége s illedék korláti, bátor ótalmit s békés nyugalmat biztosítanak a birtokosra nézve. Ama két inger embertömegeket hullámoztat szüntelen Pestnek utczáin, örök zsurlódást hoz elő köztök, és tehetségeket ébresztve, szüli az életkönnyítő mesterségeket.” Nyarády viszont már első levelében hazahívna a barátját: „Nekünk a természet nyújtja ártatlan örömeinket, ti pénzen vásároljátok azokat (...) Előli városon ezeket az önzés, miszerint ott kiki csak önszemélykéje örömeire z्सgorgat, s zajgó nép közt is önmaga világa magának. Haszonvágy nálatok a barátság mérszere, s külkörülmények határoznak menyekzést. Minden nagy város zсібpiaca az emberi gyöngeségeknek (...) az ember körülményei többek, mint az ember maga; hol a pénz erénynek bélyegét nyomja sok vétkekre (...) a míveltség csak fényvesztő színefesték a rossz épületen”.

A két rajz tartalmát tekintve nem sokban különbözik, értékítélete annál inkább: Zsóczay *ugyanazokban* a jellegzetesen városinak tekintett sajátosságokban, az örömingerben és a haszonvágyban a valódi haladás előmozdítóját látja („tehetségeket ébreszt”), Nyarády az erkölcsileg kétes alapú történetet és önzést. Kettejük története külön szálon fut, a levelezés csak lazán és esetlegesen tartja össze őket. Fáy nem tesz igazságot hősei között, de Kisfaludy görbe tükréhez képest tömörszerű és didaktikus a két világ képe. Mindkét hősnak módja nyílik előfeltevéseit kipróbálni a gyakorlatban, és különös módon mindkettejüknek igaza lesz. Zsóczay Pesten, baráti-rokoni körben zajló történetének akár

udvarházak is lehetnének a helyszínei, csupa rokonszenves, becsületes, lovagias emberrel találkozunk, a város kellemes, sőt, a befejezésben boldog életér lesz számára. Nyarády is elhagyja a falut, és Bártfára, a divatos fürdővárosba utazik. Pontosan beteljesedik rajta mindaz a rossz, amit a városokról feltételezett: becsapják, rászedik, kihasználják, mélyseges csalódással és tetemes anyagi veszteséggel menekül vissza a biztonságos faluba, ahol meg is találja az igazi szerelmet.

Nyarády városellenes kifakadásának nem sok párja akad a novellákban. Kisfaludy *A fejér köpenyeg* című írásában szerzői közlés formájában tűnik föl a *romlott város* nagyon hasonló képe: Csöngedy „odahagyá a nagyvilági zajt (...) Megunván a fényűzés hiú játékait, a mázos arcokat, s az olcsó szívek erőltetett ömledezéseit”. Mintha Csokonainak a *fársángos nagyvilágot* ostorozó passzusait olvasnánk.⁸ A hasonlóság megmutatja, hogy a városra vonatkozó negatív irodalmi értéktételek legalább annyit köszönhetnek a korábbi moralizáló irodalomnak, mint a kortárs városi életnek.

A kisszámú direkt jellemzés és ítélet sztereotípiáitól eltér Toldy elbeszélője, aki minden fenntartás nélkül lelkesedik Pestért, de sem örömingerről, sem haszonvágyról nem szónokol. Az írás maga nem is igazi elbeszélés, inkább jelzésszerűnek is alig nevezhető keretben előadott leírás a városról. A főérdek itt nem az életmód, hanem az életér: az utcák, az épületek, a közintézmények leírása és összehasonlítása a két valós (1800, 1833) és az előrevetített (1850) időpontban. Maga az *urbanizációs folyamat* érdekli az elbeszélőt: a rakpiac, a boltok, a kereskedés színterei; a játékszín, az akadémia, a múzeum, a könyvtár, a kultúra és a tudomány színterei; a kávéházak, a báltermek, a sétányok, a társas élet színterei; a kórházak, a vakok intézete, a szociális létesítmények; a közvilágítás, az ivóvízellátás, a csatornázás, az utak állapota, a város egészségügyi és közlekedési infrastruktúrája, illetve mindennek megvalósult és vágyott fejlődése. „A kisdud kalmártanya országos kereskedővárossá lett” – állapítja meg szociológusi precizitással az elbeszélő. Ám rövid pesti tartózkodás, ügyeinek elintézése, a széptülő város megcsodálása után ő is hazamegy vidékre.

A dolgozat elején felvetett kérdésekre visszatérve, a választott minta alapján a következőket állapíthatjuk meg: a két vezető novella- és vígjátékíró (valamint néhány követőjük) művei a hősök életfelfogását és műveltségét tekintve új, korszerű gondolkodás- és viselkedésmintákat sugallnak, nagyon gyorsan megjelenítik és támogatják a kezdődő reformkor eszményeit, az egyéni boldogság és a haza javát szolgáló élet együttesét. A korszakra jellemző gyors urbanizáció irodalmi megjelenítése viszont Janus-arcú: kirajzolódnak a jellegzetes városi funkciók, működnek is a cselekményekben, de a hősök csak rövid időt töltenek ott, állandó lakóhelyük a falusi kúria. Többségük pragmatikusan és semlegesen közelít a város nyújtotta lehetőségekhez, de találtunk néhány közvetlenül kifejtett dicsérő és elítélő véleményt is. Az utóbbiak esetében gyanítható a régi moralizáló sztereotípiák hatása.

A hősök feltűnő ragaszkodását az udvarházi életmódhoz akár magától értetődőnek is tekinthetjük, ha arra gondolunk, hogy az írónak – Kölcseyvel szólva – a korból kell „elő-

⁸ Vö. DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újragezdek költője*, Debrecen, 1993, különösen 26–37.

varázslania” művét; a vígjátékok, a humoros novellák, *A Bélteky ház* egyaránt a kor társadalmának, a „való életnek” az irodalmi megragadására vállalkoznak, elsőként és úttörőként a korszak műfajai között. Az irodalom pedig hiába költözik a kúriákból Pestre, Magyarország még sokáig falusi Magyarország marad.

Nem annyira magától értetődő viszont, ha a hősök személyiségének gyors modernizálásával vetjük össze: „a haza javára” élő fiatal hősök jellemében nemcsak a „van”, a való élet, de a „legyen”, az elérni vágyott eszmény, a követésre felmutatott minta is megformálódik. Az irodalom nemcsak elővarázsolja, hanem teremti is Magyarországot. Az újszerű életvitel, a városba költözés mint vonzó lehetőség viszont a művek elsöprő többségében még alternatívaként sem jelenik meg. Az eszményi élettér, az eszményi életmód a novellák, a vígjátékok és *A Bélteky ház* sugallata szerint egyaránt a vidéki kúria – és az marad a jövőben is (a fiatalok ott fognak élni).

Fáy és Kisfaludy novellái elbeszélőtechnikákat, történet- és hőstípusokat örökítenek a magyar széppróza későbbi nemzedékeire. A város–vidék kérdésben nem adnak ugyan mintát a „bűnös, romlott város” később gyakori sztereotípiájához, de lehetséges, hogy áttételes módon mégis hozzájárulnak az elterjedéséhez azzal, hogy műveik az evidenciák erejével sugározzák: az igazi otthon, a boldogság helye a falu, a vidék, az udvarház. Az *embernek való hely* – ahogyan majd harminc évvel később Tompa Mihály nemcsak az irodalomról, hanem az életről is gondolja.

KERÉNYI FERENC

BIEDERMEIER VÁLTÓHAMISÍTÁS, A HÁTTÉRBE KÖLTÉSZETTEL (A Csapó-ügy)

A tetthely

A családi-irodalmi idillnek és a váltóhamisításnak azonos a színhelye, aminthogy az események gyökere is közös. A történet látszólag banális: egy ügyvéd, aki előkelő életvitelre vagy életre, társadalmi elismertségre vágyik, és ennek érdekében – hogy mi is a romantika korhű szóhasználatához folyamodjunk – letér az erény útjáról.

Csapó János ügyvéd lakása az ismert irodalmi-művészeti szalonok egyike volt az 1830-as, 1840-es évek Pestjén. „Merre is van szülőim lakása? ... Íme, ott áll a ház, mint ha most is látnám, a nagytemplom átellenében...” – írta 1887-ben leánya, Vachott Sándorné Csapó Mária. A nyomozás ezúttal viszonylag egyszerű: elég elővennünk a Honi Vezért, a kor legnépszerűbb kalendáriumát, és az (számos közhasznú információ között) valóban elvezérel bennünket a házhoz, a „királyi táblai ügyvédek lakása Pesten” című, reklámmal is felérő rovatában: „Csapó János, Borz-utca, Kászt h[áz], 165.” A Borz utca a mai Nyáry Pál utca, a helyrajzi szám pedig azonosíthatóvá teszi a házat: V. Nyáry Pál u. 10. Az épület maga nincs meg, egy 1933-ban épült bérház van a helyén, annyi azonban bizonyos, hogy a „nagytemplom”, amelynek árnyékában a Csapó-ügy történt, az angol-kisasszonyok Váci utcai temploma. A házak közé szorulva, ma is nagyon látszik, kivált a szűk Nyáry Pál utcából nézve.

A háziasszony, Csajághy Erzsébet körül könnyű volt irodalmi szalont szervezni, hiszen egyik nővére 1838-ban Bajza József, a másik pedig öt évvel később Vörösmarty Mihály felesége lett. A Csapó-gyermekek keresztszülei között ott volt Fáy András. Az emlékezésről Csapó Mária pedig maga is poétának nyújtotta kezét: Vachott Sándor nejeként atyafiságos kapcsolatba kerültek Erdélyi Jánossal és Kossuth Lajossal is. Deák Ferenc éppúgy szívesen látott vendég volt körükben, mint a Nemzeti Színház színészei, festők, szobrászok vagy éppen a Pécelről belátogató Szontagh Gusztáv kapitány, a Magyar Tudós Társaság rendes tagja, aki egyforma szenvedélyességgel művelte (írásztala mellett) a filozófiát és (kertjében) a dinnyetermesztést. János- és Erzsébet-napokon az új verseket a kor ünnepektől színésze, Lendvay Márton szavalta vagy felesége, Lendvay Hivatal Anikó, akihez – többek között – Vörösmarty Mihály és Petőfi Sándor írt verset, és akiről „a nemzet mindenese”, Fáy András mondogatta elmerengve: „Én már életemben csak egy Hivatalt szeretnék...” Miközben a gyermekek színházast játszottak, elmés pohárköszöntők hangzottak el a házigazda és a háziasszony tiszteletére, barátságok és szerelmek szövődtek. Itt (is) győzködté a népes rokonság a 18 éves Csajághy Laurát (családi becenevén Lórit), hogy vegyen erőt „merengésén”, és legyen a nála 25 évvel

idősebb Vörösmarty Mihály felesége. Az ügyben a kamaszlányok hevületével buzgólkodott a kis Csapó Mária is, akinek a költő verssel köszönte meg „közreműködését” a házasság létrejöttében.

Igazi biedermeier idill ez – egy szorgos és felemelkedése, népszerűsége örömeit élvezni is tudó értelmiségi-polgári családról. A színes metszetnek egyetlen szürkébb foltja van, a családfő és házigazda, maga Csapó János. Lánya zárkózott, kevés beszédű embernek jellemezte, aki áldozott a nemzeti kultúrára (családjában gyűjtöttek 1843-ban a Pozsonyban nyomorgó Petőfi Sándor számára is), de nyilvános szereplést nem vállalt; szívesen látta, bár nem mulattatta vendégeit. Képünk róla nem maradt, ezért Vachottné Csapó Mária nyomán (és egyik kárvallottja feljelentéséből) állíthatjuk össze fantomképét. (Még szükségünk lesz rá...)

Termete: magas

Tartása: egyenes

Szeme: kék

Haja: őszbe vegyült szőke

Mozdulatai: nyugodtak

Öltözete: választékos

Azt a csöndes melankóliát pedig, amely személyét övezte, a rokonság és a baráti kör betudta a családjáért, anyagi létük biztosításáért sokat fáradó, az élet nehézségeit átlátó és felmérő családapa bölcsességének, rezignáltságának.

A Borz utcai békességes tablókép valósággal felrobbant az egyik napról a másikra, amikor 1844 áprilisának utolsó napján Csapó János elbúcsúzott családjától: „Atyám jókor reggel bejött szobámba, szokatlanul érzékenyen ölelt meg s azt mondá, Budára kell mennie, hol sok és fontos dolga van.” Ettől a naptól kezdve senki sem látta őt a bizonyosság felismerő erejével; ügye, esete pedig esztendőkön át foglalkoztatta Pest közvéleményét és az igazságszolgáltatást.

Az ügy kipattan

Csapó János nemesembernek vallotta és „ecsedí” előnévvel címezte magát. Mindez hihetőnek tűnhetett a kortársak számára. Ha felütjük a magyarországi nemes famíliák enciklopédiáját, Nagy Iván családtörténeti munkáját, abban több Csapó család szerepel, közöttük az ecsedí Csapók is. Legfeljebb az lehet szembeszökő, hogy róluk csak 16. századvégi adat szerepel.

Hogy ebben a dologban is baj lehetett a kréta körül, az csupán jóval az ügyben említett valamennyi szereplő halála után derült ki, Fáy András emlékirataiból. Ő jegyezte föl azt a Gömör megyei esetet, hogy Csapó az ottani megyegyűlésen akarta igazoltatni nemesességét, s ez már-már sikerült is neki, amikor felállt a megyében törzsökös Kirinyi-család egy tagja, és jobbágyuk unokáját ismerte fel benne. Az ügy persze rögtön lekerült a napirendről, és apai felmenőit a családi hagyomány sohasem emlegette.

Már a reformkorban is karriert lehetett csinálni azonban az ügyvédi pályán, ahol a származást nem, csupán a pervitel eredményességét firtatták a perek tucatjait évtizedeken át cipelő nemesi családok körében. A jó külsejű, megnyerő fellépésű, ügyes, családjára is gyakran hivatkozó, mindig pontos és megbízható Csapó lassan, de biztosan építgette prókátori birodalmát. Igen szemléletesen fogalmazta ezt meg feljelentője, Iszer V. Vilmos pesti nagykereskedő: „Helybeli ügyvéd Csapó János több évek lefolyta ellen kitűnőbb állású személyekkel és családokkal viszonyba lépve, s ügyeiket magára vállalván, folytonos üzérkedés, munkálódás, fényes háztartás, pontos fizetés s más család fogások által ösmerőseivel elhithetvén, mintha nagy kereset és tetemes vagyon birtokában volna, s azon roppant summákat, melyeket itt s ott kölcsönzött, nem maga, hanem emeltebb rangú személyek számára használná...”

Az anyagi csőd jelei 1843 végén kezdtek jelentkezni. Noha korántsem lehetünk bizonyosak abban, hogy a vármegyei nyomozás során minden károsult jelentkezett, a nyomozati akták mellékleteként, eredetiben vagy másolatban szereplő dokumentumok tanúsága szerint 1843. december 25. (a hamisító karácsonykor sem pihent!) és 1844. április 27. között legalább 7 hamis váltót állított ki mások nevére, összesen 17.000 pengőforint értékben. Itt is „roppant summák”-ról beszélhetünk: az ügyben nyomozó Pest vármegyei „középponti” főszolgabíró fizetése évi 200 forintot tett ki, és az első alispán sem kapott többet évi 800 forintnál!

Az összeomlást nem lehetett elkerülni; őszintén szólva nem nagyon tudjuk elképzelni, miféle csodában reménykedhetett még Csapó. Az első váltólejárát május 4-én vált esedékessé...

Csapó János öt nappal korábban, 1844. április 30-án tűnt el családja (és megkárosítottjai) szeme elől. Ezen a keddi napon baleset történt a Pestet Budával összekötő hajóhídon: „...délután 1 óra tájban egy hosszú talp oly erősen ütközék hajóhídkunkhoz, hogy 9–10 hídhajót azonnal magával sodrott el. (...) E szerencsétlenség következtében egy ember életét veszté a hídon.” Mivel a korabeli hírlapok az áldozat nevét sem közölték, úgy látszik, ez teremtette meg Csapó számára a szökés lehetőségét és alkalmát. Hiszen a közvélemény is úgy reagálhatott, mint leánya, aki gyermeket várt, ezért kímélni akarták őt, ám Csapó Mária az érzékenyen búcsúzó apát azonnal összefüggésbe hozta a balesettel. A családi verziót a feleség, Csapóné Csajághy Erzsébet azonban másképp fogalmazta meg: „Oh nem, nem a hídon vesztett el, mert szegény, szegény atyátok föbe lőtte magát.” A tönkrement magyar nemesurak hagyományos gesztusa legalább a családi legendárium és a majdani emlékiratok számára megmentette Csapó János ügyvéd emlékét.

1844. május 12-én a Kossuth Lajos szerkesztette Pesti Hírlap hirdetési rovatában „Figyelmeztetés” jelent meg. Kossalkó János ügyvéd, Sárközy Kázmér Fejér megyei első alispán jogi megbízottja közölte benne (május 8-ról kelteztve), hogy Sárközy sohasem adott ki vagy fogadott el fizetés fejében váltót, a nevére kitöltöttek hamisak, és így érvénytelenek. Megemlítette, hogy egyet a hamis váltók közül már le is foglaltak, és az „a pesti első kapitányi hivatalnak át is adatott”. Bár a Figyelmeztetésben a gyanúsított neve nem szerepelt, olvastán a már idézett Iszer Vilmos pesti kereskedő, aki megvett Csapótól egy, Sárközy nevére hamisított, 1000 forintos váltót, hivatalosan is megtette a feljelentést

Pest vármegyénél. Ő még úgy tudta, hogy Csapó „emelt fővel, szemtelen homlokkal szabadon jár”. A felháborodással elegy szégyenkezés érthető: a magát sikeres kereskedőnek, gyakorlatias embernek tartó Iszer nyilván nem tért könnyen napirendre becsapatása fölött, ám ekkor talán még reménykedett kára megtérítésében.

Pest vármegye az 1844. május 22-i kisgyűlésen foglalkozott a beadvánnyal, és Zlinszky János középponti főszolgabíró t bízta meg az ügy felderítésével.

A főszolgabíró nyomoz

A régi vármegye nemcsak közigazgatási egység volt, hanem elsőfokú joghatóság is, nyomozati jogkörrel. Zlinszky János igencsak értette a munka csínját-bínját, hiszen 1832-től volt középponti főszolgabíró, akinek nem volt egy-egy járása, mint társainak, hanem az egész megyét illető és a székvárosra, Pestre kiterjedő ügyekben intézkedett.

Most is rutinnal, hatékonyan látott munkához. A feljelentőt adatkiegészítésre szólította fel, ennek keretében ő is felvette a kapcsolatot Kossalkóval, aki biztosította arról, hogy az ő ügyvédi felhatalmazása Sárközy Kázmér kezéből és a váltó aláírása annyira különbözik, hogy elégséges bizonyítékul szolgál Csapó ellen. Kossalkó révén jutott a főszolgabíró az első tárgyi bizonyítékhoz, a Fejér megyei alispán nevére 1844. április 27-én kiállított ezerforintos, kéthavi lejáratra szóló váltóhoz, amely Iszertől került az ügyvédhez. A gyakorlott Zlinszky jól sejtette, hogy a szomszéd vármegye első emberétől bizonyára őriz a Pest Megyei Levéltár saját kezű iratokat. Kért és kapott is illet Gál János levéltárostól, egy 1842. december 28-i, autográf Sárközy-levelet, amelynek hátoldalára gondosan rá is jegyezte: „Ezen levél bizonyosságára annak, hogy az ide csatolt váltóban látható elfogadás nem Sárközy Kázmér írása, kéretett el Gál János táblabíró úrtól. Zlinszky.” Most már végrehajthatta az összehasonlító íráselemzést, amelynek eredményét ma is megsejmelhetjük.

Miután a gyanúsított nem került elő, és „ezzel a feladott vádagnak valósága gyanúját nem kevéssé neveli”, lefoglalható javai pedig nem voltak, Pest vármegye közgyűlése 1844. június 11-én egy 1687. évi törvénycikk alapján elrendelte letartóztatását, és országos körözést kért ellene. Közben sorban jelentkeztek a károsultak és a hamisított nevek jogi képviselői. Kossalkó nem túlzott, amikor Csapó egyik főbűnének nevezte, hogy „aljas eszközökkel jó hitelű neveket népszerűtlenített...” Sárközy Kázmért, Fejér alispánját és országgyűlési követét gróf Várkonyi Amadé és báró Perényi Lajos követte a sorban: Csapó János megválogatta, kinek a nevére hamisít váltót.

Az ügy alaposan felkavarta Pest-Buda közvéleményét. Ne felejtjük el: lakásán a magyar értelmiség legjava megfordult, és a nyilvánosság előtt is mutatkoztak vele eleget. Vachott Sándor és Csapó Mária 1843. évi esküvőjén például Dubraviczky Simon, Pest vármegye első alispánja és Fáy András voltak a tanúk, így együtt a vezérvármegye két országgyűlési követe. A városban hónapokig kaptak lábra a különféle híresztelések: 1844 májusában azt beszélték, hogy Csapó „közhír szerint máris Pestről eltávozva ide s tova rejtekben bujdosgál”; szeptemberben „közönséges elterjedt hír szerint szabad királyi Pest

vagy Buda városa kebelében tartózkodik”; októberben „az adatott fel, hogy Nemes-hegyinének [szintén pesti nagykereskedő volt] nemes Temes megyében lévő jószágán tartózkodik”. Levelet váltottak a bécsi rendőrhivatallal, a „Polizey-Ober-Direction”-nal is – szintén nemlegesen.

Zlinszky, együtt a pesti városkapitánnyal, becsülettel utánajárt a családi változatnak is: a kutatást kiterjesztették azokra a helyekre, amelyeket az öngyilkosok előszeretettel használtak, a budai hegyekre és a Városerdőre, azaz a Városligetre is.

Minderről a főszolgabíró 1845. április 26-án számolt be Pest vármegye közgyűlésének, bemutatva azt az eddig előkerült négy hamis váltót, amelyeknek érvénytelenségét a váltótörvényszék igazolta. Májusban azt a döntést hozták, a dokumentumok maradjanak Zlinszkyknél, hogy új adatok felmerülése esetén a nyomozást azonnal, ismételt felhatalmazás nélkül folytatni tudja. Váltótörvényszéki perben még 1847-ben is bukkant fel Csapó János hamisította váltót, ám hollétére vagy arra vonatkozóan, hogy egyáltalán él-e még, nem került elő új adat vagy szemtanú.

Ugyancsak változott a világ Magyarországon, amikor Zlinszky János a helyzetet végleg összegezte. 1848. május 21-én már nem a vezérvármegye közgyűlésének, hanem forradalmi választmányának terjesztette elő jelentését. A testület 1848. június 26-án vette azt tudomásul, és a 4522. iktatószámom archiválta az iratköteget, ahol az Pest Megye Levéltárában a mai napig megtalálható. Ekkor már egészen más események foglalkoztatták a pesti közvéleményt.

Ismét irodalom

A Csapó-ügyet persze nem ítélte meg minden szemlélője egyformán. Kossalkó János egyenesen a bizalmon alapuló ügyvédi munka hitelvesztésétől tartott, és – a reformkor közgondolkodásának szellemében – Zlinszkynek írott levelében szociális szempontokat is felvetett: „...a vagyombéli bátorságot vakmerően megtámadva; csak mások vagyonából vétkeken boldogult... és akkor, midőn talán a munkás éhezett, ő családjával túlságos fényt üzött...”

A családon belül Vahot Imre érezhette igazolva magát, ő ugyanis mindig ellenezte Sándor öccse házasságát az újjazdagnak tekintett Csapó Máriával. Nem csekély kárörömmel tudósította a történekről az európai körutazáson lévő irótársat és laptulajdonosfőnökét, Erdélyi Jánost: „Azt talán tudod is, hogy Csapó megbukott, hamis váltókat csinált, s Pestről megszökött, az egész gögös familia tönkre van silányítva...”

Az új helyzetben Vachott Sándorra szakadt a család minden gondja-baja. Felesége idegösszeroppanást kapott, idő előtt szülte meg gyermeküket, és életüket is féltetni kellett. Felépülése után az anyagi gondok kerültek előtérbe. „Szegény fiú, az öreg Csapóné csibéivel együtt mind nála lakik” – írta már említett, 1844. augusztus 19-i levelében, öccse helyzetére célozva, Vahot Imre. Nem kellett sok idő hozzá, hogy kiderüljön: Vachott Sándor jövedelme nem lesz elég a megszaporodott, jómódhoz szokott család eltartásához. Ezért már 1844 őszén eltervezték, hogy a következő tavasszal birtokot bérelnek Pest

közelében (Tápiósápon), azon gazdálkodva ki megélhetésüket. Nem tudhatjuk, játszott-e szerepet a döntésben a város nyelve.

Vachotték Kecskeméti utcai lakásán, a Wenckheim-házban már nem fényes, nagy estélyek folytak, hanem az íróársadalom inkább szakmai-családias együttlétei. És megjelent ebben a körben az a két új szereplő is, akik beléptek egyúttal a magyar irodalom történetébe is. Csapóné emlegetett „csibéi” között ott volt az aranyszőke, feltűnő szépségű, 15. születésnapjára készülődő, a társasági bevezetésre váró Etelke. A leányka – mit kerteljünk? – el-almosolyodott egy félszeg fiatal költőn, a Pesti Divatlap segédszerkesztőjén, sógora, Vahot Imre legújabb felfedezettjén, Petőfi Sándoron.

Vachott Sándort, a halkszavú, érzelmes biedermeier poétát költőtársai kedvelték; Csapó Máriával kötött szerelmi házasságát pedig egyenesen a romantikus szenvedély diadalaként ünnepelték. Az ártatlan családot ezért nem gyanakvás övezte az értelmiség körében, hanem határozott együttérzés a megnehezült élethelyzetben. 1844 karácsonyán (az Európát járó Erdélyi János kivételével) a megszokott társaság töltötte együtt a szentestét, az akkor még újdonságnak számító karácsonyfá tövében. Petőfi mind a két Csapó-leánynak írt emlékkönyvi verset – bennük semmi sem utal az esztendő nagy bűnügyére.

A sors azonban úgy hozta magával, hogy még javában folyt a nyomozás Csapó János után, amikor az újév beköszöntével a család ismét a közfigyelem centrumába került. 1845. január 7-én a néhány nap óta betegeskedő Etelke (gyengélkedését megfázásnak vagy az ünnepi előkészületek túlerőltetésének tulajdonították) szívszélhűdésben váratlanul meghalt. Az idő tájt több élőhalott-temetés történt, Csapó Etelke esetében is hasonlótl tartottak, ezért csak ismételt orvosi vizsgálat után, január 9-én került sor a temetésre, amelyen kivált a fiatal művészek vettek részt nagy számban, dacára a téli, kemény időjárásnak.

Noha Petőfi és Etelke között szerelmi kapcsolatról mindenképpen túlzás volna beszélni (a költő is legfeljebb a szerelemvágyig jutott), Csapó Etelke nevét mégis ő örökítette meg abban a 33 versben, amelynek a *Cipruslombok Etelke sírjáról* címet adta. A januárban és február elején írott költemények önálló kötetben is megjelentek, és valóban örökzöldnek bizonyuló hatást tettek: egy olaszországi magyar utazónak ottani síremléket látva ötlenek fel a verssorok, és Petőfi felesége, Szendrey Júlia is csak egyetlen emberre volt posztumusz féltékeny, a költészet búcsúztatta Csapó Etelkére.

1845 tavaszán Vachott Sándorék kiköltöztek Tápiósápra, és ezzel a család eltűnt a nyilvánosság szeme elől. Az íróársak szívesen rándultak ki hozzájuk. A Csapó-ügy pedig, tanúi és kárvallottjai fogytával, egyre inkább feledésbe merült. A családi verzió azonban, Vachottné emlékezéseinek köszönhetően, tovább élt. Olyannyira, hogy még a Petőfi-kutató Ferenczi Zoltán is Csapó János halálozási bejegyzését kereste a pesti anyakönyvekben. Persze eredménytelenül.

A 20. század végének embere azonban tudja, hogy a valóság mindig izgalmasabb a kifényesített legendáknál.

MÁRKUS BÉLA

„KÜLÖN SORSOKNAK KÜLÖN IRODALOM KELL...”

Németh László a jugoszláviai magyar irodalomról

Az első könyv Jugoszláviából, amely eljutott Németh Lászlóhoz, minden bizonnyal egy antológia, az Újvidéken megjelenő Reggeli Újság *A mi irodalmunk* című 1931-es almanachja volt, válogatás a lap vasárnapi mellékletének írásaiból. A bevezető szerény célt fogalmaz meg: „Azt szeretnők, hogy megismerjenek, és tudják, hogy élünk, álmodunk, írunk, alkotunk. Ez az almanach a jugoszláviai magyar írók írásait gyűjti össze, friss, öntudatos szeretettel összeválogatott írásait. Ezek az írások itt születtek, és földünk szagát, panaszaik örömet, álmaink illatát, fájdalmaink sóhaját, vágyaink keleti káprázataát rejtik, ringatják magukban...” A gyűjteményt alighanem Szirmai Károly küldte el, a Kalangya későbbi szerkesztője, legalábbis neki köszöni meg egy levélben. Azt írja, bár nem olvasta még a könyvet, Faragó Imre ismertetése, egy újságcikk mégis nagyon meglepte: nem gondolta volna, hogy „a Vajdaságban ennyi embernek ügye az irodalom”, és hogy milyen nehézségekkel küzdenek. Egyrészt azzal vigasztalja, bátorítja őket, hogy a hajdani állapotokhoz viszonyítva ezek a nehézségek is „nagy haladást” jelentenek, másrészt, hogy végül is a vesztettnek látszó ügyeket szokta számon tartani az irodalom- és a kultúrtörténet. Aztán a korábban másutt is, majd később többször megfogalmazott gondolatát adja elő a dilettánsok, illetve az őket szelektáló kritikusok szerepéről. Előbb mintegy mentegetőzik, hogy nem meri elszámni magát az „ismeretlen írók” műveinek válogatására, aztán azt tanácsolja, „többet jelentene, ha már csak négy-öt írójuk volna” – és valóban, olyan kötetéről van szó, amelynek a szerzői közül majd Bori Imre irodalomtörténete (*Irodalmunk évszázadai*) egyetlenegyét sem tart méltónak említeni. A tisztelet parancsoló értékeket kiválogatni, ehhez ítélkező közönségre van szükség; ítélkezőre, nem pedig pusztá pártolóra, mert egy erős tehetség többet ér az irodalomnak, mint a „híg, meggyőződéstelen irodalompártolás” – fejtegeti, lényegében az e tárgyban született első nagy lélegzetű tanulmányának, *Az erdélyi irodalomnak* a képi beszédét cserélve föl köznapira. Ott a (trianoni) katasztrófa dőrejére az erdélyi kukoricásból fölröppent, addig rejtezkedő poéta-fácánokat szemlélve állapította meg, hogy tollra és súlyra nagyon különböző vadak, és hogy vannak közöttük, akiknek a „neve inkább a költő-teremtő közönség érdeme”, itt azt óhajtja, hogy bárcsak a vajdaságiak mozgalma ne maradjon meg vidékinek, bárcsak Pesten is megkísérelnék az érvényesülést, mert „az író legnagyobb sarkalója a mérték, melyet alkalmaznak rá”, és Budapesten mégiscsak szigorúbb mérték alá kerülhetnének. Lehet áldásos is a dilettantizmus, fontos is, hogy legyenek buzgó dilettánsok, az azonban még fontosabb, hogy „az írókat el ne nyomhassák a dilettánsok” – hívja fel a levél címzettjének a figyelmét, olyan szempontot ajánlva, amit talán nem-

csak a folyóirat-szerkesztő, az 1933-tól a Kalangya élén álló Szirmai Károly követ majd, hanem azok a kritikusok, irodalomtörténészek is, akik a kisebbségi magyar irodalmak két világháború közötti periódusát a dilettánsok visszaszorítása, a kritikai szemlélet megerősödése szerint tagolják, mint például Szvatkó Pál, a szlovenszkoí irodalom szakaszolója.

E köszönőlevél úgy zárul, mintha kárpótolni akarna a dilettánsokra utaló bántásért, mintha igyekezne tompítani az elmarasztaló szavak élet: együttműködést ígér, segítséget a Vajdaság igaz erőinek felismerésében. Bár a nyilvános kritika pulpitusáról leszorítva érzi magát, vagyis bár nincsen orgánuma, ahová írhatna, mégis örömet foglalkozna a „hozzám küldött egyes művekkel, ha azok megérdemlik”. És bár az első levél után csaknem egy év elteltével megy a második – 1932. január 27-e után csak ugyanez év december 1-jén ír újra –, ezt követően mégis egyre szorosabb és termékenyebb lesz a kapcsolatuk. A jellege azonban megváltozik: a Kalangyát szerkesztő Szirmai Károly számára a kéziratolvasó kritikus helyett fontosabb a kéziratküldő esszéista és író. Nem arra kéri, hogy a vajdasági dilettánsok bírálója, mások tehetségének felfedezője és istápolója legyen (Herceg János és Fekete Lajos nevén és alkotásain kívül senki másé szóba se kerül közöttük), hanem hogy a maga tehetségét tanúsító műveivel álljon a lap mellé. Igaz, a több esztendő, csaknem egy évtizeden át tartó munkatársi kapcsolat inkább ajánlattevéssel, semmint felkéréssel indul. Viszonzásul, hogy – az 1933. január 13-án kelteztet levél szerint – Szirmai „kimerítő” tudósítást, „kurta történelemkönyvet” küldött neki a jugoszláviai „irodalmi és írói viszonyokról”, vagyis hogy nagyon hamar teljesítette az 1932. december elsejei kérését, felajánlja: az „Utódállamok magyar irodalmáról” szóló tanulmányát a Kalangyának írná meg, és a Tanúban, ahová eredetileg szánta, csak utalna rá, mert „úgyis rendkívül nagy” az anyaga (1933. június 21-i levél). Megígéri ugyanakkor, hogy véleményt mond partnere elbeszéléskötetéről (*Ködben*, Szabadka, 1933), és ha fontos, akkor az a Kalangyában is megjelenhet. Sem az egyikből, sem a másikkól nem lesz azonban semmi, mindkettő: füstbement terv. Az előbbi, a Vajdaság, Felvidék és Erdély irodalmáról beszámoló dolgozat elkészítését több okból is halogatja, több ok is hátráltatja. Az egyik, hogy hiányzik hozzá egy olyan könyv, amelyik segítené a tájékozódásban, és amelyikhez éppúgy reflexiókat, kiegészítéseket fűzhetne, mint Kristóf György munkájához (*Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*, Kolozsvár, 1924) az Erdélyi Helikonban közreadott fűzérkritikájában (1928, 1–2–3. sz.). A könyv azonban, amire vár – Jancsó Elemér *Az erdélyi líra tizenöt éve* – csak egy év múlva jelenik meg (Kolozsvár, 1934). Az is oka azonban a késleltetésnek, késlekedésnek, hogy – őszintén bevallja (1933. október 27-i levél) – a felvidéki irodalmat még nem ismeri eléggé. A délvidékit szinte kizárólag Szirmai beszámolójából ismeri, az alkalmilag küldött egy-két kötetten kívül más nem jutott el hozzá, ezek alapján pedig lehetetlen átfogó elemzést adni; az erdélyi irodalom esetében az újabb áttekintésre szeretne támaszkodni – természetes tehát, hogy önnön terve teljesíthetőségét illetően el nem osztható kétségei támadnak. Egyszerre táplálja ezeket az ismeretek hiányából fakadó elégedetlenség és a kritikusai lelkiismeretesség. Itt egy szakmai természetű belátás látszott csupán ideiglenesen hátráltatni a (különben soha el nem készült) tanulmány elküldését, amott viszont egy erkölcsi eredetű, morális megfontolás mondatta vissza vele véglegesen a feladat teljesítését. Az elhárításra

kizárólag az adott okot, hogy az elbeszélések szerzőjének szerkesztői pozíciója közben megváltozott. 1933 nyarán „hamar bekövetkezett a katasztrófa”, Szenteleky Kornél, a Kalangya szerkesztője meghalt, és a helyébe lépő Szirmaitól Németh László felmentést kért a *Ködben* elemzése alól (1933. júliusi levél). Ez azonban nem zárta ki, hogy véleményt formáljon róla, még hozzá kétszer is. Előbb közvetlenül, majd közvetetten.

Korábban, 1933 szeptemberében úgy, hogy azt a folyóiratszámot is megköszöni, amelyik kitüntető helyen hozta a *Látogatás Szenteleky Kornélnál* című emlékezését. Az első és egyben utolsó találkozás felidézésével, a Szentelekyről rajzolt képpel ismét a kétségei szaporodtak, vajon van-e akár csak egy hiteles vonás is benne, hiszen – mint írja – nem is ismerte, kritikai munkásságából alig olvasott valamit. Nem a szépirodalmi alkotásai, nem az – itt szóba sem hozott – versei, elbeszélései, nem a regényei ragadták meg (például az 1931-ben Kolozsvárott kiadott *Isola Bella*), hanem hogy egyike volt azon keveseknek, akik „lelkesebben fogadták a Tanút – s nem kértek cserébe semmit a lelkesevésükért”, valamint a sorsuk hasonlósága: „orvos volt, mint én, kritikus, mint én, szervező, mint én szerettem volna lenni, szegény kis igyekvő magyar élet”. Van ennek a nekrológok elé emelt pillanatképnek egy olyan passzusa, amihez hasonló majd a Szirmai-könyv levélbeli bírálatában is megfogalmazódik, azt tanúsítván, hogy Németh László azért sem tett különbséget a Kalangya két szerkesztőjének szépirói munkái között, mert nem ezek minősége, értéke, nem a tehetség nagysága szerint, hanem a szerepvállalásuk és a kötelességteljesítésük alapján ítélkezett. „Vezére volt egy marék magyar írónak; tűzcsiholó és tüztápláló, akinek ott kellett tüzet csinálnia, ahol sem erdő nem volt, sem bánya, legföljebb haraszt” – summáztatta vele egy pálya lényegét Szenteleky halálának híre. „Ha Ön nem volna vajdasági író, írhatna, de nem lenne kötelessége, hogy írjon. Ott az” – summáztatta vele egy szerep lényegét Szirmai elbeszéléskötetének értéke. Nyilván igaza van az *Irodalmunk és a Kalangya* című folyóirat-monográfia szerzőjének, Utasi Csabának, amikor feltételezi: Németh, a bíráló, érzékenységet talált telibe, Szirmait, a bírálókat, mélyen sérthette íróságának az ilyesféle rezervátumba utalása. Sérthette, hogy könyvében rokonszenvesnek mondatott az elsüllyedt világok szomorúsága, a „megalvadt mélabú”, és hogy e különös dicsérethez a nehézkességére, nyelve erőszakos eredetiségére, egyszerűsége, akrononiztikusságára utaló elmarasztalás társult. „Hangulatai többet érnek, mint a mondatai, az ember, mint a stílusa” – ez sem éppen hízelgően hangzik, és nem is igen ösztönzően hat. Ha csak abban a tekintetben nem, amire Utasi Csaba utal. Nevezetesen, hogy Szirmai részint e levélbeli elmarasztalás miatt is szoríthatott helyet a Kalangyában Szabó Lőrinc cikkének (*Németh László és szerepe*), amelynek a megjelentetése mindenképpen meggondolkodtató. Nemcsak azért, mert közzétette már a Válasz is, azaz két helyen is nyomdafestéket láttak a most meg Németh László érzékenységét telibe találó sorok. E kettőzésen túl az teszi feltűnően furcsává a közlést, hogy lényegében szerkesztői önkritikaként is felfogható, hiszen Szabó Lőrinc azt az önletrajzot marasztalja el – mondván: az ilyen írói „agyszerkezetnek” „nem szabad méltatlan anyagot örölnie” –, amelyiknek a folytatásos közlését ugyanez a lap készséggel vállalta, hogy aztán (tehetjük hozzá, egyetértve Utasi Csabával és a *Németh László és a jugoszláviai magyar*

irodalom címmel úttörő szerepű tanulmányt közlő Bori Imrével is) éppen az életrajzi esszéregények kerüljenek majd az érdeklődés fókuszába.

A Szirmai könyvét érintő közvetett bíráló egy hónappal később, az 1933. október 27-i levélben fogalmazódik meg. Ha előbb, Szentelekyről is szólva, a búcsúztatás pillanatában találta meg a feladatok kijelölésének alkalmát, akkor most az életrajza írása mellett egy iskolaegészségügyi intézmény folyóiratának (Iskola és Egészség) a szerkesztői munkájára célozva foglalja össze kritikusi hitvallását. A közvetlen kiváltó ok más: a *Ködben* recenzálását vállaló, vagyis így őt helyettesítő Kállay Miklós bírálatához kapcsolódik. Egyetlen állítása az irodalmi ember magatartás-kódexe erkölcsi *egyparancsolata*ként is felfogható. Kállay kritikája, amennyiben jellemzés, helytáll – írja, majd kicsit sejtelmesen vagy nagyon is sokat sejtetően még hozzátézi: „én persze magánosoknak adott véleményemben is tartom magam a kritikáimban felvett mértékhez. Ez becsület dolga is!”

Függetlenül tehát a közlés helyétől, függetlenül attól, hogy nyilvánosságot kap-e a közlemény, egy és ugyanazon mércével mérni – olyan, önmaga állította követelmény ez, aminek a hatósugara nem csupán a kritikusi megszólalás formájára terjed ki, de a tartalmára is. Ahogy nincs külön mérték aszerint, hogy folyóiratban vagy magánlevélben fejt-e ki a véleményét, ugyanúgy nincs külön mérték aszerint sem, hol jelenik meg a könyv, Magyarországon-e vagy az utódállamok valamelyikében. „Külön sorsoknak külön irodalom kell” – fejtegette ugyancsak Szirmainak, a Vajdaságban olyan, „egy darab elszakadt magyar sors”-ot látva, amelynek „meg kell találnia a maga teljes garnitúra íróját – ha nem is állíthat minden helyre elsőrangú erőt” –, ám e külön sorsok külön irodalmához nemcsak hogy nincs szükség külön kritikára, de éppen a „lekicsinyített szempontok” követését kell kárhóztatni. Azt, amit majd Makkai Sándor is hangsúlyoz, a *Nem lehet* szerzője, 1937-ben, Németh Lászlótól aligha függetlenül: „Az összeszorított élet fülledtségében az ítélezési és értékelési szempontok lassan eltörpülnek”.

Ezt tudva és ettől óva ismétléssel is nyomatékosítja azt a véleményét, hogy „egy irodalomnak egy időben csak kevés igazi írója lehet”, és hogy a dilettánsok jelenléte, szerepeltetése azért bántó pazarlás, mert „ennek az erőnek nagyon is sok helye volna a magyar szellem háztartásában, s az a sok jó szándékú élet, mely versben, novellában mások árnyékában fonnyad el, bántó hiányokat pótolhatna máshelyütt”. A kisebbségeket mindekelőtt önismeretre és helyismeretre biztatná, a magyarság sorskérdéseinek megismerésére, nem szépírók, hanem író-szakemberek kiképzésére, táj kutatásra, az összehasonlító tudományok művelésére, nem utolsósorban pedig annak az országnak a társadalmi viszonyai tanulmányozására, ahol élnek. A kisebbség sorsa szerinte attól függ, mennyire tudnak tájékozódni a helyzetükben, „megismerik-e igazán magukat és környezetüket, s sikerül-e küldetésük alakítani balsorsukat”. A *Levél Szirmai Károlynak* azzal zárul, amivel indul. Az „igazi író egy időben egy országban csak kevés lehet” tételét ismétli meg, hozzátéve, hogy egy egészséges kultúra azonban minden igaz szellemi készséget és készsültséget fel tud használni. Okkal feltételezhető, hogy ha Szirmai Károly, az író megbántódott is, a szerkesztő hasznosította, még pontosabban: követte Németh László meglátásait. E rögeszmés sürgetés is arra biztathatta, hogy nekifogjon a színvonal-emelés kényes munkájához, az Utasi Csaba emlegette széplelkek irományainak kirotálásához. E talán tü-

relmetlenül és túlzó szigorúsággal végzett munkájában eljutva a kéziratáig is, illetve odáig, hogy kisebbségi folyóiratának mind több magyarországi szerzőt kelljen megnyernie. Közöttük – a Szabó Lőrinc-kritikát követő hosszú szünet után – 1938-ban Németh Lászlót is, újra. Hogy a felhívásra való jelentkezésével, az *Ember és szerep* folytatásának szánt *Tanú-évek* közlésével újra botrányoknak tegye ki magát. Ha az önéletrajza első részének bizonyos, a magyar zsidó irodalomra vonatkozó passzusai miatt Hatvany Lajos cikke „a szellem különítményesei” közé sorozta be, akkor a második rész bizonyos passzusai miatt épp a volt eszmetársai fenyegetőztek még súlyosabban: a bíróság elé állításával. Hogy aztán ne a vádlott szerepét vegye magára, hanem az irodalomból kivonulót. Aki kész a munkásságát megszakítva az emberekkel, a barátaival is szakítani, és – mint Fülep Lajosnak írja 1939. január 18-án – szíve Noé-bárkájába csak a legbiztosabbat kívánja bevenni. Ő négy nevet tart meg: Fülepét, Kerényi Károlyét, Tolnay Károlyét és Gulyás Pálét. Aztán oldódik a feszültség, és hamar föltámad benne a dac; a Kalangyának is elküldi a *VII. Gergelyt* – célja: művekké szegyeníteni meg az ellene összeesküvőket. Könyvbírálatokat ígér szerb–horvát–szlovén írókról, azokról a legjobbokról, akiknek a művét Szirmai elküldi neki. Krleža esszéihez külön horvát–magyar szótárt kér; szeretne egy friss, szerb–horvát irodalomtörténetet kapni, de nagyon érdekelné a régi raguzai költészet is, meg jegyzetekkel szívesen olvasná a középkori szerb krónikákat (1939. február 14-i levél). Aztán, fél év elteltével, rosszallást olvas ki a Kalangya szerkesztőjének soraiból: nem érdeklődik eléggé a dolgaik iránt. Ha akar, se igen tud hozzáférni a szerb dolgokhoz – válaszolja, a mentegetőzést ő is szemrehányásba fordítva át: semmit, egyetlen művet sem kapott tőlük a készülő kelet-közép-európai tanulmányához. Búcsúzás előtt, és még mielőtt – ismét egy fél év elteltével, 1940 januárjában – az utolsó levelét elküldené (ekkor azon sajnálkozva, hogy a *Kisebbségbent* ő is félreérti), tehát a köszönetét megelőzően köszönetet mond. Kapcsolatuk története ezzel zárul: „...igaz fegyvertársi barátsággal gondolok rátok, s hálás vagyok, hogy írásaimat szeretitek és kívánjátok”.

SZAJBÉLY MIHÁLY

VÖRÖSMARTY MIHÁLY TOLDI-TÖRTÉNETEI

Műhelytanulmány*

„Most nem halok meg, míg világ világ lesz.
Látni akarom mint lesz semmivé
Mint száll egyik nemzedék a' más után,
Mint hullnak össze minden csillagok
Hamvába mint száll a' roppant világ.”

(Vörösmarty: *Az örök zsidó töredékciből*)

Vörösmartyt már pályája legelején foglalkoztatta a Toldi-történet, melyet Aranyhoz hasonlóan ő is Ilosvai Selymes Péter históriájából ismert.¹ A cseh vitézzel vívott párbaj körülményeinek és lefolyásának ábrázolásával, a *Toldy Csepelben* című alkotással először 1823-ban jelentkezett Kisfaludy Károly Aurorájánál.² A beküldött vers közlését azonban Kisfaludy csak a következő évi almanachban ígérte, s az végül egészen 1845-ig, a költő *Minden munkái* első kötetének megjelenéséig kéziratban maradt.³ Nyomdafestékre minden bizonnyal azért kellett olyan sokáig várnia, mert Vörösmarty 1829-ben egészen új nézőpontból dolgozta fel újra a párbaj történetét, s e költemény, mely *Toldi* címmel helyet is kapott az 1830-as Aurorában, hosszú időre elfeledtette vele az első kísérletet. Mostani tanulmányomban az 1822-es és az 1829-es szövegeket vetem össze, melyek közül a *Toldi* kezdő soraival már évek óta a remekmű borzongását kelti bennem. Remekműre lelni egy többször kicsontozott életműben, ez már önmagában is különleges élmény, értelmezése izgató feladat. Mégsem szeretném beérni ennyivel; azt remélem, hogy az elemzés során nyerhetek néhány szempontot a történeti tárgyú epikus formák 19. század eleji átalakulásának megértéséhez és ábrázolásához is.

* Írásom egy szélesebb körű vizsgálódás előkészítése során született, melyben a történeti epika alakulását szeretném áttekinteni a 19. század első évtizedeiben. Gondolatmenete azokból az előadásokból nőtt ki, amelyeket Vörösmarty epikájáról tartottam az 1997/98-as tanév őszi szemeszterében a szegedi egyetemen.

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, II, 1827–1839, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 350.

² VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965, 40–41.

³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, I, 1826-ig, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 641.

Greguss Ágost *Szépsézet* című, 1849-ben megjelent könyve harmadik részének harmadik szakaszában foglalkozik a három műnimmel, az epikával, a lírával és a drámával. Az epikának, amelyet ő történeti költészetnek nevez, szintén három fajtáját különíti el: a költői szubjektivitást kizáró „tárgylagos” hőskölteményt, az elbeszélte eseményekről szerzőjének véleményét is kifejező, „önleges” regényt és a „lantosan történeti költészetet”, amelyben a költő „a külvilág előadását egyenesen csak ürügyül használja a belső élet előadására.” (114.) Greguss az epikus műfajok közül ez utóbbit tartja a legtöbbre – magát az epikát azonban, összességében véve, mind a líránál, mind a drámánál kevesebbre értékeli.

Értéktétele mögött fejlődéselvű esztétikai rendszer áll, melynek lényegét már munkája bevezetőjében felvázolja. Különbséget tesz itt az embertől függetlenül létező külső, tárgylagos szépség, és az ennek észrevételezését lehetővé tévő belső, önleges szépség között, mely a legalsó fokon „mint befogadó”, a legfelső fokon „mint teremtő képző mutatkozik.” A tárgylagos és az önleges szépség (*pulchritudo objectiva et subjectiva*) a művészetben összeolvad; ezért nevezi azt Greguss egyáltalános szépségnek (*pulchritudo absoluta*). Könyve első nagy fejezetében a tárgylagos, a másodikban az önleges szépséggel foglalkozik, a harmadikban pedig az egyáltalános szépséggel, azaz a művészettel. Az utóbbi kapcsán mindjárt kiderül, hogy a tárgylagosság vagy az önlegesség aránya szerint csoportok különíthetők el a művészetben belül is: a képzőművészetben az előbbi, a zeneművészetben az utóbbi elem a meghatározó, míg a költészetben „mind a képző, mind a hangzó művészet kivetkeznek az egyoldalúságból, midőn elérik a művészet csúcspontját.” (79.)

A költészet tehát „művészet per eminentiam” – ez azonban korántsem jelenti azt, hogy története során benne a tárgylagos és az önleges aránya változatlan lett volna. A fejlődés Greguss szerint éppen a kettő közötti arány változásában érzékelhető, s e változás a társadalom fejlettségi állapotának függvénye. Kezdetben volt a „közösség állapota; az eszmék, melyek az embert ez állapotban költésre indítják, mindig azon egész kör szelleméből merítvék, mindig azon egész kör szellemét kifejezők, mely körbe sorsa által az ember tétetett.” (100.) Így született a népi, majd a népiből a nemzeti költészet. Az ember öntudatra ébredése során azonban eszméi mindinkább saját szűkebb köréből kerültek ki, így a költészet is egyedivé vált. „Amott az ember tisztán tárgylagos, itt tisztán önleges műveket teremt; midőn azonban a már öntudatra ébredt ember annyira kiművelé magát, hogy képes lesz az egész emberiség öntudatát magában felköltetni, akkor (...) költészete jelleme is újra változik, s nem lesz többé sem népi vagy nemzeti tárgylagosságú, sem egyedi önlegességű, hanem egyetemes érvényű s hatású.” Ennek eléréséhez azonban a költészetnek meg kell járnia a népiség és az egyediség lépcsőit. A népi (nemzeti) költészetből alakul ki a tárgylagosság formája, az epika, az egyedi költészetből a líra. Amikor pedig a költő „magához öleli nemzetét, a nemzethez öleli magát, s művében párosítja nemzeté jelleme saját jellemével (...) lesz a költészet egyetemessé, s magasabbra többé nem emelkedhetik.” (105.) A külső és a belső összeolvadásának műneve a dráma: „A szín-

költő a külvilágot adja elő, de úgy, amint ez a belvilágból fejlődik, s ezen kifejlést csak mint jelent adhatja elő (...): a színiköltészet a költészet költészete, s ennél fogva azon művészet, mely tetőpontját elérte, melynél nagyobb művészet nincs.” (111.)

Mindennek alapján már tökéletesen érthető, hogy miért értékeli többre Greguss az epikus költészetten belül az egyedi (szubjektív) költészet kialakulásának irányába mutató lantos történeti költészetet, és miért lesz abból a hőskölteményből, amely évszázadokon át a műfaji hierarchia csúcán állott, a fejlődési sor elején helyet foglaló képződmény.

A klasszicizmustól örökölt műfaji hierarchiával való radikális szakítás mögött ott áll a megelőző másfél-két évtized alapvetően átalakult irodalmi gyakorlata. Toldy Ferenc már a harmincas évek legvégén a dráma mellett foglalt állást az eposz korszerűségét bizonyítani igyekvő Szontagh Gusztávval szemben, s egyik érve éppen az irodalmi termés megváltozott összetétele. „Ha Garay a drámához tért, ha Czuczor nem folytatja Hunyadi-át, ha Vörösmarty Magyarvár-át örökre félbehagyta”, mindez annak bizonyítéka, hogy az eposz kora már lejárt.⁴ Tény, hogy Vörösmarty költészetében a harmincas évek elejétől kezdve háttérbe szorul a korábban vezető szerepet játszó verses epika, és előtérbe kerül a dráma. A *Kincskeresők* (1833), a *Vérnász* (1833), *A fátyol titkai* (1834), az *Árpád ébredése* (1837), a *Marót bán* (1838), *Az áldozat* (1840), a *Czilley és a Hunyadiak* (1844) mennyiségileg jelentősen meghaladják mind lírai, mind verses epikai termését, nem is beszélve most ez idő tájt kibontakozó dramaturgiai munkásságáról és színikritikusi tevékenységéről.

E látványos váltást azonban megelőzte Vörösmartynál a verses epika jellegének átalakulása. Nem is csak arra szeretnék utalni itt, hogy hexameteres, potenciálisan a hősköltemény lehetőségét magában rejtő formával az 1830-as évek legeleje óta valóban nem kísérletezett többé, hanem a rövidebb elbeszélő költeményei dikciójának változására. Greguss szerint a hősköltemény általános sajátossága, hogy „benne nem a jellem kedvéért adatnak elő ilyen vagy olyan események, de az események kedvéért bírnak a személyek ilyen vagy olyan jellemmel.” (113.) A lantos történeti költészet viszont „az események által a belső életet igyekszik a hallgatók képzelmébe vésni”, azaz, mint korábban már idéztem, a cselekmény csak ürügyül szolgál a jellem ábrázolásához (114). Toldy Ferenc, aki Vörösmartyhoz fűződő barátsága révén igen közletről figyelhetette a *Zalán futása* költőjének további munkásságát, már igen korán, a húszas évek végén felfigyelt az emberi benső iránti érdeklődés első jeleire. Míg a *Búvár Kundról* azt állapította meg, hogy „a költő célja nem Kundnak, de az ő tettének festése”, addig az ugyancsak 1829-ben született *Toldi* esetében már a jellemábrázolásra hívta fel a figyelmet: „Az actio itt alá van rendelve a hősnek, az itt a hős festésének eszköze”.⁵

⁴ *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, összeáll., kiad., jegyz. SZALAI Anna, Bp., 1981, 342–343.

⁵ *Az 1830diki Auroráról*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, VI, 107–108.

A *Toldy Csepelben* értelmezéséhez Greguss ismét termékeny szempontokat kínál. Munkájának *A költői eszmék minősége* című fejezetében arról ír, hogy a népi költészet nemzeti költészetté alakulásának előfeltétele a nép nemzetté válása, erre pedig a más népekkel való szembenállás ad ösztönzést. „Így emelkedik lassanként a népköltészet is nemzetköltészetté; s a nemzetköltészet jelleme, mivel az ellenségtől félelemből, az ellenség elleni védelemből eredett, általában történeti, harcias, lovagias lesz: magasztaltatnak azon hősök, kik a hazát idegenek megtámadása ellen oltalmazzák, s a honpolgárok felszólítatnak a haza védelmére (...) a nemzeti költészetben az öntudattá vált hazaszereget fejeztetik ki (...) Legjelesebb példányokul a nemzeti költészetre nézve szolgálhatnak a spanyol regécek, melyek a honszeretethez a szerelmet kapcsolják, s így a szendét az erőssel, a kellemet a fensséggel összefűzve adják elő.” (101.)

A műfaj, melyet itt Greguss körülír, műköltészetté vált formájában Kisfaludy Sándor nagy sikerű *Regék a magyar előidőkből* (1807) című munkája nyomán terjedt el széles körben a 19. század elejének magyar irodalmában; elterjedésének folyamatát előzményeivel együtt Zentai Mária tárta fel néhány évvel ezelőtt.⁶ Vörösmarty munkájának első kidolgozása nyilvánvalóan ennek a regedivatnak a sodrában keletkezett. Toldyja nemzeti hős, legyőzi az idegent, tetteivel ugyanakkor szerelemre gyullasztja a bátyja halálát sirató leánya szívét, s vigasztalni képes a fiait veszített anyát, aki a viszonzott szerelem révén a cseh vitézen méltó bosszút állt hőst fogadhatja elhunyt gyermekei helyébe. Az Aurora szerkesztőjének azt a megjegyzését, hogy „Toldyt jövő évre hagyom, minthogy ezenre több illetén tárgyak küldettek be, s azoknak felvételét ígértem”, a kritikai kiadás jegyzeteiben megfogalmazott állásponttal szemben talán nem is annyira udvarias bírálatként, mint inkább a népszerűvé vált műfaj terén mutatkozó túltermelés kifejeződéséeként kellene értelmezni.⁷

Vörösmarty nem csupán a témaválasztás, hanem a kidolgozás során is igazodott a rege esetében szokásos eljáráshoz. „A népi s nemzeti költészet, melynek előadási modora általában tárgylagos, képleges, leíró, foglalja magában a későbben kifejlő művészeti költészet tárgylagos nemének, a történeti vagy elbeszélő költészetnek csíráját” – fogalmazott Greguss könyvének imént idézett fejezetében (102). Megállapítása a következő, *A költői előadás modora* című részben válik érthetőbbé, ahol kiderül, hogy a leírást olyan öszvér, a költészet kiskorú állapotával magyarázható formának tartja, amelytől gyorsan megtörténik az elmozdulás a narrativitás felé: „A leíró költészet a tárgylagos művészet határain belül kontárkodik, tökéletlenebb a legnyomorultabb festvénynél. A történeti, egymás után következő összefüggés fonalát az értelem könnyebben tarthatja: a költő ennél fogva csak úgy tüntethet fel képzelmünknek valamely leírandó tárgyat, ha azt eseményekkel tölti ki, élénkíti és hozza kapcsolatba, azaz: ha nem leíró, de elbeszélő modort

⁶ *A ballada és rokonműfajai: egy műfaj európai háttere és karrierje a magyar irodalomelméleti gondolkodásban (1780–1830)*, kandidátusi értekezés, Szeged, 1989. A rege-problematikát időközben továbbgondoltam *A rege és rokonműfajai a 19. század elejének magyar irodalmában* című dolgozatomban. It, 1999, s. a.

⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények, I, 1826-ig*, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960, 641.

követ. Így a leíró költészet önkényt elbeszélővé válik.” (107.) Az elbeszélő költészet általános jellemzése során pedig néhány oldallal később annak nyugalmas, kiegyensúlyozott menetéről, a különböző események egyenlő és részrehajlatlan bőségu előadásáról, a költő személyének háttérben maradásáról, tárgyilagosságról beszél. A hangsúly nem a személyek jellemére, hanem sorsára esik, ezáltal válik lehetővé „mind egészen rossz, mind egészen jó embereket előállítani.” A tettek és a jellemek természetesen nem mondhatnak ellent egymásnak, de általános szabály, hogy nem a jellemek kedvéért adatnak elő az események, hanem az események előadhatósága kedvéért „bírnak a személyek ilyen vagy olyan jellemmel.” (112–113.)

Vörösmarty költeményében egy hosszabb és egy rövidebb leíró rész szakítja meg a történetet, mely egyébként sietség nélkül, egyenletes tempóban bontakozik ki, nincsenek benne törések vagy vágások. Nem teszi szaggatottá a leírások beiktatása sem, ezek ugyanis kerekre zárulnak, a történet pedig pontosan ott folytatódik, ahol előtte abbamaradt.

Az első leírás (9–14. sor) Toldyt, a második (47–52. sor) a cseh vitézt mutatja be. Mindkét bemutatást a megelőző események utolsó mozzanatai vezetnek be, melyek megisméltődnek a leíró rész után is; a kerekre zárulást ez biztosítja. Toldy ábrázolását a hős színre lépése előzi meg:

'S íme nagy villogva, és zörögve
Toldy jó feléjük biztosan,
Toldy, a' kit ösmer napkelettől
Minden élő, 's retteg nyúgátig.

E bevezető után szemünk elé tárul öltözéke és fegyverzete, megtudjuk, hogy felsőtestén nem visel páncélt, erős karjai óvják a csapások elől, vasbuzogányt forgat, oldalán hatalmas kard, vállán kacagány, fején sisak. Majd a leírás összefoglalása következik, mely egyben felveszi az elbeszélés elejtett fonalát is. Megint a közeledő Toldyt látjuk:

Így jön ékes arczczal, fegyverében
Zordonan szép, mint had' istene.

A cseh vitéz leírásánál a történet megszakításának és folytatásának technikája ugyanaz. Toldy leendő ellenfele keresésére indul, és

Megtalálja őtet a' ligetben
Elterülten egy vén tölgy alatt.

A cseh pihen; tollas sisakja és kardja mellette hever, testét (szemben Toldyéval) páncél fedi, s kap néhány negatív jelzőt is: a „zordonnan szép” magyarral szemben az ő teste durva, haja borzas, szeme vad. Majd megisméltődik a rátalálás momentuma, s ezzel egyben folytatódik az elbeszélés:

Így találja őtet Toldy, és szól:
„Föl! föl álmaidból, nyúgovó!
Majd ha megdönt kardom, álmadozhatsz
'S halva csúf porodban nyughatol.”

A leíró részek jellegzetessége tehát, hogy nem a tájat ábrázolják, hanem a szereplőket. Az eseményeket körülvevő táj csak utalásszerűen, egy-egy szó erejéig kap helyet a költeményben: kezdetén a sírdogáló anya és leánya „a' mezőn” álldogálnak, a cseh bajnok „a' ligetben” pihen, a párviadal szigeten zajlik, arról pedig, hogy a szigetet fák borítják, csak a leányka nézőpontjából értesülünk, aki a partról figyel, és

----- kilátja
Néha fák alól a' villogást

A költeménynek tehát nincsen tája, a bajvivó hősöknek viszont csak tájaik vannak, jellemük nincsen. Pontosabban fogalmazva jellemük csak a külsejükben fejeződik ki; ennek következtében fekete-fehér alakok, egyikük a Jó, másikuk a Rossz megtestesítője. Rajtuk kívül még két szereplője van a regének, anya és leánya, szenvedő, majd vigasztalódó, passzív hősök, a Jó küzdelme értük folyik.

A szereplők érzelmeinek változásáról egy pillanatig sem hagy bizonytalanságban az egyébként tökéletesen személytelen elbeszélő. Anya és leánya a vers elején sírnak, Toldy megjelenésekor

A' leányka kezd vidúlni, 's enyhül
Özvegyszerűen anyja' szívéen a' keserv.

A párviadalt figyelve a leányka fél, a győzdelmi jelekkel érkező Toldy láttán azonban

-- aggodalma oszlik, mint az éji
Lengeteg köd nap' derültekor.

Majd szelíd-szerelmesen a hős ölébe simul, mire anyjának

Kezd derülni képén a' komorság,
'S régi búját új öröm lepi.

Toldy már a vers elején, az oltalmat kérő leányka szemeiben az eget és földet látja megnyílni, a párviadaltól szerelmes győzőként tér vissza, és

--- égő győzdelmi szemmel
Nézi esdeklőleg a' leányt.

Ami pedig a cseh vitéz érzelmeit illeti, pontosan értesülünk arról a pillanatról, amikor magabiztossága megtörik: „vad szíve” akkor dobban meg a félelemtől, amikor Toldy visszarúgja a partra az egyik csónakot.

Vörösmarty tehát semmit sem hagy homályban, szövegétől idegen az elhallgatás, olvasóját egy pillanattal sem hagyja bizonytalanságban. A világosságot szolgálja a körbe futó, ugyanakkor kiindulópontjához szembeállítások során át visszajutó szerkezet. A kör-körösség gyorsan felismerhető: a történet anya és leánya síró kettősével nyit, ezt követi Toldy érkezése, majd távozása és párbaja, végül pedig visszaérkezése anyához és leányához, akiket a vers végén immár a boldog jövő képzete fog körül. A kezdő- és a végpont tehát minden azonossága mellett szemben is áll egymással: a Jó győzedelmeskedett a Rossz felett, a vigasztalan kilátástalanság a vigasszal teli jövő ígéretévé változik.

A két pont közötti történet szintén szembeállítások sorára épül. Közöttük a legfeltűnőbb Toldy és a cseh bajnok már említett, egymást ellentétező leírása, melyet kiegészít szögesen különböző harcmodoruk bemutatása is. De egymást ellentételezi mindjárt a vers elején a két elesett vitéz felett reménytelenül búsuló nők hallgatag, mozdulatlan csoportja és a napkelettől napnyugatig ismert és rettegett dalia, Toldy zajos érkezése. Toldy megjelenése ugyanakkor a kesergő nőket reménnyel tölti el:

A' leányka kezd vidúlni, 's enyhül
Özvegy anyja' szívéen a' keserv.

E sorok ellenpontozzák első megjelenésük síró kettősét, segítséget kérő szavaik viszont az imént kemény hősként színre lépett Toldyból csálnak elő gyöngédséget:

— — — gyengén törli arcaikról
A' keservek' néma csepjeit,

A jellemek ily módon gazdagodnak, de gazdagodásuk nem tévesztendő össze a jellemfejlődéssel. Az utóbbiról ugyanis szó sincsen; csupán a szereplők eleve meglévő tulajdonságai válnak ismertekké a cselekmény kibomlásának folyamán, mintegy annak szolgálatában, és készítik elő a boldog befejezést.

*

Csakugyan minden világos tehát, a mai olvasó számára talán túlságosan is az. De az éles fény, melyben élesek és egyértelműek az árnyak is, magából a műfajból következik. Ugyanez figyelhető meg annak a Veit Webernek a történeteiben, akinek *Sagen der Vorzeit* (1787) című munkája német nyelvterületen elindította a rege, majd az (ál)történeti kalandregény divatját, nálunk pedig alapvetően befolyásolta Kisfaludy Sándor regéköltészetének kialakulását. Annak az egyébként lényegbevágó kérdésnek a megválaszolása, hogy Weber prózában írt regéinek Magyarországon miért verses formájú recepciója támadt, most túlságosan is messze vezetne. Érdemesnek tűnik viszont számot vetni a

műfaj népszerűségének okaival, melyet Veit Weber kapcsán rendre megtesznek a német irodalomtörténetek is. „Nem csupán Goethe »Götz von Berlichingen«-jét fogadta a publikum lelkesedéssel – fogalmaz Peter Nusser –, hanem Veit Weber »Regék az előidők-ből« című munkáját is, mely az alázatoskodó, a mindennapok kényszerítő szabályainak kiszolgáltatott polgárt retrospektíve a nyers erőből duzzadó, szabadságért síkra szálló lovagok világával szembesítette, ellenpéldaként és vágyott példaképként egyszerre.”⁸ Lényegében ugyanezt fogalmazza meg Gert Ueding is, nem csupán Veit Weber, hanem általában a kor múltat idéző (vagy éppen távoli, fantázia alkotta jövőbe kalauzoló) kalandregény-irodalma kapcsán.⁹ Azt, hogy kalandregények sikerét a szürke hétköznapiokba zárt polgárnak a hajdani féktelen és szabad élet iránti nosztalgikus vágyával magyarázni nem egyszerűen utólagos konstrukció, bizonyítják a kortárs Hegel 1820–29 között tartott berlini esztétikai előadásai. Ezek Ueding által ismertetett részletében a német filozófus a kortárs regények hőseiben fedezi fel a modern kor lovagjait, akik világmegváltó eszmék birtokában szállnak szembe az őket körülvevő világ prózai rendjével. „Ám ezek a harcok – mondja Hegel – a modern világban tanulók csupán, az egyén nevelődését jelentik a meglévő valóság iskolájában (...) Mert a tanulók vége az, hogy a szubjektum belefárad a dologba, vágyaival-véleményeivel egyetemben hozzáidomul a fennálló viszonyokhoz és ésszerűségükhöz, beilleszkedik a világ dolgainak láncolatába, és a világban megfelelő helyet teremt magának.”¹⁰ Ueding kommentárjától most már némileg elszakadva azt mondhatjuk, hogy amíg a művészregény ilyen hétköznapiokba szelődülő modern lovagokat mozgat, addig a triviális irodalom közönségként talál rá a művészregény hőseinek életük lovagkorán túljutott, valós mintáira.

A regék világában ugyanúgy, mint a kalandregényekében, legyen szó akár Veit Weber, akár Kisfaludy Sándor alkotásairól, élesen elválik egymástól a Jó és a Rossz. A világ átlátható, a rettenthetetlen hősök fáradozása pedig többnyire elnyeri méltó jutalmát, s erre az élményre I. Ferenc korának hazai nemese, ha más okból is, de minden bizonnyal éppoly nagyon vágyakozott, mint a német polgár. Ez az irodalom, fogalmaz Ueding, „éppúgy lehet a nemzeti sóvárgás és a lovagkor udvari világának tükre, amint magába szívhatja a szabadság anarchikus akarását vagy a polgári forradalom eszméit is.”¹¹ Vörösmarty munkájának fekete-fehér látásmódja, következetesen végigvitt kétpólusú szerkezete a magyar nemzeti múlt vágyott, nosztalgikus világát idézi. Olyan kort, amikor a Jót és a Rosszat még széles üres tér választotta el egymástól, a párbaj színtere, ahol természetesen a nemzeti erényeket megtestesítő Jó győzedelmeskedett. Amikor néhány évvel később újra feldolgozta a Toldi-témát, már egészen más szellemben járt el: nem a rege adta lehetőségeket aknázza ki magasabb szinten, hanem magával a műfajjal szakított.

⁸ *Trivialliteratur*, Stuttgart, Metzler, 1991, 83.

⁹ *Klassik und Romantik: Deutsche Literatur im Zeitalter der Französischen Revolution 1789–1815*, München–Wien, Hanser, 1987, 520.

¹⁰ *Esztétika*, Bp., 1979, 236 (ford. TANDORI Dezső).

¹¹ *I. m.*, 523.

Az 1822-ben született *Toldy Csepelben* dikciója tárgyilagos, a hét évvel későbbi *Toldi dié* látomásos. E különbség már a kezdő sorok olvastán világossá válik:

Sírva áll az özvegy, sírva lánya,
Egy szerelmes szép lány, a' mezőn,
Mély keservben két vitéz miatt kik
A' cseh bajnok által estek el.

Sík, pusztá, kietlen az őszi határ;
Vad meg nem üvölti, nem szállja madár;
Csak ketten utaznak: egy ifju vitéz,
A' hír' fia Toldi, 's az éjszaki vész.

Az idézett sorokból mindjárt kitűnik a versforma különbözősége is: az első kidolgozás egyenletesen lepergő trocheusait jóval bonyolultabb és zaklatottabb, szimultán lüktetés váltotta fel. A vers egyrészt hatos és ötös ütempárokból álló, főmetszetes sorokból áll, melyeket párosrímek kötnek össze, ugyanakkor világosan felismerhető bennük az anapesztusok jelenléte is. Az ütemhangsúlyos verselés fő- és mellékfőmetszetei mindig az anapesztusokon belülre esnek, és megtörik azok egyenletes lefutását; az anapesztusok viszont felülírják az ütemhangsúlynak például Tinódi Lantos Sebestyén *Az udvarbírákról és kulcsárokról* című, szintén 6/5 osztású tizenegyesekből álló költeményéből ismert, monoton lüktetését:

Lefüggesztött fővel leszegik nyakam,
Két szemem világa vagyom homályban
Az én író kezem reszket az pennán,
Fejem szédülögve nagy gondolkodván.

A párbeszédék versformája még érdekesebben alakul. A szereplők megszólalásai mindig hat sorosak, és az anapesztikus lejtés változatlanul felismerhető bennük. Közülük azonban az első három sor csak hat szótagos, és így mintha félbehagyná a megszokott sorformát, míg a következő kettő különálló hatossá és ötössé tördeli szét a tizenegyest, az utolsó pedig visszatér a megszokott 6/5-ös osztáshoz.

A zaklatott versforma választása teljes mértékben tudatosnak tűnik. Az imént idéztem már Toldy Ferencet, akinek regéhez szokott érzékei Vörösmarty munkájának olvastán azonnal jelezték az újat: „Az actio itt alá van rendelve a hősnek, az itt a hős festésének eszköze.” A jellem összetettségét a szerkezet összetettsége hordozza, melynek legkisebb építőköve maga a verselés. A műben két, egymással ellentétes irányú mozgás figyelhető meg: amíg bizonyos mozzanatok sejtelmessége később eloszlik, addig a hős lelki életének bonyolultsága, önmagával való meghasonlottsága mind érzékelhetőbbé válik.

Vörösmarty maga a 126 soros elbeszélő költeményen belül nem különített el egységeket, csupán a vers végi zárlat kezdetét jelezte sorkihagyás nélküli bekezdéssel. A *Toldy Csepelben* törés nélküli, egyenletes ütemű lefutásával szemben e szöveg mégis legalább négy, világosan elkülöníthető részre osztható. Az egyes részek határán a folyamatos történetmondás megszakad (vagy éppen elkezdődik, mint az imént már idézett bevezető

után), esetenként változik a helyszín is. Közöttük a kapcsolatot mégsem csupán Toldi személye biztosítja: az új egység mindig visszautal az előző(ek)re és (át)értelmezi azok bizonyos elemeit.

*

Míg a *Toldy Csepelbent* fogalmazó Vörösmarty a történések helyszíneit csak egy-egy szóval jelezte, addig az 1829-es változat első egysége (1–4. sor) teljes egészében tájleírás. Toldi látomásos alakja a kihalt, mozdulatlan táj mozgó eleme. Ifjú vitéz, tehát maga is halált oszt és a halál partjait járja. Ezt az asszociációt erősíti, hogy kísérorje az éjszaki vész, mely szélvészből rövidült alakjával felerősítve kelti a pusztítás képzetét, noha a kontextus inkább az őszi (már lepusztított) pusztán végigsüvöltő északi szélre utal. Toldi mozgásának nincsenek sem térbeli, sem időbeli koordinátái: nem tudni, honnan jön, hová tart, mióta van úton, mekkora út vár még rá; utazik tehát, mozog a mozdulatlan tájban, de a történet még nem kezdődik el.

E pillanatra paradox módon addig kell várni, míg Toldi meg nem áll. A második egység (5–34. sor) az időkoordináta megteremtésével indul, mely nem csupán a megállást készíti elő, hanem az elsőre visszautalva határok közé szorítja az imént még időtlennek tűnő úton létet is:

Három nap utaznak, a' harmadikon
– Nem volt bokor és halom a' vad uton –
Jó Toldi a' síkra nyugonni terült,
A' vész tova búsan egy ormon elült.

Az időtlen mozgás megtörik, a látomásnak vége, helyébe a fáradt és pihenőhelyet kereső ember lép. Ugyanakkor új rejtély születik: miféle ormon találhat magának nyugvóhelyet az éjszaki vész, ha egyszer a tájon sem bokor, sem halom? E kérdés egészen a harmadik egység (35–78. sor) közepéig felfüggesztve marad, amikor Toldi megpillantja a „vad oromra”, azaz növényektől még be nem nőtt, friss sírhalomra boruló leányt. S e ponton értelmeződnek át azok a mondatok is, amelyeket az éjszaki vész a második részben nyögelt:

„Oh hagy megölelnem
A' sír' nyugodalmát;
Hagyj itt elepednem,
Hol kém' szeme nem lát;
Szent istenedért!
Oh hagyj könyüt ontanom ölt hivemért.”

Majd így dörgött Toldi felé:

„E' kar' diadalma
Tett téged enyémmé,
A' sír' birodalma
Ne vonjon örökké;
Holtakra ne vágyj,
Vár élve 's örökre menyasszonyi ágy.”

A második részben e szavak még az éjszaki vész könnyörgéseként, illetve kétségbeesett követeléseként hatottak. Mintha Toldi ura és parancsolója lenne az éjszaki vésznek, mintha a vész inkább vágya már a sír nyugalomára, mint e fegyverhordozói szolgálatra, mintha saját pusztító lényegének ellentmondva éppen ő akarná Toldit, ezt az örökké úton lévő, halált osztó, talán halottai emléke által is üzött fanatikus alakot visszavezetni az élethez. Szavai azonban céljukat tévesztik. Fölverik ugyan Toldit, de az

— — — mint ha hevülne haragja után,
Borzad hadi vállain a' kaczagány.

A harmadik részből viszont kiderül, hogy a fergeteg voltaképpen a friss sírhalmom halottját sirató leánya és a győztes cseh lovag párbeszédét közvetítette Toldi fülébe. Ezt az egységet valóban éles határ választja el az előzőtől: új a színhely és újak a szereplők is. Ide érkezik meg Toldi, s az, hogy a két rész között az éjszaki szél már előbb kapcsolatot teremtett, hogy Toldi voltaképpen „hívásra” jött, csak lassan válik világossá. Szavai azonban, melyek egyértelműen a leánynak a cseh vitézhez intézett könnyörgésére utalnak, már egészen egyértelművé teszik ezt:

„Békével, o lányka,
Töltsd búban az éjet,
Vagy kelj vigalomra,
Ha kedves az élet.
Harcztól te ne félj,
Távol lesz az innen, ha istenem él.”

A negyedik részt (79–116. sor) idő- és térbeli vágás egyaránt elválasztja a harmadiktól. Kezdetén Toldi és a cseh vitéz sajkáikban a sziget felé eveznek. Amikor Toldi visszarúgja az egyik csónakot a partra, válik világossá ellenfele számára, hogy nem egyszerűen a győzelem a tét, hanem életre-halálra szóló párbajt fognak vívni, mégpedig Toldi akaratából. „Így összebeszélve halálos ügyön”, a két harcos beljebb megy a szigeten. Körülöttük az estet az éjszakától elválasztó alkony csendje:

És minden olly csendes, olly néma körül;
Hold' szép sugarának az alkony örül
Nem zeng level ágon, az ág' tetején,

Hab nem zajol a' Duna' sík tükörén;
A' messze világ' zaja míg ide száll,
Elhallgat a' csend' urodalmainál.

Tájéleírás tehát megint, de most nem látomásos, mint a vers elején, hanem ihletetten békességes. A békés nyugalmat az élet kiontásának zajával megtörni bűn; a versnek e pontján a Jó nem válik el a Rossztól, a párbaj tere nem elválasztja, hanem büntársakká teszi a küzdő feleket. „...Az életet ölni menők” mindketten, s harcuk nyomán „megdobban haraggal a' föld”, mely a jó húsz évvel később keletkezett *Előszó*ban megöszül majd,

----- mint az isten,
Ki megteremtven a' világot, embert,
E' félig istent, félig állatot,
Elborzadott a' zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.

Lukácsy Sándor valamikor 1978 táján, a Magyar Tallózó sorozat¹² meg nem jelent, Vörösmartyról szóló antológiája számára több tíz sornyi hibátlan hexametert állított össze a *Zalán futása* csatajeleneteinek egymást soha nem ismétlő halálnemeiből, halál-ábrázolásaiból. Vörösmarty e munkájában mintha még élvezte volna a hajdanvolt nemzeti hőskor harci erőnyeiben való véres dúskálást. A *Toldi* a regeszervezettel együtt a harci erőnyekkel való leszámolást is megkezdi; belőle már tisztán kihallható az érett Vörösmartyra jellemző humánus, békevágy s az emberfaj sárkányfog-vetemény voltának felismerése.

Az elbeszélő költemény utolsó egysége (117–126. sora) visszatér a kezdő képhez, az őszi pusztán magányos útját járó Toldi ábrázolásához. Keret alakul ki tehát, de a záró rész (Vörösmartyra egyébként igen jellemző módon, mint például a *Szózat*ban is) több ponton el-, majd továbbmozdul a költemény elejéhez képest. A felütés („Még sokszor, ha vész van, az ősz tereken / A' hír' fia Toldi borongva megyen”) a mű első négy sorának elemeire épül, de azok másképpen rendeződnek el, új elemekkel egészülnek ki, s így jelentésük is módosul. Az utazás időtlensége időtlen ismétlődéssé alakul, a vész (fergeteg jelentését és kísérő/fegyverhordozó voltát veszítve) az ismétlődő útra kelések okává válik, az ősz terek pedig visszaidézik a pusztának a vers elejéről ismert sivár képét, s egyben értelmezik is azt: a vész pusztítása nyomán lett kihalttá a táj, tűntek el belőle még a vadak és a madarak is. Toldi változatlanul a hír fia, de amíg lelkiállapotáról a költemény eleje semmit sem árult el, addig itt „borongva megyen”. E jelző többféle asszociációt kelthet: borongása következhet magányos utazásából a kietlen pusztán, de az előző résznek az élet kioltását elítélő soraira visszautalva jele lehet annak is, hogy a feladat,

¹² Adminisztratív beavatkozás következtében az eredetileg Lukácsy Sándor, Fogarassy Miklós, Mészöly Miklós és Szörényi László által szerkesztett sorozat egyetlen darabja sem láthatott napvilágot a valódi sorozat-szerkesztők neve alatt, az első kötetek megjelenése után pedig a Magyar Tallózó címet a Magyar Hírmondó váltotta fel.

amelynek jegyében újra és újra útra kel, az ellenfél felett aratott véres diadal saját maga számára sem jelent egyértelmű örömet.

A költemény első négy sorára való visszautalás után a befejező rész a keret által közrefogott történet szálát veszi fel újra. Boldog végkifejletről, mint a *Toldy Csepelben* esetén, szó sincsen. A hajdani frissen hantolt sír ugyan immár nem rideg, azaz kopár, de virág helyett fű nővi be csupán. Nincsen gondozója, alatta „Hívével a lányka temetve vagyon.” Megismétlődik a pihenés motívuma is: az a Toldi, aki annak idején nem lelt egy picinyke dombot sem a puszta síkon, ahová lehajthatta volna a fejét, most pihenni a sírhantra

----- hajol,
Itt álmodik a' csata' napjairól.
'S míg lelke a' vad sivatagnak örül,
Fel-felriad álmai' szörnyeitül.

A vers állandóan visszautaló, a korábbiakat átértelmező szerkezete az utolsó két sorral teljeseedik ki. Amit a „borongva” jelző még csak sejtetett az imént, az most egyértelművé válik: nem csupán a föld dobban haragosan az életet ölök lába alatt, hanem magának Toldinak a lelkében is kettős érzelmek dúlnak. Él benne a pusztítás vágya: lelke a vad sivatagnak örül. A sivár táj itt közvetlenül a csata napjaival áll kapcsolatban, de a sivatag szó motivikusan visszautal a legyőzött ellenfélre is, akinek rettenetet követő vad haragját a sivatag éjéhez hasonlította a harmadik részben. Vész járta, sivataggá lett puszta időtlenül ismétlődő utazásainak színhelye is. De amiről álmodik (a szó vágyakozik értelmében), az meg is zavarja álmait, s fel-felriadásai a megelőző részre utalnak vissza, ahol a természet békéjét az élet kioltásának zaja verte fel. Most válik világossá, hogy a második egységben Vörösmarty miért csapta be olvasóját, miért építette fel úgy a költeményt, mintha a vész nem csupán közvetítette volna a leány és a cseh vitéz párbeszédét, hanem saját maga szólalt volna meg. Pontosabban fogalmazva arra derül fény itt, hogy becsapásról szó sincsen: a költemény végpontjáról visszatekintve tisztán látszik ugyanis, hogy az a fanatizmus, amelyet a fergeteg szavai a magyar vitéz szemére hánytak (fáradhatatlannal üzi magát az éjszaki vésnél, az élet örömei semmit sem jelentenek számára), valóban jellemző Toldira. A vers utolsó soraiból ugyanakkor az is kiderül, hogy az igazság e fanatikus lovagja végzetesen foglya önmagának: örök úton-létre ítélt, harc után sóvárgó és harci tetteitől visszaborzadó, önmagával megbékülni sohasem képes, tépett lelkű alak.

Az örök zsidó, még lovagi páncélba öltözöten?

A drámaíró Vörösmarty később sokat küszködött e témával anélkül, hogy töredékek-nél többre jutott volna;¹³ a regeszkezet lebontása közben viszont szinte észrevétlenül jutott el a befejezett műalkotáshoz.

¹³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák*, V, kiad. FEHÉR Géza, Bp., 1971, 431–439, 758–798.

GÁNGÓ GÁBOR

MEGJEGYZÉSEK EÖTVÖS JÓZSEF A *KARTHAUZI* CÍMŰ REGÉNYÉNEK SZÖVEGHAGYOMÁNYÁRÓL

„A *karthauzit* a *Budapesti Árvizkönyvből* kell olvasni!” E mondat egyike azon lapidáris jó tanácsoknak, melyeknek kíséretében Lukácsy Sándor utamra szokott ereszteni filológus inaséveimben. Az intelemnek akkor vettem hasznát, amikor alapszöveget választottam *A karthauzi* új kiadásához (EÖTVÖS 1996). Textológiai kérdések akár csak érintőlegesen tárgyalására ott nem nyílt lehetőség: az alábbiakban teszem közzé néhány tanulságát a különböző szövegváltozatok kiadást előkészítő, áttekintő összevetésének.

A karthauzi kézírata jelenleg lappang: az utolsó tudósítás Voinovich Gézától származik, aki a századfordulón megjelentetett Eötvös-összkiadás vonatkozó kötetének utószavában a következőket írja: „A regény kéziratát barátságból Szalay István, a nádornak, majd Széchenyinek titkára, későbbi miniszteri tanácsos, Eötvösnek holtáig jó barátja, másolta le, s emlékül Eötvös neki adta az eredeti kéziratot. Most fia, Szalay Péter örzi” (EÖTVÖS 1901, 520). E kézirat további sorsa ismeretlen, mint ahogy kérdéses az is, Szalay István milyen célból másolta le a regényt. Nyilvántartanak továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában egy néhány fóliónyi töredéket, amely egy ideje nem található a megadott jelzet alatt (Ms 1035/6).

A kötet előmunkálatainak során ennél fogva azt a hat kiadást kellett szemügyre vennem, amelyek Eötvös életében jelentek meg, s amelyek esetében a szerzői szándékra vonatkozó kérdés értelmezhető. Ezek a következők: 1. kiadás: *A' Carthausi*, írta Báró EÖTVÖS József = *Budapesti Árvizkönyv*, szerkeszti B. EÖTVÖS József, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1839–1841, I, 177–260; III, 165–342; V, 50 [recte: 33]–346; 2. kiadás: *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I–II, Pesten, kiadja Hartleben Konr. Adolf, 1842; 3. kiadás: *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I. kötet, I. és II. rész, harmadik javított kiadás, Pesten, Emich Gusztáv sajátja, 1852; *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I. kötet, III. és IV. rész, harmadik javított kiadás, Pesten, kiadja Emich és Eisenfels nyomdája, 1852; 4. kiadás: *A' karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, I[–II], negyedik javított kiadás, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1856; 5. kiadás: *A Karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, egy kötetben, ötödik javított kiadás, Pesten, kiadja Heckenast Gusztáv, 1862; 6. kiadás: *A karthausi*, írta B. EÖTVÖS József, hatodik kiadás, Pest, kiadja Ráth Mór, 1871.

Mіндеzen kiadások több ezernyi szövegtérítésének nemcsak rendezett közzététele, de már összegyűjtése is irdatlan vállalkozás lett volna. S e keretek között talán értelmetlen is: hasznosabb volt a mintavételek alapján a tipikus változtatásokat feltárni, s ennek

alapján következtetni az egyes kiadások közötti eltérések jellegzetességeire. Ezek az eltérések mintegy továbbgördülnek: a későbbi kiadások mindig az eggyel korábbi veszik alapul, s a meglévő változtatásokat újjakkal egészítik ki.

A szövegahagyomány kérdését bonyolítja, hogy már az *Árvizkönyv*-beli első kiadás sem mutat egységes nyelvallapotot. Egyes szóalakok, mint pl. „nyugott–nyugodt”, „valljon–valyon–valjon”, „váras–város” helyesírása ingadozik, s a változások nem feltétlenül mutatnak a modernebb helyesírás felé. Mindazonáltal a későbbi kiadásokhoz képest az ortográfia, a lexika, a központozás és a szintaxis még itt közelíti meg a legjobban azt az állapotot, amit Eötvös más, e korból származó kéziratai tükröznek.

A változtatások sora már a második kiadásban megkezdődik (a példákat a tipikus eltérésekre leginkább az *Árvizkönyv* egyes kötetében megjelent közlemények első és utolsó fejezeteiből vettem; kötet- és oldalszámra csak a legalább tagmondat terjedelmet elérő idézetek esetében utalok). E módosítások egyelőre jobbra a helyesírás és a szóalakok egységesítésére törekednek. Következetessé válik például a jelöletlen birtokragot helyettesítő aposztróf használata: „puszta kapujához” és „puszta' kapujához”, „elhagyottság képe” és „elhagyottság' képe” stb. Továbbá a modernebb alak felé közelít a magánhangzók időtartamának megváltoztatása, legalábbis az első fejezetekben: „bus”, „világtol” és „bús”, „világtól”, „civilisationk” és „civilisatióknk”, „uton” és „úton”, „szörnyü” és „szörnyü”, „sohajtozó” és „sóhajtozó”, „világ” és „világ”, „behatástol” és „behatástól”, „előttem” és „előttem”, viszont „országútról” illetve „öndagályától” marad, „merülve” alakból „merülve”, „nagyszerűségben” alakból „nagyszerűségben” lesz. Ugyanakkor az utolsó fejezetben éppen ellentétes tendencia érvényesül: „ábrándaimból” és „ábrándaimbol”, „külvilágtól” és „külvilágtol”, „éveitől” és „éveitöl”, „szív” és „sziv” stb.

A határozatlan névelőt, ahol germanizmusnak számít, a második kiadás jobbra megszünteti: „egy kis gazdaház” és „kis gazdaház”, „egy belső szükség” és „belső szükség”, „egy buzgó üdvteli imádságot” és „buzgó üdvteli imádságot” stb., viszont van, ahol éppen felesleges névelőt told be: „Mint a' gyermek kí mosolygva álomba szenderült, hogy mosolygva ébredjen ismét, úgy állt a' föld tavaszálmában, fölötte az ég' derült arcza, mely szerető anyakint örzé álmait, míg a' virágzó tájakon, mint meleg sohajtat, lejte végig az esti szellő.” (*Árvizkönyv* [a továbbiakban: Á.] V, 339) és „[...] mely szerető anyakint örzé gyermekét, míg az esti szellő egy meleg sohajként lejte végig a' virágzó tájakon.” (2. kiadás [a továbbiakban: 2.] II, 313.)

Jellemző továbbá, hogy az 1842-es kiadás kiiktatja a fölösleges központozást: „carthausi miséjét” és „karthausi miséjét”, „éldelve, 's elvesztve” és „éldelve 's elvesztve”, viszont ellenpélda is akad: „öröklő, mint ez” és „öröklő mint ez”.

Fontosabb tipikus szövegeltérés, hogy a második kiadás megváltoztatja a hibás vagy az archaikusabb nyelvhelyességű alakokat: „mellybe szenvedők” és „mellyben szenvedők”, „O jó nevet” és „Oh jó nevet”, „menyországot” és „mennyországot”, „annélkül” és „a' nélkül”, „felele” és „felelé”, „könyet” és „könnyet”, „mint ha” és „mintha”, „mért” és „miért”, „távolyságom” és „távolságom”, „álmodék” és „álmodtam”, „reám” és „rám”, „fen” és „fenn”. Viszont az utolsó fejezetben épp fordítva van: „könnyezik” és „könyezik”, „süllyedni” és „sülyedni” stb. Ezek a javítások már a nyelvallapotot érintik.

Ugyancsak fontos eltérés, hogy a második kiadás egyes tájnyelvi vagy régies szavak hangalakját a köznyelvi alakra változtatja: „setét” és „sötét”, „helyt” és „helyet”, „elsetétedett” és „elsötétedett”, „minekelötte” és „mielőtt”, „sorsokkal” és „sorsukkal”, „füzetést” és „fizetést”, „környülmény” és „körülmény”, „térgyéhez” és „térdéhez”, „megösmerkedtem” és „megismerkedtem”, „mintegy vallása lön” és „mintegy vallásává lön”, „átaellenében” és „ellenében”, „miolta” és „mióta”, „ád” és „ad”, „reménylve” és „remélve”, „szélyet” és „szét”, „leföstené” és „lefestené”, „sugáraktól” és „sugároktól”, „könyüt” és „könyet”, „általlátá” és „átlátá” stb.

Néhány esetben nemigen érthető a változtatás indoka, sőt gyakran a belejavítás szövegromlást eredményez: „visszavonula, mig én a' tűz' közelében ülve, elmerültem nézetében” (Á. I, 181) és „visszavonula, 's mig én a' tűz' közelében ülve, elmerültem nézetében” (2. I, 5), „mintegy elmerülve” és „elmerülve”, „nem hozza gyümölcsöt, mint e' fa árnyékos helyen” (Á. I, 239) és „nem hozza gyümölcsöt, mint nem, e' fa árnyékos helyen” (2. I, 72), „mint e' zöld ágak” és „mint zöld ágai”.

A javítások általában nincsenek tekintettel a jambikus vagy a daktilikus prózaritmusra, s ennél fogva elrontják a metrumot: „sövénykerítés előtt találtam fel magam, 's belépve nyitott kapuján egy temetőnek, hol százados fák' árnya alatt...” (Á. V, 340), „sövénykerítés előtt találtam fel magam', mellynek nyitott kapuján belépve, temetőn állék, hol százados...” (2. II, 313), „Ki itt fekszik, is betölté végzetét” (Á. V, 340) és „Ki itt fekszik, betölté végzetét” (2. II, 314).

Bár az érdemi tartalmi változtatások ritkák, akad rájuk példa. E módosítások nem válnak a szöveg javára: „'S boldog voltál-e te Rousseau, te Byron [...] kiket mint a' gyémántokat a' szén között, azért teremte az ég, hogy ragyogjatok, 's hogy bennetek lássa a' jövőkor a' lángokat, mellyekben boldogabb társaitok elenyésztek?” (Á. I, 240) és „'S boldog voltál-e te Rousseau, te Byron [...]. Gyémántok ez emberszén között, kiket csak azért teremtett az ég, hogy hideg fényben ragyogjatok, mig boldogabb társaitok melegítő lángjok között elenyésztek.” (2. I, 73.) Az 1842-es kiadás egyrészt megszünteti a körmondatot, és így hibássá válik a mondat végi írásjel, másrészt megváltoztatja a mondat értelmével együtt az értékeket is. Az első mondatban, melyben szerepel a művészet tükröződés-metaforája, Eötvös azt mondja: a művészek feladata, hogy túlélve korukat, arról az utókornak tanúságot tegyenek. A második kiadás mondata a „hideg” fényt árasztó, öncélú művészetet állítja szembe a köznapi emberekkel, akik életüket hasznos tevékenységre fordítják.

Ugyanakkor előfordul az is, hogy gazdagabb a szöveg, mint pl. a XII. fejezet elején, ahol Gusztáv a vauclose-i sétákra emlékezik. Itt az első mondat után az alábbi betoldás olvasható: „Nyugodt boldogság tölté lelkemet, minőt életemben sehol nem élvezék.” (2. I, 72.) Vagy ilyen többlet az ajánlás: „Szalay László barátjának A' szerző”, mely az *Árvizkönyvből* még hiányzik.

Összességében megállapítható, hogy a második kiadás szövegváltozatai nem vallanak egyetlen kéz következetes emendálási szándékára, stílusosan vagy gondolatilag nem adnak hozzá a szöveghez semmit, sőt inkább a banalizálódás irányába mutatnak, mivel megszüntetik a nyelvjárási vagy archaikus szóalakokat. Ezekhez az alakokhoz („meg-

ösmeri”, „reményleni”, „sohajtvá”, „olta”, „környülmény” stb.) egyébként Eötvös mind *A karthauzival* egy időben keletkezett leveleiben (Szalay Lászlóhoz), mind az évtized végén írott *Az 1848iki forradalom történetében* következetesen ragaszkodott. (E munkák kontrollforrásként való kiválasztását indokolja, hogy betűhív közlésük hozzáférhető: NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967; EÖTVÖS 1993.)

A szöveg jelentős, regénypoétikailag is messzemenő következményekkel járó átirását az 1852-es, harmadik kiadás hozta el, e változtatásokat (a negyedik és az ötödik kiadáshoz hasonlóan) már a címlapon felvállalva és beharangozva, mondván, javított edícióról van szó. Ez a kiadás az 1842-eshez képest többfelé szabdalta a körmondatokat, és nyelviileg egyszerűsítette, érzelmileg visszafogottabbá tette a szöveget, elvéve annak világfájdalmas retorikáját. Elmaradnak az indulatkifejező szavak is: „jéghidegen zuga le az őszi szél” (2. I, 3) és „jéghideg őszi szél lejte át a tájon” (3. I, 7), „Oh jó helyet választottatok ti boldogtalanok lakhelyeteknek; pusztá ez, pusztá mindenkinek; e’ sötét” stb. (2. I, 4) és „A’ helynek jó név választatott, csakugyan *pusztá az*. E’ sötét” stb. (3. I, 8), „ezen élet’ sírörömet” és „e’ sírörömet”, „mintha barátja’ tekintetét akarná kerülni, és sejdítené a’ nehéz könyvet, melly szemében ragyoga, midőn így szól” (2. I, 7) és „mintha barátja’ tekintetét akarná kerülni, midőn amaz így szól” (3. I, 11), „ez nekem örökre elérhetetlen” (2. I, 8) és „ezt elérni nem fogom” (3. I, 12), „bús vallomásait” és „bús szavait”. Gyakran egy módosítószó kiiktatása más értelmet ad a mondatnak: „Legalább megelégedéssel tartozunk azoknak, kik rajtunk szeretve függnek” (2. I, 8) és „Megelégedéssel tartozunk azoknak” stb. (3. I, 13). Visszafogottabbá válik a lelki tusa, egyenesebbé az Istenhez vezető út: „Hosszú bánatteli éjszaka vala az én életem is, én is szörnyeket álmodtam, ’s kétségbeesve küszködtem képzetem’ komor képei ellen; most felszólt a’ szózat, melly imádságra hí. Oh! imádkozni fogok, imádkoznom kell” (2. I, 9) és „Hosszú bánatteli éjszaka vala az én életem is, én is szörnyeket álmodtam; most felszólt a’ szózat, melly imádságra hí, imádkoznom kell” (3. I, 13). Ugyanígy csillapodik a regény nemzedéki heve: „vannak időszakok, hol annyi idegen dolog tolong atya ’s fiú közé, [...] mindenik erős hittel ragaszkodik különös meggyőződéséhez, melly néki mintegy vallásává lön, míg ifjabb kortársai benne csak előítéleteket látnak” (2. I, 13) és „[...] melly az egyiknek mintegy vallásává lön, míg a’ másik benne csak előítéleteket lát” (3. I, 17).

Az új szövegben a változások miatt gyakran már nem érvényesülhetnek finom motívumok, mint például a regényen végigvonuló fény–árny játék: „[...] magam valék ismét; – a’ teremnek egy részét homály tölté el ’s száz egyes csillagok ragyogának át az ablakon, míg másik oldalán a’ kandalló önté el fényét, [...] míg én a’ tűz’ közelében ülve, elmerültem nézetében” (2. I, 5) és „A’ teremnek egy részét homály tölté el ’s másik oldalán a’ kandalló önté el fényét, [...] én a’ tűz’ közelében ülve, átengedém magamat gondolataimnak” (3. I, 10), „hallgatva igazítá a’ fát a’ kandallóban” (2. I, 7) és „hallgatott” (3. I, 11), „a’ ragyogó csillagseregéből, melly boltozatját örökké ékesíti, csak itt ott remeg át egy fénypont a’ nagy ködtengeren” (2. I, 15) és „a’ ragyogó csillagseregéből csak itt ott remeg át egy fénypont a’ nagy ködtengeren” (3. I, 19).

Továbbá az 1852-es változat, következetes javítások révén, mintegy *kivonja a történetből a narrátort*, az élményszerű leírást általános alannyal váltja fel: „a’ merre csak

látsz” (2. I, 4) és „a’ merre csak látni” (3. I, 8), „mihelyest a’ kapun áthaladtál” (2. I, 4) és „mihelyest a’ kapun áthaladtunk” (3. I, 8), „vadonban gondolhatnád magadat” (2. I, 4) és „vadonban gondolhatnók magunkat” (3. I, 8). Vagy éppen hangsúlytalanabbá válik az elbeszélő jelenléte: „egyes beszédtröredékeket hallék, mellyeket a’ mellettem átmenők, nem is figyelve jelenlétemre, mondának el” (2. I, 7) és „a’ beszélgetésnek egyes töredékeit hallám” stb. (3. I, 11).

E változtatások nemritkán együtt járnak a szöveg társadalomkritikai élének tompításával. A következő idézet átjavított változatában például elmosódik a felelősség kérdése az ipari társadalom létharcában tönkrement életeket illetően: „ha a’ kis kápolna’ harangcsengése kalauzodat nem intené imádságra, téged, hogy szent helyen vagy, mellyben szenvedők, kiknek nagy civilisatiónk csak sebeket ada, menedéket kerestek” (2. I, 4) és „ha a’ kis kápolna’ harangcsengése a’ kalauzt imádságra, ’s magunkat arra nem intené, hogy a’ kört elértük, mellyben annyi szenvedő, ki nagy civilisatiónk közepette csak sebeket talált, menedéket keresett” (3. I, 8).

A harmadik kiadás tehát áttisztítja a *A karthauzit*, lenyesegetve annak romantikus túlzásait, túlradó érzelemkitöréseit. A negyedik, az ötödik és a hatodik kiadás lényegében ennek a szövegét őrzi meg, csupán a helyesírást, a központosítást és a szókészletet alakítja tovább: pl. a negyedik kiadásban váltja fel a „zendülés”-t (3. I, 17 és passim) a „forradalom” (4. I, 16 és passim). Ugyancsak az átdolgozott változatot veszik alapul az Eötvös halála után napvilágot látott kiadások, köztük Voinovich Gézáé is, aki pedig azt állítja, hogy „[A karthauzit] itt az *Árvizkönyv* szövege alapján adjuk, néhány kisebb kihagyással s mondatfüzési változással, melyet későbbi kiadásokban maga a szerző vagy barátai tettek” (EÖTVÖS 1901, 520).

Amint látható, Voinovich is nyitva hagyja az átdolgozók személyére vonatkozó kérdést. E probléma az Eötvös-filológia jelenlegi állásában sem megoldott. Annyi bizonyos, hogy Eötvös számára, kortársaihoz hasonlóan, a szerzői szöveg nem volt oly érinthetetlen szentség, mint a jelenkor írói számára. Szalayt, amikor a regény második részének végét felküldi neki, így biztatja egy keltezetlen levelében: „Csinálj velek amit akarsz, ha jonak tartod hadd ki egészen, de minden esetre rövidíts, ’s törülj belőle a’ menyit csak lehet” (NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 120). Ugyanígy másokra bízta német nyelvű állambölcseleti főművének, az *Uralkodó eszméknek* magyar fordítását is, s nem tudunk róla, hogy utólag megütközött volna a magyar szöveg szegényes nyelvezetén és pontatlan fogalmiságán. (Vö. NYÍRI 1980, 50 skk.; OLTVÁNYI 1981, 598 skk.)

Ha az nem is dönthető el egyelőre, hogy Eötvös maga dolgozta-e át kétszer a regényt, az kétségtelen, hogy – a tollától idegen nyelvi elemek betoldásától eltekintve – átdolgozhatta volna. A már idézett Szalay-levélben ki is jelenti az egyik résszel kapcsolatban, hogy „az első kiadáson nagy baj nélkül át mehetünk; [...] később ugy is minden esetre át fogom dolgozni” (NIZSALOVSKY–LUKÁCSY 1967, 120). S ha az 1842-es szöveg eltérései *nyelvileg* távol is állnak Eötvöstől, a tíz évvel későbbi átdolgozás *eszmeileg* és *stílusában* egy irányba mutat a forradalom utáni Eötvös-szövegek jellegzetességeivel. Egyfelől a társadalmi problémákat megközelítő Eötvöst ekkor már a korábnál jóval aggályosabb argumentáció jellemzi, miközben előfeltevéseiben – és gyakran következtetéseiben

ben is – a megőrzés szándéka szinte mindig fölbe kerekedik a változtatásának. Másrészt pedig a romantikus stílusesszüközöknek visszafogottabbra, nemritkán finomkodóra való felcserélése, a végtetes szenvedélyek visszafojtása, elkendőzése azokat a stílusjegyeket előlegzik meg az 1852-es kiadásban, amelyek öt évvel későbbi, utolsó regényében, *A nővérekben* válnak uralkodóvá.

Amennyiben az átdolgozásokat saját kezűnek, illetve utólag autorizáltak tételezzük, akkor ebből súlyos következtetést kell levonnunk. Nevezetesen azt, hogy az átdolgozások ténye az *Árvizkönyv*-beli szöveg regénypoétikai eszközhasználatának, vagyis a narráció és környezetábrázolás rafináltságának és a ritmikus prózának a tudatosságát kétségbe vonhatja, vagy legalábbis megkérdőjelezheti. Mindennek alapos vizsgálata egyelőre várat magára.

A lényeges eltéréseket tekintve két szövege van tehát *A karthauzinak*, melyek ugyanazt a történetet mesélik el, miközben megfogalmazásukban és bizonyos szempontból eszmeiségükben is jelentősen különböznek egymástól. A két szöveg közti választáskor nem hivatkozhatunk a hiteles szerzői szándékra, mivel a maga módján mindegyik „hiteles”. Az *Árvizkönyv* szövege – kézirat hiányában – a jelenleg ismeretes leghívebb tanúja a huszonéves Eötvös világának, míg a forradalom utáni szövegek egy sok tekintetben megváltozott Eötvöst tükröznek. (Nem számítva ide természetesen a többszöri nyomdai szedéssel járó, technikai természetű folyamatos szövegromlást, mely a későbbi kiadásokra ugyancsak jellemző.)

Amikor az Unikornis Kiadó számára alapszövegül az *Árvizkönyvet* választottam, nem valamely abszolút mércével mért „hitelesség” kritériuma alapján döntöttem. Egyfelől egy másik tudományos célképzet, a megőrzés követelménye igazolhatja a döntést: a jelen kiadással hozzáférhetővé válik egy mindössze egyszer megjelent, feledésbe merülő szöveg, amely szóhasználatával, mondatszerkesztésével, központosásával a magyar romantika prózájának egyik legterjedelmesebb és egyben megrendítően szép darabja. Nyelvi hibáival, ügyetlenségeivel, sikerületlen nyelvújítási kísérleteivel együtt is kivételesen erőteljes szöveg, tanúja annak, ahogy egy nagyon tehetséges, mélyen érző és gondolkodó fiatalember az önkifejezésért küzd egy olyan nyelvvel, amely maga is formálódik, és amely nem is anyanyelve.

Másfelől *A karthauzi* első kiadásának a szerzői fejlődéstörténet összefüggésében értelmezett kizárólagos hitelességéhez nem férhet szó. Azokat a problémákat, amelyek a nyugaton utazó Eötvöst a kor társadalmát illetően foglalkoztatták, illetve véleményét, melyet e kérdésekről kialakított, ez a szöveg adja vissza a leghívebben. Mindennek tisztázása azért fontos, mert *A karthauzi* a forrásvidéke azoknak az eszméknek, amelyeket Eötvös később dolgozott ki forradalom utáni államtudományi műveiben, vagyis abban a műfajban, amelyben nemzetközi mércével mérve is a leginkább maradandót alkotta. (Vö. VOINOVICH 1904, 65 skk.; SÖTÉR 1967, 43 és passim; GÁNGÓ 1997, 190 skk.)

Az új kiadás tehát nem feltétlenül „állított helyre” valamit, ami romlásnak indult, és semmiképpen nem „szolgáltatott igazságot” egy szövegnek, mellyel méltatlanul bántak: olvasatok lehetőségét vetette fel csupán, s szándéka szerint ráirányította a figyelmet arra,

hogy ezen olvasatoknak az életmű szövegösszefüggésébe illeszkedő kidolgozását *A karthauzi* kritikai kiadásának kellene megalapoznia.

Felhasznált irodalom

- EÖTVÖS 1901 – EÖTVÖS József, *A karthausi*, Bp., Révai Testvérek, 1901 (Báró Eötvös József Összes Munkái, 1).
- EÖTVÖS 1993 – EÖTVÖS József, *Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat*, kiad., bev., jegyz. GÁNGÓ Gábor, Bp., Argumentum, 1993 (Eötvös József Történeti és Állambölcseleti Művei, 1).
- EÖTVÖS 1996 – EÖTVÖS József, *A karthauzi*, kiad., utószó GÁNGÓ Gábor, Bp., Unikornis Kiadó, 1996 (A Magyar Próza Klasszikusai, 36).
- GÁNGÓ 1997 – GÁNGÓ Gábor, *A politikától a politikai filozófiáig: Eötvös József szellemi életrajza az emigrációban, 1848–1850*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1997.
- NIZSALOVSZKY–LUKÁCSY 1967 – *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, kiad. NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor, a bevezető tanulmányt és – LUKÁCSY Sándor közreműködésével – a magyarázó jegyzeteket írta NIZSALOVSZKY Endre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 57).
- NYÍRI 1980 – NYÍRI Kristóf, *Forradalom után: Kemény, Eötvös és Madách = Ny. K., A Monarchia szellemi életéről*, Bp., Gondolat Kiadó, 1980, 35–65.
- OLTVÁNYI 1981 – OLTVÁNYI Ambrus, *A sajtó alá rendező utószava = Eötvös József, A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I–II*, előszó SÖTÉR István, kiad., utószó, jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Eötvös József Művei), 595–622.
- SÖTÉR 1967 – SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- VOINOVICH 1904 – VOINOVICH Géza, *B. Eötvös József*, Bp., Révai Testvérek, 1904.

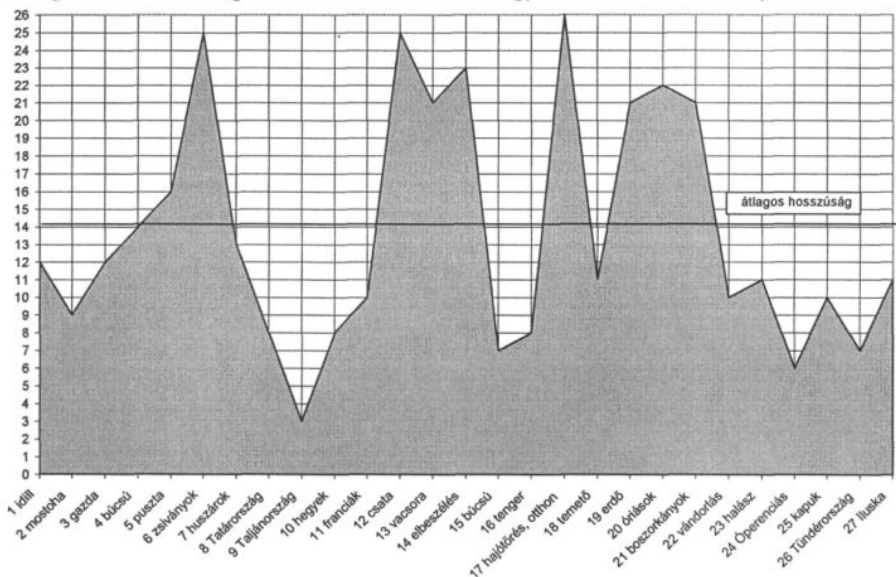
KOROMPAY H. JÁNOS

SZERKEZET ÉS JELENTÉS A JÁNOS VITÉZBEN

Petőfi *János vitéze*nek szövege 27 római számmal jelölt részre tagolódik: ezek egymásutánisága, elrendeződése és egymáshoz való viszonya határozza meg a szerkezet fő arányait. A legegyszerűbb, legtermészetesebb sorban követik egymást: az események időrendjében. De már itt szembetűnik egy kivétel, a tizennegyedik, amely csak látszólag illeszkedik a cselekmény kronológiájába, valójában azonban időbeli visszaugrást jelent: Jancsi itt mondja el életét a francia király udvarában. A szerkezet szempontjából pedig még egy jelentőséggel bír az elbeszélés folytonosságának ez a megszakítása, hiszen a XIV. fejezet – a fejezetek számát tekintve – éppen a *János vitéz* középpontjában található, tehát kiemelt helyét és funkcióját tekintve egyaránt centrálisnak mondható. S centrális és bizonyos értelemben szimmetrikus az egész szerkezet is, amelyet a megzavart és a megvalósult idill kezdő- és zárófejezete fog keretbe.

A *János vitéz* 370 négyesoros versszaka nem egyenletesen oszlik meg a 27 fejezet között, s az egymást követő rövidebb és hosszabb egységek pusztán változó terjedelműk következtében is bizonyos szabályszerűségek, ritmikusan váltakozó periódusok előidézői lesznek, megteremtve ezáltal az elbeszélés belső ritmusát is.

A fejezetek hosszúságát versszakokban mérve így alakulnak a mű arányai:

Szembetűnő mindenekelőtt a rövidebb és a hosszabb fejezetek közötti átmenetek megléte. Nem szeszélyesen ugrál, hanem többnyire egyenletesen nyúlik és rövidül meg az egymást követő egységek terjedelme; szinte érezni, ahogy a mesélő belemelegszik az elbeszélésbe, majd a kevésbé fontos mozzanatoknál keveset időzve, ismét szívesebben részletezi az érdeklődésre inkább számot tartó eseményeket. Jellemző továbbá, hogy az egyenletesebb ritmusú kezdőfejezetek után nő meg leginkább a különbség az egyes szakaszok terjedelme között, míg a mű utolsó részében ismét csökken a kilengés, s mintegy megnyugszik a narrátor hangja, hősét immár biztos kézzel vezetve a közeli végcél felé.

A végleteket szemlélve – a legrövidebb és a leghosszabb fejezeteket összehasonlítva – újabb összefüggések tűnnek elő. Mit olvashatunk a legrövidebb szakaszban, a kilencedikben? „Itt semmi különös nem történt népünkkel” – írja Petőfi. Mit jelent ez? Feltehetőleg azt, hogy az elbeszélő itt szünetet tart, mert az ihlet elapadt, kihagy; már előbb jár a gondolat, mint a mese; már alig várja, hogy további szószaporítás helyett ugorjék egyet, s utolérje ismét önmagát. Más magyarázatot aligha lehet adni arra, hogy egy elbeszélő, epikus (azaz inkább: epikus igényű) műben külön kis fejezet keretében hangozzék el az „Itt semmi különös nem történt” sor.

A rövidebb szakaszok általában a közjáték szerepét töltik be, átmenetet teremtve a cselekmény jelentősebb állomásai között. Leginkább a vándorlások, a magányos meditációk és a líraibb részek fejezetei ezek, s ami meglepő: számukat tekintve meghaladják az eseményesebb, mozgalmassabb, hosszabb szakaszokat.

Mert – s ez következő tanulságunk – a leghosszabb fejezetek egyben a legmozgalmasabbak is: Jancsi hőstetteit szinte kivétel nélkül ezekben viszi véghez (kivétel csak a Tündérország kapuit őrző fenevadak legyőzése, de itt már oly közel járunk a célhoz, hogy Jancsi is, a mesélő is gyorsabban verekszi át magát az utolsó akadályon).

De ismét meg kell lepödnünk: az egész mű 27 fejezetéhez viszonyítva Jancsi nagy tetteinek száma tulajdonképpen aránytalanul csekély. Mert mit is cselekszik voltaképpen? Az első tizenhárom szakaszban, tehát a János vitéz név kiérdekléséig végeredményben nem mást, mint hogy megfenyegeti a mostohát, hogy felgyújtja a házát; majd fel is gyújt egy házát, a zsványokét; s a nagy csatajelenetben is a török basa kettéhasítása jelenti az egyetlen tulajdonképpeni vitézi mozzanatot, a királylány megmentése ennek már egycnes következménye. De a mű második felében sem sokkal több a valódi hőstett: a két óriás furfangos legyőzése után a boszorkányok döngetését már az óriások végzik el helyette, s kardját legközelebb és utoljára már csak Tündérország kapujában kell elővennie.

Az, hogy ennek ellenére az olvasó a cselekményességnek, a mozgalmasságnak és a nagy tettek sokaságának összbenyomását őrzi a *János vitéz*ről, a költő szerkesztési művészetének, a szerkezet arányainak köszönhető. Ábránkat jobban szemügyre véve kiderül ugyanis, hogy az eseményes jelenetek egyre gyorsuló ritmusban követik egymást, s a cselekmény szövetében való ilyen elhelyezésük, egyre sűrűbb megjelenésük sugallja az egész műről kialakított mozgalmasságélményt. Másrészt pedig az utolsó diadalt közvetlenül követi a beteljesedés, a jutalom, s így a főhős boldogságának elérkezésével együtt a befogadó tudatában is hasonló gyorsasággal jön létre a régóta várt s a végső benyomást is meghatározó nyugalmi állapot.

Ezek után vizsgáljuk meg a fejezetek belső felépítését, a szerkezeti sajátosságait jellemző közös mozzanatokot. Közös mindenekelőtt a fejezetkezdés motívuma. „Tüzesen süt le a nyári nap sugára / Az ég tetejéről”; „A patak habjain piroslott az este”; „A nap akkor már a földet érintette”; „Mikorra a patak vize tükörré lett, / Melybe ezer csillag ragyogása nézett”; „Mikor a nap fölkel, s a holdat elküldte”; „Az idő járása éjfél lehetett már”; „Hát sugarát a nap fegyverekre lötte”; „Másnap reggel a nap szokás szerint fölkel”; „A leáldozó nap utósó sugára / Vörös szemmel nézett a siralmas tájra”; „Már sokszor télt s fogyott a változékony hold, / S váltott a téli föld szép tavaszi ruhát”; „Hogy a kelő hajnal rásütött arcára”: az időnek, a napszaknak, az évszaknak ez a következetesen végigvitt pontos számoltatása és jelzése szinte valamennyi fejezet indításának sajátja. S az időmegjelölésnek közös, már-már vezérmotívumszerű eszköze a nap, a hold, a csillagok állása. Ezek azonban nemcsak az időbeliség viszonyítási pontjai, hanem állandó kísérői, szinte társai is Jancsinak, az eseményeknek pedig szemtanúi, a mesélő tekintetének vezetői: „A föltamadó nap legelső sugára” tekint be a zsványtanya romjai közé, a nap véteti észre Jancsival a huszárok fegyvereit, a nap követi végig a csata kimenetelét, az süt rá a hazatéréskor faluja tornyára; s a motívum olyannyira fontos kelléke lesz a fejezetkezdések folyvást megújuló lendületének, hogy még az utolsó előtti szakaszban is megjelenik, itt azonban már hiányként, „negatív festés”-ként jellemezve Tündérország idilljét:

Tündérországban csak híre sincs a télnek,
Ott örökös tavasz pompájában élnek;
S nincsen ott nap kelte, nap lenyugovása,
Örökös hajnalnak játszik pirossága.

Ha már most e fejezetkezdő időmegjelölésekből a mű időperspektívájának meghatározására teszünk kísérletet, vagyis az időbeliség síkján érvényesülő fő tendenciákat keressük, legelső és legfontosabb következtetésünk az lesz, hogy a konkrét idő kezdeti ábrázolásától az időtlenség állapotáig halad a *János vitéz*. Az időbeliség és az időtlenség e két pólusa között azonban nincsen szakadék, még csak ellentmondás sem: az első fokozatosan megy át a másodikba.

Melyek ez átmenet szakaszai?

Az első fejezetek életképszerű realitása reális elemek reális kapcsolataiból, azaz valóságosként elfogadható jelenségeknek a valóság logikáját követő összefüggéseiből épül fel. Ezt az első nagyobb egységet, egészen a huszárokkal való útra kelésig, a konkrét időjelzések jellemzik; s az addig eltelt idő pontosan mérhető is: Jancsi a kezdőfejezettől számított harmadik napon áll be katonának.

Ekkor, a vándorlás során, a meseföldrajz országainak összekeverésével a valóságjelenségek reális kapcsolatai kezdenek megbomlani, s helyükbe olyan összefüggések is lépnek, amelyeket már nem a valóság, hanem az afölötti, obszitos-jellegű tréfálkozás logikája határoz meg. A hazatérés-fejezetben pedig az első mesei motívum, a griffmadár is megjelenik, s Óriásországot már teljes egészében fantasztikus (méretű) lények népesítik

be; inentől kezdve tehát a tiszta mese birodalmában vagyunk. Az irreális elemek közötti kapcsolatok viszont még reálisnak mondhatók: az óriások például éppúgy élnek és meghalnak, beszélnek, örülnek és sírnak, mint a közönséges emberek.

Ezt az átmeneti egységet, amelynek első részét tehát a reális elemek irreális kapcsolatai, második felét pedig inkább az irreális elemek reális kapcsolatai jellemzik, s amely voltaképpen az egész mű legnagyobb, középső részét teszi ki, már nem a kezdeti, konkrét időmegjelölések kísérik. „Nos hát ment a sereg, csak ment, csak mendegélt”; „Már sokszor telt s fogyott a változékony hold, / S váltott a téli föld szép tavaszi ruhát”; „Nem bizonyos, mennyi ideig haladott”; „Vándorolgot az én János vitézem”; „Igy ballagott egyszer”: itt már nem tudjuk követni az eltelt időt; múlásának érzékelésére csak ritkán van lehetőségünk (ilyen támpont pl. a hazatérés-jelenetben a „Jancsi bácsi” megszólítás).

Az időbeliségnek ez a bizonytalanná, követhetlenné válása készíti elő Tündérország örökös hajnalát. A mesei motívumokat itt már csodás kapcsolatok kötik össze: ilyen a tündérek halhatatlansága (az óriások is, a boszorkányok is halandók voltak!), s ilyen az élet vizéből Iluska feltámadása. Idill ez is, éppúgy, mint az első fejezetben, de időtlen, örökkévaló idill, amelyet többé semmi sem veszélyeztethet.

Következő tanulságunk, az egész mű hosszsmetszetében érvényesülő másik fő tendencia az elbeszélés tempójával kapcsolatos. Nem egyenletes ez a tempó, s maga a cselekmény sem folyamatos valójában, hiszen a fejezetek legtöbbször időbeli ugrások, vágások választják el egymástól: dél van az első szakaszban, este a másodikban, késő éjjel a negyedikben, reggel az ötödikben. De olykor egy fejezetben belül is megszalad, felgyorsul az idő múlása. Ilyen vágás van a második fejezet nyolcadik sora után: „»Megnézem, mit csinál? ha henyél: jaj neki!« / Jaj neked, Iluska, szegény árva kis lány! / Hátad mögött van már a dühös boszorkány”; ilyen megszakítása az elbeszélés folyamatosságának a hetedik fejezet végén beiktatott kitekintés („Bámulói lettek katonapajtásai” stb.); ilyen időbeli ugrás a csatajelenetben az alábbi versszak:

Erre a magyarság lóra kerekedett,
S keresni indult a rabló törököket;
Nem soká kereste, mingyárt rájok akadt,
És egy követ által izent nekik hadat.

Ugyanott hasonlóképpen rántja össze, tömöríti az elbeszélést a „Hegygyé emelkedett már a török holttest” sor; s ilyen felgyorsulás látható pl. a XXIV. fejezetben is: az óriás Jancsit – az időtlenség világában való konkrét időmegjelöléssel élve – „Három hétig vitte szörnyű sebességgel”.

A tempónak e helyenkénti megugrásainál azonban az elbeszélés ritmusának a mű hosszsmetszetében érvényesülő még jellegzetesebb tendenciája az állandó gyorsulás, amely tulajdonképpen az egyre nagyobb időbeli vágásokból következik. Az első hét fejezetben három nap történetét kapjuk; innen már éveket ugrunk a tizenhetedikig, a hazatérésig. A mű elején Jancsi „nem érte meg még huszszor a telet”, s meglett férfiként, „Jancsi bácsi”-ként ér haza falujába, a mese végéig pedig ismét esztendőket telnek el. Az

elbeszélésnek ez a kezdetben egyenletes, nyugodt, majd felgyorsuló, s végül az időtlen-ségben megállapodó ritmusa jellemzi legérzékletesebben, legmegfoghatóbban Petőfi tempókezelését a *János vitéz*ben.

A fejezetkezdő időmegjelölésekkel együtt jár a térbe helyezés mozzanata, a táj, a helyszín rövid leírása, a faluvég, Iluskaék kertje, a puszta, az erdő és így tovább: „Jancsi már hetedhét országon túl jára”; a sereg „Tatárországnak már elérte közepét”; „jól bent vala már nagy Taljánországban”; „a magyarság beért az országba”; „Csatahelyre értek”; „Ment János vitézzel a megindult gálya”; „János az erdőben mindig beljebb haladt”; „ez volt a sötétség országa”; „János vitéz egy nagy hegy tetején jára”; „belépett János vitéz ez országba” stb. Az egyes fejezetek színhelye folytonosan változik; a hazatérési jele-
nettől eltekintve nincs olyan mozzanata a cselekménynek, amely során a hős visszatérne egy már ismert vidékre. E folytonos színtérváltozást azonban nem költői szeszély, hanem szerkesztési gond igazgatja: a térelemek sora nem heterogén halmazt, hanem leírható és értelmezhető rendszert alkot.

Tekintsük át e rendszer jellemző jegeit.

Faluvégi patakpart, falusi ház, kert, puszta, erdő; távoli országok, hegyek, tengerek s azokon túl a franciák földje; Óriásország, a sötétség birodalma; végül pedig Tündéror-szág, ahol „a világnak vége” van: a tér nem csupán változik, hanem fokozatosan növek-szik és kitárul; egyre nagyobb, egyre tágasabb az a világ, amelyet Jancsi vándorlásai során bejár.

Ennek a pontból a végtelenig, a faluvégtől a világ végéig táguló térnek van egy földi és egy mesei végpontja. Az első Franciaország, amely az otthontól legtávolabb fekszik, s amelynek távolításához a mesés földrajz fejezetei is hozzájárulnak; a másik Tündéror-szág. S van egy középpontja is ennek a világnak: a falu, ahonnan Jancsi elbujdosni kény-szerül, s ahol társát és otthonát reméli megtalálni. Ez a pont mintegy centripetális erővel húzza őt vissza pályájának mindegyik állomásáról: már a pusztából hazatér álmában („Az álom őt oda vitte a honnan jött, / Iluskája pihent hű karjai között”); a zsványoktól is hazakészül, amint teheti:

Most a kincses kádhoz! megtöltöm tarisznyám,
Haza viszem neked, szerelmes Iluskám!
Cudar mostohádnak nem lépsz többé rabja,
Feleségül veszlek... isten is akarja.

Házat építtetek a falu közepén,
Ékes menyecskének oda vezetlek én;
Ottan éldegélünk mi ketten boldogan,
Mint Ádám és Éva a paradicsomban...

A huszárok között is folyvást hazagondol, s „noha sok földet bejára, / Sehol sem akadt ő Iluska párvára”; „szép Iluskájára” emlékszik vissza, amikor a francia király ígérétét

hallják a huszárok a csata előtt, s órá akkor is, amikor a királylány láttán „szíve nagy tusáját” kell legyőznie, és nemet mondania a királynak is.

Egyre távolabb kerül az otthontól, de lélekben szüntelenül otthon van; vándorlásának értelme és célja a hazatérés, a megállapodás, az otthonteremtés, amelynek vonzereje csak fokozódik a távolság megnövekedésével, olyannyira, hogy a legmesszebb pontról is szinte pillanatok alatt röpködhet haza. Ez magyarázza az elbeszélés logikájának azt az ellentmondását, hogy míg Jancsi távolodása a falutól fejezetek sokaságán keresztül, időben pedig évekig tartott, most egy versszak is elég arra, hogy hazajusson. Amit eddig távolított a térelemek megszerkesztett rendszere, most egyszerre közelíteni kell, s itt már csodás eseményre, a mese logikájára van szükség. Ez a lélektani háttér és szerkezeti szükségszerűség magyarázza a griffmadár-motívum megjelenését, s így már valóban elég egy strófa ahhoz, hogy Jancsi otthon teremjen:

Ment, tudj' az isten, hány országon keresztül;
Egyszer, hogy épen a nap az égre kerül:
Hát a viradatnak legelső sugára
Rásütött egyenest faluja tornyára.

Sok vita folyt már arról, hogy vajon a valószerű és a mesés, a reális és az irreális motívumok aránya szerint nem tagolódik-e a *János vitéz* két, egymáshoz tulajdonképpen csak szervesülően illeszkedő részre, s hogy vajon a hazatérés után következő második nagy egység ugyanazon ihlet teremtménye-e, mint az első, nem csak utólagos kiegészítése-e egy már lekerekített, lezárt egésznek. Úgy gondoljuk, hogy a korábban, az időperspektívával kapcsolatban már említett fokozatos átmenetek meglelte mellett különösen a griffmadár-motívum belépésének mozzanata azt látszik igazolni, hogy az egész mű szerkezeti koncepciója s ezen belül is a tér- és időbeliség fő tendenciái, tehát az elbeszélés tulajdonképpeni koordinátarendszere és logikája már kezdettől fogva magában hordozza a mesébe való átmenetnek nemcsak lehetőségét, hanem szükségszerűségét is. Mert nyilvánvaló, hogy egyetlen mesei motívum is elegendő ahhoz, hogy az elbeszélő fantáziájában s a befogadó tudatában megnyílják az út az egész cselekmény meseivé való átforgalmazása s ilyenként való elfogadása felé.

A folytatásban mesét vár tehát a hallgatóság, de még nem azt kapja. Egyelőre elég a meséből annyi, hogy Jancsi már otthon van, hogy sikerült megoldást találni hazajuttatására, hogy akadálytalanul érvényesülhetett a térbeli centrum vonzásának ereje. Otthon ugyanaz a falusi életkép várja, amelyet annak idején otthagyt – de Iluska nélkül. S ekkor gyökeresen megváltozik a helyzet: a vonzás taszítássá válik, s ugyanaz az erő, amely eddig ellenállhatatlanul hazafelé húzta, most éppoly ellenállhatatlanul röpíti kifelé; de most már nem ugyanazon az úton, amelyet már végigjárt egyszer, hanem – s itt töri át az elbeszélés végleg a realitások logikáját – a tiszta mese világában.

Ezen a szinten már szabadon szárnyalhat a fantázia; nem kell tartanunk sem az elbeszélés során létrejöhethető ellentmondásoktól, sem a hős útjában fölmerülő akadályoktól. De a mesének is van logikája. Óriásország lesz az első állomás, de csak azért, hogy a

sötétség országában segítői legyenek, hogy a mostoha is megbűnhődjék, mielőtt Jancsi Tündérországba érkezik az óriás jóvoltából. Csak a végpontban derül ki az, hogy éppúgy, mint korábban, János vitéz most is állandóan Iluska felé mozgott, őhozzá közeledett. De – s itt a paradoxon – amikor kereste őt, akkor veszítette el; amikor lemondani akart róla és életéről, akkor találta meg:

„Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek.”
S beveté a rózsát a tónak habjába;
Nem sok hűja volt, hogy ő is ment utána...

De csodák csodája! mit látott, mit látott!
Látta Iluskává válni a virágot.

Mint mondtuk, az egyes szakaszok indításának közös motívuma az időmegjelölések mellett a helyszín leírása vagy legalábbis jelzésszerű bemutatása. Ami ezt a hallgatóság szempontjából szüntelenül aktuálisra teszi, az a megpillantás, a közeledés, a megérkezés, a megállás újra meg újra ismétlődő eseménye. Mert a *János vitéz* egyes fejezetei nem csupán idő-, hanem térbeli ugrásokkal is követik egymást, általában nem mozgóképek egymásba folyó huzamosságával, hanem sokkal inkább a teljes folyamatból kiragadott állóképek egymásutánosságával. A mozgás szinte festményszerű képbe merevedik a fejezetek elején, amely csak a jelenet végén mozdul el újra: a megérkezés, a megállás fejezetkezdő mozzanatának így a távozás, a búcsú, az elindulás záró motívuma felel meg. A képnek ilyen megállására majdnem mindegyik szakaszból idézhető példa: „a nyájjal elérte a kaput”; „Megállt, elövette kedves furulyáját”; „Azért is közéjük nagy bátran belépe”; „a katonák közelébe érték”; „Tatárországnak már elérte közepét”; „a magyarság beért az országba”; „Csatahelyre érték”; „Meg is állt, hogy körülnézze a világot”; „belépett János vitéz ez országba” – és a másik végre, az elmozdulásra is: „sebes lépésekkel ment keresni nyáját”; „Kukorica Jancsi elfutott előle”; „Indult; nem nézte egy szemmel sem, hol az ut?”; „utnak eredt”; „a házból kilépett”; „lassacskán ballagott”; „gályára ült”; „János eltántorgott kedvese hantjáról”; „Elindult”; „Az óriásoktól aztán elköltözött”; „János vitéz jobbra és ők balra mentek”; „utra kerekedett”; „És már meg is indult”; „utját vissza felé vette” stb.

Kivételt ez alól csak a leghosszabb, eseményes fejezetek jelentenek, amelyek tehát leírások, állóképek közül emelkednek ki, s így, bár az egész műnek mintegy csak egynegyedét teszik ki, mégis a mozgalmasság összbenyomását keltik. Pedig a nagyobb rész megérkezések és elindulások keretezte állóképek, leírások sorozata.

„Petőfinek *nem volt epikus fantáziája!*”¹ Martinkó Andrásnak e megállapítását látszanak a mi észrevételeink is igazolni. Mert ha az epikum egyik legfontosabb kritériumának az eseményességet tekintjük, a *János vitéz* legnagyobb részében ennek kétségkívül csak

¹ MARTINKÓ András, *Költő, mű és környezet (Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban)*, Bp., 1973, 74.

illúzióját adja, amely alatt egy végső soron nem epikus költői diszpozíció ihletének rétegeit lehet fölfejtünk.

A tér- és időbeli mozgásokkal összekötött állóképeket mondtunk a fejezetek centrális szerkezeti alapegységének. A *János vitéz*ben az epikai illúzió nem az egyes szakaszokból külön-külön, hanem azok egymásutánjából, együttes szemléletéből következik. Az ihlet epikus felszíni rétege csak a cselekmény statikus tömbjeinek kötőanyagát képes szolgáltatni, nem elegendő viszont arra, hogy minden ízében, a legkisebb részletekig is átjárja, átformálja az elbeszélés folyamatát. Olyan erőteret azonban meg tud teremteni, amelyben az állóképek sorozatai a mozgás, a leírások rendje pedig az eseményesség benyomását keltik.

Ha azonban a fejezeteket nem összességükben, hanem önálló egységekként vizsgáljuk, az epikai felszín alól más, lényegibb jegyek tűnnek elő. Mi az, ami mégis megleve-níti a megállított képeket? Mert nyilvánvaló, hogy a pusztá leírás elmerévitené, s így széttöredezné az elbeszélés menetét; a látványelemek sora önmagában kevés. A szemlélet fikcióját csak a szemlélő fikciója teheti hitelessé: kell valaki, aki tekintetével összefogja, elrendezi, értelmezi a látványt, s akinek nézőpontjával a hallgatóság is azonosulni képes.

Ezért kulcskérdése a *János vitéz*nek a mesélő, a narrátor. Ő garantálja az elbeszélés elevenségét, folytonosságát, logikáját; az őiránti feltétlen bizalom a mű befogadásának és élvezésének legelső feltétele. Ő tölti meg élettel a megállított képeket, s teszi ezt minde-nekelőtt a látvány kommentálásával. Ha a narrátornak az elbeszéléshez, a leíráshoz fűzött kommentárjait végigtekintjük, a mű alaphangjának rétegeit tudjuk jellemezni. A narrátor már az első versszakban alkalmat ad erre: „Fölsleges dolog, sütnie oly nagyon”; majd régi ismerősként üdvözli és mutatja be a főszereplőket, mintegy Jancsi első szavait előle-gezve:

Mert a pázsit fölött heverésző juhász
Kukorica Jancsi, ki is lehetne más?
Ki pedig a vízben a ruhát tisztázza,
Iluska az, Jancsi szívének gyöngyháza.

„Szivemnek gyöngyháza, lelkem Iluskája!”
Kukorica Jancsi így szólott hozzája [...]

A mostoha megjelenésével ő ijed meg elsőnek („Jaj neked, Iluska, szegény árva kis lyány!”); Jancsi elmenekülését is ő menti-magyarazza, vigyázva arra, hogy hallgatósága nehogy félreértse a történeteket. A búcsú után is ő kel útra vele, látva és hallva mindazt, ami elkerüli védenca figyelmét:

Fütyörésztek pásztorgyermekek mellette,
Kolompolt a gulya... ő észre sem vette.

Ez a kettős, külső és belső nézőpont ad alkalmat olyan költői remeklésekre is, mint a negyedik fejezet két utolsó versszaka:

Ha ekkor mellette lett volna valaki,
Hallotta volna őt nagyot sóhajtani;
A levegővet daruk hasították,
Magasan röpültek, azok sem hallották.

Ballagott, ballagott a halk éjszakában,
Csak nehéz subája suhogott nyakában;
Ő ugyan subáját gondolta nehéznek,
Pedig a szive volt olly nehéz szegénynek.

A narrátor Jancsi lelkiállapotát ismerve teszi hozzá az ő gondolataihoz a maga igazságát. Egyszerre két pontból, tehát összetettebben, plasztikusabban, nem síkban, hanem térben látjuk így a képet, amelynek rétegei olykor még az elbeszélés igeidő-használata szerint is elkülönülnek, mint pl. az első fejezetben:

Tenger virág nylik tarkán körülötte,
De ő a virágra szemét nem vetette;
Egy kőhajtásnyira foly tőle a patak,
Bámuló szemei oda tapadtanak.

A mindentudó narrátor tudja azt is, amit hőse nem is sejt: „Csalatkozott Jancsi, mert az nem volt csárda, / Hanem volt tizenkét zsványinak tanyája.” – „Ha jól megfontoljuk, ez nem tréfadolog” – halljuk a kommentárt, majd rögtön a megnyugtatót is: „De az én Jancsimnak helyén állt a szíve”. János „tettetett jó kedvvel” véghezvitt cseléről előre tudósít; igazi boldogságának érzékeltetésére azonban már nem talál szavakat: „Cifra beszéd kéne azt elősorolni, / A vörös nadrágban mit érezett Jancsi”.

A huszárok vándorlásának csodálatos történetét is ő adja elő; a csata előtti sereg-szemle leírása is az ő humorától elevenedik meg (lásd a török basa csúfondáros bemutatását); a küzdelmet elismerő felkiáltásokkal követi („Hejh csinálom-adta! meleg egy nap volt ez”). A mű középső fejezetében viszont a háttérbe húzódik, s teljes egészében Jancsinak adja át a szót, aki itt narrátorrá lép elő, első személyben beszélve el élete történetét, amelynek kezdetét egy újabb narrátorra hivatkozva foglalja össze:

Egy gazdaember jó lelkü felesége
– A mint ő nekem ezt sokszor elmesélte –
Egyszer kinézett a kukoricaföldre,
S ott egy barázdában lelt engem heverve.

S míg a *János vitéz* egészére jellemző, hogy „elbeszélő modora általános alapja az a föltevés, hogy népi hallgatóságnak beszél”,² tehát nemcsak a mese, hanem a mesélő és a közönség közötti viszony is fikció, most a narrátor megteremti e viszonynak magában az elbeszélésben konkretizálódó tényezőit: a mesélő Jancsi, a közönség pedig katonatársai és a francia udvar – s mintegy hozzájuk tartozik az olvasó is, velük együtt hallgatva a történetet.

Ezek után pedig visszaáll az eredeti alapviszony, annak minden eddigi jellemzőjével. Folytatódik a kettős nézőpont leíró technikája, már mindjárt a hazaindulás után:

A kormányos ekkép szólt legényeihez:
„Piros az ég alja; aligha szél nem lesz.”

Hanem János vitéz nem figyelt e szóra,
Feje fölött repült egy nagy sereg gólya;
Őszre járt az idő, ezek a madarak
Bizonyosan szülő-földéről szálltanak.

Szelid epedéssel tekintett utánok,
Mintha azok neki jó hirt mondanának,
Jó hirt Iluskáról, szép Iluskájáról,
S olly régen nem látott kedves hazájáról.

A hazatérés-jelenetben derül ki, hogy a narrátor mindentudása is véges: Iluska haláláról mi is csak Jancsival együtt értesülünk (volt erre már egy korábbi példa: a nyáj elvesztésének mozzanata). Eddigi megállapításainkat tehát olyanformán kell módosítanunk, hogy a mesélő tájékozottsága csak azokra a körülményekre terjed ki, amelyek a főhős közvetlen közelében észlelhetők; távolabbi, az elbeszélés pillanatnyi stádiumában még nem aktuális fejlemények egyelőre az ő figyelmét is elkerülik, hogy aztán ezekre is teljes odaadással reagáljon, Jancsival egyidejűleg, mintegy fölerősítve és megfogalmazva az ő érzelmeit is. A kettős nézőpont ilyenkor eggyé válik; a narrátor szinte azonosul hőisével.

Óriásország csőszének legyőzése után a mesélő egy pillanatra a közönséget képviseli: „Hát Jánost mi érte, szerencse vagy inség?”, majd visszavedlik a türelmetlen közbeszólót megnyugtató mesemondóvá, önnön kérdésére válaszolva: „Majd meghalljuk azt is, várjunk csak kicsinnyég.” – A narrátor tehát változtatja helyzetét, funkcióját: hol hőisével, hol hallgatóságával azonosul, hol pedig ismét ő mozgatja és értelmezi-komentálja a történetet. Mindez az előadás fordulatosságát, elevenségét fokozza.

A következő pillanatban már újra Jancsival együtt álmélkodik: „Hát még meg a varjúk!... hú, azok voltak ám!”; s nagy körülményeskedéssel bizonygatja az elmondottak igazságát:

² HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., 1922, 114.

Nem hazudok, de volt akkora kapuja,
Hogy, hogy... biz én nem is tudom, hogy mekkora,
Csak hogy nagy volt biz az, képzelni is lehet;
Az óriás király kicsit nem épített.

Egyre több a csodálkozó felkiáltás és a közönséghez forduló megszólítás:

No hanem hisz ugyan volt is mit látnia!
Ebédelt a király s tudj' isten hány fia.
Hanem mit ebédelt, ki nem találjátok;
Gondolnátok-e, mit, csupa kösziklákát.

A boszorkányoknál már ismét a mindentudó szerepében kalauzol:

„Éj van-e vagy szemem világa veszett ki?”
János vitéz ekkép kezdett gondolkodni.
Nem volt éj, nem veszett ki szeme világa,
Hanem hogy ez volt a sötétség országa.

Majd nézőpontváltás következik: az ajtó kulcslyukán már Jancsival együtt, az ő szemével tekint be:

A sok vén szipirtyó benn csak úgy hemzsegett.
Hánytak a nagy üstbe békát, patkány-fejet,
Akasztófa tövén nőtt füvet, virágot,
Macskafarkat, kigyót, emberkoponyákat.

Tündérország kapujában újra álmélkodó, elszörnyedő felkiáltását halljuk:

Uram ne hagyj el! itt volt ám szörnyű strázsa;
Vért jéggé fagyasztó volt rémes látása.
Egy nagy sárkánykígyó áll itt a kapuban;
Elnyelne hat ökröt, akkora szája van.

De nemsokára már védencei egymásra találásában gyönyörködik („Be szép volt Iluska!”), s meglelégedéssel konstatálja – mintegy hallgatóságát is képviselve – „János vitéz ő kegyelme” boldogságát.

Horváth János szerint a *János vitéz* „szerepjáték elbeszélésben”; „a költő folyamatos önszemlélete, önmaga élvezése a fölvetett szerepben” tulajdonképpen a narrátor folyvást változó, dinamikus szerepkörét jelenti. „A műköltő, és pedig a lyrikus, más tekintetben is

elárulja magát: hőisével való lelki szolidaritásában.”³ Ha a narrátornak az elmondottakhoz való viszonyát, tehát a modalitás kérdéseit vizsgáljuk, mindenképpen e „lelki szolidaritás” mozzanatán lesz a hangsúly: azon az egyetemes együttérzésen, amelyet Martinkó András is hangsúlyoz: Petőfi e művével „csak az azonosulás pólusáról elindulva készülhet el. Magához ölelve embereit, tájait, tárgyi világát érzésben, viselkedésben, vágyban, – és nyelvben, kifejezésben azonosulva, helyesebben az azonosulást fenntartva.”⁴ A *János vitéz*ben szüntelenül a modalitás e fő jellemző jegyével találkozunk, s nem is csupán a főhőssel kapcsolatban: hiszen természetes, hogy Iluska megszólítása is „szegény árva kis lány”. Az viszont már meglepőbb, ahogy a mesélő a „Szegény török basát” is megsajnálja, mikor Jancsi kardjától jobbra-balra hullik „ökelme”, hiszen „a rabló törökök” vezérééről van mégiscsak szó; s az óriásokkal együtt mintha ő is elszomorodna „Keserves halálán a szegény királynak”, aki pedig nem sokkal előbb még Jancsival akarta fűszerezni köszikla-ebédjét.

Nemigen lehet ezt másként magyarázni, mint a narrátor fölvetett szerepének természetével, aki az elbeszélés szükségletei szerint veszi elő és teszi félre a szereplőket. Legyőzésük, eltávolításuk olyanforma, mint a sakkfigurák kiütése: szerepük véget ért, már útban vannak, tehát el kell tűnniük, s mintegy a hálátlan feladat kárpótlásaképpen jár még nekik egy-egy búcsúszó, amely egyúttal jelzi, hogy tulajdonképpen csak a játék eszközei voltak. Kivételek azonban akadnak itt is: a zsványok, az óriások csöszje, a boszorkányok és a fenevadak, tehát a kísértés, a nyers erő, a gonoszság és a hármis próbatétel képviselői.

Jancsival viszont más a helyzet. Az ő sorsa már valóban szívügye a mesélőnek, hiszen végeredményben minden őerte történik, ökördüle forog. Az az állandó rokonszenv, amely iránta a narrátor minden gesztusában megnyilvánul, már valóban nem epikus attitűdre, hanem sokkal inkább lírai diszpozícióra vall – s hasonlóképpen lírai természetű a mesemondó szerepalakítása is.

A *János vitéz* epikai illúziója mögött tehát elsősorban a mű lírai alaptermészetét kell hangsúlyoznunk, jól tudva azt, hogy Petőfi verses epikájának e lényegi sajátossága a szakirodalom egyik legkorábbi s egyben legmaradandóbb megállapítása. E líraiság fő funkcióját pedig mindenekelőtt abban kell látnunk, hogy az epikai ihlet felszíne alatt végeredményben ez a mű szerves egységének biztosítóka, rendező elve, amely meghatározza az elbeszélés alaphangját, megteremti a lendület folytonosságát, átlényegíti a mesét és megeleveníti a szemléletet. Általa már nem csupán tanúi, hanem beavatott résztvevői is leszünk a törtéetésnek, s bennünket is megnyer magának a narrátor szuggesztív egyénisége, amely szüntelenül megtalálja a lehetőséget arra, hogy erőlködés nélkül, könnyed fesztelenséggel érvényesítse rajtunk akarátát.

Az epikus szárla felfűzött és líraian átlényegített, analóg felépítésű állóképek központi eleme általában a párbeszéd. Epikum és líraiság e fentebb részletezett, hangnemet és szerkezetet meghatározó kettősségét tehát olyan mozzanatok egészítik ki, amelyek végső elvüket tekintve olykor már a drámai modell felé való eltolódást is jelenthetik.

³ *I. m.*, 112, 115.

⁴ MARTINKÓ, *i. m.*, 81.

Petőfi elbeszélő költeményeit az Arany Jánoséival összevetve statisztikailag kimutatható, hogy Petőfi átlagosan csaknem kétszer annyit beszélteti hőseit, mint Arany. A *János vitéz* szövegének egyharmad részét (32,3 százalékát) a szereplők beszéde tölti ki: a narrátor tehát igen gyakran adja át a szót, s a beszélő alanyának e sűrűn ismétlődő változása ismét az elbeszélőmodort élénkítő, az állóképeket megelevenítő tényező. Egyben pedig arra is enged következtetni, hogy ilyenkor ismét az epikai ihlet, az epikus fantázia szorul háttérbe, s helyét másnemű alkotói hajlamok és módszerek foglalják el.

Petőfiben nemcsak a lírai ihlet erősebb az epikainál, hanem olykor a drámai invenciók is. E komplex folyamat egymásra rétegződő s egymást átható szemléleti és kommunikációs síkjainak vizsgálatában viszont árnyaltabb következtetésekhez segíthetnek bennünket a mérések adatai is. Jancsira például az összes beszéd kétharmada jut, ennek pedig egynegyede monológ. A főhős tehát többet beszél, mint a mű összes többi szereplője. (S ha ilyen szempontból szemügyre vesszük *Az apostolt* vagy a *Bolond Istókot*, hasonló megállapításra jutunk. Ez tehát Petőfi verses epikájára általában is jellemző adat.) A narrátor elsősorban a címszereplő bemutatására törekszik, az ő sorsára koncentrálna, s annak rendeli alá a mű valamennyi többi alakját. Egyszer sem fordul elő a *János vitéz*-ben, hogy nem Jancsi, hanem egy másik szereplő nézőpontjával azonosulna a mesélő.

Egyetlen személy ilyen fokú kiemelése környezetéből logikusan vonja maga után a háttér elmosódását, elsősorban a jellembrázolás szempontjából. Jancsit csupa egy jelzővel minősíthető mellékszereplő veszi körül, akiknek önértéke úgyszólván nincs is a cselekményben; egyetlen funkciójuk az, hogy a főhős jellemének egy-egy újabb lényeges oldalára világítsanak rá, vagy már korábban megismert pozitív tulajdonságait fokozzák tovább. Jelzésszerű, statikus bemutatásukat viszont tömegük tarkasága, valamint megjelenésük és eltűnésük gyorsan pergő ritmusa ellensúlyozza. Mint az állóképek esetében, itt is a változások gyakoriságából következik a mozgás érzete. A dialógus tehát szerkezeti-leg is fontos eleme a *János vitéznek*, kétszeresen is: hiszen a fejezetek középpontját kitöltő párbeszéd funkciójuk szerint a mű szereplői közötti kapcsolatok rendszerét világítják meg.

Ha viszont a Jancsi összes beszédének mintegy egynegyedét kitevő monológok vizsgálatába bocsátkozunk, szintén elhelyezésük és funkciójuk fog leginkább érdekelni bennünket.

„Szomorún kullogva gondolta ezeket”; „ekkép okoskodék”; „ekkép elmélkedett”; „János gondolatja ilyen forma vala”; „magában így szóla”; „ez járt gondolatában”: a narrátor ilyen megjegyzései kísérik Jancsi szavait. A monológok egy része a magányos vándorlás, az emlékezés, a tervezgetés közben hangzik el, másik része pedig általában spontán reakcióként, illetve kommentárként valamilyen fontos cselekedet előtt vagy után.

Az első esetben gyakori a megszólítással kezdés, s van példa önmegszólításra is:

„Majd lesz neked, Jancsi... no hiszen lesz neked!” (III.)

Az alvó zsványokat így szólítja meg Jancsi:

„Jó éjszakát!... nem kelt föl titeket sem más,
Majd csak az itéletnapit trombitálás!”

Majd fiktív megszólítással halad tovább a gondolatmenet:

„...megtöltöm tarisznyám,
Haza viszem neked, szerelmes Iluskám!”

Végül pedig, a „lelkiismeret” győzelmével, újabb megszólítás zárja a monológot:

„Édes szép Iluskám, csak viseld terhedet,
Bízd a jó istenre árva életedet!” (VI.)

A csillagok között (X.) a mostoha megszólítása ad új irányt Jancsi elmélkedésének: „Ezer a szerencséd, te gonosz mostoha” – a tengeren (XVI.) Iluska említésével indul a monológ: „Hejh Iluskám, lelkem szépséges anygala!”; a hazatérés-jelenetben pedig azzal zárul (XVII.):

„És ez elég neked, drága szép Iluskám!
Tudom, hogy nehezen vársz te is már reám.”

A sírnál (XVIII.) a rózsát aposztrofálja:

„Ki porából nőttél, árva kis virágszál,
Légy hűségese társam vándorlásaimnál;”

A következő fejezetben viszont, mesterkéltbb fogással, „szíve bánatát” szólítja meg:

„Mikor unod már meg örökös munkádat,
Te a kínozásban telhetetlen bánat!”

Végül, a csodás feltámadás előtt, ismét a rózsához beszél (XXVII.):

„Te egyetlen kincsem! hamva kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek.”

Önmegszólítás, alvó vagy távollevő szereplőkhöz fordulás, allegorikus aposztrofálás jellemzi tehát leggyakrabban a monológok felütését. S mindebből az is kiderül, hogy tulajdonképpen nem monológokról van ilyenkor szó, hanem látszatdialógusokról: képzelt dialógusok egyik feléről, amelyek a magányban a valódi párbeszéd helyére lépnek. Úgy látszik tehát, hogy a dialógus olyannyira fontos eleme a fejezetek szerkezetének,

...EJ még azokban az esetekben is megjelenik – ha kell, rafináltabb fikció segítségével –, amikor erre a cselekmény alakulása és a főhős helyzete nem adna reális lehetőséget.

A monológok minden esetben a lélektani cselekmény előrehaladásának útjelzői. Ez áll a tetteket megelőző vagy követő fontolgatás, mérlegelés szavaira is. Visszatérő mozzanat pl. a megpillantást, a megérkezést kísérő „okoskodás”, „elmélkedés”, amely az elhatározás megszületésével zárul. Ilyen pl. a zsványtanya előtti monológ (VI.):

Jancsi e látványra ekkép okoskodék:
„Ez a világ alig ha csárdában nem ég;
Bizonyára úgy lesz – hál’ a jó istennek!
Bemegyek az éjre, benne megpihenek.”

A huszárok megpillantásakor (VII.):

Mikor őket Jancsi közeledni látta,
Alig fért meg szive a baloldalába’,
Mert így gondolkodott: „Ha befogadnának,
Be örömet mennék én is katonának!”

Az óriások várának kapujában (XX.):

Hát oda ért János s ekkép elmélkedék:
„A külsejét látom, megnézem belsejét;”
S nem törődve azon, hogy majd megugratják,
Megnyitotta a nagy palota kapuját.

A fenevadakkal való hadakozás közben (XXV.):

„Ez elég lesz mára,” János ezt gondolta,
Nagy munkája után egy padon nyugodva.
„Ma ezen a helyen kissé megpihenek,
Holnap egy kapuval ismét beljebb megyek.”

E monológok szerepét legjobban újabb idézettel jellemezhetjük: „És a mint gondolta, akkép cselekedett”. Az eseményes jelenetekben tehát megpillantás, megérkezés, elhatározás, cselekvés közvetlen, nyílegyenes egymásutánja határozza meg az elbeszélés menetét: a lélektani cselekmény folyamata szervesen illeszkedik a fejezetek szerkezeti rendjébe, s a választások, a döntések motivációja mindenkor hitelesen egészíti ki az események leírását és kommentálását.

Az egyes szereplők megszólalása, tehát a beszélő alany változása azonban sohasem okoz törést az elbeszélésben, hanem természetes könnyedséggel, a folytonosság érzetét-

nek állandó fenntartásával illeszkedik bele. Itt mutatkozik meg a *János vitéz* egyik, alkotáslélektani és nyelvi szempontból egyaránt legizgalmasabb problémája.

Kérdésünk: hogyan táplálkozik magából a nyelv anyagából is a folytonos előrehaladáshoz szükséges, állandóan megújuló lendület?

Válasszunk ki egy fejezetet, mondjuk a legelsőt, s vegyük szemügyre a szövegben előforduló ismétlődéseket.⁵

1. (1.) Tüzesen süt le a nyári nap sugára
(2.) Az ég tetejéről a juhászbojtárra.
(3.) Fölösleges dolog, sütnie olly nagyon,
(4.) A juhásznak úgy is nagy melege vagon.

2. (5.) Szerelem tüze ég fiatal szívében,
(6.) Ugy legelteti a nyájt a faluvégen.
(7.) Faluvégen nyája míg szerzte legelész,
(8.) Ő addig subáján a fűben heverész.

A két első sor már magában hordozza a folytatás elemeit. A harmadik az első részleges transzformálása: „Fölösleges dolog, *sütnie olly nagyon*”. Az első sor felét megtartja, szinonimával variálja; új elemet csak a sor első fele tartalmaz. A következő pedig (4.) egyrészt a *juhászbojtár* szót viszi tovább, másrészt pedig („*nagy melege vagon*”) folytatja a *tüzesen süt le – sütnie olly nagyon* sorozatot, amelyet az ötödik sor metaforája zár le: „*Szerelem tüze ég*”; a *fiatal* pedig a *juhászbojtár* szóra utal vissza. A hatodik sornak viszont egyenesen tükörképe a következő, mely megteremti az átmenetet a strófazáró verssorhoz.

Transzformáció, variáció, tükrözés: a lépegetve, sasszézva haladó versépítés eddig tapasztalt eszközei. De lássuk tovább a szöveget.

3. (9.) Tenger *virág* nyílik tarkán körülötte,
(10.) De ő a *virágra szemét* nem vetette;
(11.) Egy köhajtásnyira foly tőle a *patak*,
(12.) Bámuló *szemei* odatapadtanak.

4. (13.) De nem ám a *patak* csillámló habjára,
(14.) Hanem a *patakban egy szőke kis lányra*,
(15.) A *szőke kis lány*nak karcsu természetére,
(16.) Szép hosszú hajára, gömbölyű keblére.

Virág (9.) – virágra (10.); szemét (10.) – szemei (12.); patak (11.) – patak (13.) – patakban (14.); szőke kis lányra (14.) – szőke kis lánynak (15.): nyolc sorban kilenc

⁵ Vö. KÉKI Lajos, *Petőfi János vitézének hatása Arany Toldijára*, BpSz, 154. köt., 1913, 420.

ismétlődő szó vagy szókapcsolat. Hogyan értelmezzük az ismétlésnek e pusztán gyakorisága alapján is szembetűnően fontos jelenségét?

Ezt a rendszert a kommentált látványnak elemeire való lebontása s egy-egy mozaikdarabkának a versépítés során való újbóli felhasználása, gyakori visszatérése jellemzi. Minden egyes újabb elem tovább bővíti a látványt, mégpedig úgy kapcsolódva a már elmondottakhoz, hogy azoknak lényegi mozzanatait ismét láttatja, s azokhoz köti a továbbiakat. Ez kétségkívül tempós, kényelmes előrehaladást jelent, hiszen nem léphetünk addig tovább, míg minden oldaláról körbe nem jártuk, föl nem fogtuk, meg nem jegyeztük azt, amiről már szó esett. S nem első pillanatra, hanem csak fokozatosan tárul elénk az egész látvány: a kép az ötödik versszak végén válik teljessé, amely aztán a bemutató strófába megy át.

5. (17.) *Kis leány szoknyája térdig föl van hajtva,*
(18.) *Mivelhogy ruhákat mos a fris patakba’;*
(19.) *Kilátszik a vizből két szép térdecskéje*
(20.) *Kukorica Jancsi gyönyörűségére.*
6. (21.) *Mert a pázsit fölött heverésző juhász*
(22.) *Kukorica Jancsi, ki is lehetne más?*
(23.) *Ki pedig a vízben a ruhát tisztázza,*
(24.) *Iluska az, Jancsi szívének gyöngyháza.*

A *kis leány* az imént kétszer is hallott *szőke kis leány* folytatója; a *patakba’* és a *vizből* (23.: *vízben*) a korábbi sort viszi tovább. *Térdig – térdecskéje*: ismétlés a versszakon belül. A *ruhákat mos* és a *ruhát tisztázza* szinonimák viszont már ismét átvezetnek a következő strófába, *Kukorica Jancsi* nevének háromszori említéséhez hasonlóan. A 21. a 8. sorra csatol vissza („füben heverész”); a *juhász* szót már az első versszakban hallottuk. A következő strófa pedig a 24. sor variációjával kezdődik:

7. (25.) „*Szívemnek gyöngyháza, lelkem Iluskája!*”
(26.) *Kukorica Jancsi* így szólott hozzája,
(27.) „*Pillants ide, hiszen ezen a világon*
(28.) *Csak te vagy én nekem minden multságom.*
8. (29.) *Vesd réám sugarát kökényszemeidnek,*
(30.) *Gyere ki a vizből, hadd öleljelek meg;*
(31.) *Gyere ki a partra csak egy pillanatra,*
(32.) *Rá csókolom lelkem piros ajakadra!”*

A folytonosság érzete itt annak az átmenetnek köszönhető, amellyel a beszélő alany váltása végbemegy – s ez elsősorban az ismétlésből következik. A 25. sorban csak a *lelkem* szó új az előzőhöz képest: ez majd, Jancsi szavait mintegy keretezvéen, a 32. sor-

ban tér vissza. Iluska nevének ismétlődése egyenesen vonja maga után a Jancsiét. A *Pillants ide* szüli az egész 29. sort: „Vesd reám sugarát kökényszemeidnek”; a *sugarát* szó egyben a mű legelső sorát is idézi. Az ismétlődő felszólítás pedig („Gyere ki”) itt már valóban nyomatékosító.

- 9.(33.) „Tudod, *Jancsi szívem*, örömet *kimennék*,
(34.) Ha a *mosással* olly igen nem *sietnék*;
(35.) *Sietek*, mert máskép velem roszul bánnak,
(36.) Mostoha gyermeke vagyok én anyámnak.”

- 10.(37.) Ezeket mondotta *szőke szép Iluska*,
(38.) S a ruhákat egyre *nagy serényen mosta*.

A *Jancsi szívem* megszólítás (33.) a *Szívemnek gyöngyháza* (25.) ellenpontja. *Kimennék* a válasz a 31–32. sor ismétlődő felszólítására. A *ruhákat mos* (18.) és a *ruhát tisztázza* (23.) sorozat a 34. sorban folytatódik: *mosással*. Tagmondat és verssor utolsó szavát ismétli meg a következőt kezdő *Sietek* (35.).

A versszakhatár (9–10.) egyben mondathatár, s az alanyváltás is itt megy végbe. A narrátor pedig úgy veszi vissza a szót, hogy egyrészt korábbi kifejezéseit (*szőke kis lány*: 14., 15.; *szép hosszú hajára*: 16.; *Iluska az*: 24.) foglalja össze a 37. sorban: *szőke szép Iluska*; másrészt pedig szinonimával alakítja át Iluska szavait: a 34. sor („Ha a mosással olly igen nem sietnék”) így alakul át a 38. sorban: *nagy serényen mosta*. A folytonosság tehát kétszeresen is fennáll az ismétlések segítségével.

- (39.) De a *juhászbojtár* fölkel *subájáról*,
(40.) Közelebb megy hozzá, s *csalogatva* így szól:

- 11.(41.) „*Gyere ki, galambom! gyere ki, gerlicém!*
(42.) A *csókot, ölelést* mingyárt elvégzem én;
(43.) Aztán a *mostohád* sincs itt a közelben,
(44.) Ne hagyd, hogy szeretőd halálra epedjen.”

- 12.(45.) *Kicsalta* a leányt édes beszédével,
(46.) *Átfogta derekát* mind a két kezével,
(47.) *Megcsókolta* száját nem egyszer sem százszor,
(48.) Ki mindeneket *tud*: az *tudja* csak, hányszor.

A 39. sor a 8. sor („Ő addig subáján a füben heverész”) elmozdítása. Az alanyváltást itt is az ismétlések rendszere töri át s köti egyben össze. *Csalogatva* (40.) – *kicsalta* (45.): ismétlés a narrátor szavaiban, amelyek a hősét megszólaltató versszakot fogják közre. *Gyere ki*: ismétlés Jancsi esetében ugyanazon sorban (41.) s egyben a 30–31. sor folytatása. A *mostohád* (43.) Iluskának felel, az ő szavát (36.) ismétli. S Jancsi mondatait

fűzi tovább a narrátor a fejezet utolsó versszakában: a 46. (*Átfogta derekát*) és a 47. sor (*Megcsókolta száját*) a 42. sorra megy vissza (*A csókot, ölelést...*). S még egy ismétlés található a záró sorban is: *tud – tudja*.

Az ismétlések a beszélő alanyok szavait egységes folyamattá szervezve alkotnak rendszert a szövegben. E rendszer legegyszerűbb pontjainak a sorvégi szót a következő sor elején ismét hangoztató, tehát az új sort, ezzel együtt pedig olykor új mondatot vagy akár egész versszakot is indító ismétléseket tekinthetjük (ilyen a 4–5.; 6–7.; 14–15.; 24–25.; 34–35.). Ilyenkor az egyik egységet záró elem nyitja meg a következőt; így a megismételt végszó összes helyzeti energiája átárad az újabb periódus felütésébe és – mintegy dobbantva egyet – megadja annak kezdő lendületét.

Az ilyen dobbantva továbblendítő ismétlésre számos példa idézhető a *János vitéz* többi fejezetéből is. Gyakran alanyváltást hidal át, olykor nemcsak egyes versszakokat, hanem egész fejezeteket is összeköt, néha pedig hosszabb szövegrészeket átszövő ismétléssorozatokat teremt.

Az ismétlődő elemek terjedelmét tekintve nem ritka a félsoros, tehát a sormetszettel záruló vagy kezdődő egység. Ilyenkor a versmondat és a gondolatritmus tagolása egybeesik a felező tizenkettes metrikai rendszerével, s azt erősíti: a szintaktikai és az akusztikai elemek harmóniája is a folytonosság érzetének fenntartója lesz.

A *János vitéz* szerkezetében az ismétlésnek még egy – az előzőtől különböző – jelentőségére kell felfigyelnünk. Ez a motívumismétlésnek nevezhető mozzanat, amelynek jelentősége elsősorban a szerkezeti ellenpontok egymásra épülő rendszerében lesz.

Már rámutattunk olyan motívumok szerepére, mint pl. a nap folyvást visszatérő képe volt a fejezetkezdő időmegjelölésekben vagy a hazakészülés Jancsit pályája minden állomásán foglalkoztató gondolata, s tárgyaltuk a megérkezés és a távozás szakaszkezdő és -záró mozzanatát is. Nem szólunk az Iluskával történő találkozásokról sem, hiszen a kezdő- és a zárófejezet idilljének keretszerű szerkezeti jelentőségét is említettük már. Ez utóbbival kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy az első találkozás a földi, a második pedig a mesei környezetben játszódik. A motívumismétlések rendszerére általában is jellemző, hogy a *János vitéz* második részében ismét megjelennek egyes, a mű első feléből átemelt, már korábban is előforduló elemek.

Ilyen pl. az erdő (VI., XIX–XX.), a tenger (XVI–XVII., XXIII–XXIV.), a tó (V., XXVII.), a hegy (X., XXIII.), a patak (I., XIX.) visszatérő motívuma: e tájelemek előbb a realitás, majd az irrealitás világában jelennek meg. Az erdő óriásira növekedik, a tengerből Óperenciás, a tóból pedig az élet vize lesz.

Vihar a pusztában (V.) és a tengeren (XVII.); felhőből facsart víz ivása (X.) és felhőbe kapaszkodás (XVII.); temető a faluban (XVIII.) és a vándorúton (XXII.); tört virág említése a búcsújelenetben (IV.) és az Iluska sírjáról szakított rózsza (XVIII.); lakoma a zsványoknál (VI.), a franciáknál (XIII.) és az óriásoknál (XX.); az elutasított (VI.) és elfogadott kincs (XV.); útbaigazítás a fazekassal (XIX.) és a halással való találkozáskor (XXIII.); a franciák királyánál (XIII.) és az óriásokénál (XX.); idézett példáink többsége újabb és újabb kapocs a földi és a mesei környezet között. A már tárgyalt átmeneteken kívül így a motívumok rendszere is a szerkezet egységét erősíti.

A II. fejezetben színre lépő mostoha a sötétség országában (XXI.) nyeri el büntetését, s „Igy találták meg az utolsó boszorkányt / Halva, János vitéz faluja határán”; az otthon eltemetett Iluska Tündérországból támad fel örökre. Nemcsak a motívumismétlések, hanem a mű egyes szereplőinek metamorfózisai is összekötik tehát a földi és a mesei világot, amelyek így nem különülnek el egymástól – sőt az egyikben végbement esemény kihathat a másikra is.

Jancsinak háromszor kínálnak föl királyságot: a franciák (XIII.), az óriások (XX.) és a tündérek (XXVII.). Az első kettő előkészíti és lélektani háttérként fokozza a harmadik elfogadásának jelentőségét. Az elutasított és az elfogadott kincs és a királyság motívuma azonban már nem csupán szerkezeti kérdés. Jancsi választásainak, döntéseinek vizsgálata az értékek rendszerének, a mű erkölcsi világrendjének problémáját veti fel.

A műben mindig egyes szereplők testesítenek meg bizonyos értékeket, illetve azok ellentétét. Ezek rendszerét mindenekelőtt az erős polarizáció jellemzi. Egyértelműen pozitív és végletesen negatív táborra oszlanak a mű személyei az egyre táguló világnak mind a három szintjén: a faluban, a földi világban és a mesében is.

Otthon a két főhőssel két ellenfél áll szemben: Iluskával mostohaanyja, Jancsival nevelőapja. Átáluk szűnik meg a kezdeti idilli életforma lehetősége. A vándorlások során Jancsi előbb a földi világ negatív végétel találkozik a zsványtanyán. Itt adódik az első megállapodás lehetősége is, amelyből nemcsak a negatív életforma, hanem az igazságszolgáltatás után még a kincs elutasítása is következik. Ezután mindjárt az ellenkező póluson látjuk: huszárnak beállva a pozitív életformát választja, s mindvégig meg is tartja annak jelképeit, a kardot és az egyenruhát. A franciáknál az újabb igazságszolgáltatás (a törökök legyőzése) ismét egy életforma (királyság és házasság) lehetőségét idézi elő; a válasz erre megint az elutasítás, de a kincs elfogadásával, amelyről újtának korábbi állomásán lemondott. Jancsi döntéseit mindenkor eszményei nevében hozza meg: célja a hazatérés, az otthonteremtés Iluskával – de úgy, hogy lelkiismerete tiszta maradjon. Ez számára az eszményi életforma, s ez foszlik szét Iluska halálával.

A mese birodalmában az óriásokat ellenfelekké teszi. Itt a királyság elutasításának nyilvánvaló oka: neki most már csak eszközökre van szüksége, melyek erejét fokozzák majd e természetfölötti lényekkel szemben. Így megerősödve győzi le a mesevilág negatív pólusán a boszorkányokat (újabb igazságszolgáltatás); s innen vezet útja végső állomására, a szerelem országába, a pozitív értékek kizárólagos honába, ahol Iluskával együtt a megvalósult életforma (Iluska és a királyság) boldogságát élvezheti.

A polarizált világkép szereplői tehát így oszlanak meg:

	<i>negatív pólus:</i>	<i>pozitív pólus:</i>
<i>otthon:</i>	mostoha, gazda	Jancsi, Iluska
<i>földi világ:</i>	zsványok	huszárok
	törökök	franciák
<i>mesevilág:</i>	óriások >	óriások
	boszorkányok	tündérek

A rendszer szimmetrikus s egyben – az óriások pozitív táborba való kerülésétől eltekintve – statikus is. Ki-ki a kezdeti póluson marad, sőt egyre inkább közeledik a véglet-hez: a mostohának a boszorkányok között lesz a helye, Iluska Tündérorszámban támad föl, Jancsi pedig végiglátogatja a földi és a mesei világ mindegyik végletét, s az, hogy ezeket bejárta, azt jelenti, hogy mindent megtapasztalt, minden rosszon úrrá lett, minden jóhoz hű maradt. Egyedül ő mozog ebben a statikus közegben, mégpedig úgy, hogy a végtelenné táguló világban az ő erkölcsi személyisége is végtelenre nő; ez az értéknövekedés viszont csak a világ végén, az időtlenségben nyeri el jutalmát. A külső – tér- és időbeli – dimenziókkal együtt tágul tehát az ember lehetősége is: az etikai dimenzió.

Az értéknövekedés viszont nem egy csapásra, hanem a mű egészében érvényesülő többi fő tendenciával együtt, fokozatokon keresztül megy végbe. A falu árvája előbb Iluskát védelmezi a mostohától, majd szűkebb hazáját a zsványoktól; a törökök ellen már egy egész országot ment meg, az óriások között pedig emberfeletti ellenfeleket győz le. Végül, a sötétség országában az egész világból kiirtja a gonoszt.

A főhős szempontjából a negatív és a pozitív erők között teljes az egyensúly: amint nehéz helyzetbe kerül Jancsi, rögtön ott a megoldást hozó segítség. Így történik ez pl. a kutyafejű tatárok között is, amikor a jószívű szerencsen király kel a magyarok védelmére; így kerül útjába a griffmadár a hajótörés után; a mesebeli akadályok előtt pedig már csak sípjába kell fújni. Egyensúlyállapot bomlik meg a mű elején a kényszerű elválással, s ez áll helyre a végén, a csodálatos találkozással.

Ennek a pozitív és negatív erők közötti egyensúlynak s az egyensúlyállapot végső helyreállításának garanciája, a mű erkölcsi világrendjének fő mozgatója a narrátor. Mert hiszen ő már előre tudja, hogy a szerelmesek egymásra fognak találni, hogy a gonosz bűnhődik majd, és hogy győz a jó. Végeredményben minden évégett történik; az eseményeket a narrátor cél-tudata irányítja. A cselekmény tehát – a búcsújelenet után – már nem ok-okozati összefüggésekre épül, hanem a finalitás jegyében halad előre; alakulását nem annyira az előzmények, hanem sokkal inkább az elerendő következmények határozzák meg. S ehhez a költő ihletében eleve adva van az emberi dimenziókat térben és időben áttörő, abszolút értéket megvalósító, mindent felfokozó lendület, amely a végtelenné táguló világot is kitöltő emberi személyiséget, ember és világ harmóniáját alkotja meg a *János vitéz*ben.

Polarizációról, szimmetriáról, fokozásról szólván kétségkívül Petőfi poétikájának is lényegi jegyeit említjük, a végtelenbe oldódó emberi személyiség és a finalitás pedig központi kérdése az egész romantikának. A *János vitéz* szerkezete tehát kulcsfontosságú pontjaiban érintkezik egyrészt a költő, másrészt a kor poétikai és gondolkodástörténeti problémáival. Jancsi azonban elsősorban abban különbözik a romantikus hőstől, hogy nem akar hőssé válni. „Felemelkedni” sem akar. Vagy ha igen, csak annyira, hogy házat építhessen „a falu közepén”, s Iluskával együtt, zavartalan függetlenségben élhessen ott:

„Haza tartok én, hogy végre valahára
Sok küzködés után legyünk egymás párja,

Egymás párja leszünk, boldogok, gazdagok;
Senki fiára is többé nem szorulok.”

Ez Jancsi éleleteszménye. Az pedig, hogy mégsem ez valósul meg, hanem tündérkirályként fejezi be pályafutását, nem más, mint a körülményeken rendkívüli hősként diadalmaskodó János vitéznek kijáró jutalom, amelyet neki a narrátor „lelki szolidaritása” juttat.⁶

⁶ Az idézetek a *János vitéz* új kritikai kiadásából valók, a szöveget KISS József gondozta: PETŐFI Sándor *Összes művei: Költemények*, III, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1997.

TVERDOTA GYÖRGY

KICSODA AZ ŐS KAJÁN?

Nem sok értelme lenne megkérdeznünk a *Júdás és Jézus, A Duna vallomása, a Szent Margit legendája*, sőt még a *Gyáva Barla diák* vagy a *Bújdosó kuruc rigmusa* versek címeiben szereplő egyéni, tipikus, megszemélyesített, létező vagy képzelt alakok kilétét sem. A címben foglalt kérdésnek ellenben – nem mi vagyunk az elsők, akik fölítettük – igazi létjogosultsága van: megfejtése nagy lépéssel visz közelebb a szöveg üzenetének megértéséhez.¹ A verscímek fenti csoportosítása azon alapul, hogy Ady a névtulajdonítás két gyökeresen más módját alkalmazta az egyik és a másik esetben. A névvel végzett cselekedetek egyik módját a létező vagy egy közösség által létezőnek tekintett és így lényegi jegyeiben könnyen azonosítható lényeknek, dolgoknak történő névadás vagy névhasználat esetei jelentik. Előfordul azonban, hogy a költő azáltal, hogy kimond egy nevet, megteremt egy precedens nélküli lényt vagy dolgot. Ehhez a névhez többkevesebb következetességgel egymás között erősebb vagy gyengébb kohézióval bíró cselekedetek, tulajdonságok, viselkedésmódok kapcsolódnak, s együttesük, ötvözetük vagy konglomerátumuk körülhatárol egy többé-kevésbé definiálható vagy legalább körülírható személyt, aki valamiféle mitikus fénycsóvát húz maga után.

Az ős Kaján ilyen, a neve által teremtődő, majd a szöveg olvasása során egyre határozottabb körvonalat kapó lény. Személyazonosságának megállapítása érdekében a kortársak, mint például a fentebb idézett Földessy Gyula, kérdésükkel egyenesen a költőhöz fordultak. A szakemberek a név jelentését, etimológiáját faggatták ki.² Ezekre az eredményekre vizsgálódásunk során messzemenően építünk.³ Annak érdekében, hogy kiderít-

¹ „*Ki ez az ős Kaján?*” – teszi föl a kérdést SCHÖPFLIN Aladár *Ady Endre* című könyvében. Látszólag elhárítólag válaszol a fölített kérdésre: „Inkább ne kérdezzük, ne keressük szemmel látható alakját, ne akarjunk belőle allegóriát csinálni.” Azonban sietve megadja a maga válaszát: „Démon ő...” Bp., Nyugat-kiadás, 1935, 119. – „*Ráismszsz? A boros kedvű, zeneszerszámos, dalos, fülbe nótázó, duhaj legényben...*” – vezeti be a maga változatát HATVANY Lajos, *Ady világa*, II, Bp., Szépirodalmi, 1959, 224. – „Egyszer, beszélgetés közben, hirtelen orvkérdésként (mert Adyt untatta-fárasztotta a poézisáról beszélni) vettem oda Adynak: *ki az ős Kaján?*” – tudósít egykori kérdezősködéséről FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai*, Bp., Athenaeum, 1949, 59.

² „Ami a »Kaján« szót illeti, nem tudom, mi a származása, de gyanítom, hogy a »Kain« szóból ered.” FÖLDESSY, *i. m.*, 59.

³ Kiemelkedő értelmezési kísérletek akadnak közöttük, mint például ILIA Mihály két tanulmánya: *Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az ős Kaján)*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus VI, Szeged, 1966, 43–52; *Egy Ady-motívum tanulságai*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XV, Szeged, 1977, 107–121. – KIRÁLY István *Ady Endre* című monográfiájában (I, Bp., Magvető, 1970, 540–556) részletesen elemzi a költeményt. Az Ady-kritikai kiadás jegyzete (ADY Endre *Összes versei*, III, Bp., Akadémiai-Argumentum, 1995, 379) összefoglalja a vers értelmezésének legfontosabb szakirodalmát. A vers értelmezésére

sük, ki ez a képzeletbeli alak, egyaránt igénybe fogjuk venni a költői életrajz, az alkattan, a korban érvényesülő filozófiai, pszichológiai, erkölcsstani eszmék, a szorosabban irodalmi hagyomány nyújtotta adalékokat.

A vers, amelyet Ady Párizsban írt 1907 elején, az italozás, az éjszakai tivornya élethelyzetén alapul, magától értetődőnek tűnhet fel tehát az a föltételezés, hogy a nevezetes alakot párizsi alkalmi ivócimboráinak jellemvonásaiból és viselkedési módjaiból vonta el. Ám nem lenne célravezető a Szajna partján szerzett közvetlen tapasztalataira korlátozni figyelmünket. A szelíd, Ady által fölénnyel kezelt Révész Bélára, aki koronatanú-nak ajánlkozott a vers megszületését illetően, egyáltalán nem illenének a démoni ivócim-bora vonásai.⁴ A lehetséges tapasztalati kör tágítása szempontjából megfontolandó a költőnek az a vallomása, hogy ezt a költeményét évekig hordozta magában.⁵ Mint újság-író – ez jól ismert tény –, társasági életet a szerkesztőségi munka befejezése után, éjszaka, szórakozóhelyeken élt. Mulatós életmódját számos emlékezés, köztük Krúdy Gyula *Ady Endre éjszakai* című könyve örökítette meg.⁶ A költő fiatalon az alkohol rabja lett, s korai halálában nem kis része volt a mértéktelen borfogyasztásnak és az önpusztító életmódnak. Bőségesen állt tehát rendelkezésére élettapasztalat, amikor a duhaj, mulatós éjszakákat, az alkoholtól megfogyasztott és a rákövetkező csömört akarta fölidézni műveiben.

Az az eljárás, amellyel Ady az ős Kaján alakját megalkotta, első megközelítésben egy ivócimborá fantomizálása volt. Lélektanilag úgy gondolható el, mint a társaságában lévő valamelyik személynek a részegség hatása alatt történő felnövesztése, eltorzítása, démoni vonásokkal történő felruházása. „Mellettem ült sokáig egy ember, aki maga az Ártás és Téboly volt [...] s negyvenéves korában inni kezdett [...] az én poharam szomszédjáért nyúlt” – olvassuk például *A magyar Pimodán* sokat idézett utalását,⁷ s a szakirodalom ezt az ördögi alakot Szűts Dezsővel azonosította.⁸ De jól tudjuk, hogy messze nem ez a nagyváradi ismerős volt az egyetlen ivócimborá, akire a megformált figura mélyén rábukkanhatunk.

A versben szereplő képzeletbeli lény azonban azon a ponton kezd érdekessé válni számunkra, ahol ezen a személyes tapasztalaton túli vonásai kerülnek szóba. A 19. század második felének irodalma bőségben kínálta a példákat, ha Ady azt akarta leírni, hogyan vonja be a környező valóságból érkező impulzusokat az alkohol vagy a kábítószerek hatása alatt álló, vízióit szeszélyesen, de öntörvényűen szövögető szubjektum, miféle metamorfózison megy át a hallucináció folyamán egy, a képzelődő alany környezetében talán valóban létező emberi egyed. Az az analógia, amelyet említék, viszonylag kevésbé ismert, Théophile Gautier *Le Club des Hachichins* (*A hasisevők klubja*) című

azonban nem vállalkozunk, fejtegetéseink a versnek címet adó hős személyazonosságának megállapítására korlátozódnak.

⁴ „Ady »Öskajánjának« föléledését, formába állását mi okoztuk: az én tivornyas megérkezésem Párizsba, a Maximbéli magyar rikoltás, Bölöny György szilágysági bora”. RÉVÉSZ Béla, *Ady trilógiája*, Bp., 1935, 90–91.

⁵ FOLDESSY Gyula, *Két Ady-vers*, Nyugat, 1921, I, 723.

⁶ KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, Bp., Helikon, 1989, 173.

⁷ ADY Endre, *A magyar Pimodán* = A. E. *Publicisztikai írásai*, III, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 45.

⁸ KIRÁLY István, *Ady Endre*, I, Bp., Magvető, 1970, 582–584.

munkájából való. Nagyon jól mutatja, hogyan kényszeríti rá magát a hasis hatása alatt álló személyre magyarázat nélkül, de ellentmondást nem tűrően egy, hallucinációban látott képzeletbeli lény:

„Egy titokzatos személy jelent meg hirtelen előttem. Honnan jött? Nem tudom; látása mégsem okozott bennem semmiféle ijedelmet: madárcsőrre görbült orra, zöld szeme volt, amelyet három barna kör vett körül, s amelyet gyakran törölgetett egy hatalmas zsebken-dővel; magas, fehér, kikeményített nyakravaló – csokrába vizitkártya volt tűzve, ezen jól olvasható szavakkal: *Daucus-Carota, arany fazékból* – szorongatta vékony nyakát, s kibuggyantotta arcbőrét vöröses redőkben; fekete öltözet, négyszögletes ruhaszárnyakkal, amelyből csecsebecsék fürtjei lógtak lefelé, szorította össze kappanmellként domborodó testét. Ami a lábait illeti, be kell vallanom, hogy azok mandragóragyökérből készültek, amely kettéágazott, fekete volt, ráncos, tele csomókkal és dudorokkal, úgy tűnt, mintha frissen lett volna kihúzva, mivel még földdarabkák ragadtak rostjaihoz. Ezek a lábak rendkívül élénken fickándoztak és tekeregtek, és amikor a kis felsőtest, amelyet ezek a lábak tartottak, teljesen szembekerült velem, a különös személy zokogásban tört ki, és teljes erejéből törölgetve a szemét, a legpanaszosabb hangon ezt mondta nekem: »Ma meg kell halni a nevetéstől!« És kövér könnycseppek, mint a borsószem, gördültek lefelé az orrcimpáin. »A nevetéstől... a nevetéstől...« ismételték visszhang gyanánt diszszonáns és orrhangú hangok kórusai.”⁹

Azért engedtem meg magamnak ilyen hosszú idézetet, mert ezzel voltaképpen azt az egész paradigmát jelezni kívántam, amelybe az ő Kaján alakját megalkotó Ady bekapcsolódott. Az ő Kaján éppolyan váratlanul, magyarázat nélkül ül le az italozó lírai én asztalához, „mellém ült le”, mint ahogy *Daucus-Carota* belépett Gautier narrátorának víziójába. A hallucináció egy adott pontján mindkét hívatlan vendég (Gautier munkájában az V. fejezet az *Un Monsieur qui n'était pas invité* [Egy úr, akit nem hívtak meg] címet viseli) elveszíti az ártalmatlanság látszatát, s kegyetlenül meggyötrik a két műben egyes szám első személyben beszélő szereplőket.

Az analógia indokoltságához, ha pontos filológiai összefüggés nem is állapítható meg a prózai és a verses szöveg között, nem fér kétség. Arról a Club des Hachichins-ről, a hírhedt Hôtel Pimodanról, arról a „magány oázisáról” van szó „Párizs közepén”, amelynek egyik havi összejöveteléről Gautier beszámol, amely „a Szent Lajos sziget egy régi házában volt”, s amelyről Adynak meglehetősen megbízható ismeretei voltak. A magyar *Pimodánban* – a hasisevők párizsi közösségének mintájára – a mesterséges paradicsomok magyar híveinek és áldozatainak szentélyét avatja föl. A híres prózai írásban Ady Baudelaire mellett Gautier nevét sem felejtí el megemlíteni. Egy Balzacra történt utalás: „ő, aki egy dîner-re föl tudott hörpintgetni három üvegnyi médocot, nem kért az ópiumból, nem kellett neki”,¹⁰ pontosan eligazít Ady legfőbb forrására nézve: a magyar költő az Hôtel Pimodant nem annyira közvetlenül Gautier-től, hanem inkább Baudelaire műveiből,

⁹ Théophile GAUTIER, *Le Club des Hachichins*, Paris, Aux Éditions du „Bossu”, 1934, 28–29.

¹⁰ ADY Endre, *A magyar Pimodán* = A. E. *Publicisztikai írásai*, III, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1977, 33.

elsősorban a *Paradis artificiels*-ből ismerte. „Dawamesket kínáltak neki – olvassuk itt Balzacról –, megvizsgálta, megszagolta és visszaadta, anélkül, hogy hozzányúlt volna.”¹¹

Baudelaire írásaiban, mint az ehhez a paradigmához tartozó szövegek nagy részében, a narkotikumokhoz nyúló ember mellett mindig megjelennek mások vagy talán még inkább csak egyvalaki, aki a tiltott gyönyörök élvezetére csábítja az ént, vagy aki társául szegődven, megerősíti őt ebbeli szándékában. A francia költő egyik történetében egy iszákos kötéllel vonszolja el a félúton már összecsuclott, járásképtelen társát a csapszékbe, mert nem akarja egyedül élvezni az alkohol örömeit.¹² Még jellegzetesebbek azok az esetek, amelyekben a káros szenvedély mintegy második, parazita lényeként, hasonmás-ként válik le az alkoholistáról, s fejtí ki ártalmas befolyását. A magyar *Pimodán*ban Ady erre egy általa lefordított Baudelaire-verset hoz föl példaként: „Ez a Démon nincs is, mink magunk vagyunk, de mégis van, s ez a Démon »Képzelt okot ad, száz hazug ment-seget / S kapatja ajkam gonosz italokra.«”¹³

Ezt a kettőst, amelynek egy alakváltozatát látjuk megjelenni *Az ős Kaján* című versben, Baudelaire segítségével értelmezhetjük tovább. Azokra a prózai vagy verses szövegrészekre gondolok, amelyekben a francia költő megszemélyesítette a bort: „nem lennék meglepve, ha valamilyen panteisztikus eszmétől vezérelve egyes értelmes elmék bizonyos személyiséget tulajdonítanak neki. A bor és az ember rám úgy hat, mint két baráti küzdőtárs, akik szakadatlanul harcolnak egymással, és szakadatlanul kibékülnek. A legyőzött mindig átöleli a győztest. [...] A bor [...] mélységesen emberi, annyira az, hogy szinte cselekvő embernek merném nevezni.”¹⁴ Az idézet annyira frappáns, hogy szinte hajlandóak lennének abbahagyni a nyomozást, s beérnének azzal a következtetéssel, hogy ezek szerint Ady verse nem más, mint a bor és az ember párviadalának allegorikus képe. Ez az allegorikus elem kétségkívül jelen van a költeményben, de az ős Kaján alakja nem egyszerűsíthető le a bor megszemélyesítőjévé.

A versbeli két viaskodó fél közötti erőviszony figyelemre méltóan egyenlőtlen. Ilyen egyenlőtlenségek a szorosan vett emberi dimenzióban is kialakulhatnak olyan társak között, akik abban versengenek, ki tudja a másikat asztal alá inni, ki bírja jobban az alkoholt. A magyar irodalmi hagyományból sok példát hozhatnánk az ilyenfajta virtuskodásra.¹⁵ Célszerűbb azonban, ha itt egy közismert, világirodalmi utalással élek: Platón *Lakomájára*, s abban Szókratész és Alkibiadész kettősére emlékeztetek. Szókratész nem kevesebb italt fogyaszt el a lakoma éjjelén, mint tanítványai, de míg az aranyifjak el-

¹¹ Charles BAUDELAIRE, *A mesterséges mennyországok*, ford. HÁRS Ernő, Bp., Gondolat, 1990, 56.

¹² *Uo.*, 172–173.

¹³ ADY Endre, *A magyar Pimodán = A. E. Publicisztikai írásai*, III, Bp., Szépirodalmi, 1977, 373. – „sous de spécieux prétextes de cafard, / Accoutume ma lèvre à des philtres infâmes.” Az idézet Ady *Három Baudelaire-sonett* című fordításából való. Eredetije Baudelaire *La Destruction* című sonettje.

¹⁴ Charles BAUDELAIRE, *A mesterséges mennyországok*, i. m., 177–178.

¹⁵ SCHÖPFLIN Aladár utal erre a magyar hagyományra: „Egy misztikus, csak sejtett, vagy talán csak álmodott alak itatja a költőt: nagy magyar ivások képzeteti rajzanak fel, mikor a cimborák borral vivják a hajnalig tartó nagy csatát, aki közülük a vezér, az kényszeríti tovább inni a lerogyásig a többit, fülükbe nótázva, a pohár egyre bujdosik a borral áztatott asztalon. Vidéki magyar emberek ismerős képe ez, amint meglebben, az arcába csap az embernek a borszag.” Ady Endre, Bp., Nyugat-kiadás, 1935, 119.

ázottan terülnek el, ő józan fejvel távozik.¹⁶ Mivel azonban a versbeli ős Kajánról azt olvassuk, hogy „Bíbor palástban jött *Keletről*”, a mérkőző felek közötti erőviszonyok egyenlőtlenségének inkább földrajzi tipologizálására érdemes odafigyelnünk.

Thomas de Quincey Baudelaire által franciára fordított, s Ady által nyilván ebben a változatban olvasott híres könyvében, az *Un mangeur d'opiumban* (*Egy angol ópiumevő vallomásai*) van egy jelenet, amelyben vidéken, „Anglia hegyei közt”, a vallomás írójának házában váratlanul megjelenik egy maláj. Ennek a turbános, sárga bugyogós, vágott szemű, sárga bőrű, egzotikus vendégnek, „hogy e magányos élet feltehető sivárságában némi vigaszt nyújtson, szerzőnk, arra gondolva, hogy ama tájak emberének ismernie kell az ópiumot, távozása előtt jókora darabot adott [...] a becses anyagból ajándékba.” A házigazda megdöbben, amikor látja, hogy „a maláj arckifejezéséből arra lehetett következtetni, hogy ismeri az ópiumot, és egy akkora adagot nyelt le belőle, amely több embert megölhetett volna.” A szerző ezután hozzáteszi: „Való igaz, hogy a jótékony lelkű házigazdának volt miért nyugtalankodnia; ám a környékről nem jött híre, hogy bármiféle maláj holttestet találtak volna az országúton; a különös utazó tehát kellőképpen ismerte a mérget, és a jótékonyágnak meglett a kívánt eredménye”,¹⁷ hiszen, mint Ady ős Kajánja, ha nem is bíbor palástban, de turbánban és bugyogóban, Keletről jött. A versbeli lény tehát a narkotikumok élvezésére az elsatnyult európaiaknál sokkal rátermettebb keleti embertípussal is rokonságban áll.

Szándékosan mellérendeltem, lazán soroltam föl mindazokat az értelmezési irányokat, amelyekből az ős Kaján megközelíthető. Nem zártam ki valóságos modellt, egy tényleges ivócimbora létét. Feltételeztem, hogy a költő saját vagy mások tényleges narkotikus tapasztalatáról tudósít, amelynek során valóságos alakok a hallucináció eredményeként fantomizálódnak. Aztán az alakteremtés másfajta mozgatórugóira is felhívtam a figyelmet: arra, hogy a megmámorosodás leírása során a hősök gyakorta ténylegesen vagy imagináriusan megkettőződnek, s arra, hogy ennek a kettősségnek az ember és az alkohol párharcát ábrázolva allegorikus értelmezést adhat a költő. Ez a párviadal a felek erőviszonyainak nyomasztó egyenlőtlenségén alapul, s ez az egyenlőtlenség tipologikus (ese-tünkben „keleti–nyugati”) színezetet kaphat.

Ezen a ponton már nem halasztható tovább az ős Kaján alakját illető legfontosabb kérdés föltevése, amely élesen megosztotta a vers értelmezőit. Vajon a züllés, a rosszra csábítás, az ember erkölcsi megrontásának képviselője ő, mint ahogy Jászai Mari gondolta, aki az antialkoholisták egyesületében szavalta el a költeményt?¹⁸ Avagy fordítva,

¹⁶ „– Szókratész nál, uraim, semmire sem megyek ezzel a furfanggal: megiszik annyit, amennyit parancsolnak neki, s egy csöppet sem lesz részegebb tőle” – mondja Alkibiadész, s a lakoma végén csakugyan: „Szókratész pedig, miután így elaltatta őket, felkelt és eltávozott [...] A Lükeionba ment, megmosakodott, a napot úgy töltötte, mint máskor, s miután eltöltötte, estefelé hazament, hogy nyugovóra térjen.” PLATÓN, *Lakoma*, ford. TELEGDI Zsigmond = P. *Összes művei*, I, Bp., Európa, 1984, 1003, 1017.

¹⁷ Thomas de Quincey *Un mangeur d'opium* című művében első személyben elmeséli a történetet, amit itt BAUDELAIRE harmadik személyű újramondása nyomán közlünk: *A mesterséges mennyországok*, i. m., 101–102.

¹⁸ Maga SCHÖPFLIN Aladár is osztja ezt a nézetet: „Démon ő, minden romlásnak démona, lázálomban foganat alak, a bíborba öltöztetett Rossz, az emberi léleknek az a visszája, amely miatt vergődik, elbukik, lehull az asztal alá, az élet poklába. Keletről jön, mint minden démon, de itt különös hangsúlyozása van annak, hogy

az Életerőt, a Mámort személyesíti meg, mint az ember vitális értékeinek foglalata?¹⁹ A kérdés kimerítő megtárgyalása túllépné e tanulmány kereteit. Csak abban a mértékben foglalkozom vele, amely a versbeli figura személyazonosságának megállapításához elengedhetetlenül szükséges.

Baudelaire, Gautier vagy de Quincey egyaránt ambivalens módon viszonyulnak az alkohol vagy a kábítószer segítségével előidézett mámorhoz. Mindhárman hangsúlyozzák a hasis vagy az ópium akaratot elernyesztő, antiszociális magatartásra szoktató, a minden egészséges társadalmi élet alapjául szolgáló tevékeny életmód ártalmára kifejtett hatását. Azaz mindhárman elmarasztalják azt az embert, akár önnönmagukat is, aki függő viszonyba került a kábítószerekkel. Ugyanakkor élménybeszámolóikban csillogó színekkel, tagadhatatlan kedvteléssel festik le a hasis vagy az ópium által megszerzett különleges élményeiket, arra csábítva erre hajlamos olvasóikat, hogy ők is próbálják ki az örömszerzésnek ezt a módját. Baudelaire esete annyiban összetettebb, hogy ő összehasonlítja a bor fogyasztásának szerinte sokkalta jótékonyabb következményeit a kábítószer-élvezés elernyesztő hatásával. Hozzá kell tennünk, hogy a bor erényei is viszonylagosak nála, a hasisevéssel vannak szembeállítva.

Adyról lehet tudni, hogy kipróbálta a kábítószerket, bizonyos versein a kutatók kimutatták az effajta narkotikumok hatását, de csak kivételes alkalommal élt velük. Az ő átka az alkohol volt. *Az ős Kaján* elsősorban az alkoholemóro verse. *A magyar Pimodánt* is „alkohol-hotelnak” nevezi. Bizonyos azonban, hogy a mámoros állapot jelzése során messzemenően támaszkodik azokra az olvasmányokra, amelyek a kábítószer-élvezet intenzívebb és tartósabb örömeiről tájékoztatták őt. Ady, francia forrásaival ellentétben, előnyösen különbözteti meg a hasist és az ópiumot, mint a megmámorosodás finomabb és autentikusabb, előkelőbb nemzetekhez illőbb módozatait az örömszerzés barbárbabb, rudimentálisabb, magyar módjától, az alkoholfogyasztástól. *A magyar Pimodán* mámortana tehát nem kevésbé ambivalens értékszerkezetű, mint – mondjuk – Baudelaire viszonya a kábítószerekhez. Elég, ha arra utalok, hogy a bornak nemcsak ártalmait veszi számba, hanem – egyebek között – a költői zsenialitást is az idegek megmérgezettségével hozza összefüggésbe.

A tárgyalt versben ugyanezt az ambivalenciát figyelhetjük meg. A kábítószer-élvezés leírásai a mámor különböző stádiumait veszik sorra, s Ady is ezt teszi említett cikkében az alkohol vonatkozásában. *Az ős Kaján* beszélő énjét az elázottság állapotában látjuk,

Keletről: magyar démon ez. Az ember viaskodik vele a szabadulásért, de hasztalan, a démon az erősebb, ő az úr, »apám, császárom, istenem«. [...] *Az ős Kaján* mithikus köd-alakjába van kivetítve mindaz, ami Adyban rontás volt, azok a szörnyű romboló erők, amelyek lelke mélyében láncra verve, de hatalmukat mindig éreztetve rejtőztek. Énjének árnyéka ez, ami a Bűn felé sodorja. Amit verseiben külön-külön elmondott, azt rövid, jelzés-szerű mondatokban itt mintegy költői *curriculum vitae*-ben, egész valójával való leszámolásban mondja el – teljesen feltárja magát néhány strófában.” *Ady Endre*, Bp., Nyugat-kiadás, 1935, 119–120.

¹⁹ A kortárs értelmezők közül ehhez a felfogáshoz legközelebb talán HATVANY Lajos jutott: „A Pimodán mámor-elmélete, a nemzeti és emberi elmélet bakkhikus tanítása legteljesebb jelképes formát az *ős Kaján* figurájában kap.” De Hatvany mégis visszazökken az alkoholemóro romboló hatásáról szóló változatba: „az örökletes, ázsiai magyar átokról, hajdan való borisszák törzsökös megrontó hagyatékáról” szól ő maga is. *Ady világa*, II. Bp., 1959, 223, 224.

amikor már megcsömörlött az alkoholtól, rosszsullét környékezi, amikor fölébred benne az italozó életmód miatti önvád, amikor szabadulni szeretne az alkohol nyügeitől. Ivó-cimborája és vetélytársa, az ő Kaján ellenben kezdetől végig azon a szinten áll, amelyről Baudelaire azt írta, hogy „az ember, személyiségét végsőkig felfokozva, úgyszólván valami istenség-félet hoz létre önmagában.”²⁰ A beszélő énnel szembeállított versbeli lény azonosítását épp ennek az „istenség-féle” szónak az értelmezésével végezhetjük el.²¹

A vers alapképletétől szolgáló alakkettőzés úgy is konkretizálható, ahogy eddig tettük, azaz hogy egy kocsmai jelenet zajlik: két részeges abban vetélkedik, ki bírja jobban a bort. Ez azonban nem zárja ki, hogy egy másik szinten szinte szakrális cselekményről, ember és isten mindig drámai találkozásáról, az alacsonyabb létszférához tartozó személy számára súlyos kockázatokkal járó érintkezéséről van szó. A versbeli én, aki „rossz zsakettben bóbiskál”, akarva-akaratlan egy isteni lényvel méri össze erejét. Ezt az istenséget első látásra nem nehéz megneveznünk. A lírai ént a hatalmas és félelmetes görög istennel, a fényes arcú Apollóval hozta össze a sorsa: „Korhely Apolló, gúnyos arcú”; „zene-szerszámmal”. Az isten nem részegedik le, az alkohol nem árt meg neki. Olyan valaki ő, aki sokat iszik, a költő által szándékosan alkalmazott profán kifejezéssel: „korhely”.²²

Apollóval versenyre kelni alacsonyabb rangú lényeknek nem tanácsos, s ezt Ady nagyon jól tudta. *Vén Faun üzenete* című versében világos utalás történik Apollón és Marszúasz költői versenyére, amely, mint tudjuk, a szatír megnyúzásával végződött: „Bús maskarája a világnak, / Apollon, a faun-mezű / Üzenek néked, Léda” – fordul a költő szerelméhez egy költői levélben.²³ Önmagának szatírlarcban történő bemutatása több költeményében felbukkan: „Meggzépül szatír arcom”; „Nagy, szomorú szatír-fejem”.

Nem kell ahhoz nagyon jól ismerni a mitológiát, hogy az „istenség-félet” a konkrét megnevezés dacára se azonosítsuk a delphoi istenséggel. Tudvalévő, hogy Apolló nem iszik bort, legföljebb nektárt, korhelynek, „duhaj legény”-nek végképp nem mondható. Olyan ábrázolásáról sem tudunk, amelyre rámondható lenne, hogy „gúnyos arcú”. Jellegzetes arckifejezése sokkal inkább a fenséges körében helyezhető el, mintha szent haragot vagy legalább szigor tükroznene: Nap-arca van. S ahhoz sem kell jól ismernünk a görög mitológiát, hogy ennek az istenségfélelnek a vonásaiban és gesztusaiban sokkal inkább

²⁰ Charles BAUDELAIRE, *A mesterséges mennyországok*, i. m., 178.

²¹ Már Thomas DE QUINCEYNél is természetfeletti szférába emelkedik az a patikus, aki először adott az fró kezébe ópiumot: „Mégis, számos emberi tulajdonsága ellenére, úgy él ma emlékezetemben, mint valami üdvöztető látomás egy nem evilági patikusról, aki különleges megbízatással, az én kedvemért szállt le a földre [...] úgy vélem, földöntúli erők ragadták el, s elillant valahova, a szellemek birodalmába.” (*Egy angol ópium-evő vallomásai*, ford. TANDORI Dezső, Bp., Európa, 1983, 83.)

²² FÖLDESSY Gyula mitikus alakot lát az ő Kajánban: „épolyan megszemélyesítés, olyanyszerű ősi-élet-érzés-ihlette költői alkotás, mint a görög mitológia számos más terméke: a prometheuszi, tantaluszi, ikaruszi mítosz vagy akár a Polykrates-monda: az emberi boldogságot nem tűrő irigy és kaján istenek leselkedő rosszindulatának jelképei.” A helyes intuíció nyomán azonban Földessy valamiféle magyar bűnbeesés-mítoszról vél felfedezni a versben. Majd visszatér a görög mitológiai összefüggéshez: „mert a Kelet a kultúra, tehát a vallás s így a költészet hazája is, az ő Kaján ezért: Apolló.” *Ady minden titkai*, Bp., Athenacum, 1949, 59.

²³ SZIGETI Lajos Sándor tanulságosan elemzi néhány példán a Marszúasz és Apolló közötti versenyt *Marsyas és Apollon (Konformáló mitológia)* című tanulmányában (= Sz. L. S., *Modern hagyomány*, Bp., Lord, 1995, 133–147). Ady verseinek ide vonatkozó részleteit a tanulmány nem vizsgálja.

egy másik görög istent, ha úgy tetszik, Apolló nagy ellenfelét: Dionüszoszt, a bor és a mámor istenét fedezzük föl.²⁴

A mitológiai személy voltaképpen nevét, „az ős Kaján”-t csakis dionüszoszi aspektusból kiindulva érthetjük meg. A cím francia fordítása²⁵ és az alaknak a fordításban szereplő neve itt is önkényesen és tévesen értelmezi az eredeti, egyébként idegen nyelven valóban igen nehezen visszaadható nevet. Az „ős” elem talán az „ancestral”-lal lenne megközelíthető, hiszen „egy céda ősöm” már „Ó-Babylon”-ban „Ott járhatott”, s a lírai én „Apám”-nak nevezi őt a vers egyik helyén. Voltaképpen a mámor archetípusáról van itt szó. Sokkal nehezebb a „kaján” szó lefordítása. Ez a terminus a magyarban szabályosan használva jelző (vagy „kajánul” változatban határozó), méghozzá a mosoly vagy a nevetés szó mellett szokott állni, mint a „rire malicieux, rire sardonique” francia kifejezésekben. A költő ebből a kapcsolatból vonta el, főnevesítve azt. (Mintha azt mondanánk: „le sardonique, le malicieux”.) A gúnynak, a fölénynek a szatír- vagy Dionüszosz-ábrázolásokon látható mosolyára ismerünk itt rá, ahogyan a versben is megfogalmazódik: „gúnyos arcú”. Ebből a szempontból (de csak ebből a szempontból!) az egyik német fordítás címe: *Ursatyr*, találóbbrak mondható a franciáénál.

Idéztem Ady önstilizációit, amelyekben „szatír arcom”-ról, „nagy, szomorú szatír-fejem”-ről beszél. Ezek világosan mutatják, hogy a dionüszoszi oldal egyáltalán nem áll távol a költőtől, következésképp nemcsak a versbeli én, hanem a vele szembenálló ős Kaján is személyiségének egy-egy oldalát képviseli. Nemcsak a csömörrel, hanem a mámmorral is azonosítja önmagát. A költeményben tehát nem a bor és az ember küzdelmének, hanem ugyanazon ember önmagával folytatott viadalának vagyunk tanúi, vagy ugyanazon emberben lakozó kétféle elv birkózását látjuk.²⁶ Egyik kevésbé ismert, háború alatt írott versében, mint a címe is mutatja: *Szent Liber atyám*, valahai mámort adó atyjához, talán éppen az ős Kaján dionüszoszi arcához fohászodik a költő: „Liber atyám, borodból / Adj szívemnek bátorítót.”²⁷ Itt még azt sem kell eldöntenünk, hogy a figurát a lírai hősből lakozó hatalomként (tehát pszichologizálva), önkettőzés eredményeként vagy pedig magát a hősről ráerőszakoló alakként lehetséges-e elkönyvelni.

²⁴ Ezt az azonosítást leghangsúlyosabban HATVANY Lajos képviseli: „Ős Kaján a magyar Bakkhosz”. *Ady világa*, II. Bp., Szépirodalmi, 1959, 223.

²⁵ A tanulmány eredetileg francia nyelvű kollokviumi hozzászólásnak készült. Az utalást nem hagytuk el, mert a név francia és német fordításának összehasonlítása a magyar eredetivel valamilyen mértékben hozzájárul a mitikus személy kilétének kiderítéséhez.

²⁶ Ezt az összefüggést világosan felismeri HATVANY Lajos: „A boros kedvű, zeneszerszámos, dalos, fülbe nótázó, duhaj legényben, a korbély Apollóban, a gúnyos arcúban – ő, én rád ismerek, poétám, a te dúlt vonásaid rángának ez ideges képben élém! Ady képre teremtett képe van Ady ős Kajánnak. [...] És mint a prágai diák meséjében, az amotti földöntúli alakkal szemben, imetti földi hasonmása, úgy ülnek egymással szemben Ady ős Kaján és Ady Andre szegény, korbély, magyar poéta.” *Ady világa*, II. Bp., Szépirodalmi, 1959, 224–225. – KIRÁLY István Hatvany kezdeményezéséhez kapcsolódik: „Ugyanonnan jött az itató és a leitatott: mindkettő a költő maga volt; a harc nem kint a valóságban: a tudat mélyén folyt. A kettős én skizofrén motívumára épült a költemény.” *Ady Andre*, I. Bp., Magvető, 1970, 548.

²⁷ „Démétért a római Cereszel, Dionysost Liberral azonosították” – írja TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre a rómaiakról *Mitológiájának* (Bp., Gondolat, 1963) *A görög istenek Rómában és a római mitológia* című fejezetében (268).

Ha Apolló elbánik az olyan öntelt lényekkel, mint Marszüasz, akik meggondolatlanul versenyre hívják ki, Dionüszosz ellenkezőleg, azokon áll kegyetlen bosszút, akik nem adják át magukat neki, akik nem vállalják az extázist. Az én, aki „rossz zsaketben bóbiskál”, tehát ugyancsak szorult helyzetbe került. Ha kiáll viadalra az ő Kajánnal, Apollót ingerli föl, ha feladja a küzdelmet, Dionüszosz ellen vétkezik. Innen érthető a vers kompozíciója: az a körülmény, hogy a lírai én seregnyi érvet sorakoztat föl azért, hogy a mitológiai ellenfél békén bocsássa el őt, hogy az istennel való találkozás ne váljon számára végzetessé. A költemény jelentős részét a mámort megalélő, a csömör állapotába került én magyarázkodása, mentegetőzése tölti ki.

Az ő Kaján mindenesetre eklektikus alak, s nem is akármilyen ötvöződés eredménye: a költő összeférhetetlen elveket forraszt össze egyetlen paradox istenséggé. Ha Ady a mámort és semmi mást nem kívánt volna megszemélyesíteni az ő Kaján alakjában, elkerülhette volna az ellentmondást, beérhette volna a mítoszi szereplő dionüszoszi aspektusával. Minthogy azonban ehhez hozzáfűzte mitológiai ellenpólusát, kétségkívül többet és mást is el akart mondani a versben, mint a mámor apológiáját vagy kritikáját.

Amikor megkérdezték tőle a barátai, ki az ő Kaján, akkor egyik alkalommal azt válaszolta: „az Élet vagy ha úgy tetszik: a Költészet”.²⁸ A kortársak úgy érezték, hogy a költő kitért a válasz elől, s a tanácstalanságból megszabadulni akaró kérdésre újabb talánnyal válaszolt. Pedig valójában rámutatott a megoldás módjára. Az egyszerűség kedvéért induljunk ki abból, hogy az ő Kaján bizonyos értelemben a költészet mitikus megszemélyesítése. Hogy a költészet nagy hangsúllyal szerepel a versben, nem nehéz fölismerni. Az ő Kaján „a rímek ősi hajnalán” érkezik, „zeneszerszámmal, dalosan”, „fülembé nótáz”, s a helyszín is „szent korcsma”. A beszélő panaszáradatát egy pillanatra megszakítva költői teljesítményével dicsekszik el: „Volna talán egy-két nótám is, / Egy-két buja, új nagy dalom”, végül a győztes istenséget „pogány dalok” viszik új viadalok felé. A mámor, a felfokozott érzéki öröm és a művészi alkotás tehát (legalább részben) fedik egymást a versben.

Ez a fajta művészetfelfogás azzal a koncepcióval rokonítható, amelyet Friedrich Nietzsche *A tragédia eredete* című művében fejtett ki, s amelyet később bizonyos pontokon jelentősen továbbfejlesztett. Nietzsche recepciójára Ady művészetében nem érdemes itt sok szót vesztegetni, mivel ezt a kutatás kellőképpen dokumentálta.²⁹ Szűkebb témánk szempontjából elég annyit megjegyeznünk, hogy *A magyar Pimodánban* Baudelaire mellett Nietzsche a leggyakrabban hivatkozott külföldi szerző. A tragikus filozófus tanainak taglalására részletesebben azért sem térhetünk ki, mert a narkózis, a mámor, a betegség és az egészség összefüggéseinek tisztázása Nietzsche életművében nem egyszerű feladat.

Az bizonyos, hogy ő maga nem élt narkotikumokkal, s nem tartozott a borivók közé sem: „Az alkoholt nem bírom – írja például az *Ecce homó*ban –, egyetlen pohár bor vagy sör »siralomvölgyé« változtatja életemet... Gyerekefjével úgy vélekedtem, hogy a bor-

²⁸ FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai*, Bp., Athenaeum, 1949, 59.

²⁹ HALÁSZ Előd, *Nietzsche és Ady*, Bp., Ictus, 1995.

ivás, akárcsak a dohányzás, kezdetben csupán ifjonti hiúság, majd rossz szokássá válik. Meglehet, e savanyú ítélet kialakulásában közrejátszott a naumburgi bor is. [...] már egy kis adag erősen hígított alkohol is tökéletesen elkedvetlenít, erős adagtól pedig úgyszólván tengerésznek érzem magam [...] Később, életem deléhez közeledvén, egyre szigorúbban megtartóztattam magam mindennemű »spiritus«-párlattól [...] In vino veritas: úgy tűnik, az »igazság« fogalmát illetően e téren is magamra maradok a világgal szemben”.³⁰

Dionüszosz-kultuszával ennek az absztinens életmódnak ellenére sem fért volna össze a mámor elutasítása. Baudelaire-rel szemben azonban a (dionüszoszi) mámor az ő felfogása szerint nem a betegség jele, hanem az egészség túlzása: „belepillantunk a *dionysosi* állapotba, melynek még jobban közelébe léphetünk a *mámor* analógiájának segítségével. Vagy a narkotikus ital hatásától, melyet a primitív emberek és népek mind himnuszokban zengenek meg, vagy a tavasz hatalmas, az egész természetet kéjesen átható közeledtétől támadnak életre azok a dionysosi gerjedelmek, melyek fokozásával az ember szubjektívizmusa a teljes önfeladásba olvad át.”³¹

A mámorhoz ez az értékelése tökéletesen egybeesik az ő Kajának a költeményben megidézett magatartásával, míg a narkózis mint betegség és gyöngeség a versbeli ént jellemzi. Ezzel elhárult az akadály annak, hogy *Az ős Kaján* című költeményt Ady Nietzsche-től ihletett ars poeticájaként értelmezzük. Nietzsche a következőképp jellemzi a lírikus tevékenységét: „Dionysosi művész létrejötté elsősorban teljesen eggyé válik az Ős-Eggyel, fájalmával és ellenmondásával és az Ős-Egy képmását teremti a zenében, [...] a zene azonban az apolloi álom hatásától újra megjelenik előtte, mintegy *szimbolikus álomképben*. [...] nem az ő szenvedélye tombol előttünk orgiás mámorban: Dionysost s a maenádokat látjuk, [...] s most Apollo lép hozzá és megérinti a babérággal. Az alvóknak dionysosi-zenei elbűvöltsége erre szikrázó képekben sziporkázik széjjel, lyrai költeményekben, melyeket legmagasabb kifejlődésükben tragédiának és drámai dithyrambusnak nevezünk.”³²

Ady költészete a századelő magyar lírájában tragikus tónusával tűnik ki, *Az ős Kaján* című versében pedig, feltételezem, a Nietzsche szerinti legmagasabbrendű költészet: az apolloi és a dionüszoszi elvet szintetizáló ditirambikus líra megalkotására tett kísérletet. Egy olyan mítikus alakot vizionál, akiben maradéktalanul testet ölt a művészet elve, Apolló és Dionüszosz kibékülése: „az apolloi és dionysosi szellemnek bonyolult viszonyát a tragédiában igazában a két istenség testvéries szövetségével kell jelképezni: Dionysos az Apolló nyelven beszél, Apolló azonban végül a Dionysosén: amivel a tragédia és a művészet elérte legmagasabb célját.”³³ Ezt a testvéries szövetséget Ady még szorosabbá teszi: egyetlen, két aspektusú mitológiai alakká egyesíti: ő a korhely Apolló, az ős Kaján.

³⁰ Friedrich NIETZSCHE, *Ecce homo*, Bp., Göncöl Kiadó, é. n., 40–41.

³¹ Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia eredete vagy görögség és pessimizmus*, ford., bev. FÜLEP Lajos, Bp., Franklin-társulat, 1910, 154 (Filozófiai Írók Tára).

³² *Uo.*, 166–167.

³³ *Uo.*, 244.

Aki a vers elemzésére vállalkozik, annak érdemes alapos elemzésnek alávetni a lírai én és az ambivalens isteni figura közötti viszonyt. A hős tisztelettel, alázattal, félelemmel fordul társához. Egyetérthetünk az én viselkedésével: a mitikus figurában csakugyan van tiszteletet parancsoló erő és van démonikus, rontó hatása is. A vele való érintkezés a legnagyobb elővigyázatosságot igényli. Az ő Kajának a „rossz zsaketben bóbiskáló” lumphoz való viszonya hasonlóképpen ambivalens: gúnyosan, kihívóan, de egyúttal lekezelő s egyben patriarchális jóindulattal, könyörületesen bánik a legyőzöttel: „vállamra üt, nagyot nevet”.

Mivel tanulmányomnak nem tárgya a nietzschei ihlet részletes feltárása a versben, befejezésül csak utalok arra, hogy Ady rekonstruálja a német filozófus pogány görög–keresztény oppozícióját is. A lírai ént teljes elernyedtségben, „feszülettel, tört pohárral, / Hült testtel, dermedt-vidoran” hagyja magára az ő Kaján Antikrisztus-szerű alakjában megtestesített pogány életerő. A címadó figura tehát a mitológiai hagyomány szabad továbbfejlesztésével, az élettapasztalatok, a hasonmás-probléma, az allegorizáló tendenciák közbeiktatása révén jött létre. Összetevőiben visszavezethető két nagy görög istenségre, s ehhez – itt nem elemzett – magyar, „turanista” mitológiai elemek is hozzáadódnak. A költő az ő Kajánt önnön személyiségének egyik összetevő hatalmaként idézte föl, amelyben szétválaszthatatlanul együtt van jó és rossz, életerő és romlás, s legfőképp jelen van benne a költői teremtő erő. Tehát ennek a „saját lelkéből felcibált”, igen komplikált, belsőleg ellentmondásos és homályos figurának a neve adja a vers címét.

NÉMETH S. KATALIN

EGY LEGENDA OLDALÁGAI

(Adalékok Zrínyi halálának korabeli visszhangjához)

Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér halálának híre a korabeli információterjedés sebességéhez méltó gyorsasággal bejárta Európát és számtalan formában készítette megnyilvánulásra az írásbeliség művelőit. A tragédiával foglalkozó híradások, majd a gyász és az eseménytörténet különböző mélységű és irányultságú feldolgozásai sem kerülhették el az utókor figyelmét és a szélesebb látókörbe vont összegző vizsgálódásokat. Az egyes közlemények említése helyett itt csupán a Zrínyi-legenda összefoglalására – Bene Sándor és Borián Gellért munkájára¹ –, valamint egy gyászversgyűjtemény értelmezési lehetőségére² utalunk. A *Zrínyi és a vadkan* című kötet utal azokra a német híradásokra és regényesített feldolgozásokra is, amelyek részben a gyors tájékoztatás – ténybeli ismereteket gyakran nélkülöző – igényével, részben a hangulatborzolás tudatos ferdítéseivel tájékoztatták a német nyelven olvasó európai közönséget. A napi újdonságokat közlő *Zeitungen*, *Gazette*-ok, *Journalok* már viszonylagos rendszerességgel vitték a híreket, az összefoglaló gyűjtemények nagyobb távlatból visszatekintve próbálták meg Európa eseménytörténetét felrajzolni.³ A német publicisztika legnagyobb hatókörű gyűjteménye az a fél-évenként megjelenő összefoglalás, amely *Diarium Europaeum* címmel 1658-ban indult és 1665-ben már a 11. kötetéhez ért.⁴ A *diarium* Wilhelm Serlin frankfurti könyvkereskedő kiadásában feltehetően 1665-ben megjelent ezen kötete a szokásostól eltérően hosszabb időszak, az 1663 decembere és 1665 januárja közötti eseményeket beszéli el, egyaránt átvéve a napi újságok és alkalmi nyomtatványok híreit. Zrínyi haláláról a nyomtatvány a következőképpen számol be:

¹ BENE Sándor, BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., 1988 (a továbbiakban: BENE–BORIÁN).

² BENE Sándor, A „*Lacrymae Hungaricae*”: A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek = *Angol életrajz Zrínyi Miklósról, London 1664*, bev., szerk., jegyz. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987, 355–368 (a továbbiakban: BENE 1987).

³ A témáról lásd legutóbb G. ETÉNYI Nóra kéziratos kandidátusi disszertációját és a felsorolt szakirodalmat: *Az 1663–64. évi magyarországi török háború a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt*, Bp., 1998.

⁴ Az általunk használt példány a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek tulajdona, jelzete: 107.12 Hist (11). Címlapja és bibliográfiai leírása: NÉMETH S. Katalin, *Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek katalógusa*, München etc., 1993 (a továbbiakban: NÉMETH), H 382.

Unterdessen brachte eine eigene reitende Post von Tschakathurn die traurige Zeitung von dem unglücklichen Todsfall deß Herrn Grafens Niclas von Serin nach Hof: Denn nachdem selbiger sich den 10/20 dieses, zwo Meilen von Tschakathurn unweit der Muhr auff einer wilden Schwein-Jagt befunden, und derselben unterschiedliche gefället, hätte er auch unter andern das gröste Stück, von 6. Zentner schwer, in etwas verletzt, und demselbigen, als es auß dem Gejägt durchgerissen, in dem dicken Wald und Gesträuche zu Pferd allein nachgesetzt und wäre also seinen Leuten auß dem Gesicht kommen. Als er nun auf die Spur dieses schon geschossenen Thiers gerathe, und solches gefunden, wäre er vom Pferd gestiegen, in Meynung, dem Schwein noch einen guten Fang mit Säbel zugeben; Selbiges aber wäre ergrimmet worden, hätte den Grafen zu Boden geworffen, und ihm drey grosse Wunden in den Leib gerissen, wovon er eine Stund hernach verschieden, wäre jedoch vorherho von seiner Paschen einem, so ein Frantzoß, welcher dem Geschrey nachgeeylet, und das wütende Thier von seinem Herrn getrieben, also jämmerlich zugerichtet gefunden worden.

Andere melden, daß der selige Herr Graf von einem Bären, und nicht wilden Schweine, auff dem Gejäfte umgebracht worden, und zwar dergestalt; Als hochgedachter Herr Graf den Bären durchauß geschossen, daß er gefallen, wäre der Herr Graf vom Pferd gestiegen, in Meynung der Bär wäre todt; Wie er sich aber hinzu genahet, wäre der Bär auff ihn loß gegangen, hätte ihm das Gesicht und den Bauch zerrissen, daß er in einer halben Stund darnach, als er zuvor dreymahl auff seine Brust geschlagen, gestorben. Dem sey nun wie ihm wolle, zubejammern ist, daß dieser tapffere Held, der wie in diesem Eilfften und etlichen vorhergehenden Theilen gnugsam zuersehen) mit williger und ungescheuter Darsetzung seines Leibs und Lebens, der Röm. Keyserl. Majest. und seinem Vatterland so treue und rühmliche Dienste gethan, ja jederzeit, als eine unbewegliche Vormauer gegen die blutdürstige Türcken und andere grausame Feinde gewesen, sein Helden-Blut durch ein wildes Thier so erbärmlich vergiessen müssen, welcher unverhoffte Todsfall denn am Keyserl. Hof und sonsten bey Jedermann grosse Bestürtzung und Mitleiden verursachte, und daß umb so viel mehr, weiln seine daselbst für zehen tausend Gulden Wahren eingekauft, und selbige, nach ihren Gütern zuführen auff ein Schiff gegeben hatte, das Schiff aber zu Grund gangen, und alles verlohren worden. (Philemeri Irenici Elisii *Continuatio X. Diarii Europaei* 1665, 594–597.)

Ami a szövegben feltűnő, az a legendaképzés eddig megismert változataitól való eltérés. A leírás Zrínyi halálának kétféle variációját adja elő, hivatkozva arra, hogy a hír éppen a csáktornyai postai futárral érkezett. A hír információi szerint Zrínyi egyedül indult lovon a hárommázsás sebzett vadkan nyomába, abban a reményben, hogy kardjával egyedül elbánik vele. A feldühödött állat azonban ellene fordult, három nagy sebet ejtett rajta. A Zrínyi kiáltására utánasiető szolga, egy francia, üzte el urától a vadat és találta meg a nyomorultul elintézett grófit. Az elsődleges információként számon tartott szerzőtől – Bethlen Miklós⁵ – diariumunk több helyen eltér. Megegyezik abban, hogy

⁵ BENE-BORIÁN 39–70.

Zrínyi egyedül indult el lovon, senki nem látta, a vaddisznó földre teperte és három sebet ejtett rajta. Az eltérés egy feltehetően hatáseltérő adat, a vadkan súlya (6 zentner, azaz kb. 3 mázsa), továbbá az, hogy ki találta meg Zrínyit. Mivel minden eddig ismert forrás arról tud, hogy a Zrínyit követő kísérők a horvát Póka, az olasz Majláni és a szintén olasz Angelo nevű inas voltak, váratlanul új elem, hogy elbeszélőnk szerint a grófot egy francia találta meg.

A második haláltörténet minden általunk ismert változattól eltér. Eszerint Zrínyit nem is vaddisznó, hanem medve sebesítette halálra. A megsebesített medve ugyanúgy viselkedett, mint a vaddisznó. Itt a legenda másik – egyházas elemmel bővített – ága folytatódik, Zrínyi – miként a család történetírójánál, Forstall Márknál is szerepel – háromszor mellére ütve (tehát feltehetően fohászokodva) halt meg. A szerző kiemeli Zrínyi hűségét hazájához, uralkodójához, valamint a nagy megrendülést és részvétet, amelyet váratlan halála a császári udvarban és mindenütt kiváltott. Információk keveredéséről szól a történet folytatása is: a részvétet csak fokozta, hogy Zrínyi akkor Velencében tartózkodó felesége tízenötezer guldenért bevásárolt, az árut szállító hajó azonban elsüllyedt, és minden elveszett. Az elbeszélés feltehetően Zrínyi Péter Velencében tartózkodó feleségéről szól, a hírek – lehet, hogy szándéktalan – összemosása a hangulat fokozását szolgálta. Természetesen mondhatnánk azt is, hogy a szerző egyszerűen tájékozatlan volt Zrínyi halálát illetően. Esetünkben azonban nem erről van szó. Tartalmaz ugyanis a diarium Zrínyi hősi halálához köthető másféle szövegeket is:

Auff dieses itzbeklagten hochpreißlichen Heldens Tod wurden nachgehends unterschiedliche schriftliche Denckmahle aufgesetzt, wovon, diesem Helden zu unsterblichem Ruhm, diese nachfolgende, so uns der Zeit zu handen kommen, dem Günstigen Leser haben unvorenthalten seyn sollen:

EPIGRAMMA

In Excellentiss. & Illustriss. Comitum SERINI, infeliciter venantem.

Dum venatur apros, ab apro venatur: uterque
Certat, uterque ferit: laesus uterque perit.
Prò fatum Comitum, claro de stemmate Martis
Est Comes, & Mortis cogitur esse Comes.

Chronodistica indicantia Annum,
quo praefatus Excellentissimus Heros cecidit.

Croata ad Hungarum.

heros en patriae serInVs gLorIa nostrae
tantae tanta perIt, qVeM fera Dente neCat.

Hungarus ad Germanum.

Hostilis terror tVrCarVM praeDa fit aprl.

Germanus ad quemcunque venatorem.

tVtIVs ergò gLobIs DIscE ferIre feraM.

EPITAPHIUM.

Conditur hâc cryptâ Comitum de stirpe Serinus.

Ense Serinus erat, mente serenus erat.

Dum sectatur apros, ab apro colliditur: unde,

In venando perit, dum fera dente ferit.

Hostes pereussit Christi: Christi hospes abivit;

Terra tenet corpus, spiritus astra tenet.

Az idézett szöveg szerző megnevezése nélkül közöl három, Zrínyi halála után megjelent verset. A versek újbóli közreadását azért tartjuk szükségesnek, mert segít bizonyos félreértések tisztázásában, ehhez azonban röviden össze kell foglalnunk a szakirodalom feltételezéseit. A versekről először Bleyer Jakab számolt be,⁶ de csupán a velük együtt megjelent német költeményt adta közre, a latin versek ismeretlenek maradtak. Annyit azonban tudni lehetett, hogy a *Naenia Melpomenes Schillingianae* című füzetben a német versek mellett egy latin epigramma, egy epitáfium és egy kronodisztichon található. Kathon Géza, aki – Kropf Lajos híradása után – részletesen ismertette a Londonban megjelent *Lacrymae Hungaricae* című röplapot,⁷ valószínűsítette, hogy az epigramma és az epitáfium azonos a londoni röplap P. Schilling nevével jelzett verseivel. Bene Sándor szövegközlésében kimutatja, hogy az epigramma mindkét disztichonja tartalmazza az 1664-es évre utaló kronosztichont, és megtalálni véli a harmadik verset is.⁸ Egy 1672-ből fennmaradt győri tanácsjegyzőkönyv ugyanis valóban tartalmaz egy Zrínyi-epitáfiumot és egy kronosztichont, amelyek eddig ilyen összeállításban nem jelentek meg.⁹ Bene szerint „ez az *Epitaphium* a londoni gyűjteményben szereplő két vers összevonása: az epigramma első és az epitáfium harmadik disztichonja. [...] feltételezhetjük, hogy az itt szereplő második költemény az a kronosztichon, amelyet Bleyer Jakab említ”.¹⁰ Noha Bene Sándor írásának jegyzetében olvasható, hogy a korrektúra közben kiderült, a Bleyer

⁶ BLEYER Jakab, *Német siralmas énekek Zrínyi Miklós halálára 1664-ből*, IRK, 1900, 45–55.

⁷ KROPF Lajos, *Idegen nyelvű külföldi nyomtatványok*, MKsz, 1899, 284–285; KATHONA Géza, *Zrínyi Miklós halálára Londonban, 1665-ben megjelent gyászversek*, IRK, 1975, 218–225.

⁸ BENE 1987, 364–365.

⁹ Első közlése: FUCHS Rezső, *Zrínyi-sirfelirat egy győri tanácsjegyzőkönyvben*, Győri Szemle, 1937, 182–183.

¹⁰ BENE 1987, 365.

által említett röplap az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában található,¹¹ nem vette észre, hogy a keresett kronosztichon ott van a nyomtatványban, de nincs az eddigi szövegközlésekben. Szövegközlésünkben ez az epigramma és az epitáfium közötti versnek a „Croata ad Hungarum” címmel jelzett két sora, amelyek együttesen adják ki az 1664-es évszámot. Ugyanez a változat olvasható az eltérő címlappal megjelent, Wolfenbüttelben található példányban is,¹² továbbá a címlapon még egy kronosztichon, mely az epigramma kifejezéseiből szerkesztődött: CoMes serInI VenanDo, ab apro LaesVs perIt.

Visszatérve kiinduló szövegünkhöz, a *Diarium Europaeum* szerzőjéhez 1665-ben eljutottak a lényeges adatok Zrínyi halálát illetően, a tényeken kívül azonban, a figyelem felkeltése vagy befolyásolása érdekében a szerencsétlenség közforgalomban lévő hírvariációit is közreadta.

Zrínyi halálának regényesített változatai közül közismert Erasmus Francisci novellagyűjteményének naturalisztikus leírása,¹³ valamint Eberhard Werner Happel hadirománjának Zrínyi Pétert is gyanúba keverő meséje.¹⁴ A szakirodalom elfelejti¹⁵ azonban azt az ironikus leírást, amely Paul Winkler regényében jelent meg:

Ich bin selber dieser Meinung, sagte der Obriste Leutenant, solte es aber gewiß seyn, daß der Niclas Serini von einem natürlichen wilden Schweine seine letztes bekommen? Denn so viel mich erinnere, waren damals gar andere und viele der Meinung, daß ihm ein grosser dergleichen Namen führender abgünstiger *Minister* diesen Fang geben lassen.

Man thut diesem hierinnen so weit unrecht, sagte der Herr Licentiat, daß ich selbst damals bey Hofe gewesen, und es aus einer versicherten teutschen Person Mund habe, die mit auf der Jagd gewesen, und solches mit Augen angesehen, daß es ein rechtes, aufs wenigste so gestaltes wildes Schwein, gewesen, und nur dieses darbey zu beobachten ist, daß ob es gleich schon vorhin angeschossen gewesen, man es hierauf aus der Jagd verlohren, und der Grafe viel Jahre hero im Gebrauch gehabt, daß er des Nachtes aufgestanden, einen guten Säbel nebenst einer Bärenhaupt zu sich genommen, und gantz alleine nach diesem Walde gegangen, von dannen aber des Morgens mit solcher Müdigkeit wieder kommen, als wenn er sich die gantze Nacht mit einem Troup Feinde herumger geschlagen hätte. Wolte nun jemand hieraus schliessen, daß dieser Kändler etwan auch aus einerley Forste, mit der Pommerischen einäugigsten wilden Sau gewesen, und Gott oftmals stumme Sünden mit offener Straffe zücktige, dem wil ich seine Meinung nicht wiederstreiten. (Paul WINKLER, *Der Edelman*, Lüneburg, 1698.)

¹¹ Leírása: HUBAY Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*, Bp., 1948, 662.

¹² NÉMETH, H 1847.

¹³ Erasmus FRANCISCI, *Der Hohe Traur-Saal*, Nürnberg, 1665.

¹⁴ Eberhard Werner HAPPEL, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I–VI, Ulm, 1685–1697. Lásd még BECKER Nándor, *Happel „Hadi románja”*, EPhK, 1890; KÓPECZI Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége”: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976, 308–313.

¹⁵ Megemlíti TURÓCZI-TROSTLER József A „*Magyar Simplicissimus*” s a „*Török kalandor*” forrásai (II. közlemény) c. cikkében, EPhK, 1915, 181.

Paul Winkler (1630–1688), a német barokk reprezentánsa,¹⁶ párbeszéd- anekdotikus formában dolgozza fel a kor nemes ifjainak szóló ismereteket. A kalandos életű sziléziai jurista, aki többek között Pozsonyban és Bécsben is megismerte az udvari életet, egy ironikusan megfogalmazott bekezdésben Zrínyi halálának mendemondáit eleveníti fel. A kérdező alezredez fogalmazza meg azt a – név nélkül, ám egyértelműen – Porciát gyanúsító mondatot, amely szerint Zrínyit nem is valódi vadkan, hanem egy azonos nevet viselő miniszter (porcus = vaddisznó) ölette meg.¹⁷ A válasz – a licenciátus szájából – minden korábbi feltételezést megkérdőjelez: olyannyira kétségbe vonja a merénylet tényét, hogy még Zrínyi halálát is letagadja. A vadászaton jelen lévő hiteles német személyre hivatkozva elmondja: Zrínyinek évek óta szokása volt éjszaka felkelni és teljesen egyedül az erdőbe menni. Ez történt akkor is, amikor a megsebesített vaddisznóról jött a hír. Zrínyi azonban reggel visszatért, annyira fáradtan, mintha egy egész csapat ellenséggel harcolt volna. A többértelmű zárómondat szerint, ha valaki ebből mégis azt a következtetést vonja le, hogy ez a vadkan egy erdőből származik az egycsővű vaddisznólövő fegyverrel, annak a véleményével nem lehet vitatkozni.

Az elbeszélésben számos figyelemre méltó új elem van: a leglényegesebb az, hogy Zrínyinek szokása volt éjjel egyedül kimenni az erdőbe. Ez a motívum megtalálható ugyanis Forstall Márk feljegyzéseiben: „Nem sokkal azelőtt, hogy a vadászaton meghalt, Zrínyi sátorban töltött egy éjszakát, és midőn rövid álomra hunyta szemét – bár éjszakai nyugalmból senki sem zavarta fel övéi közül –, ágyából kikelt, és magányosan járkált a szomszédos ligetben.” Zrínyi fáradt, ám sértetlen visszatérését is a Forstall-szöveg ismerete sugallhatta, Winklernél Zrínyi „mintha egész csapat ellenséggel harcolt volna”, Forstallnál „mintha ezer és ezer harci szekér szédületes rohanással közvetlenül előtte robbogott volna el”.¹⁸ A sugalmazás azonban, miszerint a fegyver ugyanabból az erdőből származik, mint a vaddisznó, ébren tartja a gyanút, a halálesetben lehet fegyvernek is szerepe! Winkler regényében még egy figyelemre méltó mozzanat szól a Zrínyiekről: a Miklós halálát felidéző beszélgetés előtt ugyanis a regény közli Zrínyi Péter levelét a császárhoz.¹⁹ A magyarázkodó folyamodvány a szerző szerint abból a félelemből íródott, hogy Zrínyi Péter „a felkavart vízből a halált fogja ki és ezen a magas helyen egy vágás – nem olyan vad, mint bátyjéé, hanem kifinomult, de annál élesebb – okozhatja végzetét”. A két Zrínyi halála áttételes kapcsolatba hozásának politikai jelentőségével az összees-

¹⁶ Paul Winkler életrajzát lásd *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig, 1898. Bd. 43, 453–455.

¹⁷ „Mások az esetnek egy másik elbeszélését mondják bizonyosabbnak. Ellensége volt [ti. Zrínyinek] Porcia, a császár udvarmestere [...] Ezt neve után nem Porciának, hanem *porcus*nak, azaz disznónak szokták csúfolni. Állítólag ő lett volna az a »disznó«, vagy vadkan, mely megölte: méreggel, vagy más, alattomos módon tette el láb alól.” Kraus Mihályt, a piarista rend krónikását idézi BENE–BORIÁN 74.

¹⁸ Idézi BENE–BORIÁN 95.

¹⁹ A Winkler-regény Zrínyi Péter levelének közreadása miatt – a wolfenbütteli példány leírása (NÉMETH, H 2300) alapján – tételszámot kapott a Szabó Károly *Régi magyar könyvtárának* III. kötetéhez készült pótlások között (RMK III, 7872). Azóta kezünkbe került a kiadvány Frankfurt–Leipzig, 1696–1697 impresszumú kiadásának mikrofiche másolata is, amely a Saur Verlag *Bibliothek der Deutschen Literatur* (München, 1995) editio princeps-kiadásában olvasható az MTA Irodalomtudományi Intézet Könyvtárában.

küvés 1671-es megtorlása utáni irodalom bőségesen foglalkozik,²⁰ az akkortájt Bécsben és Pozsonyban élő Winkler bizonyára nem véletlenül illesztette terjedelmes méretű elbeszélésébe.

A Németországban, szerzője halála után tíz évvel két kiadásban is megjelent 800 oldalas regénynek nem csupán egy bekezdése érinti a magyar történelmet. Az irodalmi feldolgozás, a rendelkezésre álló források és a tények összevetése szórakoztató feladat lenne egy a kort ismerő germanistának, ugyanígy hasznos lenne a szépprózai elbeszélésekben gazdag német barokk irodalom magyar vonatkozású műveinek feldolgozása.

²⁰ BENE-BORIÁN 99 skk.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

PAULUS RITTER SZENT LÁSZLÓ-ÉLETRAJZA*

Tudomásunk szerint a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban őrzik azt az egyetlen példányt, amely megmaradt Paulus Ritter, azaz Pavao Vitezović-Ritter – a mű végén található akrosztichonos versének tanúbizonyosága szerint – 1703-ban írott, ám – mint ezt Georgius Andreas Gladich Ijubljanai kanonok ugyanott közölte, szintén akrosztichonos epigrammájából kiolvasható – csak egy évvel később, 1704-ben kinyomtatott művéből. A nyomdajelzés nélkül megjelent, 49 lapos negyedréti könyvecske címe: *Natales D.(ivo) Ladislavo R.(egi) Slavoniae Apostolo Restituti, Ab Equite Pavlo Ritter, S.(acrae) C.(aesareae) R.(egiae) Maj.(estatis) Consiliario*. A könyv – akárcsak a Ritter-hagyaték többi darabja – Velimir Gaj possessor-bejegyzését viseli a címlapon, az 1873-as évszámmal.¹

A mű gondolatmenetét hűségesen foglalja össze a szerző említett, akrosztichonos verse, amelyet prózai fordításban így adhatunk vissza: „Akrosztichon a szent király, Ladisláv szülőföldjéhez. Ujjongjál, termékeny Horvátország, és akkora tetszésnyilvánítással fogadd nagy fiadat, amekkorára csak képes vagy, ezt a háromszor két évszázad után megtalált valóban gyönyörűséges drágakövet és ékességes királyt, akinek – a királyi vérből születettnek – boldog uralkodás és dicső hírnév adott fényes nevet. Tapsolj, mondom, mivel ez neked nem kisebb dicsőség, mint az, hogy az ősidőkben három dicsőséges vezért küldöttél Sarmatia messze fekvő vidékeire, Cehust, Lehust és Russust, akik annyi országot alapítottak és az ő nevüket nemzetek viselik, oroszok, csehek és lengyelek, mégis, az egyes országokat ők koszorúzták meg koronájukkal. LADISZLÁV, aki a te királyi véredből született, azután ragyogott fel (illetve, ha a „luccessit” sajtóhiba a „successit” helyett, így fordítandó: azután következett), miután bátyja, Jojád (* alatt széljegyzet: más néven Gejza, Cesare Baroniónál) a mennybe költözött – amint az atyja Belus után következett –, már maga is bánként elfoglalva Magyarország zavargásokkal feldúlt királyságát és trónját, kiválóan uralkodott. Ugyancsak e kegyes király volt Szlovénia apostola, érdemeket halmozott fel az Égben és a Földkerekségen. Méltó arra, hogy bennszülött szenteként tiszteld őt, aki honpolgárod, egyúttal mennyei pártfogód, és Magyarország is téged kell, hogy magasztaljon, ó dicső, mivel annyi sok szülőttel gazdagítottad őt, Sarmatiát, Európát és a Mennyet. Most ugyan ádáz barbárság alatt, megnyirbálva nyögdcélsz, míg csak a Mennyei rend jobb időkre nem kelti sorsodat,

* Készült a T 022465. sz. OTKA-pályázat keretében.

¹ Jelzete: Zágráb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R. 2508. Vö. Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historio-grafija do 1918*, Knjiga prva, Zagreb, 1992, 218–219.

mert a Nap alatt – látjuk – semmi sem örök. Így tehát drága szülöttnednek örvendezve, ragyogj, ó Horvátország.”²

Összefoglalva az anyaként megszemélyesített hazát, Horvátországot megszólító költemény gondolatmenetét: tehát a szerző Szent Lászlóról – korábban is a horvátok védőszentjeként tisztelt királyról – azt bizonyítja be, hogy horvát születésű is, s mielőtt elfoglalta volna Magyarországot, horvát báni méltóságot viselt. Dicsősége csak a három horvát testvérehez mérhető. Czehus, Lechus és Russus kivándorlásuk után Észak-Európában a cseh, a lengyel és az orosz királyság megalapítói és névadói lettek. Szent László horvátként való elismerése mintegy a jobb jövőnek, vagyis Horvátország a török kiverése után bekövetkező (területi gyarapodást is hozó) felemelkedésének záloga. (Egyébként a magyarok – akárcsak Sarmatia és Európa – sok uralkodót és szentet köszönhetnek Horvátországnak.)

Hogyan jut Ritter értekezésében ezekhez az enyhén szólva meglepő felfedezésekhez? Az önérzetes szerző, egy Antonius von Gallenfels ciszterci apáthoz intézett rövid ajánlás után azt állítja, hogy Magyarországnak, illetve a Pannoniába jött magyaroknak első királyairól annyira zavaros és hazug híradás maradt, hogy Szent László (Ladiszláv) születését bogozva inkább korrektorra, mint véleményalkotóra van szükség. Ezért hazájának és magának a szentnek is igen kedves dolgot vél cselekedni, mikor jogaiba visszahelyezi. Ennek nyilván a mennyben időző dicső alak is örül, mert még ott sem vetette le hazája minden gondját. Tehát: a szent Dél-Horvátország Goricza nevű városkájában született, az ottani fejedelem véréből, amint ezt a szerző megbízható tanúbizonyságokkal igazolni fogja!³

Ezután Thuróczi János és Antonio Bonfini nyomán – egyiket nyers anyaggyűjtőnek, másikat retorikusabb frónak tartja – előadja, hogy miként vélekednek Szent László származásáról a magyar történetírók. Kételyeit, illetve cáfolatait azzal kezdi, hogy Mihály, Taksony (Toxus) vezér fia nem lehetett Géza (Gejsa) testvére. Hiszen ő már keresztény volt, mikor Gejzot – népiesen Gejzát – megkeresztelte valaki; mivel az erre vonatkozó híradások is mind ellentmondóak. De ugyanez a helyzet a Szent Istvánra vonatkozó kronológiai adatokkal. Teljes az összevisszaság továbbá a Szent Imrére vonatkozó híradásokban is – legyen szó akár haláláról, akár szentté avatásáról. Az András, Béla, Levente hercegek – azaz Mihály unokáinak – száműzetéséről, lengyelországi bujdosásáról és Magyarországra való hazatéréséről szóló híradások is tele vannak képtelenségekkel, hiszen – mondja – Szent István és szentéletű felesége ugyan miért is vakították volna meg az Imre halála után a törvényes öröklést, a trónutódlást biztosító Mihály-fit, Vazult, és miért száműzték volna fiait, hogy idegen – német vagy velencei – trónörököszt keressenek Péter személyében? A külföldi történetírók sem tudnak ezen állítólagos lengyelországi bujdosásról. Közelebről nézve a Szent László rokonságára vonatkozó adatok is mind hibásak. Ami a legfontosabb, nem nővére, Lepa – a nevet Marnavitiustól (Mrnavić-Tomko Jánostól) vette –, Svinimir horvát király özvegye hagyta rá Horvátországot – de ezt később, más helyen fogja bizonyítani. Ugyanígy teljes hamisság uralkodik a Szent

² RITTER, *Natales...* 48–49.

³ *I. m.*, 3–4.

László gyermekeiről, valamint a Kálmánról és Álmosról, továbbá a szent királynak a szentföldi hadjáratra való készülletéről szóló híradásokban. Ennek az egész zűrzavarnak az okát abban látja, hogy a Mátyás-kori humanista történetírók – elsősorban Bonfini és Ransanus – a királynak és a nemzetnek akartak hízelegni, és azt írták, ami a leginkább tetszhetett nekik. Pedig már Tubero igen lesajnálólag írt a magyarok műveletlenségéről és a múltjukra vonatkozó adatok és hagyományok zűrzavarosságáról.⁴

E cáfolatok után Ritter rátér az igazság kifejtésére. Először is: az a bizonyos Mihály nem Taksony fia, hanem illír, illetve horvát; azonos a Diocleai Pap (Presbyter Diocleas) által emlegetett Mihály horvát királlyal, Dobroszláv fiával.⁵ Nyilván Géza idejében jöhetett Magyarországra, hogy a keresztény hitben erősítést adjon Gézának és Istvánnak, hiszen Ransanus megírja, hogy a kereszténység felvételének idején rengeteg külföldi tódult Magyarországra; ha jöhettek a messziségből olaszok és németek, miért ne jöttek volna a szomszédos horvátok?! Fiai rokonságba kerültek Szent István családjával, és az egyenesági örökös halálával így rájuk öröklődött a legitim trónigény. Hozzáteszi, hogy egyébként Gejza is valószínűleg horvát volt, neve igazabban Gejzo vagy Gojzo és a horvát *goj* szóból ered, ami annyit tesz, hogy nevelni (educare). Nyilván a császár horvát „nevelőket” állított a vad és pogány magyarok élére, mint ahogy a *Fuldai Frank Évkönyvek* mondják Nagy Károlyról és a „hunok” – azaz avarok – Cacanús nevű vezérééről; István is azért kaphatta feleségül Henrik császár nővérét, mert egy ilyen horvát „nevelő”, azaz császári helytartói családból származott. Szent István általában nagyon szerette a horvátokat. Már Mrnavić-Tomko megrója a magyarokat, mert szerették az illír-horvát neveket elmagyarosítani: így lett pl. Emericus-Imre a szláv Mirkóból.⁶ (Kísérteties, de hadd idézzük fel Krleža *Zászlók [Zastave]* című regénye a magyar-horvát államközösséget szimbolikus apagyilkossággal megszakító főhősének, az ifjabb Emericzynek – tehát Imrefinek – gesztusát, aki Mirkovićra változtatja a nevét.⁷) András, Béla és Levente, a három fivér horvát volt, és nem szittya. Északi vándorlásuk a magyar történetíróknál csupán Lechus, Czechus és Russus történetének mitologikus-humanista utánzása. (Angyal Endre már megállapította, hogy a jezsuita színpad szláv-barokk közkinccsé tette a középkori legendát, a horvát jezsuiták ezen belül Krapinából származtatták a három országalapító szláv ősatyát.⁸) Béla azonos a Diocleai Pap Belichiusával. Tehát Szent István után az egyébként amúgy is sógorsági kapcsolatban álló horvát dinasztia követte az Imrében kihalt tulajdonképpeni Árpádokat. (Ritter csak melleleg jegyzi meg, hogy a Szent Istvánt a lázadó pogány Koppány ellen segítő lovagok, Pázmán és Wecellin sem németek, hanem horvátok voltak. Nem is jöhetett máshonnan a vad magyarok élére ural-

⁴ *I. m.*, 4–19.

⁵ A „Presbyter Diocleas” személyéről és művéről legújabbban vö. Eduard PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb, 1991.

⁶ RITTER, *i. m.*, 23.

⁷ Vö. e sorok szerzőjének tanulmányát Krležáról (kézirat, 1996).

⁸ Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, Leipzig, 1961, különösen 108, 110–111, 116–117, 122–123; Ritterről: 170 skk. Vö. újabban a szláv barokkról: *Il Barocco letterario nei paesi slavi*, a cura di Giovanna BROGI BERCOFF, Roma, 1996.

kódó, csak a horvátoktól, hiszen velük a magyarok mindig jóban voltak; a németeket pedig gyűlölték, az olaszok viszont Attila óta haragban voltak velük.⁹) A továbbiakban hosszasan fejtegeti, hogy Álmos és Kálmán egyaránt Szent László fia volt, de Álmos szelídebb, engedékenyebb, ezért maradt a királyság végül is a harcias korhoz illő módon keményebb és harciasabb Kálmánra. (A krónikákban szereplő horvát Péter király tulajdonképpen azonos Álmossal.) Azt, hogy Kálmán Álmost előbb megvakította, majd kiherélte, a mitológikus beszédmódot megfejtve, úgy kell értelmezni, hogy előbb a magyar, majd a horvát tróntól fosztotta meg.¹⁰ Ritter ezután 19 pontban foglalja össze érveit. (A pontok részben a korábbi érvek ismétléséből, illetve kibővítéséből állanak, de érvel Szent László horvát származása mellett újabb bizonyítékokkal is.) 1. A Géza, illetve Ladislavus, valamint más családnevek szláv etimológiája. Felemlíti új elemként Ladót, a pogány horvát istent, Paean szláv megfelelőjét. László tehát: „Ladót dicsőítő”.¹¹ 2. Ma is szokás Horvátországban a szomszédból venni feleséget, ezért vette el László még herceg korában Krešimir lányát.¹² 3. Piroska-Prisca neve onnan jön, hogy az ókeresztény szent szüzet, Priscát tisztelték Körös (Križevci) megyében.¹³ 4. László bán volt előbb, ez csak királyfiaknak járt ki.¹⁴ 5. Belgrád bevételénél Géza és László a közelből, tehát otthonukból, Szlavóniából jöttek segíteni Salamont királyt.¹⁵ 6. Szent Lászlónak igenis volt felesége.¹⁶ 7. Álmos király volt Horvátországban.¹⁷ 8. Szent László jelvénye a szekerce: ez horvát fegyver, a magyaroké a dárd. (Ezt Jugria címerével kapcsolatban Ritter ki is fejti a *Stemmatographiában*.)¹⁸ 9. E szekercét szentségmutatóvá (ostensorium) átalakítva, ma is őrzik Križevciben.¹⁹ 10. Szent László címeréből jön a magyar címerben a kettős kereszt.²⁰ 11. Főleg Körös megyében található egykori pénzermék ábrázolása.²¹ 12. Származása miatt alapított püspökséget Zágrábban.²² 13. Óra való tekintettel kaptak kulcsszerpet a szlavóniai Csázma káplánjai.²³ 14. Az obszerváns ferencesek szlavóniai provin-

⁹ RITTER, *i. m.*, 29.

¹⁰ *I. m.*, 34–35.

¹¹ *I. m.*, 37–38.

¹² *I. m.*, 38–39.

¹³ *I. m.*, 39.

¹⁴ *I. m.*, 39–40. Hogy Ritter miért mellőzi itt is, a „bán” szó magyarázatánál, Ráttkay Györgyöt, arról lásd BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága – Ráttkay György horvát históriájáról* című kéziratos könyvét (1999, Ritteről vö. 30, 41, 84, 85–86, 93, 123). A művet, amelyet alapvető fontosságúnak tartok, a szerző jóvoltából kéziratosan olvashattam, s ezért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁵ RITTER, *i. m.*, 40.

¹⁶ *I. m.*, 40–41.

¹⁷ *I. m.*, 41.

¹⁸ *I. m.*, 42; vö. RMK II, 2143, *Stemmatographiae Illyricanae liber primus, Zagrabiae, 1702*, 80. – Megjegyzendő, hogy a *Stemmatographia* utolsó lapján Ritter közli Szakmárdy Jánosnak a Horvát Királyság okleveleit őrző ládáján fennmaradt, 1643-ban írott latin versét (*i. m.*, 81: „Carmen, Regni Libro inscriptum”); ennek jelentőségéről vö. BENE, *i. m.*, 97–98.

¹⁹ RITTER, *i. m.*, 42.

²⁰ *I. h.*

²¹ *I. m.*, 42–43.

²² *I. m.*, 43.

²³ *I. m.*, 43–44.

ciája az ő nevét viseli.²⁴ 15. Szlavónia hozzácsatolásával ő úgy bővítette Magyarországot, mint Jagello litván herceg, amikor a lengyel trónra lépett. (Ezúttal Ritter az országbővítéssel kapcsolatban másodszer utal arra, hogy ezt később részletesebben ki akarja dolgozni.)²⁵ 16. A nyári napforduló idején a szűz lányok a zágrábi egyházmegyében azért éneklük nagy máglyáknál, hogy:

Lipi jive roxe tërga:

Aj Lade, Lade lipo Lade

– mert Szent László e napra tette a pogány Lado ünnepe helyett Keresztelő Szent Jánosét.²⁶ 17. Szent László törvényeiben igen sok szláv eredetű szó található.²⁷ 18. Thuróczi, akit korábban lesajnált, itt tekintélyé lép elő: Szent László a kunok betörésekor éppen Szlavóniában – tehát otthon – volt.²⁸ 19. A legfőbb érveléssel csak most hozakodik elő, retorikushoz illő módon – mint „fortissimum”-mal – a végén. A Vojkovich nemesi családnál, Szlavóniában őrzik azt az oklevelet 1224-ből, amely a Gorica megyei Klokoče helység határaitól intézkedik. „In quo generationem Nobilium de Klokoče, jobagiones Sancti Regis de Goricza oriundi” – ez olvasható az oklevélen. Tehát más szent király számba nem jöhetvén, Szent László király a dél-horvátországi Goricában született!²⁹ (Az a legkevésbé sem zavarja Rittert, hogy az *oriundi* szó szemmel láthatólag a *jobagiones* szó jelzője!)

Az eddigi szakirodalomban Vjekoslav Klaić, Ritter máig pótolhatatlan pozitivistá életrajzírója röviden ismertette a művet.³⁰ Képtelen állításain szelíden elmerengett Berlász Jenő, a magyar szakirodalomban úttörő tanulmányában.³¹ A horvát tudósok közül – kételkedve – felveszi bibliográfiájába Anđelko Badurina, a Szent László lexikoncikknél.³² A legutóbbi időben dicséretesen tevékeny horvát Ritter-kutatók (Zrinka Blažević, valamint Zlatko Pleše és Josip Bratulić a *Croatia rediviva* kiadásaiban) csak megemlítik, de rengeteg szempontot adnak a Ritter-életmű minősítéséhez.³³

²⁴ I. m., 44.

²⁵ I. h.

²⁶ I. m., 44–45.

²⁷ I. m., 45.

²⁸ I. m., 45–46.

²⁹ I. m., 46–47.

³⁰ Vjekoslav KLAJĆ, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713)*, U Zagreba, 1914. A Szent László-életrajzról lásd 191–192.

³¹ BERLÁSZ Jenő, *Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja (Magyar-horvát viszony a 17–18. század fordulóján)*, Századok, 1986, 943–1002; legújabban vö. LŐKÖS István, *A horvát irodalom története*, Bp., 1996, Ritterről lásd 114–115.

³² *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog krišćanstva*, uredio Anđelko BADURINA, Zagreb, 1979, 372–373.

³³ RITTER, *Croatia rediviva – VITEZOVIĆ, Oživljena Hrvatska*, prevela i priredila Zrinka BLAŽEVIĆ, Zagreb, 1997 (Biblioteka Latina et Graeca, 40); PAVAO RITTER VITEZOVIĆ, *Oživljena Hrvatska*, preveo Zlatko PLEŠE, uvodna studija Josip BRATULIĆ, Zagreb, 1997.

Először is műfaját kell meghatározni. Ez vegyes: nemzeti célú hagiográfiai monográfia és genealógiai értekezés keveréke. Szerencsére a nemzetközi barokk-kutatás mindkettővel foglalkozott az utóbbi időben. A hagiográfiák kiaknázása Európa-szerte Cesare Baronio alapvető, tizenkét kötetes *Annales*ének kiadása után lendült fel. A kutatás külön nyomatékkal emelte ki Baronio hatását a német – és különösen a bajor – egyháztörténetírásra, valamint a szláv világra: itt főleg a lengyel Skarga rövidített változatának van óriási hatása, még a bolgárookra és az oroszokra is, de igen fontos a cseh jezsuita Balbinus szerepe is.³⁴

A horvát irodalomban Mrnavić-Tomko írt először – Baronius ifjú kedvence – a hazai, tehát illír szentekről. Szándéka rokon Ritterével: tudjuk, ő tette meg szlávnak Justinianus császárt is, és a Prokópiosz-kiadásokban a 20. századig kísértett ez a képtelenség.³⁵ Ám ő még éppen ettől a császártól származtatta a Habsburgokat, ezért nem jutott eszébe egy horvátnak megtett Szent Lászlóval helyettesíteni az Árpád-házat. A magyarokkal neki még nem volt semmi baja, sőt Pázmány Péter bíboros és esztergomi érsek harcostársaként hamisította a Szilveszter-bullát a magyar királyok apostoli és főkegyúri jogairól. Ritter viszont a Marsili mellett eltöltött években feltöltődött azzal a vállalkozó szellemmel, amely holttestnek, szabadon szabdalható területnek tekintette a Habsburgok által fölszabadított Magyarországot. Raffaella Gherardi monográfiát szentelt Marsili részvételének a Habsburg-udvar abszolutisztikus kísérletében. A bolognai tudós gróf a legharciasabb katonai párthoz állott közel; a bécsi udvarban pártfogói – azonosak Ritter patrónusi körével – új Carafát remélték benne, vagyis új eperjesi hóhért, aki vaskézzel töri le a született rebellisnek tartott magyarok minden ellenállását.³⁶ A cseh rendek ténylegesen össze tudtak fogni az aulikus vezető hivatali arisztokráciával a magyarok ellen – az egyedül álló Ritternek maradt az álmodozás egy ausztróslavista birodalomról. Ezért fosztja meg a magyarokat Szent Lászlótól, ezért sugallja, hogy – ha az Árpád-ház tovább uralkodó része, sőt esetleg Gézától fogva minden magyar uralkodó – már horvát volt, akkor a leányági jogon a magyar trónra került Habsburgok ereiben is horvát vér csörgedezik. Szent László a német császár által állított, a vad magyarokat civilizáló *gojok* leszármazottja, ezért veszi át az uralmat egy visszapogányosodott, keresztényeket mészárló Magyarországon, horvát történelmi érzékenységet és bécsi elvárást egyaránt kielégítve.

Ritter mesterfokon művelte a politikai utópiája szolgálatába állított „hihetetlen genealógia” tudományának mesterségét – hogy Roberto Bizzocchi könyvének szerencsés terminusát használjuk.³⁷ Ha kellett, egyértelmű szöveget értelmezett félre, ha kellett, váratlanul elővarázsolta eddig mindenkinek ismeretlen oklevelet, ha kellett, orális hagyó-

³⁴ *Baronio storico e la controriforma: Atti del Convegno internazionale di studi, Sora, 6–10 ottobre 1979*, a cura di Romeo DE MAIO, Luigi GULIA, Aldo MAZZACANE, Sora, Centro di studi Sorani «Vincenzo Patriarca», 1982; benne különösen Janusz TAZBIR, *Baronius et Skarga*, 547–568.

³⁵ Vö. GALLA Ferenc, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Bp., 1940.

³⁶ Raffaella GHERARDI, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento: Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsili*, Bologna, 1980. Antonio Carafa vonzódásáról Marsili iránt lásd *i. m.*, 218–219; Johannes Thiel 1700. május 27-i leveléről Lipót császárhoz, amelyben Marsilit látja Carafa igazi örökösének, lásd *i. m.*, 270.

³⁷ Roberto BIZZOCCHI, *Genealogie incredibili: Scritti di storia nell'Europa moderna*, Bologna, 1995. – A Czechus-legendáról, illetve a cseh „fantasztikus” történetírásról lásd *i. m.*, 231–235.

mányra hivatkozott, ha kellett, képtelen etimológiákat állított elő – mindezekre bőséges példatár található Bizzocchinál, aki sajnos Kelet-Közép-Európából csak néhány cseh példával szolgál; szerencsére egyikük, Hagecius – azaz Hájek – Ritternek is egyik forrása.

Hajlékony, ha céljai azt kívánják. Ez a fantasztikus áltörténész, a barokk kor Diocleai Presbytere – ahogyan Nada Klaić nevezte³⁸ – pénzért a gyűlölt szkitáknak is hajlandó ősgenealógiát koholni; talán nem eléggé ismert, hogy Esterházy Pál nádor *Trophaeum* című (1700) nagy, Noéig visszamenő szittyia családtörténetét tulajdonképpen ő írta.³⁹ Ha pedig egyházi cenzúrára számíthatott, visszahúzódott az egyháztörténet-írás elismert sáncai mögé: az *Indigetes Illyrican*ban szereplő Szent László ezért egyáltalán nem horvát származású. Ez a műve mégis kéziratban maradt; talán azért, mert a könyvet azzal indítja, hogy a kereszténység legszentebb ereklyéi egyikét őrzik Zágrábban, azaz Keresztelő Szent János mutatóujját, amellyel rámutatott a megtestesült Istenre: Íme, az Isten báránya.⁴⁰

Azt hiszem, mind a horvát, mind a magyar irodalomtörténet-írásnak igen fontos feladata, hogy kutassa Ritter életművét és felderítse hatását, amely egészen a 19., sőt a 20. század nacionalista ideológiájának némely meghatározó vonásáig terjed. Hiszem, hogy ez a mai találkozás megtette az első lépést ezen az úton.⁴¹

³⁸ Nada KLAJĆ, *Comment et pourquoi Pavao Vitezović est-il devenu prêtre de Doclea moderne = Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud*, a cura di Vittore BRANCA e Sante GRACIOTTI, Firenze, 1983, 79–92; Giovanna BROGI BERCOFF, *L'historiographie croate du XVIIe siècle: de l'opus oratorium à la recherche documentaire = uo.*, 93–105.

³⁹ Vö. SZÖRENYI László kísérőtanulmányával ESTERHÁZY Pál *A Boldogságos Szűz Mária szombattya* (1691) című könyvének hasonmás kiadásához, Bp., 1995 (BHA, 31).

⁴⁰ RITTER, *Indigetes Illyricani, sive Vitae Sanctorum Illyrici*, 2–4. A kézirat jelzete Zágrábban: R. 3456 (st. sign. SM. 30.B.8); vö. Šime JURIC, *Katalog rukopisa Nacionalne e sveučilišne biblioteke u Zagrebu*, Knjiga I, Zagreb, 1991, 199, Nr. 448.

⁴¹ A tanulmány eredetileg – olasz nyelven – előadás formájában hangzott el a *Barokk történetírás és nemzetudat a 17–18. századi Magyarországon és Horvátországban* című horvát–magyar tudományos konferencián, az MTA Irodalomtudományi Intézetében, 1998. január 20-án. – Alább közlöm az 1704. évi nyomtatvány teljes latin szövegének átíratát. A sajtó alá rendezésnél a lehetőségig tiszteletben tartottam az eredeti helyesírást. A fordítást és a szerzői jegyzetek feloldását és magyarázatát az ItK egy következő számában közlöm.

NATALES
D[IVO] LADISLAVO R[EGI]
SLAVONIAE
APOSTOLO
RESTITUTI,

Ab

EQVITE PAVLO RITTER,

S[acrae] C[aesareae] R[egiae] Maj[estatis] Consiliario.

ILLUSTRISSIMO ac REVERENDISSIMO DOMINO,

D[OMINO] ANTONIO à GALLENFELS,

Sacri exemptique Cisterciensium Ordinis Celeberrimi Monasterii Sitticensis Abbati, & Archidiacono meritissimo, S[acrae] C[aesareae] Majest[atis] Consiliario, Inclyt[um]

Statuum Carnioliae Deputato, &c.

EQ[VES] PAV[LVS] RITTER,

S[ALVTEM] P[LVRIMAM] D[ICIT].

VEterem in edendis libris consuetudinem praetergredi, nec libuit, nec licuit: quantumvis lucubratiunculae hae ipso Regis Sancti numine satis tute viderentur: Varia namque Mortalium ingenia sapientissimis quoque Authoribus obstrepunt. Accedit, quòd opus hoc gravibus obnoxium quaestionibus, accurati Censoris, Judicis non interessati, et validi Protectoris opus habeat: quos omnes in Te uno, Antistes Reverendissime, uti quaerere par fuit, reperire concede. Tu enim praeclaris Ingenii dotibus, atque Animo indita religione, tam Nobilitatis antiquitatem meritò aestimas, quàm Divorum eminentiam decenter colis: Ipse tum generis nobilitate, cùm scientiae praestantià et Religionis integritate insignis, conspicuum, non Patriae tantùm, et sacrae Cisterciensium Militiae, imò et Orbi toto conspicuum jubar exhibes, gentilitio Rhinocerotum, quibus innata Generositas Majora semper urget, stemmate praesignatus. Ea propter, et singulari, quâ in TE feror observantiâ, Tuis Nominibus idem nuncupo, voveo. Quod benevolò animò, suscipe: suarum respectu assertionum, in Censuram: divi Regis amore, in protectionem: meaeque observantiae anathema; Itaque sincerum paterno affectu proba, probatum tuere, devotum ama, Vale: dum et Ipse post felicia fata Divorum in Caelis consortio asseraris. Vale.*

NATALES D[IVO] LADISLAVO RESTITUTI.

PRIMORUM Ungariae, sive Ungarorum in Pannonia Regum, uti res gestae nimis confusae, mendosaeque in lucem prodierunt: ita & origines illorum, sesqui altera penè saeculorum decade neglectas, adeòque nimis cognitatas, audaci quadam praesumptione recentiorum Scriptorum turba publicis monumentis consignavit: ut quamplura eorum com-

* javítva ebból: praedergredi, (Sz. L.)

menta, non offenso Censore, iudicium facilè subterfugientia, postremò veritatis habitum induerint. Quare LADISLAVI quoque Sancti Regis incunabula falsis involverunt opinionibus, ut Correctore magis quàm Censore opus habeant. Hanc, tanta licèt vetustate obscuratam, idèdque difficiliorem, piam tamen provinciam eo suscepti animo, quo veritatis amator integerrimus, & singularis Divi Regis cultor semper extiti: ut & Regi Patriam, & Patriae Civem, citra ullius nationis injuriam, postliminiò restituam: rem, quàm Patriae, non minùs Divo ipsi gratam facturus. Quum enim ingenuis quibusque mortalium animis piam soli natalis dilectionem natura ipsa indidit: quanto minùs, Indigetes Coeli accolae ea religione teneri, dubitem: quos humanis exutos, nulli caeteroquin ambitioni obnoxios felix Empirei Regni portio effecit. Ut verò, multa succenturiantium annorum oblivione sepultam, densaque opinionum caligine obtectam, veritatem eruturus, evidentior omnibus reddam: primùm, de sanctissimi Regis origine scribentium fidem examinabo: antiquiorum deinde auctoritatem confrontaturus, ipsum de Goricza, Mediterranae Croatiae municipio, & principe Regionis ejusdem sanguine, oriundum, fide dignis testimoniis abundè comprobabo.

Celebriores rerum Ungaricarum Scriptores,* Joannes Thurocius Pannon, & Antonius Bonfinius Italus, Mathia Corvino regnante, inclaruerunt. Ille rudis materiae compilatione alter ampliacione coeteris praestantior. Eos reliqui omnes secuti, hanc divo Ladislavo genesim praetexunt. Toxon genuit Geysam & Michaëlem: Geysa primus Christianus genuit Stephanum primum Regem. Hic à S[ancto] Adalberto Pragensi Episcopo, dein Martyre, baptizatus, doctrinaque & pietate instructus, mortuo patre Ungaros rexit: Emericum unicum ex Gisela filium suscepit: quo praematurè vivis excedente, cùm jàm è suis neminem, regni administratione dignum, reperiret: Petrum Alemannum adoptavit. Ex Michaële nati sunt Ladislaus Calvus & Vazul: ex alterutro eorum Andre, Bela & Leventa. Hi regiae successionis in defectu exules, Bohemiam Sarmatiamque pererrabant. Bela de Miscone Duce egregiè meritis, ab eo filiae nuptiis & Pomeraniae Ducatu donatus, apud Polonos mansit. Andre verò & Leventa, Lodomeriam, Cumaniam Russiamque pervagati, mala quamplurima & captivitates perpassi, eò miseriarum devenerunt inopes & egeni, quòd ne capiti quidè reclinando locum invenirent. Interempto deinde Aba, Petroque omnibus exoso, iidem fratres ex Optimatum conventu solenniter ab exilio revocantur; Leventa paulò pòst obiit: Andre Regno potius, Adlajtham filiam Bretislavo Bohemo exuli uxorem dedit: cùmque de liberis desperaret, Belam fratrem regni consortem & successorem accivit, quem postea (Salomone atque Davide genitis) persequens, regno & vita exutus decessit. Bela Rex Gejsam & Ladislavum in Polonia, Lampertum & filias in Ungaria suscepit. Salomon, defuncto Bela, regnum Imperatoris ope recuperavit: cum Gejsa & Ladislavo Ducibus Cumanos & Bohemos, Ungariae infestos, perdomuit, & Nandor Albam Ungarico adjecit Imperio. hinc ob praedam iniquè partitam contentio bellum illis accendit. Gejsa Bohemorum Ducis, affinis sui, praesidio adjutus, victo Salomone, Regni solium occupavit. Ei mortuo successit Ladislavus, hic Dalmatiae Croatiaeque Regna Ungariae addixit: qui pro eliberanda Terra sancta Expeditioni Dux electus,

* javítva ebból: Scriptotores, (Sz. L.)

dum se itineri accingeret, ac interea Conrado nepoti adversus Svatoplucum opem ferret, anno Christi 1095. 3. Kal. Aug. absque liberis obiit: Almo Gejsae fratris minore filio in Regni successionem destinato: quam huic major natu Colomanus eripuit. Atque hic scriptorum de Regum Ungariae usque ad Ladislavum nostrum prosapia sensus est: quem juxta enarratam seriem, pro enucleanda veritate, fide dignis testimoniis examinemus. Et primò quidè

AN MICHAEL, TOXI FILIUS, GEJSAEQUE FRATER FUERIT?

incertum est. Toxum, quem alii^a Tapim &^b Taxim vocant, Scytham gentilemque fuisse, ipsi ajunt Ungarici Scriptores. Cùm autem Gejz, aut Gejzo, sive ut vulgo scribitur Gejza, alter (uti volunt) Toxi filius primus Christi fidem susceperit, regno Ungarorum potius, Michaëlem jam antè Christianum fuisse, ipsum divi Archangeli nomen innuit: nam & aliàs in Gejzonis conversione nulla Michaëlis fit mentio: quantumvis ad minuta, imò supervacanea* quamplura coeteris liberiori calamo Bonfinius excurrat. Dubitant etiam curiosiores^c à quo Gejzo *sacris undes ablutus sit? Credit Inchofer, à Pilgrino Passaviensi*, Ungarici omnes ab Adalberto Pragensi, Episcopo. Alii nec baptizatum fuisse censent. Hujus opinionis est Joannes Aventinus, Boicorum Scriptorum facilè princeps, qui^d ait: quòd *Ugrorum Rectori, filio Gejzonis, qui objerat anno Christi, DCCCCXCVI. Gisella soror Hajnrici desponsa fuerit, hac lege atque omine, ut ille explosa falsorum deorum superstitione vnius et veri et summi Dei cultum cum popularibus reciperet. Accepit conditionem Princeps Ugrus, statim aqua lustrica tingitur, Stephanus appellatur, et à Caesare Rex nuncupatur. Italici^e Gilla conjugis consilio et hortatu Christi fidem complexum esse ajunt. Regni verò illius unà & conjugii principium Inchofer & Schönleben A. C. 1000. Cabassutius 1002. adscribunt: ut nullatenus à S. Adalberto baptizari, tanto minùs educari poterat. quum Adalbertus A. 996. 4. Kal. Majj gloriosum martyrium consumavit: quo & Gejso mortuus est: quanquam Ungarici anno insequenti eum obiisse vel ideò dicunt, ut sumpti ab Adalberto baptismi conveniens aliquid inducant. Ita quidem &^f Cosmas Pragensis Eccl[esiae] Decanus, *Divo Martyri Adalberto^g coaequoevus*, in Sancti ejusdem vita, minutim exactèque descripta, nec Gejsae, nec Stephani, sed neque Ungariae meminit. Quin & Marquardus Freherus, opus illud Cosmae Pragen[sis] formis publicis vulgatum, hac inscriptione nuncupavit; *S[ancti] Adalberti Pragensis Episcopi, Bohemorum, Polonorum Prussorumque Apostoli, vita et martyrium*. Cui (si vera essent, quae Bonfinius latè descripsit) Apostolatus Ungariae, à Concive suo ejusdemque alumno Ec-*

^a Eric. Puteanus Hist. Barb. l. 6. § 8.

^b Achil. Pirmin. Hist. tot. Mundi. A. 930.

* javítva ebból: supervacanea (Sz. L.)

^c Joan. Ludovic. Schönleb. Annal. Carniol. A. 985.

^d Jo. Aventin. 5. Annal. Cunrad. Dietheric. Breviar. Histor. Chron. Casion. l. 4.

^e M. Ant. Coccius Sabell. Enneid. 9. cap. 2. Jo. Cabassutius Not. Ecl. Sect: XI. N. 1. 2.

^f Chron. Bohem.

^g Marquardus. Ficherus.

clesiae, Cosma, injuriè negaretur. Graviorem de se censuram Bonfinius reliquit: ubi^h Stephanum Strigonii Anno salutis nongentesimo nono genitum esse ait: Abrahamus verò Baksajusⁱ nongentesimo sexagesimo nono: ingenti sanè opinionum dissidio. Adeò juxta Bonfinii assertum nonagenario major Stephanus uxorem duxisset, ac plus centum & triginta annis vixisset. De obitu item regis^{*} discrepant. Imò^{**} de regimine: ut Petrus Ransanus Epis[copus] Nocerin[ensis] Ferdinandi Aragoniae ad Mathiam Ungariae Regem Legatus,^k inquit; *S[anctus] Stephanus regnavit annos septem et quadraginta, seu ut malunt alii sex et triginta. Non^{***} mediocris in vnus regno vndecim annorum inadvertentia. Eadem penè*

DE OBITU EMERICI, STEPHANIQUE APOTHEOSI

laborant Scriptores ignorantia. Cornelius Grassius, & ex Cartuitio quodam Baronius, trigesimo: Raderus, trigesimo secundo: Ungarici trigesimo sexto, supra millesimum, Christi anno, Emericum obiisse tradunt. Porrò inter Sanctorum Vitas,^l *Emericus vnà cum S[ancto] Stephano Rege, ejus patre, à Benedicto Octavo, qui dictus est nonus, inter Sanctos relatus esse, legitur: ante annum videlicet 1044. Ungarici sesqui saeculo posteriùs à Ladislavo Rege sancto elevatos, ferunt. Quod in Gregorii VII. Pontificatum incidere, Christique A[nn]o 1079. quum praesente sedis Apostolicae Legato,^m idem D[ominus] Rex Gerhardi^{****} Martyris Episcopi Canadiensis corpus elevavit. Tam varia quoquè incertitudine.*

DE HAEREDIBUS D[IVI] STEPHANI REGIS

multa promunt. Mortuo Emerico, doluisse vehementer Stephanum; *neminem ex suis inveniri, cui amplissima Regni administratio demandaretur.* Plures tamen filios Regi fuissè, privilegium ejusdem Monialibus concessum,ⁿ declarat: uti & Ransanus sentit. Etsi fato Emericum omnes praecessissent: non deerat Wazul, non fors Ladislavus, patruales: non, denique nepotes, Andre, Bela & Leventa, quos pius Rex aliàs etiam^o *valde dilexit et exaltavit:* aderat etiam Regi Aba, sive ille Sororius, sive ex sorore nepos fuerit; qui & pòst à Primoribus & popularibus ad regiae celsitudinis culmen provecti sunt. Adeò super-

^h Dec. 2. l. 1.

ⁱ Chronolog. Reg. Ung.

^{*} javítva ebból: regio (Sz. L.)

^{**} javítva ebból: imò (Sz. L.)

^k Epitome Rerum Ungaric.

^{***} javítva ebból: non (Sz. L.)

^l Tomo. 4.

^m Baron. Annal: Eccles. To. XI. p. 377.

^{****} javítva ebból: Berhardi (Sz. L.)

ⁿ ejus transumptum à Colomano R. factum, vidi ap. R. P. Gabr. Hevennesium, Soc. Jesu Coll. ad S. Annam Vienn. Rector.

^o Ransanus.

erant post Emericum Regi *ex suis, quibus Regni administratio*, tum jure sanguinis, cùm & Regnicolarum optione, *demandaretur: & à quibus Christianus cultus conservaretur*, citra necessitatem petendi Regis ab exteris, nationi suae invisis. At nec minùs intricatè,

DE EXULATU REDITUQUE ANDREAE, LEVENTAE atque BELAE

narrationem contexere Ungarici scriptores. Alii, *Sancti Regis jussu*; alii Gisellae viduae Reginae odio: *extorres in Bohemiam aufugisse* hos ajunt. Plerique* tyrannidem Petri causant. Ransanus secundò Petri regnò eos *solum vertere coactos*, majori quadam certitudine asseruit. Verùm, quia paulò pòst (nam secundum Petri regnum vix triennale fuit) Andrea & Leventa, ab exilio revocatis, narrant; Petrum aperto Marte caesum, profligatum, interemptum: Andreamque coronatum A. 1047. Hunc deinde Adlajtham filiam Bretislavo Bohemo conjugem dedisse: & (*quum se ad senium declinare ac liberis carere animadverteret*) Belae fratri, è Polonia in consortium regni accersito successori, tertiam dominatùs partem tradidisse. *Mox ad propagandam sobolem animu adjecisse, uxoremque duxisse Admundam Ruthenorum Ducis (ex hac Salomon et David orti) ac deinde Sophiam Henrici III. Imperatoris, filias*. Tandem Salomonem, regni successorem coronavisse, *anno regiminis sui duodecimo*. Belam à Salomone infante, regni successionem sibi praeipi graviter ferentem, Regisque metuentem insidias, *cum universa familia ad Mesconem socerum in Poloniam effugisse*, acceptisque ab eo subsidiis in Ungariam rediisse, Regeque debellato & interempto, Regni gubernium apprehendisse. Hunc eundem sensum, prolixè à Bonfinio descriptum coeteri sequuntur: excepto Ransano: qui Belam, audita primò Salomonis coronatione, *Soceri adjutum copiis*, in Ungariam venisse contendit. Sed quanta rebus temporibusque cum hac narratione discordantia est, videre lubeat. Credi vix potest; Sanctum Regem, tam vehementer doluisse, *quòd in gravissimam* (ut ajunt)^p *etiam aegritudinem incidere*: cùm videret, ex suis neminem ad regni successionem inveniri; quum tamen patruales hos, fidei atque valore Principes egregios, quos amabat honoribusque cumulabat, insontes exilio damnaret? Neque Gisellae Reginae, à patre sancto natae, in mariti sui cognatos proximos, regnique successores legitimos, tanta imputari debet impietas: quòd Vazulem senem lumine privare, Andreamque, Belam & Leventam, avito regno spoliare, domo & patria extorres, miseros & egenos reddere, nihil pensi duxerit: quum ipsa liberis jam careret: nec sciretur qua Petrum Alemanum, vel (ut Bonfinius putat) Venetum, cognationis aut affinitatis necessitudine tanti curaret? quae^q *adeò pietate profecit, ut post vita exitum multis sit illustrata miraculis*. Quodsi vel alterutrum verum esse potuit: falsum omnino censendum est, eos divo Regi patruales fuisse. Credibilior igitur Ransani & suorum apparet sententia; illos Petri tyrannidem [sic!] effugisse, nisi & ipsa censuris obnoxia foret. Belae de Pomerano victoria & cum Polona Principe connubium, in Misconis Ducis tempora non incidunt. Misco enim Dux, primus è

javitva ebból: plerique (Sz. L.)

^p Ransan.

^q M. Ant. Cocceius Sabell: loco cit.

Polonis Christianus,^r obiit A[nno] C[hristi] 999. quem Godofr[edus] Buckięch Micislavum I.^s vocat. Ei filius successit Boleslaus,^t primus Rex ab Ottone III. creatus: qui obiit, 1025. relicto successore Micislao Rege. Huic (A[nno] 1034.) defuncto successit Casimirus: qui A[nno] 1058. & successor Beloslavus, 1102. humanis valedixerunt. Adeò falsum est, fratres illos Andream, Belam & Leventam in Poloniam ad Miskonem, Stephano aut Petro Ungaris imperante, venisse: quorum nec Bohema, nec Polona monumenta quidpiam meminere. Minùs verò in remotioribus Sarmatiae regionibus Andream & Leventam exulasse credibile dignoscitur; Si privati miserieque vagabantur, si carceribus occludebantur: non tam facilè Ungariae Summatibus innotescere, neque hi turbatis Patriae rebus opem ab illis praestolari poterant: ut expedita quam primum solenni legatione reperti ad regni gubernacula invitarentur; cùm citiùs in proximiori Polonia invenissent Belam, cum majori eliberandae Patriae spe: qui fortitudinis suae valorem in singulari cum Pomerano Duce praelio comprobavit, magnis censibus, Pomeraniae Ducatu & Poloniae Ducis affinitate auctus, exaltatus: non exul, *qui non habeat, ubi caput reclinet.* Undecunque tandem Andreas evocatus admirationi locum praebet, juxta memoratos exilii regnique sui descriptores. Revocatus dicitur & coronatus A[nno] C[hristi] 1047. Adlajtam filiam Vratislavo, non Bretislavo, Bohemo conjunxit^v 1055. Salomonem filium coronavit quinquennem, 1059. & anno 1065. à Bela fratre bello superatus oppetiit. Ubi, quando & ex qua uxore Adlajtam genuit? quomodo Sophiae nuptiis Admunda cessit? quo remedio senectutem reparavit? aliis perquirendum Bonfinius reliquit. Inconsultè praeterea non minùs

D[IVI] REGIS LADISLAVI AFFINITATES

suis narrationibus Scriptores inseruère; qui, cùm Belae in Polonia Gejsam & Ladislavum, Lampertum & filias in Ungaria natos, unanimiter ajunt, Filiarum tamen nec numerum nec nomina prodiderunt. Unam nihilominus Othoni Bohemorum Duci nuptam fuisse, dicunt: atque indè, *Conradum item Bohemorum Ducem Othonis filium, Ladislai è sorore, nepotem* vocant; Zolomiro Croatiae Dalmatiaeque Regi alteram, per quam eadem Illyrici Regna Ungaricae ditioni accessisse, praetendunt. Tertiam, Sophiae nomine, Petrus Pazman, Archiep. Strigon.^x adducit, quae *anno 1139. vnà cum marito suo Comite Lamberto Praeposituram Premonstratensium S[ancti] Stephani (in Bozók) fundavit.* Quod primam concernit, verum esse non potest; ubi nempè, Ladislavum, *quum bellum moliretur in Santepoluk, qui Pragam urbem occupaverat ut eam nepoti Conrado Bohemorum Duci restitueret in aegretudinem lapsus, haud ita multò pòst* (anno videlicet 1095. 3.

^{*} javítva ebból: Christianus, (Sz. L.)

^t Thuanus, histor. lib. 56.

^s Nucl: Histor. lib. 1.

^t Cosma: Pragen. Dec. Hagecius, Buckisch. etc.

^v Cosmas, Op. cit.

^x Actor synod. Append. 2.

Kal[endas] Aug[ustas]) *obiisse*^{*} ferunt. Conradus namque hic, Spitignei, Vratislavi, Jaromiri & Othonis frater, non Othonis sed Breislavi filius erat, Oalrici Ducis, nepos. Horum, sibi ex conversatione notorum, Cosmas Ecclesiae Pragen[sis] Decanus, omni exceptione major, testis est. Item Breislavus in Ducatum evectus, fuit^y anno 1037. 5. Id[us] Octob[res] obiitque 1055. Quomodo igitur Conradi & ejus fratrum mater Ladislavi soror fuisse potuit: si Belae patri, post ejus in Pannoniam, A[nno] 1051. reditum, natae filiae? Ulteriùs, Juditham hanc Conradi matrem non Ungaram aut Pannonam, sed Theutonam fuisse indubium est. *Breislao* namque^z *conjunx erat Juditha Othonis* secundi Rom[anorum] Imperatoris *filia*. Ideo^{**} & Spitigneus patri mortuo in Ducatum succedens,^a *omnes Theutonici nominis excedere jussit provinciâ: nec matrem Theutonici sanguinis passus est intrâ limites ditionis consistere*. Bellum item à Rege Ladislavo, adversus Svatoplukum, pro Duce Conrado, susceptum, temerè adscribunt: ignorantes Svatoplukum Othonis filium, Conradi nepotem fuisse: *Conradumque*^b A[nno] 1091. Ducatui sublimum, in bello adversus Tancredum, pro Imperatore merentem, octavo Ducatùs sui mense, in Campania diem vitae obiisse. Ei, A[nno] 1092. *successit junior Breislavus, Adlajthae filius*; anno dein 1100. 11. Kal[endas] Jan[uaris] in venatione occisus. *Suatoplukus* autem, *vivente Duce Borivojo (qui apud Stephanum Regem Hungariae, 1124. exul decessit) comparato exercitu, Pragam invasit, 1115.* quo jam tempore Ladislavus inter Divos aetherea pace fruebatur. Ex quibus & plurimis aliis, quae brevitatis gratiâ omitto, apparet, Ladislavo sancto nec tanta cum Bohemis bella, nec affinitates interfuisse. Cùm ex fideli temporum illorum scriptore memorato Cosma edoceamur, Breislavum Boh[emorum] Ducem, cùm tertia vice, bis jam victor, Pannoniam invadere proposuisset, in urbe Hrudin 4. Id[us] Jan[uaris] A[nno] 1055. obiisse. Nec aliud, usque ad Colomanum, bellum Bohemos inter & Ungaros accidit, hocque 1108. De altera Ladislavi sorore, Zolomiro Croatiae Regi nupta, Bonfinius plura, sed imperspectè scribit, Reginae nomine ignorato; quam Lepam fuisse appellatam, Tomkus Margniavitius Episcop[us] Bosnen[sis]^c detexit baptismali nomine Helenam fuisse, mariti Regis privilegium^{***} declarat. Zolomirum etiam impropriè, & ab inimicis retorto nomine, Ungarici referunt: cùm ipse *Demetrius Svinimiri*^d nuncuparetur; quo cognomento *flectens pacem* significatur. Tomkus, Zvonimirum (*Pacisonum*) vocat. Secùs^{****} enim per Zolomir, sive Zolimir, ut exteri scribunt, *mala pax* interpretatur. At nec Lepa vidua Svinimiri Ladislavo fratri, neque hic Ungarico juri Croatiam, Dalmatiamque addixit. De quibus alibi specialis nobis sermo

* javitva ebból: obiisse (Sz. L.)

^y Cosm. Pragen. Chron. lib. 2.

^z Cos. loco cit. Krantz. Vand. lib. 2. c. 45.

** javitva ebból: ideo (Sz. L.)

^a Cosm. loc. cit.

^b id. ibid.

^c Reg. Sanctit. Illyric. Nobil. in vita S. Ladisl.

^{***} Jo. Luc. op. cit. l. 2. cap. 15. (Ritter javitása, a mú végén közölt hibajegyzékből)

^d apparet ex plurib. ejus privilegiis, ap. Jo. Lucium, op. supracit. registratis. Item ex juramento ipsius, ap. C. Baron. Annal. Eccles. to. XI.

^{****} javitva ebból: secùs (Sz. L.)

faciendus est. Sophiam verò, quam etiam Ladislavo sororem Pazmanus tribuit, in dubio relinquimus: cùm de ipsa nihil ampliùs memoratum reperimus: Affinemque exinde Lambertum, quàm fratrem Ladislavo fuisse credibiliùs existimantes; si tamen illa fratris, jam viri, ne dicam senis, obitum semisaeculo propè supervixissè potuerit, Alemannis, quàm Slavis aut Ungaris eo nomine propiorem. Tandem verò cùm nihil certi

DE LIBERIS B[EATI] REGIS

Thurocius habuit, in celibatu mortuum, piè opinatus est: ita & Ransanus. Bonfinius tamen^e *ex Epitaphio quodam, sepulturae inscripto ad Visprimiensem Basilicam, in qua Antistes quidam Gesla et Olhajt reginarum ossa conguessit: LADISLAVI SANCTISSIMORUM PANNONIAE REGUM CONSORTUM HIC OSSA* QUIESCUNT*: uxorem eum, filiamque Pyriscam habuisse, non difficulter credit. Observandum autem primùm in Epitaphio; Sanctissimorum Regum consortum ossa dici, non Sanctissimarum Regum vel Reginarum. Sed imperfectum inscriptionis hujus sensum lapidis defectui tribuendum esse reor, adscripseratque probabiliter Antistes ille hoc Epitaphium; *Gesla et Olhajt, Stephani et Ladislai Sanctissimorum Pannonia Regum consortum hic ossa quiescunt*. Stephanus enim & Ladislavus inter Pannoniae Reges inclyti sanctitate celebrantur: Geslaeque Giselae Stephani Regis consorti aequivocum nomen est: cùm & aliàs ipsa^f *Ecclesiam Vespri-miensem à fundamentis construxit, rebusque omnibus, qua ad Dei ministerium sufficient, praeclarè ornavit*; ut Olhajt, Ladislavi uxor fuisse, credatur. Secundò in Pyriska; Quòd *Constantinopolitano Imperatori (quem ait Emanuelem fuisse) matrimonio collocata extiterit, fallitur*. Primus namque Constantinopolitanorum ejus nominis Imperatorum fuit Joannis Comneni filius, A[nno] 1143. inauguratus, qui primam uxorem^g *duxit è Germania, Bertham, filiam Berengarii Comitis Sultzbacensis: alteram Constantiam, filiam Rajmundi Antiocheni Principis, ex qua reliquit successorem Alexium*. Emanuel autem secundus, Joannis I. Paleologi filius, ad A[nnum] Christi 1420. imperavit. Filiorum Ladislavi nemo ullus meminit. Vacillant omnes

DE COLOMANNO ET ALMO

nepotibus; & quidè m Bonfinius: qui ait^h *Imperium non pervenit ad Almun, sed ad Colomanum. Quomodo id acciderit, diversa est opinio. Hunc alii Varadiensem fuisse Episcopum, è fratribus unicum supervixisse: et ne regnum à regia stirpe destitutum in alienam potestatem concederet, Optimatum jussu, et permittente summo Pontifice, adactam referunt, se Sacerdotia dignitate abdicasse, regiam obivisse potestatem. Alii prodidere Colomanum, audita divi patrum morte è Polonia continuò rediisse, cedente Almo ritè*

^e Dec. 2 lib. 4. 6.

^{*} javitva ebból: ORSA (Sz. L.)

^f C. Baron. ex Cartuit. ad A. 1002.

^g Chron. Carion. Conr. Diethric. etc.

^h Dec. 2, l. 5.

fuisse coronatum, ac Ducatum fratri ultrò concessisse. Thurocius, Almus Ducem Lamperti Ducis, filii Belae Regis, dicti Belyn, filium, vocat; quòdque is Colomano ex consanguinitate dumtaxat attinebat. Hallucinantur quoque scriptores,

DE S[ANCTI] REGIS IN PALESTINAM EXPEDITIONEM APPARATU;

quum ille A[nno] Salutis 1095. 3. Kal[endas] Aug[ustas] exuto corpore ad coelestis militiae bravia migrarit: Claramontanum verò Concilium, in quo sacra Expeditio decreta extitit, anno quidè eodem *sed in octava S[ancti] Martini congregatum* primò fuit. Quemadmodum C[aesar] Baronius, ex Bertoldo, ejus aevi scriptore, affirmat. Dissident & in honoris ejus, albo Sanctorum inscripti^{*} aetate. Bonfinius, *anno centesimo tertio post mortem, à Pontifice Maximo Romae inter Divos relatum*, ait. Cui assentiens Tomcus, omisso annò, à Coelestino III. *Sanctorum numero adscriptum esse*, refert; Th[omas] Archidiac[onus] quatuor saeculis antiquior Tomco, ab Innocentio III. P[ontifice] A[nno] 1195. per Gregor[ium] de Crescentio Cardinalem Legatum, postulante Bela II. Rege, in Hungaria id factum esse, veriùs[†] adnotavit. Quae & omnia superiùs relata, qualiter suis numeris convenient, quisque facilè judicabit.

Ita variarum *diversitate opinionum* totam ad Ludovicum I. usque involunt intricantque historiae sinceritatem. Quanta porrò nominum rerumque alteratione eam depravarunt, admirationem rerum priscarum peritioribus non mediocre lectio parit. Stephani I. Regis patrem Gejsam, Geyzam, Gajzam, Zeycham & Gejzonem: uxorem Keislam Thurociùs, alii Gyselam, Gillam, Ceisam & Cheilam diversimodè vocant. Sic, qui *ab Ungaris Aba, à caeteris Albinus dictus* ipsi videtur Bonfinio: *plerique Ovonem nominant: Obonem alii, Ubam, Ubonem & Uronem* nonnulli: quidam, *Andream* eundem esse, volunt. Ransanus propriè latina voce Albam nominat, ac Belam intelligit, nec Ovonis aut Uronis meminit. Peregrinis hic error imputari debet: quòd Uronem dixerint, alii malè aut lectum aut scriptum Uvonem Ovonemque descripserint. *Ur* Ungaris dominum significat, quo appellativo à suis honoratum, alienigenae sic nominari existimarunt. Ipsum item alii Germanum, plures Ungarum faciunt. Bonfinius, Sororis divi Stephani maritum: nonnulli, uxoris fratrem: plerique ex sorore nepotem, contendunt. Thurocio, *Bela erat calvus et in colore bruneus* Bonfinio, *claudus Bela, ac nigro colore suffusus* describitur. In manuscripto Thurocii exemplari habetur; *Temporibus Toxum &c. Het Mogor et Vvok sunt. Descendit Vecellinus Geysa, Duce Cupan, & innumera alia: in edito autem legitur Temporibus Ducis Toxan Morgyor, kak et Goyz sive Lazari sunt. Ascendit Vvencellinus. Geycha duce patre S[ancti] Stephani ducatum tenebat: mortuo autem Geycha duce, Cupan: uti Ioan[nes] Lucius^k observavit. Et quae alia innumera, exterorum scriptorum sagacitas Matthiae Hunniadi Regi literarum & gloriae amantissimo, certatim applaudebat: domestica illic memoriarum penu haud sufficiente, librisque typorum beneficio necdum pro necessitate vulgatis, rudem adhuc materiam, pro suo quisque genio, Principisque & nationis*

^{*} javitva ebböl: in scripti (Sz. L.)

[†] Hist. Salon. cap. 24.

^k in Votis Memor. Trag. addit.

complacentia, eformabat, exornabat: quoprior aut gratior legeretur. Itali plerumque fuere: ex primis Bonfinius & Ransanus. Eos secuti posteriores, eundem errorum callem trivere. Ingenuè fatetur Ludovicus Tubero,¹ inquiring, *Libros sanè Ungarico idiomate scriptos habemus admodum paucos: neque incidi unquam in Ungaricum codicem manuscriptum. Unde factum ut de antiquitate nostra gentis et linguae paucula tantum indagare potuerimus, praeter vulgaria illa, quae apud Latinos et Germanos Historicos, et quae apud Bonfinium leguntur,*^m *In ipsis Attilae rebus, quanta locorum perturbatio? quanta ubique temporum negligentia? Quicquid in iis lucis, debetur id scriptoribus alienis. Ab ipso enim Attila, ad Geysam Ducem, narratio aut nulla aut dubia est. Narratio à nostratibus ad S[anctum] Stephanum nulla extat scripta. Quin imò ipsum Ungarorum Jus sine scripto remansit: quod usus diuturnorum morum, consensu utentium comprobavit, usque ad Vladislaum II. Regem; licet antea non defuerint quaedam Jura Regni, quae quia nulla scriptura continebantur, consuetudines potiùs appellari poterant.*

Omissis tandem iis, quae ad propositi nostri metam non attinent, ad historicae veritatis perquisitionem descendimus; quam sequens

DECLARATIO

notiorem exhibebit. Michaëlem, Toxi Ungari filium non fuisse, superiùs allatae assertiones docent. Quisquis autem principum virorum Michaël ille, Gejsonis Ducis aut Stephani Regis temporibus, in Pannonia claruit,ⁿ *Illyr sive Croata* fuit. Idemque proculdubio, quem Presbyter Diocleas^o *Michaëlem Dobroslavi filium, Croatiae Regem,* nominat: quemque^p *Michaëlem Ducem Slavorum Veneti scriptores* (ad A[nnum] 920.) *memorant et ex temporum collatione forsitan Porphirogenitus Miroslavum Cresimiri vel Mucimiri filium, à Graecis, nomina mutare solitis, Michaëlem vocatum; qui si idem cum Miroslavo ponatur, quem occisum à Pribunio Bano Idem Porphirog[enitus] refert, hoc evenit circa ea tempora, quando Porphirog[enitus] scribebat, quae ex annis Mundi et Indictionibus, ab ipso relatis, ad annum 949. referri debent. Cedrenus verò et Curopalatas Stephanum, Vladislavum dictum, eundem Regem Dobroslavum patrem Michaëlis, usitata nominum alteratione,^q scribunt. Sed quem Ducem Croatorum Veneti scriptores nuncupant, eum Thomas Archidiaconus, & Diocleas, Regem vocat. Est autem Miroslav ex pace gloriaque nomen Illyriis compositum, Michaëlique Archangelorum Principi conveniens appellativum. Miroslavi sive Michaëlis hujus pater Stephanus, Dobroslavi agnominem, *bene gloriosum* significante, celebris, notiori Graecis aliisque vocabulo Vladislavus est nuncupatus: nisi hoc ei nomen proprium fuerit, illa ex inauguratione sortito: quod & nepoti ejus, Ladislavo (nescio, cur Calvo ab Ungaris dicto) & abnepoti sancto, commune*

¹ Commentar. lib. XI. Item Behamb. Notit. Vngar.

^m Behamb. loco cit.

ⁿ P. Michala Thesau. Illyr.

^o Regn. Slav.

^p apud Jo. Lucium op. cit. lib. 2. c. 1.

^q Idem in not. ad Diocl. n. 17.

Slavis Principibus, extiterit: quemadmodum idem ille ab avo nactus fuit. *Bornae* quippè, *Dalmatia atque Liburniae Duci* (A[nno] 821.) *defuncto, Ladasclavum nepotem successisse*, Annales Francorum referunt. Continuat etiamnum apud Croatos vetus & antiquissima consuetudo, ut primogenitus, paterni, secundogenitus materni, avorum nominibus filii vocentur. Cùmque apud Ungaros sub Toxi Geysaeque Ducatibus, inter res amplè à Bonfinio descriptas, Michaëli, praetense Toxi filio, praeter Ladislavum & Vazulem natos, nihil de reliquo memoriae tributum sit: & aliàs^r *multi* (Geysae-tempore) *nobilitate generis inclyti viri, è diversis Orbis locis Hungariam petivere: eorumque aliquot pellekti amaenitate regionis, posteaquam peracta res est, cujus causa fuerunt accersiti, eò redire unde venerant, noluerunt, namque affinitate indigenis conjuncti, quod reliquum vita cuique fuit, egerunt in Hungaria;* credibilior sanè ratio est, Michaëlem illum Croatam, aut Gejsae, aut Stephano à contigua regione opem tulisse validiorem: filiosque ibi cum Gejsae cognatis affinitates contraxisse: cujus, in masculo haerede postea deficientis, ritè praetendebant, & consecuti sunt imperium. Si enim ex lacessita saepè antea Germania: si ex remota à Danubio Italia: si ex diversis aliis etiam longinquioribus regionibus, *multi nobilitate generis inclyti viri Hungariam petivere*, affinitates cum Ungaris contraxere: quis,^s *Ungaris cognatam Slavorum gentem* è contigua Croatia eò concessisse, conjunctamque indigenis affinitate, ibi vitae reliquum egisse, inficias eat? Quanquam nec satis certum sit, utrum Gejsa ipse Ungarus fuerit veriùs an Illyr; Apud Ungaros antiquius hoc nomen haud reperio: Croatiae frequens. II. Sub Cresimiro Gojzlavi Bani mentio est^t circa A[nnum] 994. & Goyzonis Bani, 1059. sub Cresimiro Petro. Assentiri videtur Croatam fuisse Aventinus qui *Gejzonem & Ugros* vocat: Gejzoque sive Gojzo, quam Gejsa aut Geycha, potiùs dici debet. Saepè namque Germani etiam E scriptum, per A: & hoc per O efferre^{**} solent. Ita & peregrini rerum scriptores, O nostri locò, E leviter fecisse potuerunt: sicut etiam Belam, pro Belo, aut Belino, & alia quamplurima. Gojzo enim ab Illyrico verbo *goi* derivatur: quod Latinis educare significat: vnde Gojacz, sive Gojzo, Educator: Gojzlavus Educator gloriae diceretur: quare Gojzonis nomine deinceps utemur. Ugros item Croati atque universa Slavorum natio hodiedum appellant, quod vetus ab aliis gentibus modernis etiam Ungaris nomen est: qui proprio idiomate Magyaros se nuncupant. Poterat (inquam) ea tempestate novellae in Pannonia Ugrorum genti ab Imperatore, cui regio suberat, constitui Rector: quemadmodum^u A[nno] 805. *Casanus Princeps Hunorum* (hos Constantin[us] Porphirogenitus Imper[ator] Eginhartus, & reliqui ejus aevi scriptores, Slavos vocant) *propter calamitatem populi sui, Carolum Imperatorem adierat, postulans sibi locum dari ad habitandum inter Sabariam et Carnuntum, quum propter infestationem Sclavorum, qui Bohemanni vocantur, in pristinis sedibus esse non poterant. Hunc Imperator benignè (erat enim Cakanus Christianus, nomine Theodorus)*

^r Ransan.

^{*} javítva ebból: cotraxere: (Sz. L.)

^s Tomkus.

^t Jo. Lucius de Reg. Dal. et Cr. lib. 2. c. 8.

^{**} javítva ebból: effere (Sz. L.)

^u Annal. Regum Francorum.

suscepit, et precibus ejus annuens muneribus donatum redire permisit. Eo paulò pòst apud suos mortuo, misit alter Cacanus unum de optimatibus suis, petens sibi honorem antiquum, quem Cacanus apud Hunos habere solebat: Cujus precibus imperator assensum praebuit, et summam totius regni juxta priscum eorum ritum habere praecepit. Ita &^x Ugri sive Juchri, quos hodie Hungaros vocamus, A[nno] 900. in Pannoniam venientes, Duces sive Rectores ab Imperatoribus accepisse, eo credibiliùs censeri potest: quod Ugrorum Rectori, Stephano, Soror Henrici desponsa, & regius honor concessus fuerint: hac lege atque omine, ut unà cum popularibus suis Christi fidem amplectatur. Illud quoque Slavum sive Croatum magis quàm Ungarum Gejzonem fuisse probat: quod pòst ejus obitum^y Ungari rebellarant S. Stephano, depopulabantur ejus urbes, praedia vastabant, possessiones diripiebant, ministros caedebant: imò etiam ipsi insultabant: qui contra eos copiis suis processit, Vesprinum obsidentes illos aggressus, vicit. Nec alia proculdubio ex causa: quàm quòd Ugris ab Imperatore constitutus Rector, eorum nationis non fuerit Gejzo, qui nec ulla Germanos lacessivit hostilitate: uti olim Toxus. Videturque Stephanus proprias, & sibi connationales, diversae ab Ungaris (contra hosce proelians) gentis copias habuisse: eademque Slavas, aut usitatiore vocabulo Croatas fuisse, vero convenit. Memoratum item privilegium à Stephano Monialibus in Ungaria concessum Graecis non Ungaricis aut Latinis lingua & litteris emanatum, Graeciae vicinum, Graecique idiomatis gnarum extitisse, arguit. Croatia utique Pannoniam & Graeciam media interjacet. Sed neque Bulgaris intulisset bellum Stephanus, quod Ungarici scriptores memorant, nisi proximioris nationis Princeps fuisset. In Dacia namque inferiori alii suo tempore Despotae rerum potiebantur: regionum suarum transitum, trajectumque Istri, contra cognatos Bulgaros, infestis Ungaris non facilè admissuri. Tomcus praeterea^z ex Croatia oriundum non obscurè innuit; dum Ungaros, alterare nomina Illyricana solitos, redarguit, inquiens; *Emericus, vel sicuti antiquiores illyricanae scripturae habent Mircus: est enim hoc Ungaris usitatum, ut nomina per consonantem litteram incipientia, ipsi prapositione vocali proferant: quod Stephani nomine exemplo constat, cui litteram I, praeposendo, semper Istphanum, pro Stephano, dicunt. Mircus Illyricis mansuetus, seu pacis studiosus est.* Quod verò super Gejzae Stephanique baptismo haeret apud plerosque dubium, Ademarum tollit. Is enim de certa suorum temporum notitia, refert; Quòd Brunus Episcopus de Osburg, quae est in Provincia Bavariae, consanguineus Ottonis III. Imperatoris, Adalberti Archiepiscopi Pragensis (qui pedibus nudis abiit in Pollianam Provinciam, martyrio deinde affectus) exemplum secutus, et ipse humiliter abiit in Provinciam Ungariam, &c. convertitque^{*} ad fidem Ungariam Provinciam et aliam, quae vocatur Russia. Regem Vngariae baptizavit, qui vocabatur Geitz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit quem idem Otto Imperator in Natali Protomartyris Stephani baptis-mate excepit, et Regnum ei liberrimè habere permisit, &c. Rex quoque supradictus filium suum baptizare jussit: Sanctus Bruno imponens ei nomen, sicut sibi, Stephanum. Postea

^x Geor. Hornius, Orb. Polit.

^y Baron. Annal. Fol. A. 997.

^z in vita S. Emerici.

^{*} javítva ebból: converítque (Sz. L.)

verò ipsi filio ejus Stephano Otto Imperator Sororem Henrici postea Imperatoris in Conjugio dedit. Sic^a ad verbum Ademarum, qui scribebat ante an[um] 1030. et pleniorrem notitiam habere potuit conversionis Hungarorum sua aetate et recenter factae quàm reliqui omnes. Unde tam Historiae Ungaricae, quàm Chronologiae Regum defectus ritè suppleri potest. Nunc Ladislavi natales evidentibus documentis investigemus.

ANDRE, Bela & Leventa, non Scythae, non Ugri, sed Croati fuere; Quod cùm Ladislavi patris tùm ipsa eorum nomina manifestant: quin & Roxanae matris, quam ob aequivocationem Roxolanam patriâ Bonfinius putavit, atque ideò re minùs perpensa Ruthenam fuisse natione, malè interpretatus est. Andre (hoc nomine Thurocius utitur, quod Bonfinius latinizavit) pro Andrea Croati ajunt, ab Ungaris *András* vocatur. Bel uniuersis Slavis & Illyriis album significat. Belam Latini dixerunt scriptores, quidam Albuinum & Albam suo idiomate rectiùs expresserunt: nostris Beli, Belin &^b Belich: Alberto Krantzioc^c Belo: Thurocio Belyn: Lamberto apud C[aesarem] Baronium^d Belus est. Belam igitur hunc sancti Regis Ladislavi patrem, Croatiae Principem fuisse, plurium testimoniò constat. Legitur in^e *Commentariolo, Croatiae Dalmatiaeque Regum gesta continente, inter vetustissimas gentis illius scripturas in Craina à Dominico Papali reperto, & à Marulo Spalatensi Patrio latinitate donato*, Belam Pannoniae Regem, post Zvonimiri caedem, Croatiam possedisse. Meminit etiam P[ater] Franc[iscus] Glavinities^f Bosnanam regionem, A[nn]o 1059. in fidem Belae I. Pannoniae Regis concessisse, & ab eodem liberam Bani electionem impetrasse. Sabellicus item scriptor Venetus, *Jadrenses ad Croaciorum Regulum defecisse, vel ut alii scribunt ad Salamonem Pannonia Regem*, ait. Ex quibus apparet, nostros ab Ungarorum tunc Regno Pannoniam, vulgo nunc Slavoniam, divisisse: hancque proprios Duces, Reges ab indigenis nuncupatos, habuisse: iidemque fuere, Bela pater, avus Ladislavus, Michaël proavus & reliqui Ladislavi Sancti majores. Nemo enim Regum Ungarorum ad Colomanum usque Slavoniae dominatum apprehenderat, ut suo loco superis faventibus remonstrabimus. Itali vero Pannoniam pro Ungaria sumunt, & Slavoniam generali Croatiae nomine appellant: cùm illa hujus pars Interamnia,^g *Banatus sive Ducatus* magistratu regeretur: summa imperii Croatici eò tum apud Cresimirum permanente. Ideò Belam, Andrea & Salomone regnantibus, Ducem vocant: quem sui (ut diximus) & ipse se, cum Andrea pro Ungarorum regno decertans, Regem nuncupabant. Descriptus autem à Thurocio & Bonfinio eorundem fratrum exulatus, historiae ampliandae ornandaeque gratia introductus esse videtur, ad puram Slavonicae de Ceho, Leho & Russo imitationem, quam Alexander Guagninus^h ex reliquis clariùs compendiauit: Quòd Cehus & Lehus (nostriⁱ Russum etiam nominant) domesticae seditionis in Illyrico pertae-

^a Jo. Schoenleb. loc. cit.

^b Presb. Diocl. Commentarium Marul.

^c Vandal. l. 7. c. 29.

^d Annal. Ecl. 1074.

^e ap. Jo. Luc. op. de Reg Dal. et Croat. addito.

^f Orig. Provin. Bos. Cr.

^g Privilegia Belae IV. et alior. Ung. RR.

^h Compen. Chron. Polonor.

ⁱ Jacob. Luccar. Annal. Ragusin. Georg. Hornius, in Arca Noë. etc.

si, uno consilio, unaque mente in Germaniam procul abierint, & omnes illas regiones transgressi, in ripa Vesere consederint: ibique Civitatem Bremje (quae vox Slavica onus significat, qua indicarent, hic se miseriarum onus deposuisse) condiderint. Cehum postea in Bohemia consedisse, refert: ac Lehum fratrem ultrà progressum, Regulum quendam Germaniae duello vicisse, regnumque ipsius cum tota Pomerania occupasse. Russus in Sarmatiam penetrasse, regionique de se nomen Russiae dedisse, à nostris memoratur. Hanc historiam, Gejsa Toxoque ipso antiquiorem, Thurocius & Bonfinius de alieno suam fecere: Andraeque, Belae ac Leventae, non suis tamen, accommodarunt. Fratres verò hos, uti neque Patruī suasu, neque Gisellae odio exulasse, jàm antè probavimus: ita neque Petri tyrannidem eos fugisse, certum est. Sicut enim saepefati scriptores, falsò referunt; Agnetem Petri Regis uxorem, post ejus mortem, Henrici III. matrimonio conjunctam fuisse, ita & reliqua incunctanter sunt commenti. Judit namque, non Agnes, Bohemorum Ductrix, Brecislavi Ducis vidua, Vratislavi, qui Adlajtam duxerat, mater, post mariti obitum, A[nn]o 1055.^k *ad Zpingenis filii, omniumque Bohemorum contumeliam, Petro ejecto, excaecatoque Ungariae Regi nupsit*: mortua deinde in Pannonia, 4. Non[as] Aug[ustas] A[nn]o 1058. Unde Petrum Exregem, exoculatum diutiùs vixissè, partemque Regni Pannonici possedissee, veriùs quàm illi existimarunt, patet. Sed Belae historiam prosecuturis, quà Ungaricis traditionibus conformetur, occurrit nobis Diocleas^l qui Belichium Albae Croatiae Banum, Radoslavo Regi perduellem, ab eo debellatum, Radoslavoque pòst ejecto, & Ciaslavo filio interempto, Belum ad Regni gubernacula revocatum ab exilio, recenset. Congruit haec Andrae Belaeque apud Ungaricos memoratis relatio: non obstante, quod Belum Diocleas priùs Belichium dixerit. Poterat^{*} Belich sive Belus, aut Bela Ungaricè, Banus ad cognatos, Bohemos Polonosque suos, cum fratribus & familia efugisse: turbatoque deinde Regni statu, ob sui valorem, & amorem popularium, ad imperium vocatus rediisse. Andreas primùm ab Ungaris in Regem postulatus, ope adversus potentissima Roman[orum] Imperatoris arma indigus, Belam fratrem in Regni consortium, pollicita successione, accivit: quem postea, susceptis liberis, & reconciliatus Imperatori, neque belli viribus amovit. Atque ita Stephano liberis orbo, ejectoque Petro Andream Belumque, & horum deinde natos, in Ungarorum regno, Croatos Principes successisse, luculenter apparet. Neque vi aut potentia tantùm id evenisse ratum iri video: quantum & agnationis jure. Siquidem Vladimir antè Croatiae Rex, Ungarorum Ducis filiam, uxorem habuisse, in Commentariis Patriae^m legitur; pluresque Gojzonis Ducis, Stephanique Regis temporibus nobilitate generis inclyti viri, è diversis regionibus, & potissimùm vicina Croatia, Ungariam petivere: ibique soli amaenitate pellecti, contractis affinitatibus, resedere. Nam & Pazman, qui pro Stephano Rege Simigiensem Zupanum debellavit, non Theutonus (ut Thurocius autumat) sed Croatus fuit, ab ipsoque Adriatico littore oriundus: quod Insula,ⁿ *Nonae regiae Croatorum Civitati vicina*, illi cognominis

^k Cosmas Pragen. Decan.

^l op. cit.

^{*} javitva ebbòl: poterat (Sz. L.)

^m apud Diocleatem et Marulum.

ⁿ Jo. Lucius op. cit.

indigitat. Wezelinus item,^o Regi Zvinimiro adversantium dux, Croatiae, non Alemanniae Princeps fuit. Idemque^{*} de plurimis aliis sentiendum. Quemadmodum recentioribus etiam saeculis frequentes è Croatia plebeae turmae in Ungariam cis & trans-Danubianam migrarunt, quarum etiamnum plurimi utrinque pagi florent: Nobilium item familiae non paucae, de quibus ad praesens vigent, Kolonitiana, Draskovitiana, Jaksitiana, Ostrozitiana, & plures aliae, quas praetereo. Non enim eadem Ungaros cum Theutonibus atque Italis ratio tenebat. His illi authoribus, mutuam filiis Atilae caedem sufflatam esse, recordabantur: ipsorumque consilio Petrum in proceres optimatesque suos efferatum saevisse experti sunt. Ideòque revocatis (ut eorum scriptores ajunt) ab exilio Andreae ac Leventae primùm,^p *se interfekturos Petrum*: secundò, exacturos Theutones *Italosque*, atque sic tertìò, *pacatum eis Regnum praestituros, pollicebantur*. Illud quoque fidem sententiae nostrae validiorem facit; quòd cùm totum penè Septentrionem, Occidentem & Orientem novellis iis Ungarorum Regibus in bellicae virtutis exercitium Bonfinius aperuerit, Croatia illis proximam neminem ad Ladislavum usque vel attingisse observavit. Quo^{**} magis credere liceat, Andream & Belam ejusdem regionis indigenas fuisse. Bella tamen, quae in Bohemia, Thracia & Russia usque ad Colomanum ab iis gesta describuntur, compendiosius intelligenda sunt. Pro Bohemia, vicinior sumi debet Moravia; Thraciam pro Serbia Bonfinius & Istvanfius frequenter nominant; imò ille^q superiorem Croatiam Thraciae vocabulo appellavit. *Chuni eam plagam incolebant, quam nunc Valachiam dicunt*: & haec Russiae locò censenda. Bessi, Bosnii nostri sunt, ante Ugrorum in Pannonia Regnum, in Croatia consistentes. Unde, *tanta lecorum perturbatio, tanta ubique temporum negligentia*.^{***} At cùm in plurimis Bonfinii lapsum videam: tum in eo, sui se immemorem exhibet: ubi ait; Salomonem Nandor Albam (vulgo Belgradum) Ungarico adjecisse dominio: quum alibi^r à Georgio Despote, superioris Mysiae Principe Sigismundo Imperatori primùm dono datam referat: & castella Georgio vicissim à Sigismundo repensa singulatim enumeret. Sed ne in arguendis Thurocii & Bonfinii relationibus ulterius immoremur: interest, quaedam de S[ancti] Regis Ladislavi posteris, brevi dictione conjectari. Colomanum & Almus fratres non fuisse; plures cum Thurocio affirmant. Cùm verò Colomanum Goyzonis filium omnes ferè nuncupent, Almus Lamperti (ut Thurocius opinatur): esse non potuit, cùm affinis quàm frater Gojzonis & Ladislavi Lampertus fuisse verius existimetur. Almus, vivente Ladislavo, Dux fuit: atque ideò Regi successor destinatus: quinimò quadriennio ante obitum Ladislavi etiam Rex Croatiae institutus. Quod ex antiquo Registro S[anctae] Mariae Jadren[sis] Joannes Lucius^s ita describit; *Anno Incarnationis Jesu Christi D[omini] N[ostri] 1091. Kyri Alexio Constantinopoleos Imperante,*

^o C. Baron. Anno. 1079.

^{*} javítva ebból: idemque (Sz. L.)

^p Bonf. D. 2. 1. 1.

^{**} javítva ebból: quo (Sz. L.)

^q Dec. 2. 1. 5.

^{***} javítva ebból: negligentia. (Sz. L.)

^r Dec. 8. lib. 3.

^s oper. cit. lib. 8. c. 1.

tempore, quo Vladislaus Pannoniarum Rex, Croaciae invadens Regnum Domnum Al-
 mum, suum Nepotem in illo statuit Regem, Jadrensi vero Cathedrae Domino Andrea
 venerabiliter praesulante, méque Drago Domini Praestantii Episcopi Nepote Jam tertio
 priorante: dum videlicet Colomanus breviarium recitabat. Unde Dragus quoquè Al-
 mum divi Regis nepotem videtur nuncupare. Sed rei hujus veritatem penitiùs investigari liceat.
 Historiae Salonitanae Thomae Archidiaconi Spalaten[is] ad finem, inscriptum legitur;
Colomanus filius Vladislavi Reg[is] Vng[arorum] stans in loco patris sui, &c. Lucius
 verò saepè memoratus margini¹ annotavit pro filio *Nepotem & patruum* locò patris, le-
 gendum. Simili modo Gaufridi Monachi, Malaterra dicti, illorum (ut ait) temporum
 scriptoris genuinum sensum alterare^v praesumpsit. Ubi^{*} enim Gaufridus, ab Alamano
 Rege Ungariae Alivum Ducem ad Rogerium Siciliae Comitem pro petenda in consortium
 Regi ejus filia legatum fuisse affatim commemorat, Lucius pro Alamano *Colomanum*, &
 pro Alivo, *Almum* intelligi debere, marginali nota indicat. Acsi^{**} tam simplex fuisset
 Abbas Gaufridus, quòd *Colo* ab *Ala*, *Almum* ab *Alivo*, discernere ignorasset: neque minus
 vitium scriptoribus aut typographis imputaretur, unam alteramve litteram properè scri-
 bendo addere, quàm plures in diversas permutare. Quòd Gaufridus *Ducem Alivum* dixe-
 rit, non ideò *Almus Dux*, sive jam frater sive patruelis Colomani, debet intelligi. Tunc^{***}
 enim, imò priusquam egressus fuit Monasterium Colomanus, *Almus* etiam Ungariae Rex
 fuit. *Almo* enim^x *Ungarico Regi opem tulit contra Colomanum* Henricus V. Imper.
adjutus à Suantopulto Bohemo sed conatu irrito. Neque^{****} Gaufridi verba (*Rex, per*
suum Ducem nomine Alivum, et reliquos non minoris dignitatis viros, exequenda jura-
mento firmavit) regii sanguinis Principem subaudiunt. In Colomani quippè regno Colo-
 manus solus *Almo* par fuit. Quare, suspicari licet, eadem praesumptione Jo[annem] Lu-
 cium, Dragi quoque annotationi pro filio nepotem Vladislavi liberaliter inseruisse, qua
 Colomanum filium in Appendice Salon[itanae] Historiae, in nepotem: Alamanum sive
 Almum Gaufridi in Colomanum, Alivum in Almum regenerat. Nisi^{*****} verè Dragus
 etiam Vladislavum sub alio climate regnantem, ex celebri sanctitatis fama, muliebris
 consortii expertem esse, non difficulter existimarit: uti Ungarici deinde scriptores, & ad
 praesens multi Ungarorum id existimant. Verùm enim verò si ex collatione historiarum
 Almi cognitionem diligentius percontemur: agnomen hoc ei potiùs quàm nomen pro-
 prium fuisse, patebit. Thurocius, &^y Bonfinius, Petrum Regem Croatiae à Colomano
 caesum, non observato anno, referunt. Achilles Pirinius Gassarus^z Petrum Dalmatiae
 Regem ad A[nnum] C[hristi] 1107. ponit: eundemque A[nno] 1110. Antonius Vramecz

¹ oper. cit. pag. 370. col. I.

^v ibid. lib. 3. c. 3.

^{*} javítva ebböl: ubi (Sz. L.)

^{**} javítva ebböl: acsi (Sz. L.)

^{***} javítva ebböl: tunc (Sz. L.)

^x Chron. Carion. lib. 4.

^{****} javítva ebböl: neque (Sz. L.)

^{*****} javítva ebböl: nisi (Sz. L.)

^y Mem. Trag. I. I. c. 10.

^z Dec. 2. lib. I.

noster, Canonicus Zagrabienſis^a regnaſſe narrat: cujus tamen nullam Dalmaticarum ſive Maritimae Croatiae Civitatum monumenta memoriam conſervarunt, quantum hactenus in lucem prodiſſet. Ex his tamen ſaepe dictus Jo[annes] Lucius^b Slavizi Regis litteralia quaedam fragmenta eruit, loco & anno dationis carentia: & Zvinimirum, ſuccedente Stephano, ultimum Croatiae Regem non fuiſſe, probis testimoniis^c remonſtravit. Zvonimirum^d A. 1087. mortuum, & Almuſ 1091. Croatis Regem inſtitutum eſſe, conſtat. Unde^e Almuſ Stephano ultimo ſucceſſiſſe, credendum eſt. Almi nomen Croatis idem penè ſonat, quod Slaviz; ac, ſi res cum temporibus conferantur, uterque idem erit qui Petrus. Iiſdem enim annis, quibus citati Chronologi, Petrum regnaſſe, annotarunt, Colomanum quoque in Croatia Maritima exiſtiſſe, privilegia ipſius^e teſtantur. Ut^{**} ad annum Chr[isti] 1101. pro Ungariae regno, poſterioribus Croatiae, bella Colomanum inter & Almuſ geſta ſint: huicque Petri nomen^{***} ex baptiſmo, Slavici (Latinis Almi dictum) agnomen cum ſpe Banatús & Regni, fuiſſe inditum, vero ſimillimum cenſetur. Uſus etiamnum apud ſuperioris Croatiae populos antiquiſſimus obſervatur; quo infantes, aut parentum lubitu aut vulgi praeconio, appellativo quoque praenominantur: uti permulti ſunt, Mile vel Milos, Rade, Rados, Radovan & Radoicza, Dragi vel Dragic', Gojko, Čěrnko, Beli, Belich', Grubiſſa &c. qui aliàs Chriſtianis nominibus è baptiſmo, poſt vel antè accepto, praediti ſunt. Quare tum ex hitoriarum concordantia, cum ex ipſo agnomine patronimico, atque immediata in Regnum ſucceſſione, Almuſ ſive Slavizum, alio nomine Petrum nuncupatum, Sancti Ladislavi Regis filium verè fuiſſe, colligimus. Agnomen hoc Slaviz, patronimicum, Regiſque patris nomini conſonum eſt, ipſum quoque à *Slava* derivatum, apud Latinos Almuſ, divi Parentis ſoboli conveniens^{****} praenomen. Colomanum paterni Regni haereditate *Rex Sanctiſſimus* haud aequè privaviſſet, niſi Almuſ filium agnoviſſet, Colomano fortaſſe nepote jam diu Monacho, & Varadienſis Eccleſiae Pontifice. non ſufficiente, ad Regni rem, Bonfinii praetextu: quod divus Rex^f *Almuſ Colomano magis amabat, quando illum multi ſanguinis effuſorem, contra vero hunc mitiorem è ſapientia ſua fore proſpexerat.* Regna iſdem artibus optimè conſervantur, quibus acquiſita fuere: neque ſceptra pueris committenda, ratio ſuadet. Ita Ungarorum tunc praecipuè Regnum, externis internisque hoſtilitatibus obnoxium, ſevero magis quàm miti Principe, ad ſui conſervationem, indigebat; cui non optimè proſpexiſſet Rex Sapientiſſimus; ſi *Almuſ bona ſimplicitate* (ut Bonfinius inquit) *ductus, Colomano regno ceſſit.* Simplex^{*****} ſanè, paternorumque & aviticorum exemplorum ignarus hae-

^a Chron. Mundi VI. aeta.

^b Chron. Slovin.

^c ibid. cap. 21.

^d Achill. Pirmin. loco cit.

^e javítva ebból: unde (Sz. L.)

^e Lucius op. cit.

^{**} javítva ebból: ut (Sz. L.)

^{***} javítva ebból: nemen (Ritter javítása, a mú végén közölt hibajegyzékből)

^{****} javítva ebból: conoveniens (Sz. L.)

^f Decad. 2. lib. 5.

^{*****} javítva ebból: simplex (Sz. L.)

res. At cùm ex his & supra relatis, tum ex aliis innumeris, quae in vasto historiae Ungaricae volumine leguntur, fidem Bonfinii nutare, nemo non advertat: illud certum est; quòd Rex *Almum* ritè *Colomano magis amabat*: filium utique nepote. *Colomanus*^g verò, post obitum divi Regis; *Varadinensis primus Episcopus, spreto Sacerdotio, Rex Ungariae* factus, non *bona simplicitate* cedentem, sed fortiter diuque resistantem *Almum* Ungarico primum dein & Croatico regno spoliavit. Hinc mythologico, extra dubium, sensu adumbrarunt suam quidam Ungarici scriptores historiam; *Almum* à *Colomano* utroque lumine, alii etiam genitalibus, privatum fuisse, gemini Regni amissioni colludentes. Ad rectificandum Authoris Appendicis, Chronico Salonitano additae, sensum redeamus. *Colomanus*, inquit ille, *filius Vladislavi R[egis] Ung[arorum] stans in Regno loco patris sui, et quia multa strenuitate vigeat, proposuit totam Chroatiam usque ad mare Dalmaticum sub suo dominio subjugare, venit cum suo exercitu usque ad flumen Drave; &c.* idque A[nn]o Chr[isti] Millesimo C[entesimo] secundo. Quod Vladislavi filium *Colomanum* scriptor hic antiquissimus vocet, firmioribus videtur inniti argumentis, quàm Thurocius & Bonfinius; quorum alter plerisque in rebus dubium sese clarè manifestat. Si *Gejsae* filius *Colomanus* verè fuisset, quanto magis patruo quàm fratri anterior, patrium in regnum successisset. Sed quia^h *defuncto Gejsa eligitur Ladislaus* Rex, subintelligitur *defuncto Gejsa* sine liberis: cùm & nullibi uxoris *Gejsae* scriptores meminerint, neque triennio plus eum regnasse ferant, dubium est, an uxorem habuerit? Atque idèd, sicut falsò inducitⁱ Bonfinius *Gejsae filiam Othoni Venetorum Duci, Ducis Petri Urseoli filio desponsatam* fuisse, cùm *Otho Urseolus*, proculdubio non adolescens sed jàm perfectus vir, Ducatum adierit^k Christi anno 1009. quo, juxta priora Bonfinii relata, vix *Bela Gejsae* pater natus fuit: ita de *Colomani* patre incerta scribere potuit. Ad patrem quoque verba illa pertinent, *Almum Colomano magis amabat, & defuncto Ladislao, Colomanus ritè successit*, officio boni patris convenientia; *Pater*^l enim *magis potest honorare unum filium gratum, quàm minùs gratum. Ritè etiam successit Colomanus*, qua patri, qua major natu. Verùm item, quia^m *iste Colomanus fuit Episcopus Varadinensis, & quidèdⁿ primus Episcopus*, videtur *Ladislaus* (ipse enim^o *aedem illam Divae Virgini erexit, eique Pontificem praefecit, oppidum fundavit, Varadinumque jussit appellari*) Deo primitias de sua generatione obtulisse. Nec illud abs re est, quòd *Colomanus* è duobus filiis primogenitum *Ladislavo*, non *Gejsae*, cognominem [sic!] fecerit. *Almus* verò frater, & quidèd Germanus fuit *Colomano*, teste^p *Cosma Decano*, qui eorum, patris & avi novit regimina. Unde Bonfinii dubietas, & Thurocii falsitas, corrigi possunt. Imputativus^{*} fuisset auctori

^g Achil. Pirmin.

^h Baron. A. 1077.

ⁱ Dec. 2. lib. 4.

^k Chron. Venetor. apud Franc. Sansovinum.

^l Marcian. § penult. de Nuptiis.

^m Thuroc. manuscr.

ⁿ Achil. Pirmin.

^o Bonfin. Dec. 2. lib. 4.

^p op. cit. lib. 3. ad A. 1127.

^{*} javítva ebból: Imputativus (Sz. L.)

Appendicis error, minùs attentè scribenti filium, pro nepote: nisi sequenti dictione, *stans in Regno loco patris sui*, eundem sensum confirmasset. Gaufridi Abbatis opera me hactenus non legisse fateor, ut ex decursu historiae, annorumque supputatione quid certius affererem. Almun per epenthesisin Alamanum ille dixit: qua figura, in cognominibus praecipuè Illyrii creberrimè utuntur; e[empli] g[ratia] Smiřanovic', pro Smiřanic': Bërzojevic', loco Bërzovic': Kobilovic', ex Kobilic', & mille alia. Quanquam* etiam error aut negligentia in eo adscribi posset Gaufrido, quod fuse ad procandam Virginem descripta legatione, itineris processu, ac nuptiarum solemnitate, sponsae nomen oblivioni reliquerit, De Colomani Almique ob Regnum controversia, alibi (ùt superiùs polliciti sumus) pluribus rem discussuris haec de progenitoribus haeredibusque divi Regis dixisse hactenus sufficiat; restat nunc ea in medium adducere testimonia, quibus idem

S[ANCTUS] LADISLAVUS EX CROATIA ORIUNDUS

ulteriùs comprobetur. Et quidè[m], Primò, testantur Nomina ipsa, Fratris, Sororis, Patris, Matris, nec non proprium cum Avo sibi commune, omnia Croatici significati. Fratris, inquam, *Jojad, aliter*^q ab Ungaris *Gejza nominatus*, nostris & Gojzo ab educatione sic auspicatus. *Gój* enim educatus & *goí* educat, significant; uti jàm antea memoravimus. Sororis Lepae, quo pulchra dicitur: *Lep, lepa, lepo*, nobis pulcher, pulchra, pulchrum sunt: Ungaris *szép*. Belae sive Beli patris: *bel & beli* Slavis albus est; plerumque à fulvis capillis agnomen hoc infantes sortiuntur; Graeci Pyrrhum vocant; Ungari album *feir* pronuntiant. Roxanae matris: olim inter Croatas mulieres frequentissimum, ex rosa deductum: adeò quòd plures etiam non obscurae familiae ex eo cognomen accepere; ut sunt, Roxanic', Roxic', &c. Ladislav & Vladislav, quod idem est: hoc Illyriis, Bohemis-que & Polonis, Pannonibus illud magis commune ex verbo *láda* sive *vláda*, id est regit sive gubernat, & nomine *Slava*, quod gloriam significat, componitur: unde Rector aut gubernator gloriosus latinè sonat. Vel verò à *Lado* (Idolo gentis fuit nomen, summa in veneratione habito) & verbo *slavi*: idemque esset, quod Ladonem glorificans: ut Graecis & Latinis Paeon. Ita plerumque nationis Illyricanae Principum nomina in gloriam aut pacem auspicabantur; Primislav, Budislav, Branislav Tvërdislav: Radimir, Kresimir, Budimir, Zvonimir, &c. Secùs autem omnia haec verba & nomina Ungaricae significationis nihil omninò in se continent; nam & gloria *dichesegh*, & governo *birni* Ungaris est: quibus hi verò sua Idola nominibus compellarint, nuspiam reperi.

II. Connubia cum Principibus Croatiae. Primum Lepae Sororis cum Zvinimiro, qui^r deinde Rex fuit, A[nno] C[hristi] 1076. electus; cui antea, quàm regni potestatem apprehendisset Zvinimir, fuisse nupta ex filiarum ante mariti obitum^s nuptiis, legitur. Ladislavi cum Cresimiri Regis filia: quam communi errore^t quidam Ungaricarum rerum descripto-

* *javitva ebból*: quanquam (Sz. L.)

^q Lambertus apud C. Baron.

^r C. Baron. et Patria monum.

^s Jo. Luc. op. cit. lib. 3. c. 1. Jacob. Luccar. Annal. Ragusi lib. 1.

^t Jo. Tomc. Margnav in vita S. Emer. Franc. Ladanius de gestis Banor. Slavon. lib. 2.

res innocenti Emerico Stephani Sancti Regis filio, non examinatis temporibus maritatum, autumant. Puerascebat adhuc Emericus, & adolescens humanis valedixit, cùm Stephanus Cresimiri secundi filius Croatiae imperabat: patre circa A[nno] C[hristi] 1016. mortuo. Stephano huic iterum circa A[nno] 1066. successit filius Cresimirus tertius, qui & Petrus: uti ex horum privilegiis^v videre est; Emericum autem Cartuitius^x A[nno] 1030. obiisse, cum plerisque asserit: quanquam sint, qui biennio triennioque tardius ferant: satis arguitur, nec Cresimirum secundum absque filiis decessisse, nec ejus aut ultimi filiam Emerico nubere potuisse. Idèd rebûs ad sua tempora collatis, eam Cresimiri filiam Ladislavo adhuc Duci uxorem fuisse, veriùs elicietur. Nostri^y Ungarorum Regi nuptam, probè nuncupant, posterioribus temporibus scribentes potiore usi titulo: quominùs intelligendus est Emericus regis honores, patre superstite, non consecutus. Is enim mos apud Illyrios vetustissimus hodiè quoque in superioris Croatiae partibus conservatur; Uxores à proximiori vicinia ducere, de quarum vita & moribus viri certiores sint: qui non manibus duntaxat, verùm etiam auribus & oculis uxorem ritè ducendam existimant.

III. Priscæ filiae nomen & nuptiæ. In Crisiensi Comitatu Slavonici Banatûs, cui Ladislavus praerat, non procul ab ipsa regionis metropoli, delubrum extat longè antiquum divæ Priscæ virgini sacrum: pluresque in ea Provincia mulieres, ejusdem nomine praeditae sunt. Ita Christianus Princeps, ducali autoritate in propinquo Krafævae Velikæ residens, filiam Sanctæ Virgini cognominem [sic!] nuncupari voluit. Quae postea vicino Sèrbforûm Principi (ut eorum antiqua monumenta innuunt) maritata, Pyrischæ appellationem sortita est, Graecorum (Sèrbli enim Graecanicae sunt religionis) vocabulo Pyrrhae consonantem.

IV. Successio in *Banatum sive Ducatum Slavoniae*. Gejzo patri Belae in consortium Regni Ungarici ab Andrea Rege assumpto, successit. *Cresimiro* enim^z *regnante nominatur Gejzo Banus in privilegio A[nno] 1059*. Gejzoni Ladislavus, & huic Almus. Banatûs quippè officium, non nisi Regum filiis aut cognatis proximis conferebatur. *Si quis namque^a Banus creatus fuerit, ob id ad Regni successionem destinatus extitit. Eodemque^{**} titulo postea Reges Ungariae primogenitos suos insignire solebant: & Banum antiquo Croatorum titulo vocabant: quem nonnunquam filiis quoque secundogenitis vel fratribus, Ducatus titulo concedebant*; Banus utique Ducem^b significat, nunc Proreges Bani appellantur.

V. Si vera est Albae Graecæ halosis, à Thurocio caeterisque scriptoribus Salomoni Regi, Gejsonique Duci adscripta. Salomon quippè Ungarorum Rex, cum necdum quicquam in Croatiae partibus aut trans Dravum in Slavonia juris habuit, Gejzonis Sla-

^v Jo. Luc. op. cit. lib. 2. cap. 8. 15. 16.

^x apud C. Baron.

^{*} javitva ebböl: nostri (Sz. L.)

^y Jac. Luccar. Annal. Ragus. I. I.

^z Jo. Luc. op. cit. lib. 2. cap. 9.

^a id. ibid. et lib. 6. cap. 1.

^{**} javitva ebböl: eodemque (Sz. L.)

^b Bela IV. R. in privil. cap. Zagrab et Monte. Grac.

voniae Ducis conniventia & auxilio, vel ab eo potiùs in subsidium vocatus, trans Savi flumen (ad cujus in Danubium confluentem^{*} sita est Alba) venire potuit. Secùs enim nisi Gojzo Dux Slavoniae Princeps fuisset, non facilè, magna etiam vi, Dravum Savumque cum Salomone trajecisset.

VI.^{**} Locus item ille Franc[isci] Ladani^c de Gestis Banorum Regni Slavoniae, ubi ait; *Croatiae Reges Sclavoniam, qua jam Juris Hungarici fuerat, iterato reliquis Illyrici Provinciis incorporarunt. Nec^{***} Salomoni, filio Andreae Regis, toto regiminis sui tempore ad jus Hungaricum repetere licuit.* Unde constat; bellum Andreae & Salomoni, apud Ungaros regnantibus, potissimùm fuisse cum Bela, Gojzone Ladislavoque Croatiae Ducibus, pro eadem Slavonia: Andream cum Bela fratre pari jure pertinente patrimonio; non vero ex dote filiae Cresimiri Emerico nuptae, inique per Stephanum usurpata, ùt ipse nescio quo conceptu introducere nititur. Ad id quoquè facit supracitatus Sabellici textus; *Jadrenses ad Croaciorum Regulum defecerant, vel ut alii scribunt ad Salomonem Pannoniae Regem;* quo Gojzonem, aut Ladislavum Croaciorum Regulum, atque idèd nationalem gentis Principem, subintelligit: Salomonem Pannoniae sive Ungarorum à Croatia distinguens. Uxoratum verò fuisse, liberosque habuisse Ladislavum, ejusdem ad milites, adversùs Cunos forti animo dimicaturos, innuit sermo; *Utilius est mihi mori vobiscum, quàm uxores nostras et filios videre in captivitate;* quem Joan[nes] Thurocius, in Historia illius, registravit: ac paulò post obsidionem Castri Krokov enarrans, Regis in ea & Principis meminit: neque alter Principis nomine subintelligi aequiùs potest, quàm Almus, Regis filius, & in bello fidus comes.

VII. Almi filii, Croatiae in Regem constitutio; cujus Dragus Prior testis est: uti jàm antea diximus. Ille Stephano avunculo ritè successisse, alibi ampliùs demonstrabitur.

VIII. Pelta, vulgo *balta & bradvicza* (quicum Rex sanctus armatus depingitur) Croatae genti proprium olim telum fuit; qualia etiamnum Senjae, perque totam Liburniam non pauca reperiuntur. Secùs hastae antea Ungaris communes fuere; his in antiquis iconibus armati visuntur: & Jugria, vetus eorum patria, pro nationis stemmate hastas gerit; ùt in primo Stematographiae Illyricanae libro distinctè annotavimus.

IX. Eandem Peltam, ad capessendum Regni Ungariae clavum discessurus, Crisiensi Magistratui conspicuum paternae dilectionis monumentum reliquit, quod non multis ab hinc annis, simplex pauperum Civium pietas in ostensorium sacrae Synaxeos convertit.

X. Duplex item Crux alba, quam in rubeo scuto, sinistra manu prachenso, Rex gerit, Slavoniae Regni, dictaeque Krisiensis Civitatis, olim in eo Regno praecipuae, stemma est. Crux enim *Krish* Illyriis est, à qua dicta Civitas Crisium latinè, *Krishevci* vernaculè dicitur. Hoc idem sacrum stemma deinde Ungari religiosissimae sancti Regis memoriae tesseram tricollis suo imposuerunt; vel verò ipse Apostolicus Rex, sopitis^d *Ungaricae Ecclesiae tumultibus*, Christiano suae Patriae symbolo Regnum illud piè armavit.

^{*} javítva ebból: Confluentem (Sz. L.)

^{**} javítva ebból: V. (Ritter javítása, a mü végén közölt hibajegyzékben)

^c lib. 2.

^{***} javítva ebból: nec (Sz. L.)

^d C. Baron.

XI. Moneta Slavoniae vetustissima, Christiano typo signata: quae in eadem regione, plurimùmque in jàm fato Crisiensi Comitatu reperitur, sub ipsius Ladislavi sancti, aut Belae patris, qui^o *omnium primus apud Hungaros monetam ex argento signavit*, principatu cusa. In una videlicet numinismatis facie Crucem duplicem Rex & Regina utrinque cingulotenus eminentes adorare cernuntur: supra quorum capita hinc S. illinc R. literis, ac demum è regione supremae trabis Stella & Luna positus: in altera verò facie Martes animal geminas inter Rosas, gestu ad cursum formato, cum lembali epigraphe, *moneta p regni Sclavonie*. Nam^{*} & geminae litterae illae S. R. *Slavoniae Reges*, denotant. Successores autem Ungariae Reges hanc ejusmodi nummis inscriptionem faciebant; *Moneta Regis p Sclavonia*, ut in recentioribus videre est; imò è Neapolitana stripe oriundi, gentilitium sui Lilium Lunae cornibus includebant. Luna & stella generale Illyrici, Crux duplicata & Martes Sloviniae proprium, insignia sunt: quemadmodum in pluribus antiquariis delineata invenimus.

XII. Zagradiensis Episcopatus in Slavonia fundatio. Hujus^{**} cùm diversa Ungariae Regum privilegia^f celebrent memoriam, tum Andreae II. ad Palaestinam expeditionem proficiscentis: in quo^g meminit; *Venimus ad Zagradiensem Episcopatum ad Monasterium Zagrabien[se] à Sancto Ladislao Rege sanctissime recordationis predecessore nostro constructum*. Item in Belae IV. ejus filii,^h *ob devotionem Sancti Ladislai, qui eliminatis gentilitatis erroribus in Ducatu Sclavoniae Zagradiensis Ecclesie institutor Sanctissimus extitit*. Ita regalibus fortunis auctus, Patriam etiam primamque provinciam illustrare, non fuit immemor; quomagus & ipsa in Coeli Mundique oculis speciosior eniteat.

XIII. *Chasmenses Capellani Thimoteus et Laurentius*, qui cum duobus Comitibus & aliis Ministris regiis, certae *controversionis* inter Stephanum Pecuenssem & Desiderium Colocensem Episcopos, *Executores* ordinati fuisseⁱ memorantur. Constat utpotè Regi Capellanorum olim suorum in Parochia Chasmae Slavonicae prudentia & integritas, diuturniori notitia priùs expertorum.

XIV. Provincia Fratrum Ord[inis] S[ancti] Francis[ci] Min[orum] Observan[tium] in eodem Slavoniae Regno instituta, ipsique Indigeti Regi nuncupata. Quae^{***} & *Sancti Ladislavi Provincia*, & *Provincia Ladislaviana* ideò nuncupatur, ejusdemque divi Regis icone literalia sui ordinis instrumenta Minister Provincialis obsignat.

XV. Ipsa item, quantum Bonfinius,^k Andreas II. Rex,^l & plerique alii volunt, *Sclavonia regni ditioni Ungarica adjectio*: suo loco nobis distinctiùs exponenda. Eà fortasse,

^o Godof. Buckisch. Nucl. Histor. par. I.

^{*} javítva ebból: nam (Sz. L.)

^{**} javítva ebból: hujus (Sz. L.)

^f in Archivio Episcopat. et Capit. Zagrab.

^g dat. A. 1217.

^h de A. 1269.

ⁱ Privil. Reg. Quinqueeccles: Episcop. dat.

^{***} javítva ebból: quae (Sz. L.)

^k Dec. 2. lib. 4.

^l in privil. Capit. Eccles: Zagrab. dato.

contigui Ungarorum Regni spartam nactus, hanc exornaturus erat; ut & Jagello dein A[nno] 1386. Lituaniae suae Ducatu Poloniam.

XVI. Cantilena, quae per universam Slavoniam & Inferiorem Croatiam (quà nimirum amplissima Zagrabiensis Ecclesiae Dioecesis extenditur) sub aestivi solstitii diebus à plebeo puellarum choro in tripudiis circa rogos cieri solitae; in quibus post singulos versiculos ad pulchrum Ladum exclamatio repetitur; quorum unicum addere hic libuit.

Lipi Jive roxe tërga:

Aj Lade, Lade lipo Lade.

ab eo nimirum tempore, quo ipse Divus Rex Ladislavus^m terram Sclavoniae, sive Banatum, ab errore Idololatriae ad Christianam convertit religionem; unde merito Slavoniae Apostolus dici potest. Ipse namque, eliminatis gentilitatis erroribus, supersticiosi Ladi festivitatem in memoriam B[eati] Joannis Baptistae Christiano cultu celebrandam introduxit. Quare postriduanam solennitatem Christiana dein pietas eidem Apostolo suo religiosè destinavit.

XVII. Decretis ejusdem S[ancti] Regis, latino quanquam sermone conscriptis, nonnulla patriae linguae inserta vocabula: uti suntⁿ *Uzbek*, pro transfuga: *Udvornik*, pro Aulico: quae purè Croatica sunt. Cùm* tamen illi condendorum Decretorum Conventui, nullam Croaticorum Statuum partem interfuisse, neque de his actum quidpiam extitisse, dignoscitur. Exindeque proculdubio ut plurimum apud Ungaros ea invaluit appellatio, quâ, & aliis Croatiae vernaculis, Joannes Ludovici I. Regis Secretarius & Archidiaconus de Kykulevv in sua Historia passim utitur. Thurocii praeterea testimonium; qui cùm secundam Cunorum in Ungariam irruptionem, describeret, ait; quòd Rex ex Sclavonia reversus circa fluvium Temes Barbaros invenit, atque internecone** delevit: *nomina-vitque fluvium Pagani, propter Paganos* illic caesos. Nomen hoc perantiquum Croaticis est, Constantino Porphirogen[ito] Imperatore^o teste.

XVIII. Joannis Thurocii, coeterorumque Historicorum autoritas; quòd ante Cunorum, duce Copulch, in Ungariam irruptionem, *Ladislaus cum suis in Sclavonia fuerat*: cum Domesticis videlicet in Patria; ubi & successorum Ducum, secundogenitorum Ungariae Regum filiorum sedem fuisse, tum vetusta Patriae monumenta, cùm & plurima Regum ipsorum privilegia, docent.

XIX. Belae IV. Regis Privilegium, super metis Klokoçe in Goricensi Comitatu existentis, A[nno] 1224. datum:^p in quo *generationem Nobilium de Klokoçe, Jobagiones Sancti Regis de Goricza oriundi*, expressè vocat. *Regem* autem hunc *Sanctum, de Goricza oriundum* non alium intelligit Bela, quàm Ladislavum, quem & praedecessores ejus

^m Privileg. sup. cit. Ung. R R. in Archivo Zagrab.

ⁿ lib. 3. cap. 2. et 3.

* *javitva ebból: cùm* (Sz. L.)

** *javitva ebból: intenecone* (Sz. L.)

^o de Administr. Imper. in plur. cap.

^p habetur apud familiam Nob. Vejkovich, in Slavonia.

Sanctum, & Andreas pater *Sanctissimum Regem*, appellant. Neque alterius Regis, quàm Ladislavi nostri, effigie nummos aureos Reges Ungarici signabant, usque ad Mathiam I. qui posterioribus sui regiminis annis, loco divi Ladislavi, gloriosae Virg[inis] Mariae patrocinium comperitur assumpsisse. Quia verò plura per Croatiam loca *Goricza* nominantur; *Goricza* enim Croatis monticulum significat, nihil Ungarici sonans: Ungari autem *Kys hegy* monticulum vocant; quaeri potest: quaeenam ex ijs divo Regi natales dederit? Una est moderna Civitas juxta Zagrabiam: sed haec Adjectivo distinguitur, *Gërçka Goricza*, Mons Graeciensis: à mentionato Bela IV. primùm illustrata: in cujus quidè privilegio Sclavoniae Banatus sive Ducatus (in quo sita est) memoratur, non item Ladislavus, aut ejus Jobagiones. Alter locus *Gorica* nomine in veteri* Tauriscia (vulgo *Turovopolé*) visitur: & quidè regionis illius praecipuus, nundinis frequentissimus: at ejus populares posterioribus temporibus nomen cum libertate sibi asseruerunt: neque ulla ibi antiquae Principum sedis monumenta reperi. Praetermissisque aliis minùs conspicuis ejusdem nominis locis, *Goriczam* arcem illam esse dico, quae cum Comitatu olim, & Archidiaconatu ad praesens suo, non procul ab amne Korana, in Kolapis flumen decurrente, inter Zkrad & Cetin arces penè media, etiamnum suis in ruderibus visitur: Pernyae, Otmich, Buççae (nunc Budaçki) Hresno & suprà fatae Klokoçae Castellis^q vicina. Nam & praecitato Belae Regis privilegio, attactorum Divi Regis Jobagionum introductionis & statutionis in possessionem dictae Klokoçe inter alios vicinos & Commetaneos *Bonce-laus Comes Goricensis*, pro teste insertus legitur. Ecclesiae autem Goricensis celebritas ex antiquo Ecclesiae Zagrabiensis Breviario per Osvvaldum Episcopum in lucem dato, satis clara fuisse olim, desumitur: ubi haec, *Officium de Transfiguratione Domini, secundùm modum Goricensem* accepisse, inscribitur.

Praetermitto diversas alias, valoris non infimi, conjecturas: novendecim haec argumenta, de ortu & prosapia Divi Regis LADISLAVI, plurium ope hìc destituto, piè produxisse liceat, sufficiat: dum aut mihi Clienti suo devotissimo, aut alteri cuiquam integro veracis Historiae cultori, majora olim tempus detexerit. Idque (ut praemissum est) absque nationis Ungaricae** praejudicio: quae, divi Regis prosapia deficiente, à longinquis Italis, & saepè offensis Germanis Reges sibi ultro accivit. Tu verò,

sanCtIssIME LaDisLae,
gratò accipe opellam hanc,
perenniter salve, & fave.

ACROSTICHON,

*Ad natale solum Divi Regis
LADISLAVI.*

Euge; tui magnam, foecunda Croatia, prolem
Quo potes applausu, post ter duo saecula repertam

* javitva ebból: vereri (Sz. L.)

^q P. Glavacs, è Soc. Jesu, in sua mappa Croatiae.

** javitva ebból: Ungaricae (Sz. L.)

Verè praeclaram gemmam, Regemque decorum,
Excipe; cui felix regnum, cui gloria clarum,
Sanguine regali nato, dedit inclyta nomen.

Plaude, inquam; non est minor haec tibi gloria: quanta
Antè diu, Cehum, Lehum Russumque remotis
Ultrò Sarmatiae terris, tot Regna locantes,
Laudatos misisse Duces: cognomina quorum
Usurpant gentes, Russi, Csehique, Lehique:
Singula Regna suis tandem redimita Coronis.

Regalique tui LADISLAV de sanguine natus
Iojadi* fratri, Belo velut iste parenti,
Translato ad Superos lucessit, Banus & ipse,
Turbatum Ungariae Regnum soliumque capessens
Egregiè rexit, Sloviniae Apostolus idem
Rex pius, in Coelo meritis cumulatus & Orbe.

Dignus, quem recolas Civem simul atque Patronum,
Indigetem sanctum, tibi debet & Ugría laudes
Clarae tot natis, quibus ipsam, Sarmatiamque,
Europam & Coelos ditasti: jam licet acri
Barbarie restricta gemas, dum Coelicus ordo
Ad meliora tuas faciat consurgere sortes
Tempora: sub Sole ùt nihil aeternare videmus.

Lata Ita IaM grato spLenDe, ò Croatia, nato.

OMISSA.

*Pag. 14.** versu 9. detexit. Adde; baptismali nomine Helenam fuisse, mariti Regis privilegium*** declarat.*

Pag. 40. ver. 24. locò V. lege. VI.

33. 13. nemen nomen

Et si qua alia repperis, benevole corrige Lector.

* alio nomine Gejza, ap. C. Baron.

** javítva ebból: 4. (Sz. L.)

*** Jo. Luc. op. cit. l. 2. cap. 15.

EPIGRAMMA in AUTHOREM.
De restituto Slavis S. Ladislao Rege.

Restituis Patrem Patriae, Patriota mereris
Esse Pater Patriae. Sic Patriota puto.

HoC patriota Patriotae De reDDItO sanCto Patriota.

GEORG[IUS] ANDREAS GLADICH
Can[onicus] Labac[ensis] inter Operosos Labacenses
INERMIS.

SIMON JÓZSEF

HUMANISTA SZATÍRA ÉS DEÁKOS KLASSZICIZMUS

Kovács Ferenc *Julius exclusus e coelis*-fordítása

„Az első pillantás minden hagyományt unalmasnak lát, amennyiben és amiért az idegenszerű. ... A hétköznapi, félművelt embereknek mindenemű költészet általában véve (az irányzatos költészet kivételével) és a múltból még az is, ami a legszórakoztatóbb (Arisztophanész, Rabelais, Don Quijote stb.), érthetetlen és unalmas... Ám a múlt a maga külsődleges mivoltában először a tudós és gondolkodó számára is mindig idegenszerű, el-sajátítása munkát igényel.”¹

Bevezetés

Tárgyunk az MTA Kézirattárában RUI 4-p. 355. Kovács Ferenc (mikrofilm szám: A. 3678/II.) jelzet alatt őrzött kéziratgyűjtemény 73–100. oldalán található szöveg, amely e gyűjtemény második darabja, címlapja: *Második Julius: a'vagy Egy Beszélgetés Julius, – ennek Angyala – és Szent Péter között a Mennysországi ajtajában. Dégen K. F. In-r. Olvasó! ne nevens.*² Maga a szöveg Erasmus *Julius exclusus e coelis* című szatirájának fordítása. A fordítás időpontját nem jelzi e kézirat, azonban tudjuk, hogy Kovács dégi tartózkodása már az 1800-as évek elejére esik, így legalábbis e kézirat lejegyzése a fordító életének eme kései korszakára tehető.

Annak ellenére, hogy a *Julius exclusus e coelis* időről időre fel-feltűnik a régi magyar irodalom kutatásának láthatárán, tudomásom szerint György Lajos 1928-as tanulmánya óta³ nem készült olyan munka, amely kifejezetten e dialógusra összpontosított volna, ezért dolgozatom megkísérli összefoglalni a külföldi szakirodalomnak a dialógussal kapcsolatos néhány filológiai jellegű eredményét is. E feladat nem ígérkezik könnyűnek, és e sorok írója nem is vállalkozik arra, hogy mindenoldalú, a teljesség igényével fellépő filológiai, eszme- és műfajtörténeti jellemzését adja e műnek. A nyugat-európai szakirodalomban a nagyjából századunk első felében elért konszenzus eredményei természete-

¹ J. BURCKHARDT, *Világtörténelmi elmékedések*, ford. JUHÁSZ Anikó = *Ész, élet, egzisztencia*, IV, *Történetfilozófia*, I, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, SIMON Ferenc, Szeged, Pro Philosophia Szegediensis, 1994, 33.

² Vö. CSÁSZÁR Elemér, *Kovács Ferenc munkái*, ItK, 1918, 209–223, ahol Császár hibásan közli a címet, hiszen kihagyja az *ajtajában* szót, és így kommentálja: „A 3 1/2 íves beszélgetés fordítás németből vagy inkább franciából. Tárnya az a veszedelem, melybe az egyházat a könnyű erkölcsű pápák sodorták, s a nyomában mindjobban fokozódó romlottság. Célzata nyilvánvalóan a katolikus egyház ellen fordul. A beszélgetés, mely tulajdonképpen II. Giulio pápa és Szent Péter között pörög le – az Angyal csak az elején és a végén avatkozik bele – megszákítás nélkül folyik.”

³ GYÖRGY Lajos, *Két dialógus régi magyar irodalmunkban*, Erdélyi Tudományos Füzetek, 1928, 12. szám.

sen tükröződnek a magyar irodalomtörténet-írás *Exclusus*-utalásaiban,⁴ talán nem bizonyul azonban haszontalannak, ha határozottan a dialógushoz fordulunk. Annál is inkább, mert csupán így válhat világossá az, hogy mennyiben beszélhetünk a 16. századival egy tőről fakadó vagy attól eltérő megfontolásokról Erasmus szatírájának Schiller-korabeli kiadása esetében – Kovács feltételezett eredetije egy 1784-es lipcsei és frankfurti kiadás⁵ –, és hogy egy 18. század végi magyar fordításnak egyáltalában milyen viszonyáról lehet szó az erasmusi dialógusok, és talán különösképpen az *Exclusus* 16. századi recepciójához, beszélhetünk-e valamilyen folytonosságról, avagy egy történeti gyökereket nélkülöző racionalista egyházkritika hívta életre a fordítást.

1. Erasmus és a *Julius exclusus e coelis*

A dialógus a mennyország kapuja előtt álló II. Gyula pápa és az őt be nem engedő Szent Péter között zajlik, a pápa Geniusának⁶ alkalomszerű közbeszólásaival megtűzdelve. A jól informált szerző konkrét politikai utalásai elevenen tárják szemünk elé a 16. század első évtizedének, majd a cambrai-i szövetség korának észak-itáliai eseményeit, azt, ahogy a pápa ezt a Velence-ellenes szövetséget a franciák ellen fordítja. Az 1506-ban Bolognában tartózkodó Erasmus felháborodva nézi végig a pápa győzelmi bevonulását, s ez az élmény hangsúlyosan jelen van a csak jóval később elkészülő dialógusban. A volt pápa dicsekedve beszél hőstetteiről, de e dicsekvő hangvétel mögött gyónásparódia rejlik. Legélesebb hangnemet a mű eleje és vége üt meg, ahol nem a politikai események leleplező tárgyalása, hanem a bebocsátatásról szóló konkrét versengő párbeszéd folyik. A mű a reneszánsz egyik legműveltebb szerzőjéhez méltóan tele van antik utalásokkal, a leghangsúlyosabb II. Juliusnak Julius Caesarral való összevetése, amely Suetoniusnak a gallok ellen készülő Caesar árnnyoldalait is magába foglaló leírásán alapul. Az egyik legérdekesebb utalás – amely egyben az egyetlen név szerinti auktorhivatkozás – Arisztotelész *Politikájára* történik: a volt pápa a földi javak közismert arisztotelészi osztályozását felmondva próbálja hódításait igazolni. A dialógus a pápának azzal a fenyegetésével végződik, miszerint saját, be nem eresztett embereivel épít egy másik mennyországot, ahonnan majd megerősödve tér vissza, és fegyverrel éri el bebocsátatását.

Erasmusnál a szatirikus dialógus, a *Julius exclusus* formája, két forrásból táplálkozik: egyrészt jó ismerője az ókori szatírairodalomnak, azon belül is az ún. menipposzi szatírának, másrészt e dialógus sokat köszönhet a későközépkori szatirikus irodalomnak is.⁷

⁴ Itt mindenekelőtt PIRNÁT Antal alapvető drámapoétikai tanulmányára kell emlékeztetnünk: *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ITK, 1969, 527–555.

⁵ Ez a hipotézis GYÖRGY Lajostól származik, azonban tanulmánya nem támasztja alá közelebről e feltételezést.

⁶ Kovácsnál és más fordítóknál, kiadóknál az antik Geniusból keresztény Angyal lesz.

⁷ Az antik előzményeket dolgozatom TDK-változata tárgyalja, e helyt csak felhívom a figyelmet arra a közismert tényre, hogy Erasmus Lukianosz-fordításai meghatározó jelentőséggel bírnak életművében.

Balázs Mihály a *Válaszúti komédia* szellemi környezetét vizsgálva egy „középkori elemeket magával görgető humanista szatirikus hagyomány”-ról⁸ is beszél. Az e hagyomány körébe tartozó szatirikus művek reprezentatív gyűjteménye a Caelio Curione által szerkesztett *Pasquillorum tomi duo*.⁹ E gyűjtemény második kötetének kezdő darabja nem más, mint a latin *Julius exclusus e coelis*. Balázs Mihály tanulmányára támaszkodva a humanista dialógust alapvetően két csoportba oszthatjuk. Egyfelől az explicit elméletekkel is rendelkező platonikus–ciceroniánus típusba, amelynek reprezentáns képviselői Bembo *Asolanija* és Castiglione *Il Cortegianója*, és amelynek elméletírói Sigonio, Speroni, Tasso, valamint elszórtan a dialógusnak más műfajokkal való érintkezése okán Scaliger. Általános jellemzője az ebbe a típusba tartozó elméleteknek, hogy három csoportba sorolják a dialógusokat, „mimetikusról beszélnek abban az esetben, ha a szövegben nem szerepel szerzői közbeszólás, és nincsenek külön írói szavakkal bevezetett megszólalások, *narratíváról*, amikor ilyenek szerepelnek, illetőleg *kevertől*, amikor mindkét eljárást alkalmazzák.”¹⁰ Ezenkívül „rendkívül fontos, hogy a retorikai beszédnek közül e szerzők mindegyike a *genus demonstrativumba* sorolja a dialógust...”¹¹ E dialógustípus mindig távol folyik a világ zajától, így éri el, hogy azonos rangú és méltóságú felek közt folyjon a párbeszéd.

Másfelől létezik Lukianosz imitációja, amely nem rendelkezik ilyen önálló művekben is kifejtett explicit poétikai és retorikai elvekkel, azonban nagyon jól megfér a középkori szatírával, és antik reminiszcenciákra támaszkodva épül ki a beszélgetésnek teret adó fikció. „Ez még azokban az esetekben is így van, amikor az antik mitológiai háttér már nincs jelen [...], hiszen a címszereplővel a fantasztikum világában beszédbe elegyedő partnerek vagy fontos történeti személyiségek [...] vagy középkorias módon allegorizált alakok.”¹² A *Julius exclusus* természetesen e csoportba sorolható, a pápa kifigurázásának középkori témájához egy antikizáló szituációt felhasználva.

Seneca *Αποκολοκύντωσις*-ában¹³ Erasmus *Julius exclusus*ának mintáját sejthetjük. Seneca Claudius császár halálakor írta művét, az új császárnak, Nerónak ajánlva.¹⁴ Itt Claudius császár a halála után, ám még a temetése előtt felmegy az égbe, hogy „ki-lobbyzzon” magának valamilyen isteni pozíciót. Az istenek Herculest küldik, hogy tudakozódjon a jövevény felől. Amint Hercules megpillantja a maga alá rondított, remegő fejű, szokatlan járású volt császárt, azt hiszi, hogy a tizenharmadik munka előtt áll. Ez az

⁸ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998, 142.

⁹ Leírását lásd *i. m.*, 123.

¹⁰ *I. m.*, 177–178 (e jellegzetesen platóni megkülönböztetések klasszikus tárgyalása: *Állam*, 392d–398b).

¹¹ *I. m.*, 178.

¹² *I. m.*, 179.

¹³ SENECA, *Játék az isteni Claudius haláláról = Lakoma: A görög–latin próza mesterei*, ford. SZILÁGYI János György, Bp., Európa, 1974, 329–344; Seneca e műve az itt nem tárgyalt menipposzai szatíra mintadarabja.

¹⁴ Uo.: „Meg akarom örökíteni, mi történt az égben október tizenharmadikán az új évben, a legboldogabb kor kezdetén.” A legboldogabb kor annak a Nerónak a kezdődő uralkodására utal a mű első sorában, i. sz. 54-ben, aki majd öngyilkosságba kergeti Senecát, állítólag írói féltékenységből.

a rész, Claudius és Hercules „vetélkedése”, amely az alapszituációt szolgáltathatta Erasmusnak. Egyébként kiderül, hogy Claudius nem alkalmas semmilyen istenségnek (sem epikureusnak, sem sztoikusnak), majd az alvilágba vezetik, ahol persze az összes ismerőse, családja, valamint ellenségei várnak rá. Az alvilág felé vezető úton megpillantja saját temetését, ahol olcsó ügyvédek, ifjú poéták és kockajátékosok verik mellüket a gyásztól.

Seneca művét először egy bizonyos C. Sylvanus rendezte sajtó alá 1513-ban Rómában, a következő címmel: *Lucii Annaei Senecae in morte Claudii Caesaris nuper repertus*.¹⁵ Máig vitatott, hogy vajon Sylvanusnak a Germaniára vonatkozó szavai, amelyek szerint egy nuper repertus szövegről van szó, nem fiktívek-e.¹⁶ Mindenesetre amikor Beatus Rhenanus 1515 márciusában Bázelen, Frobeniusnál megjegyzetelve szintén kiadja a szöveget, Sylvanus kiadását veszi alapul, és a Thomas Rhaphhoz címzett bevezető levélben egy „fragmentum nuper in Germania repertum”-ra hivatkozik. A szatíra szövegét és Rhenanus *Scholiáját* Erasmus kis változtatásokkal beveszi a *L. Annaei Lucubrations omnes*ébe, amelynek nyomtatását Rhenanus és Wilhelm Nesen felügyelik. Ez a kiadás még szintén 1515-ben, augusztusban megjelenik. 1516 és 1524 között még vagy fél tucat reprintje jelenik meg Beatus Rhenanus szövegének és kommentárjának. Azonban csak 1529-ben, Erasmus második Seneca-kiadásának sajtó alá rendezésekor éri el Rhenanus szövege a végleges állapotát, ugyanis ekkor rendelkezésére áll egy eddig azonosítatlan kézirat: a Codex Wissenburgensis. Ennek alapján Rhenanus egy eredeti kézirattal vehette össze az eddig Sylvanustól átvett szöveget, amely összehasonlítás eredményeként egy lista annotatiunculae jelenhetett meg Erasmus 1529-es Senecájában.

Erasmus *Moriae Encomium*ának Morus Tamáshoz intézett előszava sem az 1511-es első, sem az 1512-es második párizsi, autorizált kiadás esetében nem tartalmazza egyebek mellett a következő sorokat: „Cum Seneca Claudii luserit ἀποθέωσιν, Plutarchus Grylli cum Vlysse dialogum, Lucianus et Apuleius asinum, et nescio quis Grunnii Corocotae procelli testamentum, cuius divus meminit Hieronymus.” Ezt először az 1514-es strassburgi kiadásban találhatjuk meg.¹⁷ Az a tény, hogy Erasmus hivatkozik Seneca

¹⁵ Vö. Ingrid A. R. DE SMET, *The Legacy of the Gourd Re-examined: The Fortune of Seneca's Apocolocyntosis and Its Influence on Humanist Satire = La satire humaniste: Actes du Colloque international des 31 mars, 1er et 2 avril 1993*, ed. Rudolf SMET, Bruxelles, 1984 (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme, 11). Az itt következő gondolatmenet Smetre támaszkodik, a közvetlen filológiai tapasztalat így nyilvánvalóan hiányzik. A szerző egyébként felsorol három máig fennmaradt példányt: Vatican Library (Miscell. R 1 IV 1710), Staatsbibliothek München (4 A.gr.b. 1129), Columbia University (közlebbi hivatkozás nélkül).

¹⁶ Niels W. BRUUN, *Zur editio princeps der Apocolocyntosis und ihren Textverhältnissen*, *Classica et Mediaevalia*, 39(1988), 209–219; hivatkozva SMETnél, 52–53.

¹⁷ A gondot az okozza Smet számára, hogy az *Apocolocyntosis* cím közvetítése – bármennyire elegáns játek az ἀποθέωσις-szal és a κολοκύντη-val – Seneca szövegének itt most nem részletezhető hagyományozásában az i. sz. 2–3. században élt Dio Cassiusra és 11. századi epigonjára, a bizánci Xiphilinosra vezethető vissza, és csak jóval Erasmus után, nagyjából egy időben, 1557 körül a holland Hadrianus Junius, valamint az itáliai Caelio Curione kapcsolják hozzá Seneca szatírjához Dio Cassius megfelelő fejezetét. (A szöveg hagyományozódásának többi ága tipikusan ilyen címet ad: *Ludus Senecae de morte Claudii Caesaris*; példaként a londoni kéziratot említtem. Arról, hogy az MS Sangallensis miért nem játszik szerepet, noha incipitjében tartalmazza az ἀποθέωσις szót: P. T. EDEN, *The Manuscript Tradition of Seneca's Apocolocyntosis*, *Classical*

szatírájára, felfogható úgy is, hogy a csak hallomásból ismert mű szerzőjét és címét említi meg védekezés céljából, de a Johann Goritz római köréhez tartozó Sylvanus kiadását (1513) már ismerhette is az 1514-es Seneca-említéskor. 1515-ben Rhenanus Seneca-szövege és az *Encomium* egy kötetben jelenik meg Frobeniusnál.

Ha az *Encomium* esetében kérdéses Seneca szatírájának ismerete, akkor még inkább az a Julius-dialógus esetében. Ha 1513 augusztusa, vagyis Sylvanus római editio princeps előtt Erasmus nem ismerhette Seneca szatíráját, hogyan ismerhette volna a Julius-dialógus megírásának feltételezett időpontjában, vagyis 1513 tavaszán, II. Gyula halála után és X. Leo pápa megválasztása előtt?¹⁸ Vagy a megírás idejét „toljuk el” egy fél évvel, figyelmen kívül hagyva a szatíra szövegének konkrét utalását, hogy még tanácskoznak az új pápa személyéről („Immo quamdiu cardinales de nouo Pontifice subrogando litigant, mea est administratio”), valamint azt, hogy a szöveg érezhetően hangsúlyozza a fej nélküli eklézsia anarchiáját;¹⁹ vagy megtartjuk ezt az időpontot és megtagadjuk a Claudius-játék ismeretét a szerzőtől; vagy ismét csak megtartva ezt az időpontot, Erasmusnak egy kézíratos Seneca-szöveg ismeretét tulajdonítjuk, ami viszont azért nem valószínű, mert miért titkolta volna el azt Rhenanus elől 1529-ig (vagy még tovább)? A szatíra keletkezésének időpontja egyébként nemcsak a források felől vitatott a szakirodalomban, hanem a későbbi kiadások felől is, merthogy az állítólagos 1513-as első, anonim kiadás minden más kiadástól eltérő típusú címlappal rendelkezik. A címlapon a következőket olvashatjuk: F. A. F. Poete Regij libellus de obitu Iulij Pontificis Maximi. Anno domini M. D. XIII.

A mű első modern kiadása 1860-ban jelent meg a Böcking által gondozott *Hutteni Operában*. Stange ugyanakkor többször is figyelmeztet könyvében arra, hogy Böcking bizonyos változtatásokat hajt végre az Nr2-vel jelölt kiadás (lásd alább) alapján, tehát összekeveri a Julius-dialógus szövegahagyományának két tipikusan különböző ágát. Fergusson 1933-as kiadása gyakorlatilag átveszi Böcking szövegét, majd három évtizeddel Stange könyve után az általam használt kiadás²⁰ a Fergusson-féle szöveget adja ki, tehát szintén a kevert Böcking nyomában jár, miközben a szerzőség kérdésében hivatkozik Stangéra.

A szakirodalom egyetért abban, hogy az F. A. F. betűk az itáliai származású, Párizsban élő humanista, Faustus Andrelinus Foroliviensis nevére utalnak, akit Erasmus még

Quarterly, N. S. 29[1979], 149–161; idézi SMET, 56.) Erasmus olvashatta ezt a szóösszetételt Cicerónál vagy akár maga is megalkothatta, ám bizonyos, hogy az ἀποθέωσις kifejezést nem a Claudiusról szóló játék Dio Cassius–Xiphilinus-féle közvetítésének Αποκολοκύντωσις-ából vette át.

¹⁸ Vagyis 1513. február 21. és 1513. március 11. között.

¹⁹ Erasmus művét végig a következő kiadásból idézem: *Dialogus, Iulius exclusus e coelis*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Gertraud CHRISTIAN, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968 (Ausgewählte Schriften, 5), 14; Kovácsnál: „valamig a’ Kardinálisok az újj Pápa választáson czivódnak, enyim a kormányzás”. C. REEDIK is amellett érvel, hogy a dialógusban semmilyen célzás nem történik az új pápára: *Erasmus, Thierry Martens et le Iulius exclusus*, idézi SMET.

²⁰ Leírása a 19. jegyzetben.

1495–99-es párizsi tartózkodása alatt ismert meg.²¹ Faustus Andrelinus neve egyik későbbi kiadásban sem szerepel. A szöveg további kiadásai, tehát az 1517-es két anonim (Nr2 és Nr3), az első, helyet, időt és kiadót feltüntető 1518-as (Dirk Maertens, Löwen, Nr4) és Valentin Curiónak az 1521-es vagy 1522-es bázeli kiadása (Nr5) az 1513-ra datált első kiadástól eltérő címlappal rendelkeznek. Az 1513-as kiadás, ha csak rejtetten is, de utalást tesz a szerző kilétére, annak monogramjával, míg az Nr2–5 egy meghatározatlan dicsérettel él a szerzőt illetően: *cuiuspiam eruditissimi*. A mű megnevezése az 1513-as esetében: *Libellus de obitu Iulii*, miközben az összes többi kiadás így nevezi az írást: *Dialogus ... festivus sane ac elegans*, majd megnevezi a három szereplőt: Iulius, Genius, D. Petrus.

Az 1513-as kiadás évszáma azt az erőteljes gyanút keltette egyes filológusokban, hogy nem a kiadás, hanem pusztán Julius halálának évszámát jelzi. Böcking bár nem tartja a kiadás évszámának 1513-at, mégis az első kiadásként említi. A problémát az okozza, hogy 1519 előtt nincs adatunk arról, hogy bárki bármilyen összefüggésben ezt a kiadást említette volna. Otto Clement²² a nürnbergi Stadtbibliothekban talált belőle egy példányt, egy bizonyos Scheurl által unokaöccsének írott bejegyzésekkel, 1519. január 31-i dátummal. Ez a példány és ezek a bejegyzések az első nyomok, amelyek az 1513-as évszámot viselő változat utóéletére utalnak. Tehát 1513 és 1519 januárja között bármikor nyomtathatták, vagyis az anonim és a Dirk Maertens-féle kiadások után is. Erasmus először 1519. május 1-jén írja le az egyik Campegiushoz címzett levelében, hogy már öt évvel ezelőtt hallott egy dialógust különböző címeken Németországban, ahol is a szerzők között Faustus Andrelinus neve is előfordult. Erasmus jelleméhez ennek annyiban van köze, hogy időközben, 1518. február 25-én Andrelinus eltávozott az élők sorából.

Stange azonban rámutat, hogy a két címtípus közül az 1513-asnak valóban meg kell előznie a későbbi évszámmal jelletteket. A rövid F. A. F. megjelölés nem utal a megjelölt és a megjelölt viszonyára, míg a másik, terjedelmesebb cím harmadik személyben beszél a szerzőről. Természetesen a humanista irodalom körében nem számít ritkaságnak az, ha valamely író saját magát vagy saját művét dicséri, „de az a mód, ahogy az Nr2–5 kiadások a szerzőt (*virius cuiuspiam*) említik, valószínűvé teszi, hogy az Nr2–5 kiadások alapjául szolgáló szöveg kiadói nem a szövegek szerzője”, vagyis a dicsérő formula távolságtartása feltételez egy már ismert kiadást.

Látjuk, hogy igencsak bizonytalan dolog az 1513-as évszámot a mű kiadási évszámának, sőt keletkezési dátumának tekinteni. A fenti érvelést elfogadva, mindenképpen első kiadásnak kell tekintenünk az 1513-as évszámmal ellátott példányokat,²³ ez azonban nem bizonyítja a kiadás és a megírás szorosabb időpontjának helyes megjelölését²⁴ vagy

²¹ Carl STANGE, *Erasmus und Julius II. Eine Legende*, Berlin, 1937, 259. A következő fejtegetés alapját Stange könyvében a Luther-fejezet 259–268. lapja képezi.

²² A Luther Weimarer Ausgabe szerkesztője.

²³ Stange kettőről tud 1937-ben Németországban: egy strassburgi és egy nürnbergi példányról.

²⁴ Egy dolog valószínűsíthető: azok a feltételezések minden valós alapot nélkülöznek, amelyek szerint 1506, vagyis Erasmus itáliai tartózkodása után röviddel készen állt a dialógus, mindannak ellenére, hogy

esetleges egybeesését (1513). Sajnos nincsen tudomásunk egy olyan kéziratról sem, amely alapján ez a kérdéses első kiadás keletkezhetett. Azt a tényt, hogy a szatíra valóban a régi pápa halála után közvetlenül íródott, ismét csak a kétféle típusú kiadások összevetésével mutathatjuk meg. Mindkét típusról elmondhatjuk, hogy nagyon pontos információkkal rendelkezik a politikai eseményekről. Ezentúl az is világos, hogy a megnyilatkozások az éppen aktuális politikai helyzetre vonatkoznak, ez már a szatíra műfaji követelményeiből is következik. Az írónak ezt a beszédhelyzetét akár fiktívnek is tartathatnánk, hiszen ki ne tudna belehelyezkedni egy már elmúlt politikai szituációba, és ott valamilyen pozícióból megírni egy szatírárt – gondolhatnánk. Még az sem mond ennek ellent, hogy a franciákkal szembeni Szent Ligának az az egysége, amelyre mint jelenre oly plasztikusan utal a szatíra, 1512–1513-ra éri el csúcspontját. Ám idézzük Erasmust: „Ad haec Imperator non foederibus modo multis, verumetiam beneficiis immensis deuinctus erat Gallis, vel hoc nomine, quod horum sumptu operaque suas in Italia ciuitates recepisset. Et hic erat quod ageret: nempe vt sua tueretur, iam enim Patauium descuerat,²⁵ et in Burgundia, nempe vt Geldros hostes grauissimos, in quos belli suscipendi fuerat auctor, a nepote suo Burgundionum depelleret.”²⁶ A fentiek közül az a Padovára vonatkozó megjegyzés, miszerint „iam enim Patauium descuerat”, nem szerepel az 1513-as jelzetű kiadásban, azonban szerepel minden más Nr2–Nr3 típusú szövegben²⁷ (mint látjuk, Kovácsnál is). Ennek történelmi alapja csakis az a szerződés lehet, amelyet a mindvégig kétértelműen viselkedő Velence 1513. március 23-án köt Franciaországgal a Szent Liga ellen. Nem valószínű, hogy a két szöveg létrehozásában az írói invenció ezt a pár hónapos eltérést egy esetleges fiktív beszélői helyzet létrehozásakor figyelembe vette volna. Viszont az első kiadásnak „Patávia elpártolásával” szembeni tudatlansága szükségszerűvé teszi azt, hogy 1513. március 23-a előtt megíródjon és megjelenjen.²⁸ Ez az időhatár tovább szűkülhet március 11-re, minthogy semmilyen utalást nem találunk az új pápát (X. Leo) illetőleg, sőt határozottan függő helyzetben ábrázolja a dialógus a pápai szék kérdését.²⁹

Tehát mindenképpen leszögezhetjük, hogy az 1513-as évszám valóban a megírás és a kiadás évszáma. Az Erasmus szerzősége mellett felhozott érvek nagyrészt a dialógus nyelvhasználatának a szerző leveleivel kimutatható hasonlóságán alapulnak. A századelő

A *Balgaság dicséretében* is nyílt párhuzamba helyezi II. Gyulát Julius Caesarral. A szatíra leghamarabb 1513-ban keletkezhetett konkrét politikai utalásai és Sylvanus Seneca-kiadása miatt.

²⁵ Saját kiemelésem.

²⁶ Erasmus 82. Ugyanez Kovácsnál: „Jul. Ezekhez járul; hogy a' Császár nem csak sok szövetségek és frigyekkel, véghetetlen jótéteményekkel is levőlt a' Gallusokhoz kötelezve, avagy csak ezért az egyért is, hogy az ő' költségeken és segítségekkel nyerte vissza a' maga Olasz várossait. És így ennek elég volt a' magájait őrizni és védelmezni, mert már Patáviium elpártolt vala, és Burgundiában is, hogy a' Geldriaiakat, ezt az igen erős ellenséget, az unokájáról Burgundiának mostani Hercegjéről el nyomná.” (92–93.)

²⁷ Ugyanígy szerepel az 1968-as kiadásban, tehát az annak alapul szolgáló Böckingnél is; így igazolva látjuk Stangének a Böcking-féle kiadással szemben táplált bizalmatlanságát.

²⁸ STANGE 88–89.

²⁹ Véleményünk szerint ez a hallgatás sokkal inkább része lehet egy fiktív írói beszédhelyzetnek, valószínűtlenségének ellenére is.

nagy Erasmus-kutatóinak véleményét összegezve Stange Erasmus szerzőségét végérvényesen bizonyítottak veszi.³⁰ Hiába próbálta Erasmus először Faustus Andrelinusra terelni a gyanút az 1513-as kiadás címlapján, hiába tartotta magát az a vélemény, hogy az ilyen egyházellenes dialógusokat előszeretettel írogató Ulrich Hutten volna a dialógus szerzője, hiába próbálkozott továbbá Erasmus leveleiben is, hogy más szerzőségét bizonyítsa, például a halála utáni 1544-es kiadásban is közreműködő Hieronymus Balbusét. Titokzatos módon leveleiben mindig egy spanyol származású, párizsi íróról beszél, akinek pápaellenes, eredetileg francia nyelvű dialógusát a szerző latinra is lefordítja.³¹ Azonban e pápaellenes dialógus nem azonos a Julius-dialógussal. Fontos tudnunk, hogy a bázeli conciliumot követően VII. Károly francia udvarában kialakul egy pápaellenes komédiailrodalom, amelyet XI. Lajos itáliai politikája miatt nem támogat, ám 1499-től XII. Lajos alatt virágkorát éli. Erasmus természetesen ismeri a francia királyi udvar e kulturális intézményét.³² Éppen erre utal az F. A. F. rövidítés után a „Poete Regii”, „udvari költő” elnevezés. Az a dialógus, amelyet Erasmus leveleiben könnyen összekeverhetünk a Julius-dialógussal, egy attól különböző párizsi udvari komédia,³³ egy valóban spanyol származású költő, Pierre Gringoire vagy spanyolosan Gringores *Le ieu du prince des sotz et mere sotté* című darabja, amit 1512. február 10-én mutattak be. Ez egy átlagos francia és egy olasz paraszt dialógusa, ahol megjelenik II. Gyula pápa is mint *l'homme obstiné*.³⁴

Ahogy Erasmus egész életművében, úgy a *Julius exclusus*ban is a devotio modernából eredeztethető praktikus moralitás felől gyakorol kritikát a kiüresedett keresztény vallási élet felett. Amíg azonban máshol pozitív javaslatokat tesz, és a devotio moderna *Imitatio Christijét Christiana Philosophiá*vá fejleszti, addig e művében a műfajánál fogva mindig valamiféle negativitásra törekvő, szatirikus hangnemet használ. Ezt a negativitást politikailag a kurrens pápai hatalommal szembeni bizalmatlansága szüli. Más műveiben a pozitív, mentalitástörténetileg oly fontos hétköznapi szabályok (pl. az étkezéssel, a neveléssel kapcsolatban) politikailag semlegesek: Erasmus az individuális életnek olyan területét fedezi fel, ami közvetlenül nem érintkezik a politikával. A *Julius*ból hiányzik a modern európai individualitásnak ez a politikától érintetlen szférája, ez a mű a legmélyebben ereszkedik bele a pápa – és más uralkodók – hatalmi harcaiba, mindabba, amit a felvilágosodást előlegező, pacifista Erasmustól oly távol vélünk láthatni. Ahogy a praktikus élet előtérbe helyezése az elvont teológiai elméletek, viták, szörszálhasogatások elutasításakor a közvetlen filológiai tapasztalatra hivatkozva tulajdonképpen *szkeptikus* álláspontot képvisel, hasonlóképpen jelenik meg e dialógus szkepticizmusa, amit szerzőnk Lukianosztól tanul el. A hétköznapi életben Erasmus praktikus-pozitív evangéliumi etikája ugyanúgy a tekintélyelvű későskolasztikus egyházi tanításra hivatkozó gyakorlat kritikája, mint ahogy a szintén tekintélyekre hivatkozó egyházi politika szatirikus képét nyújtó dialógus.

³⁰ Allan, Durand de Laur, Fergusson, Pineau... (STANGE 1–2).

³¹ STANGE 53.

³² Egyébként ezt a kört éppen Andrelinusszal fenntartott barátságán keresztül ismerte Erasmus.

³³ STANGE külön alfejezetben tárgyalja XII. Lajos udvarának pápaellenes irodalmát: 116–132.

³⁴ Vö. 2Thessz 2, 3–4.

2. Kovács Ferenc

Kovács Ferenc (1746–1819) Győrben, Pápán, majd Dégen élt. Életéről nem sokat tudunk meg se Szinnyeitől, se Császár Elemértől. Mérnöki képesítést szerez, előbb Veszprém megye mérnöke, majd Dégen a Festetics-uradalom jószágigazgatója. Győrben kezdi tanulmányait, majd hosszabb külföldi útján képezi magát. Egy kisebb könyvtárral tér haza, amelyben megtalálhatóak korának legfontosabb német és francia irodalmi művei is. Az 1780–90-es években a pápai református kollégium presbitere, a rendkívül agilis iskolaszervező, Márton István vezetése alatt. Fordításai jelentősebbek, mint sokkal kisebb számú eredeti munkái. Olyan műveket fordít, amelyek illeszkednek a kor fordítói beállítottságához (Kotzebue, Voltaire, Wieland, Hagedorn, Gellert, Campe, Boileau, Schiller, Brandes, Milton), sőt talán gyanúsán sokszínű kép tárul elénk, hiszen Boileau-t és Lessinget egyaránt fordítani a korban szinte következetlenségnek tűnhet. Brandes általa *Csalárd szín* címmel lefordított darabját többször is előadják. Nyomatásban csak néhány műve³⁵ jelenik meg, legtöbb kézírata az 1780-as évtizedre van szignálva Pápán. A *Julius exclusus* fordítása is ekkor keletkezhetett, a ránk maradt kézirat valószínűleg későbbi másolat, címlapja szerint dégi tartózkodása alatt készül. Levelezik Csokonaival, amely levélváltásból sajnos semmi sem maradt fenn.³⁶ Pálóczy Horváth Ádámmal³⁷ rendkívül szívélyes, baráti hangon kritizálják egymás fordításait (egyik levelét az alábbiakban megvizsgáljuk); levelezik Péczeli Józseffel, Voltaire *Henriade*-jának egyik fordítójával; valamint Kazinczyval, aki alig válaszol Kovács kapcsolatfelvételi kezdeményeire. Valahol ebben a szellemi környezetben kell tehát elképzelnünk Kovács fordítási törekvéseinek hátterét, hangsúlyozva a Márton István³⁸ által a racionális stúdiumok révén újra-élesztett és hamarosan Sárospatak és Debrecen szellemi erejét kikezdő pápai református kollégium szerepét. A Göttingából hazatért Márton maga írja a tankönyveket, jártas Kant filozófiájában. Ha összevetjük *Erköltsi Szótárának Lélek* szócikkét azzal, ahogy Horváth Ádám a lélek halhatatlanságáról szóló leibnizi tanítást tárgyalja, és Kovácsnak az 1792. szeptember 9-én, Pápán kelt Kazinczyhoz szóló levelét, egyértelmű a közös szellemi légkör.³⁹

³⁵ 1. *Emberséges ember egész tisztje*, vagy oly maximák mellyek szerént az ember magát e világban böltsen, okosan, Isten s emberek előtt való kedvességgel hordozhatja. A gyenge ifjúság nagy hasznára való nézve francia nyelvéből magyarra fordítatott, Győr, 1775; 2. *Az utak és utszák építésének módja*, mellyet írt GAUTIER úr. Mostan pedig hasznos jegyzésekkel megbővítve és szükséges táblákkal megékesítve magyarul kiadatott, Pozsony és Kassa, 1778; 3. *A' pulpitus*. Egygy mulatságos vitézi Költemény, BOYLEAU után, Pozsony, 1789.

³⁶ Ezzel kapcsolatban a Csokonai-levelezést sajtó alá rendező Debreczeni Attila szóbeli megerősítését is bírom.

³⁷ Figyelő, 1878/4, 64–74, 138–150.

³⁸ Vö. „Második évét töltötte Márton Debrecenben, amikor 1780 nyarán (Pálóczy Horváth Ádám kicsapartásának évében) első ízben állt az iskolai törvényszék, a Sedes előtt.” *A pápai kollégium története*, Bp., Tankönyvkiadó, 1981, 111.

³⁹ Kovácsnál (KazLev II, 412. levél, 279): „Egyet kérdek, hogyan tehetnök ki helyesen ezen két szót: Anima, Spiritus, Seele, Geist: Pneuma, Psyché? – A' Spiritusnak meg felel a' Lélek, ezen gyökérből származván, Leh v. Léh, halitus: de az Anima? – nem fejezné-é ki ezt, az Elme?” Vö. MÁRTON István *Erköltsi Szótár*

Annak ellenére, hogy nem azonosították még Kovács fordításának közvetlen eredetijét, mégis kísérletet tehetünk a fordítása mögött meghúzódó irodalmi ízlés körvonalazására. Főként Tarnai Andor kutatásaira támaszkodva elkülöníthető két alapvető szint a 18. század végi magyar irodalom fordításvitáit illetően. Egyfelől a fordítás közvetlen nyelvi szabályairól vitatkoznak, másrészt azonban ezek a fordítás szabadságára-szigorúságára vonatkozó megfontolások önmagukon túl ízlésbeli-esztétikai-ideológiai különbségeket is megjelenítenek. Ezek alapján nevezhetjük a Fáludi örökségét továbbvivő, Révai és Rájnis nevével fémjelezhető ízlést deákos-franciásnak, míg a Baróti Szabó és Batsányi nevével fémjelezhető felvilágosult-modernnek, amely főként német és angol előképekre támaszkodik. Ezeket szem előtt tartva kell elhelyeznünk a *Második Juliust*.

Ami a fordítás közvetlen nyelvi jellemzőit illeti, mivel az *Exclusus* cleve prózai szöveg, az oly sokat vitatott verstani problémákkal nem kell szembenéznünk. A magyar szöveget az 1513-as latin Erasmus-szöveg modern kritikai kiadásával (1968) összevetve megállapítható, hogy Kovács feltehetőleg rendkívül szorosan fordít, hiszen a két szöveg nagy része mondatról mondatra megegyezni látszik egymással, tehát a fordítás *adstrictus*⁴⁰ eszményét próbálja követni. Ahol a két szöveg eltér, ott teljes tartalmi eltérés van – amit feltehetőleg a közvetítő szövegnek tulajdoníthatunk –, sohasem egy esetleges szabaddabb fordítási megoldást vélhetünk felfedezni. Valószínűsíthető, hogy Kovács közvetlen német vagy francia eredetije is ilyen szigorúan követte a latin textust. Úgy gondolom, a közvetlen eredetivel való összevetés előtt felelőtlenség volna ennél bármivel többet is állítani.

Kovács fordítási elveit illetően azonban nem vagyunk minden támpont nélkül. Már Tarnai is idézi a Milton-vitáról szóló, alapvető jelentőségű cikkében, hogy Kovácsnak van egy „több szempontból igen tanulságos” levele,⁴¹ amelyben fordítási alapelveiről ír. A levél 1788. január 29-i keltezésű, címzettje Pálóczi Horváth Ádám. A levelet Abafi Lajos közli a Figyelő 1878. évfolyamának negyedik kötetében Pálóczi válaszával (1788. február 10.), illetve Pálóczinak az ügyben szintén érdekelt Földi Jánoshoz írott, 1788. február 28-i levelével együtt. A levelek időpontja azért érdekes, mert éppen ekkor jelenik meg először a Magyar Musában (1787. november 27.), majd átdolgozva a Magyar Museumban (1788/1. negyed) Batsányi Jánosnak *A' fordításról* című írása, amely összegzi a modern németes irány fordítási elveit. E levelekből kitűnik, hogy íróik naprakészen ismerik a Rájnis–Batsányi (Baróti Szabó)-vitát és az eposzfordítások problémáit.

és P. HORVÁTH Ádám *A' Lélek Halhatlanságáról* című írásaival: *Galagonya magyarok: Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig*, szerk. VÁRHEGYI Miklós, Bp., 1992.

⁴⁰ BATSÁNYI János *Összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, II. Bp., Akadémiai, 1960, 452–471. Vö. Tarnai Andornak Batsányi *A' fordításról* című művéhez írt jegyzetei Johann Schefferről szóló részével, 454.

⁴¹ TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959 (a továbbiakban: TARNAI 1959), 80; ugyanettől a levélről idézi SZAJBÉLY Műhály, *Régiak és újak a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, ItK, 1985, 330–385; valamint PÉTERFFY Ida, *Horváth Ádám verses levele Kovács Ferenchez*, ItK, 1981, 656–658.

A Pálóczi–Kovács-levélváltás közvetlen előzménye az, hogy Pálóczi elküldi Kovácsnak saját és Földi fordításában ugyanazt a Vergilius-részletet,⁴² hogy döntse el, melyik jobb. Egyébként ez a pár sor megegyezik azzal az *Aeneis*-részlettel, amelyet a Magyar Muszában már Rájnis és mások is lefordítottak. Pálóczi „porázos”, cadentiás, tehát hangsúlyos és rímes 12-esekben, míg Földi „hatosokban”, tehát hexameterekben fordít. Kovács – mint az Horváth válaszából is kitűnik – nem ad egyértelmű választ a feltett kérdésre, ehelyett azonban nyolc pontban kifejti nézeteit a fordításról, majd azzal zárja levelét, hogy saját fordítását írja le, kikérve arról Pálóczi véleményét. Kovács a tőle szokásos páros rímű Zrínyi-sorokban fordít.

Talán legérdekesebb az első pont: „mindenekelőtte szükségesnek látszik, hogy a Vers író ismerje meg, mitsoda, és mire vonzó indulatokkal és hajlandóságokkal bírjon; hogy így kitanúlhassa, minemü természetü vers írásra vagy fordításra, légyen és lehessen legalkalmasabb”.⁴³ Ez még önmagában nem jelentene újdonságot, hiszen például Batsányinál: „Tulajdon-képpen csak *magához hasonlót* kell az Embernek fordítani. Egy Magyar *Cicero* p. o. igen szerentsétlen fordítást adna *Plinius'* Leveleiből; mivel a' Fordítottának a' Könyv-Író indulatait, minéműséget, egészen magára kell öltözni: miképp' tselekedheti pedig azt, ha természeti hajlandóságai annak tulajdonságaival nem egygyeznek?”⁴⁴ Azonban az a megfogalmazás, ahogy ezt Kovács hangsúlyozza, rendkívül plasztikus: „Csak a szívnek szava lehet originális, s csak a tetszik a válogató finnyás fülnek, eleven színnel ki van ebben festve a Poétának esze”, sőt „Próbállya csak valaki, hogy most azt emlitsük Virgiliust, aki az olly magas, és mélly stilusra gondolatokra magában hajlandóságot, és tehetséget, s mintegy vonást érez valóban közelebb fog az sokkal menni annak majestássához, mint akármellyik, a Músába már be iktattak közül; akar Porázos, akar mértékes versekkel áljon az elő...”⁴⁵ Itt a fordítás originalitását a „szívnek szava”, amelyben a poétának esze eleven színnel van kifestve, a prozódiai vitában való állásfoglalástól függetlenül, azt megelőzve már biztosítja. Alapvetően kétféle természetű ember és így kétféle természetű poézis van: egyik a melankolikus, a „komor természetű ember”, akihez Vergilius, Milton vagy Klopstock „seriosa majestassa” illik; a másik az éppoly ritka lírikus-szangvinikus-szerelmes alkat, akihez Ovidius fordítása illik. Az ember soha nem képes saját természetével ellenkező költőt fordítani. Tarnai felhívja figyelmünket a Milton-vitáról szóló cikkében arra, hogy „Az *Ephemerides Budenses* egy névtelen recenzense 1791 elején Rájnis és Baróti Szabó munkásságát ismertette kitért Batsányi vitájára is, és megírta, hogy a csatázó felek ellentétében, az egykorú esztéta latin nyelven szólva, a *sublime* és a *humile* játszik fontos szerepet.” Ezután azt ismerteti latin idézetekkel, hogyan sorolja be e recenzens Rájnisnak a Batsányi által kiemelt két helyét a *humile*, míg Baróti Szabó kötetét⁴⁶ a *sublime* esztétikai kategóriája alá. Kovács fenti megkülönböztetése mintha tükrözné ezt az ellentétet: az epikai-melankolikus seriosa

⁴² *Aen.* I, 34.

⁴³ Figyelő, 1878/4, 65.

⁴⁴ BATSÁNYI János, A' fordításról = B. J. *Összes művei*, II, i. m., 102.

⁴⁵ Figyelő, 1878/4, 66.

⁴⁶ BARÓTI SZABÓ Dávid *Költeményes munkái*, Kassa, 1789.

majestas mint sublime versus szerelmi-szangvinikus alkat mint humile. Ezt megerősíti Földi panaszkodása Kazinczynak: „vallyon tsak a' Vitézi versek, a' felemelkedett gondolatok, és erköltsi tudományok-e a' Pocsisnek tárgyai?”⁴⁷ Itt azt hányja a Magyar Museum szerkesztőinek szemére, hogy fenségesebb (sublime) tárgyakat elváró folyóiratuk nem közli szerelmes (humile) verseit. Mindenesetre Kovács ugyanolyan ritkának tartja a melankolikus, mint a vele egyenrangú szangvinikus⁴⁸ alkatot. Itt, ha elfogadjuk a fenti recensens kategóriáinak a Kovácsnál fellelt költői természetekhez való hozzárendelését, akkor Kovács elmélete valamiféle középutat jelöl, amennyiben nem helyezi egyik beállítódást sem a másik fölé.

„Főképpen a cadentias versekben némelyek által nem található Majestas negyedik okának gondolom a Deák és Görög nyelv iránt belénk rögzött, idéetlen ítéletet *Praejudiciumot*; bár akármely szépen írjon is valaki, a 12 tátatú cadentiás Magyar versekben, de mivel szépnek sem tartjuk, ha tsak Deák vagy Görög nyelven nem gondolkodik valaki, és ha gondolatit, azon nyelven való bé vett szokásnak módja szerént nem adja elő; innen a négy, vagy két sorú pórázos, vagy *cadentias* versek nem becsültetnek; holott nagy kérdés, ha ugyan a cadentias versek ilyenek e jobban a Magyar nyelvnek Geniussához, vagy a mértékre vettek? de meg vakittatunk már gyermekségünkől fogva más sem tanulván, a Deák nyelvnek, a magunké felett való képzelt szépségénél; s azt tartjuk, hogy a Magyar versek is ugy a leg szebbek, ugy leg nagyobb majestásúak, ha a Deák kaptára ültetnek...”⁴⁹ Ebben a kommentárra nem szoruló részben kerül levélírónk legtávolabb a deákos klasszicizmus álláspontjától.

A hatodik pontban „a gondolatoknak több sorokba foglalt, s jó távol vetett tökéletes értelmé”-t említi, a soráthajlást is helyeselve. E helyen idézi Wieland *Johanna Gray* című darabjának és Milton *Elveszett Paradicsomának* egy-egy részletét saját fordításában, természetesen „12 tátatú páros cadentiás Magyar versekben”. Fontos filológiai tény, hogy már ebben az 1788-as levélben úgy ír Milton-fordításáról, mint amihez „én egykor hozzá fogtam vala...; de a melly a hivatalbeli foglalatosságok miatt még félben hever.” A ma rendelkezésünkre álló kézirat, amely csak Milton művének első könyvét tartalmazza, 1811-re van datálva. E kézirat szerint ez a fordítás pusztán próbatétel, amelyet Kovács az első könyv befejezése után nem kívánt folytatni. Sokatmondó tény, hogy a Baróti Szabó Milton-fordítása körül kirajzolódó ellentéteket ismerni látszó Kovács kifejezetten feltünteti, hogy fordítása Zachariä német nyelvű változatából készül. Ez a fordítás 1763-ban jelent meg Altonában *Das verlohrne Paradies* címmel. Tarnai szövegszerűen mutatja ki, hogyan használja fel Batsányi a Zachariä-fordítás *Vorberichtjét* Milton védelmében.⁵⁰ A Milton-fordítás ténye és éppen a Zachariä-féle változat használata egyértelműen a kortárs irodalmak felé nyitó modern-németes irányba terelné érdeklődésünket.

⁴⁷ TARNAI 1959, 77.

⁴⁸ Kovács maga nem írja le a „szangvinikus” kifejezést, de egyértelműen utal a szerelmi költészetnek megfelelő, az eposzi melankóliával egyenrangú emberi természetre. A szangvinikus kifejezést Pálóczi alkalmazza válaszában ugyanilyen értelemben.

⁴⁹ Figyelő, 1878/4, 68.

⁵⁰ TARNAI 1959, 79.

Ha Pálóczi rendkívül érdekes válaszáának ismertetése helyett most Kovács különböző fordításainak ízlésbeli háttérére irányítjuk figyelmünket, meglehetősen ellentmondásos kép rajzolódik ki szemünk előtt. Az a tény világosnak látszik, hogy elméleti jellegű írásai, mint ez a levél vagy akár a Wielandból fordított *Johanna Gray* kéziratának az actus és a scena terminusok magyarításával foglalkozó fordítói előszava, mindenképp meghaladják maguknak a fordításoknak a színvonalát.

Leginkább a nyomtatásban is megjelent Boileau-fordítása tűnik perdöntőnek, hiszen mely más szerző fordítása jelezne biztosabban számunkra a deákos-franciás klasszicizmus ízlésvilágát, mint éppen Boileau? Kovács jozefinista érzelmei miatt Boileau-val kapcsolatban idéznünk kell Csetri Lajos Berzsenyi-monográfiájának egy fontos mondatát: „A merevebb normatívabb klasszicista irodalomszemléletnek ezt az iskoláját szokás racionalista klasszicizmusnak minősíteni, mivel ez egyesítette elsősorban a francia poétikai gondolkodás fejlődése során a neoarisztoteliánus poétikai rendszert a descartesi racionalizmussal, s vált így kifejezőjévé a francia abszolutizmus politikai centralizációs és racionalizáló törekvéseinek.”⁵¹ Kiss József pedig azt emeli ki a komikus eposz hazai történetét vizsgálva, hogy Boileau *Le Lutrin*-je a komikus hőskötemény első tiszta megvalósulása, a Scarron-féle travesztia ellentéte, tehát „a klasszikus esztétika mércéinek megfelelő új burleszk”, „a komoly eposz kritikai szándékú parodizálásáról azonban szó sincs”. „A pulpitus nem antiklerikális szatíra, tudnunk kell, hogy Boileau katolikus volt, nem állt az egyházon felül és azzal szemben úgy, mint Voltaire...”⁵² Mindezek azt sugallhatják, hogy fordítónk tökéletesen illeszkedik abba a gottschediánus kultúrpolitikai elképzelésbe, amely a Habsburg-birodalom németajkú tartományainak polgárosodó lakossága és az összbirodalmi terveket szövögető kormány kompromisszumát tükrözi.⁵³ A 18. század közepén Gottsched már régen meghaladottnak számít Németországban, ahol ő a század első harmadában a francia mintára szerveződő latinos-udvari irodalomnak fő szorgalmazója, amit a polgárosodó német kultúra jelképesen Lessing fellépésével halad meg. Ám a Habsburg kultúrpolitikát tökéletesen kiszolgálhatta ez a latin mintákra támaszkodó, az arisztotelészi poétika értelmezésében nagyban Boileau-t követő, politikamentes irodalmat egyúttal nemzeti (német) nyelven nyújtó kultúra. Ebből a szempontból Kovácsot a franciás-latinus ízlés mintájaként állíthatnánk be.

A ránk maradt kéziratok⁵⁴ között – a sok lehetséges ellenpélda mellett – leginkább Milton-fordítása mond ellent a fentieknek, és a fent említett forrás miatt helye-

⁵¹ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 37.

⁵² KISS József, *A komikus hőskötemény útja A helység kalapácsáig*, ItK, 1978, 432–443.

⁵³ Vö. TARNAI 1959, 69; valamint PÓLAY Vilmos *Blumauer travesztált Aeneise és hatása a magyar irodalomra* (Bp., 1904) című munkájának bevezető részével az osztrák kultúrpolitikai törekvésekről.

⁵⁴ Császár Elemér öt kötetet ismer, sajnos ezek közül csak négyet sikerült elérnem az MTA Kézírtárában. A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerint lefordította Lessing *Bölcs Náthánját* valamint Schiller *Fiascóját*, ám erről nincs megbízható adatunk. Szinnyei is valószínűleg a Hadi és Más Nevezetes Történetekben közzétett adatokra támaszkodik. Ellenkező esetben Szinnyei – egyébként hiányosabb – közlése arra enged következtetni, hogy ő – vagy forrása – még esetleg láthatta Kovácsnak a ma már elérhetetlennek tűnő Brandes-, Lessing- és Schiller-fordításait, és ha látta, akkor egy kéziratkötetben láthatta. A Hadi és Más Nevezetes Történetek II. szakaszában (1790) az 576. oldalon a következőket olvashatjuk: „Egy Mélt. Báró Úrnak, általunk Mártz 26-

zi őt el a modernebb, felvilágosultabb érdeklődésűek közé. Amellett, hogy fordításai nem illeszkednek zökkenőmentesen a deákos kánonba, az a konkrétan a korabeli magyar társadalommal foglalkozó cikksorozat sem illeszkedik bele az ennek megfelelő kultúrpolitikai elképzelésekbe, amelyet Kovács Ferenc négy részletben közöl a Mindenés Gyűjtemény 1789-es, 1790-es számaiban *A magyar nemzet pallérozásáról* címmel.⁵⁵ Itt többek közt azt fejtegeti, hogy a haza minden fiának egyforma jussa van a szabadságra, a kultúrára, a boldogságra, s éppen ezért „nemcsak névvel, hanem valósággal és cselekedettel is” el kell törölni „ama szívet rémítő és leverő boldogtalan rabi és örökös jobbágy nevezeteket.”⁵⁶ Kovács néhol utópikusan radikális nézetei kifejtésének leglényegesebb vonása az iparosodás, és ezáltal a polgárosodás szükségességének hangsúlyozása.

Ha most már a *Beszélgések* címmel egybekötött kéziratgyűjteményre koncentrálnak, akkor abba a nehézségbe ütközünk, hogy mindkét irodalmi gondolkodásnak megvan a maga dialóguskonceptiója. E gyűjteményt Kovács állította össze valószínűleg a századforduló után, erre enged következtetni a gyűjtemény záró dialógusának évszámjelölése: 1816, szemben a legkorábbi, az 1786-os dátummal jelölt dialógusfordítással. A kötetnek négy dialógus képezi gerincét, valamint egyéb kiegészítéseket találunk benne.⁵⁷

Az első, leghosszabb dialógus⁵⁸ tipikusan felvilágosult racionalista társadalomfilozófiai problémákat feszegető mű, állandó témája a természeti állapot – társasági állapot problémája, Machiavelli, Voltaire, Rousseau, Helvetius, D’Alembert stb. nevének említése és nézeteiknek felvázolása alapján. Történeti személyiségeket negatív és pozitív oldalról egyaránt hoz, Julius Caesartól XII. Lajosig, IV. Henrikig – jellemző módon IV. Henrik nagyságát végtelenségig magasztalva (nála talán csak Descartes kap nagyobb dicséretet az egyik lábjegyzetben). Itt a filozófiai mondanivaló hangsúlyosabb, mint a szatirizálás. Nem így a dolgozatom fő tárgyát képező *Második Juliusban*, ahol bőszesen kárpótolva lesz a szatírúra éhes racionalista antiklerikális olvasó. A harmadik dialógust egy levél keretei közé ágyazva találjuk, ismerős beszédhelyzet tárul elénk: „Egy Beszélgést, mellyet tegnap Olaszországból vettem, közlök veletek. Mellyről mit ítélek? Kérlek minél hamarabb adjátok tudtomra. Párizsban, a’ nagyobb Conventből, Májusnak 1. napján 1667dik esztendőben.” A keret a szokásos segélykérő alapállást veszi fel, így apolo-

kán jelentett hazafiúi kívánsága szerint, Magyar Köntösbe fogja öltöztetni Voltér Brütussát, Pápán lakozó ingeniur Kovács Ferencz Úr, egy, Hazáján valóba segíthető, de segíteni is akaró buzgó Hazánkfia. Készen is vagynak az említett Úrnál több jeles és igen hasznavehető munkák. Azok között: Gróf Fieskónak Genovai Pártútése, mellyet írt Schiller Fridrik; és a’ Lessing’ Náthánja.” A Mindenés Gyűjtemény II. negyede (1789) pedig a 70. oldalon azt állítja, hogy „Egy munkás Hazafi Pápán le-fordította, ’s versekbe foglalta Lessingnek legnevezetesebb Darabjait, ’s azokon kívül Johanna Grayát ’s Másokat is.”

⁵⁵ Ezeken kívül számos „gyanus” anonim cikk is van a Mindenés Gyűjteményben, például: *Jó földes Úr*, II, 87–89. Kovács cikkei általában dialógusgyűjteményének első, társadalomfilozófiai jellegű darabjával rokoníthatók.

⁵⁶ Vajon a „nem csak névvel, hanem valósággal és cselekedettel is” fordulat nem származhat Erasmustól?

⁵⁷ Tudományos diákköri dolgozatom függelékében részletesebb leírását adom a szóban forgó műveknek, amelyek mindegyike fordítás.

⁵⁸ *A fejedelemnek és hazának barátja avagy a’ jó polgár* című dialógus kézírata szerint 1779-ben megjelent nyomtatásban is Pozsonyban, nincs azonban megbízható adatunk ennek igazolására.

gizálja a benne foglalt szatirikus dialógust. A fiatal lány Sóna (héberül ellenség) és Rophénus (héberül orvos) közt folyó dialógusban fény derül a hölgynek még ifjabb korában elkövetett mindenféle ocsmány, nem éppen 'udvari' bűneire, Petronius-idézettel megtámogatva.⁵⁹

Talán akkor járunk el a leghelyesebben, ha az első, nem szatirikus dialógusnak az olyan típusú filozófiai dialógusban keressük magyar irodalmi társait, mint Bessenyei dialógusai, elsősorban a *Der Amerikaner* (1774) vagy a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*⁶⁰ (1781) című írásának dialógus formájú darabjai. A Kovács által fordított dialógus fiktív kerete ráadásul kortárs szituációt vesz fel, teljesen hiányzik az antik imitáció.

A *Második Julius* és a harmadik dialógus viszont egyértelműen a neolatin kultúra talajából kisarjadt művek fordításai. Kovács nem tünteti fel a *Beszélgetések* gyűjtemény egyik dialógusának szerzőjét sem. Valószínűleg nem volt tudatában annak, hogy a *Julius* szerzője Erasmus. Sokkal inkább a dialógus műfaja, semmint a szerző iránti érdeklődése vezethette fordításakor. Ez fontos szempontnak tűnik, amennyiben Kovácsot a magyarországi Erasmus-recepció kontextusában is el akarjuk helyezni. A harmadik dialógusban olyan, már a 16. században⁶¹ is elterjedt névrejtéseket találunk, mint Sarmeus (Erasmus), Rethulus (Lutherus), Vsincula (Calvinus), akik egyébként orvosként jöttek a bűnökben fetregő leánykához, ám öt bajából kigyógyítani egyiküknek sem sikerült. A neolatin dialógusirodalomnak az a köre, amelyhez e művek keletkezésükkor kötődtek, éles oppozícióban állt a platonikus-ciceroniánus típusú dialógusirodalommal. A 17–18. században sem számított bevett „udvari” műfajnak ez a humanista szatírából eredeztethető dialógus, elég, ha a szempontunkból egyébként is jelentős Gottsched véleményét idézzük:⁶² „Diese drey [ti. Horaz, Juvenal és Persius] haben auch in satirischen Gedichten die Höchste Vollkommenheit erreicht: und wir müssen sie uns zu Mustern nehmen, wenn wir darinn was rechtes thun wollen. Denn ob sich Wohl auch nach ihren Zeiten *Lucianus* auf die satirische Schreibart mit gutem Erfolge geleet: so hat er doch nur in ungebundener Rede geschrieben. Auch unter den Neuern haben *Erasmus, Ulrich von Hutten, Agrippa Heinrich, Morus*, und viele andere, satirische Schriften genug verfertigt: allein mehrentheils

⁵⁹ A negyedik, Napóleonnal foglalkozó dialógust töredékessége miatt nem tárgyalom.

⁶⁰ A Bessenyei-dialógusoknak a 18. századi dialógusokhoz való viszonyáról: PENKE Olga, *A filozófiai dialógus szerepe Bessenyei bölcséleti prózájában*, = *A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 44–57; Voltaire *Zaire*-je és a *Der Amerikaner* kapcsolatáról: VÉRTES O. András, *Bessenyei 'Amerikaner'-jének mintája*, EPhK, 1935, 401–403.

⁶¹ Vö. Bonaventure DES PÉRIERS, *Cymbalum Mundi*, ford. ÚJFALUSI NÉMETH Jenő, Pompeji, 1992/4, 94–109; 1993/1, 164–183.

⁶² *Versuch einer critischen Dichtkunst*, Vierte sehr vermehrte Auflage, Leipzig, 1751, 548–565. Természetesen elhelyezhetőnek tartja a szatíra műfaját az arisztotelészi *Poétika* kontextusában (548): „Aristoteles, der uns dieses im vierten Kapitel seiner Dichtkunst erzählet, setzet hinzu: daß diese Lieder sehr unflätig und garstig gewesen, und daß Homerus sie zuerst von dieser Unart gesaubert, da er in heroischen Versen auf den Margites eine Satire gemacht.” („Arisztotelész, aki *Poétikájának* negyedik fejezetében számol be erről, hozzáfűzi, hogy ezek a dalok trágarak és ocsmányok voltak, és hogy Homérosz tisztította meg őket először rossz tulajdonságaiktól, midőn heroikus versekben írt szatírát a Margitészre.”)

nicht in Versen, so daß wir sie hierher nicht rechnen können. Und ungeachtet es auch an poetischen Satiren in lateinischer Sprache bey Wälschen, Deutschen und Franzosen nicht gefehlet, die man insgemein *Menippeas*⁶³ zu nennen pfliget: so ist es doch allemal besser, bey den alten Mustern zu bleiben; dagegen die neuen Lateiner nur allemal Copisten und Stümper bleiben.”⁶⁴ Kovács fordítása esetében egy olyan hagyományhoz nyúl, amely kívül esik azon a deákos udvari kultúrán, amelynek legjellemzőbb dialógusait magyar nyelven Faludi Ferenc Gracián-fordításai jelentik.⁶⁵ Talán helyesebb azonban úgy fogalmaznunk, hogy ez az udvari kultúra magával hozza, mintegy saját „árnyoldalaként” ezt a szabadabb szájú, nem egészen „udvari” kultúrát, amely nélkül nem volna teljes sem a 16. század, sem az azt követő századoknak a különbségek ellenére is szorosan egymásból kinövő „udvariságáról” alkotott képünk. Tagadhatatlan deákos vonásai ellenére egy olyan lukianoszi típusú dialógus, mint a *Julius exclusus*, kapóra jöhet a felvilágosult egyházkritikának is, különösen egy olyan református kultúrkörnyezetből kinőtt racionalista mérnök irodalmi ízlésében, mint Kovács Ferencé.

3. A magyar Erasmus-recepció és a magyar dialógusirodalom folytonosságának dilemmája

Felvetődik a kérdés: vajon beszélhetünk-e a századokon át tartó magyar Erasmus-recepció valamiféle egységéről? Tartható-e Thienemann Tivadar *Mohács és Erasmus* című tanulmányának azon kijelentése, amelynek értelmében a hamar megkezdődő és többoldalú magyarországi Erasmus-kultusz a 16. században éppen e szkeptikus-szatirikus

⁶³ Itt elsősorban arra a *Satura Menippée* című gyűjteményre kell gondolnunk, amely 1597-ben jelent meg Párizsban. Ez a satirikus írásokat tartalmazó anoním kötet a francia trónra aspiráló spanyolok ellen készült IV. Henrik védelmében. Voltaire *Henriade*-jének egyik fő forrása. Vö. VÖRÖS Imre előszavával az RMKT sorozatban kiadott Pétzeli-féle *Henriáshoz*, Bp., Balassi Kiadó, 1996.

⁶⁴ „Ezek hárman a satirikus költemények terén is elérték a legnagyobb tökéletességet, s példaként kell rájuk tekintenünk, ha jót akarunk ezen a téren alkotni. Mert bár az utánuk élt *Lukianosz* is eredményesen működött a satirikus írások terén, mégiscsak prózában írt. Az újabbak közül *Erasmus*, *Ulrich von Hutten*, *Agrippa Heinrich*, *Morus* és sokan mások is alkottak számos satirikus írást, de többnyire nem versben, úgyhogy ide nem sorolhatók. S bár az olaszok, németek és franciák sem voltak híján a latin nyelvű költői satiráknak, amelyet általában *Menippeas*nak neveznek, mindazonáltal jobb, ha a régi mintánál maradunk, amellyel szemben az új latinisták csupán másolók és kontárok.”

⁶⁵ Ennek fényében érdekes szituációról olvashatunk Szörényi Lászlótól Faludival kapcsolatban, amennyiben Faludinak cenzori megbízatása idején szembesülnie kellett David Fassmann (1683–1744) folyóiratformában megjelent alvilági beszélgetéseivel, amelyeket a félig tudós, félig bolond (1726 és 1731 közt I. Frigyes Vilmos porosz király udvari bolondja) német szerző Fontenelle és Fénelon mintájára honosít meg Németországban 1718-tól. SZÖRÉNYI László, *Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló* = Sz. L., *Memoria Hungarorum*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 77–107. Fassmann mintájára kezd el elíziumi párbeszédet írni a század végén a nálunk is széles körben ismert Trencs. A fenti tanulmány világít rá arra is, hogy a „korábbi döntésre hivatkozva elutasított” művek között szerepel többek közt egy olyan halotti beszélgetés is, amely XIV. Lajos és I. Lipót közt folyik Rákócziról és Thökölyről. A 18. század első évtizedében Eustache Le Noble ír előszeretettel magyar témájú párbeszédet; vö. KÓPECZI Béla, *Le Noble, a magyar függetlenségi harcok publicistája* = K. B., *Magyarok és franciák*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 79–126.

hangnemet mellőzte (szinte kizárólagosan)? Egyfelől haladó szellemű humanista főurak tartanak vele személyes kapcsolatot általában a római Goritz (Coritius)-kör⁶⁶ „szókratikus lakomáin” megkötött ismeretség útján (Piso, Brodarics, Henckel, Oláh, Thurzó...), másfelől a „német Erasmust” ismerik a reformátorok, főleg a Bibliával kapcsolatos filológiai eredményeire hivatkozva saját fordítási kísérleteik közben (Sylvester, Komjáti...), és tankönyvként használják írásait.⁶⁷ Míg a személyes főúri érdeklődés Erasmus és a kortárs magyar generáció kihalásával elmúlik, a protestáns melanchthonianus humanista recepció elveszi az Erasmus-művek életét, és pusztá tankönyvvé fokozza le az *Adagiát*, a *Civilitas morum pueriliumot* vagy éppen a *Catonis disticha moralist*.⁶⁸ „Erasmus szkeptikus szelleme hiányzik a könyvnyomtatással kezdődő irodalmunk leghatalmasabb alkotásaiból.” Thienemann-nak az 1650-es, német nyelvről átültetett *Coniugium*-átdolgozásáról, a *Szép Beszélgetés két Asszonyember, Ágota és Borbála között*ről pedig ez a véleménye: „a kétszeri átdolgozás letompította Erasmus latinságának éleit és vásári népkönyvvé változtatta a szellemi epikureizmus finom termékét.” Thienemann szerint az erdélyi unitárius mozgalomba behatolhatott Erasmus legmerészebb hangja is, ami nem pusztá mechanikus utánzást, hanem gondolkodó elsajátítást és meghaladást is jelenthetett. Balázs Mihály már idézett művének fő tézise, hogy a *Válaszúti komédiában* fellelhetőek egy „középkori elemeket is maga előtt görgető szatirikus hagyomány” nyomai. Pírnát Antal rendkívül plasztikus határvonalat húz a *Balassa Menyhárt árultatása* és a többi 16. századi „drámai” emlékünkhöz, amennyiben az antik, például a Donatus-féle Terentius-kommentár poétikai eljárásait szem előtt tartó drámai művekkel szemben a *Balassa Menyhárt árultatása* humanista szatíra. „A típus legérdekesebb képviselője minden bizonnyal Erasmus Juliusdialógusa. Második Gyula vallomása Szent Péter előtt Balassi Menyhárt gyónásával annyi rokon vonást mutat, hogy akár közvetlen irodalmi hatásra is gondolhatunk. Ám minél inkább művelt szerzőt feltételezünk, annál kevésbé valószínű, hogy négy részes dialógusát komédiának tekintette volna. A drámai műfajoktól való tudatos megkülönböztetésre vall a rész terminus használata is az actus vagy a scena helyett.”⁶⁹

Annak érzékeltetésére, hogy valamiféle folytonosságról mégiscsak beszélhetünk a hazai dialógusirodalomban, vagyis hogy Kovács kifejezetten a dialógus műfaja iránt való érdeklődésének vannak nemcsak külföldi, hanem kifejezetten magyar mintái is, Voltaire-fordítása szolgál bizonyítékul. A *Brutus* című dráma fordításának kéziratában a következőket olvashatjuk egy lábjegyzetben: „*Hiv*, régenten *Hú, Hő; Hős, Hősök* e’ helyett *hiv, Hivel*; amely a régieknél, kivált Heltai Gáspárnál közönséges.” Ha fellepözzük Heltai *A részességnek és tobzódásnak veszedelmes vóltáról való dialógusát*,⁷⁰ egyértelműen a

⁶⁶ Megjegyzendő még, hogy az a bizonyos Sylvanus, aki a fent tárgyalt Seneca-szatíra editio princepsének kiadója, szintén e római körhöz tartozott.

⁶⁷ A magyarországi Erasmus-recepció alapvető összefoglalása Ágnes RITOÓK-SZALAY, *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts = Erasmus und Europa*, Hrsg. August BUCK, Wiesbaden, 1988, 111–128.

⁶⁸ Debrecen, 1591. Lásd még KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1984, 130.

⁶⁹ PIRNÁT, i. m., 527–555.

⁷⁰ HELTAI Gáspár *Válogatott művei*, vál., kiad., jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., 1980, 9–65.

következő sorokra vonatkoztathatjuk Kovács szavait: „Afféle kétfelé sántikáló Keresztyéneknek nyilván még végre azt mondják, mely írva vagyon Apokalipszis 3. Tudom a te cselekedeted, hogy sem hideg sem hev nem vagy; vajha hideg avagy hev volnál! Miért kedig, hogy sem hideg, sem hev nem vagy, hanem csak meleg, kivetlek és kipöklek én szájból.”⁷¹ Ezek ismeretében bizonyosnak tűnik, hogy alaposan ismeri Heltainak ezt a dialógusát, sőt megnyilatkozása szélesebb körű olvasottságot sejtet „a régiek” írásait illetően.⁷²

Az a tény, hogy Magyarországon a 17., de főleg a 18. századi műfajmegnevezésekben a komédia műfaja felvenni próbálja a „társadalmi szatírárt”, csak részben tűnik az arisztotelianus poétikák kényszerítő hatásának,⁷³ fontos tényezőnek tűnik a molière-i komédiák népszerűsége is a hazai drámai kezdeményezéseket illetően a 18. században.⁷⁴

Konklúzió

Az eredeti mű szerzőjének és fordítónknak elismertsége éles kontrasztban áll egymással: egyikük Desiderius Erasmus, a 16. század mitikusan tisztelt humanistája, másikuk Kovács Ferenc, a 18. század végének Magyarországon is csak szűk körben ismert racionalista kultúrembere. A „protestáns tollakon is magyarosodásnak induló deákos-klasszicizmus” (Tarnai) e nyugat-magyarországi képviselője talán a legszűkebb lehetséges pozícióit foglalhatja el a fenti fogalmakkal megjelölt szerzők között. Nem a legjelentősebb,

⁷¹ I. m., 20.

⁷² Azt, hogy Heltainak éppen erre a művére hivatkozik, azért tartom érdekesnek, mert mint köztudomású, Heltai a 16. században egy folyamatos prózai művet tördel szét dialógussá, tehát ő is pontos elképzelésekkel bírhatott a dialógus műfajával kapcsolatban. Itt kell megjegyezmem, hogy Szegedi Kis István *Speculum romanorum pontificum* című, 1584-ben Bázelen megjelent művének harmadik, 1592-es kiadásának 131–181. oldalain *Dialogus de Iulio II. elegans et festivus* címmel olvasható Erasmus dialógusa. A második kiadásban ehelyett még egy *Epistola P. Aesquilli de eodem* című, III. Pál ellen szóló gúnyirat található. Bővebben: BÁN Imre, *A Julius-dialógus a magyar irodalomban*, MKsz, 1962, 353–354; lásd még RMK III, 727, 747, 830, 998.

⁷³ Mint Bán Imrétől tudjuk (*Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971), a magyarországi poétikák a 16–18. században, csakúgy, mint nyugat-európai társaik, arisztotelianus szemléletűek, vagyis retorikacentrikusak, és műfaji felosztásuk is az arisztotelészi poétika felosztását követi. A szatíra kétségkívül létező műfaja azonban túlmegy ezen osztályozás lehetőségein, ennek ellenére az arisztotelianus rendszerekbe mégis felvették, általában mint tökéletlen *drámai* műfajt. Ezt megerősítendő néhány részletet idézünk kiemelkedő 17. századi poétikánkból, Piscator *Artis poeticae praeceptájából* (Gyulafehérvár, 1642): „A satyra a tragédiának külsődleges (esetleges) része, amelyet a felvonás végeztével a borzalom enyhítésére adnak elő játékos tréfalkozással.” „A tökéletlen dráma a komoly nemből az ecloga és a satyra, a vidámból a mimus.” Az, ahogyan Bán Imre rámutat a szatíra műfaji tisztázatlanságára, szintén megerősíti fenti sejtésünkben: „a *drama imperfectum* tárgyalásakor az egyáltalán nem drámai szatirikus költeményt erőlteti bele a rendszerbe, egyetértve természetesen kora sok más elméletírójával. A XVII. század még nem tudja magát függetleníteni a *verba* (szavak) hatásától. Annyira persze igaz, hogy a római szatíra erős indítást kapott az attikai komédiától, másfelől a XVII. századi közjáték is viselte a *satyra* nevet. A latin *satyra* és a görög *satyr* szavak összekeverése is növelte a terminológiai bizonytalanságot.”

⁷⁴ KILIÁN István, *A minorita színjáték a 18. században*, Bp., 1992, főként 153–180; mai komédia-fogalmunk ütköztetése a *passio comoedia* 17–18. századi fogalmával teljesen meggyőző.

hiszen Péczeli *Henriade*-fordításához egyik fordítási vállalkozása sem mérhető. Viszont ne felejtjük el, hogy Péczeli Voltaire-je az a Voltaire, akinek Milton-kritikáját előszere-tettel használja a magyarországi franciás-deákos klasszicizmus.⁷⁵ Mint fentebb láttuk, e kontextusban Kovács a „modernnek” által kedvelt német nyelvű Zachariä-féle *Verlohrne Paradies*hoz nyúl.⁷⁶ Kovácsnak kifejezetten a dialógus iránt megnyilvánuló érdeklődése talán magában rejtje e két ízlésvilág együttes jelenlétét (semmiképp sem kibékítését). Deákosként a szatirikus dialógushoz nyúl, tehát a neolatin irodalom peremvidékéhez, modernként a kötet első darabjában a leghaladóbb szellemű társadalom-filozófiai dialó-gust választja. Fordításainak színvonalát megítélni veszélyes vállalkozás. A felvilágosult klasszicizmus *szigorú* fordítási elveit képviselve – melyeket ő maga is szinte Batsányi szellemében fogalmaz meg – sem képes számottevő esztétikai értéket megvalósítani, fordításai nem nyújtják a klasszicizmus semmiféle értelmű szépségét, azonban az olyan szatirikus jellegű fordításaiban, mint ezek a dialógusok, úgy vélem, képes eltalálni a dolgokat a helyükből kimozdító irodalmiságot, a világban állandóan jelenlévő 'Verkehrtheit'-ot érzékeltetni. Ahhoz viszont, hogy a 'verkehrte Welt' irodalmiságát megítéljük, a klasszikus szépségeszménytől eltérő ítélőképességgel kell felfegyverkeznünk.⁷⁷

⁷⁵ Vö. TARNAI 1959, 80.

⁷⁶ *Uo.*, 79–80.

⁷⁷ A szatfrának a világban inherens, nem ismeretelméleti alapozású esztétikumát Bahtyin Rabelais-könyvé-nek bevezető fejezete fejti ki mélyértelműen.

SZATHMÁRI KIRÁLY JÓZSEF BESZÉLGETÉSE SZENT PÉTERREL

Bevezetés

1776 februárjában Pesten egy összecsapás során osztrák katonák megsebesítettek egy sárospataki jurátus diákot, Szathmári Király Józsefet, aki – mivel nem kapott idejében orvosi segítséget – belehalt sérüléseibe. Március 1-jén temették Sárospatakon, egy diák-társ, Tasnádi Székely András mondott halotti búcsúztatót felette. A búcsúztató beszédhez egy dialógus is kapcsolódott, melyben Szathmári Szent Péterrel beszélget.

Szathmári Király halálának története és a kapcsolódó halotti szövegek máshová is eljutottak. Bernáth Lajos¹ például századunk elején Debrecenben talált egy szövegváltozatot, Gulyás József pedig a sárospataki könyvtárban az eredeti halotti szövegekre is rábukkant. „Ez a vers két pataki kéziratban is előfordul – írta. – Az egyik a Gyűjteményes Vetemény [...]. Ebben az egész halotti búcsúztató megvan (127–148. lap). Fényes rokonságától búcsúzik a szerencsétlenül járt Szathmári Király József, köztük gróf Teleki Józseftől is. Azt is megtudjuk belőle, hogy juratus volt. A másik kézirat a 854. számú, amely a búcsúztatót rövidebb szöveggel foglalja magában [...] A 224–239. lapra terjedő halotti búcsúztató után következik a tulajdonképpeni párbeszéd Király József és Szent Péter közt. [...] Úgy látszik, hogy ez az eset igen megmozgatta az országot, mert a róla szóló párbeszédet Bernáth Lajos szerint 1777. november 24-én examenkor elő is adták – pedig nem alkalmas előadásra”.² Stoll Béla³ egy, az OSZK-ban található dialógusról tesz említést, de egy másik változatban is szerepel az OSZK-ban lévő kéziratok között a párbeszéd.⁴

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban, a minorita rendház anyagában még egy szövegre bukkantam.⁵ A címben 1711-es keltezés szerepel, de a szöveg szinte teljes egészében azonos azzal, amit Bernáth Lajos talált. Az 1711-es dátumnak ellentmond Mária Terézia rendelete,⁶ melyben az 1776 februárjában, farsangkor történt pesti vi-

¹ BERNÁTH Lajos, *Protestáns iskoladrámák*, Protestáns Szemle, 1901, 584.

² GULYÁS József, *Egy pataki kézirat iskoladrámái*, ItK, 1939, 296–297.

³ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515–1840)*, Bp., 1963.

⁴ OSZK, Quart. Hung. 1544.

⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – A minorita rendház anyaga, XII-2 Fs 1 No 3. 1. dob. 3.

⁶ OSZK, Quart. Hung. 1544, 21a–22a.

szálykodásokat „orvosolja”, tehát azt az eseményt, amelynek a szerencsétlenül járt pataki jogászhallgató az áldozata lett.⁷

Dialógusos halotti búcsúztatók

A sárospataki kollégiumban hagyománya volt a dialógusos halotti búcsúztatónak a 18. században. A pataki diákok halotti búcsúztatóit tartalmazó Kt. 1124-es számú kéziratban több ilyen párbeszédet is találhatunk. Ezek nem állnak messze a haláltánc-drámáktól és a néprajzkutatás számára jól ismert halottas játékoktól sem – de nem azonosak azokkal. A halottbúcsúztató versektől is eltérnek formai jegyeik és szerkezetük alapján, noha tartalmi szempontból megegyeznek. Jellemző, hogy ha valakiről dialógusos halotti búcsúztató született, nem maradt el a hagyományos búcsúztató sem. A szerzők mindig diákok.

Ezek a dialógusok a halál bekövetkeztének pillanatát igyekeztek megragadni, kifejezni. Erre három formát, helyzetelrendezést találtak:

– a haldokló beszélget a Halállal;

– a Test és a Lélek búcsúzik egymástól;

– még élő két személy vesz búcsút egymástól közvetlenül az egyikük halála, illetve a lélek távozása előtti pillanatokban.

A Halál és a haldokló beszélgetéséből általában az derül ki, hogy az áldozat valamilyen módon megszegte a törvényt. Mintha egy haláltánc-dráma jól kidolgozott epizódjait olvasnánk: a Halál beszélget az áldozatával, aki fokozatosan elveszíti magabiztosságát, egyre inkább könyörög az életéért. A Halál azonban hajthatatlan. Nem lehet hatni rá sem szép szóval, sem pénzzel, sem könnyel. A Galgóczi Zsigmond halálát megörökítő dialógusban a Halál így jellemzi magát:

Szerentsétlen ifjú, hát még mind eddig se tanultad?

Holott régen, sött mind eddig az írásokat dúltad

Hogy az Halált mikor festik fület neki nem írnak

Melly azt teszi, hogy bár százan, s akár ezeren sírnak

Nem hallya ő, hogy lehetne gondold hát engedelmes?

Vakon festik, nem lát veszélyt, hogy lehetne félelmes?

Valamit tsak tzéllýául tesz egyszer mérges nyilának

Nem hibázza, sött mindenkor tartya azt sajáttýának.

Te akadtál most, már látod félelmes hálójába

Itt a Halál, nints életed itt tovább valójába.⁸

⁷ SZELESTEI NAGY László további példányokra is felhívja a figyelmet: *Buchholtz György dialógusai = Barokk színház – barokk dráma: Az 1994. évi egeri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 140.

⁸ Sárospataki Református Nagykönyvtár (a továbbiakban: Sp. Kt.), 1124. kézirat, 224. vers.

Formailag hasonlóak (áldozatával beszélget a Halál), de tartalmukban eltérők azok a szövegek, amelyek központjában az áll, hogy a Halál előtt mindenki egyenlő. Példa erre a *Halál és a beteg dialógusa*, illetve *Kegyés, Hegyes és a Halál beszélgetése*. A beteggel folytatott párbeszédben a Halál ugyanúgy viselkedik, mint az előzőekben. A beteg arra hivatkozik, hogy ő pap akar lenni, s időt kér, hogy tanulmányait befejezhesse. Nem sikerül hatnia a Halálra.⁹ Hegyes, Kegyes és a Halál beszélgetésében Kegyes arról igyekszik meggyőzni a társát, hogy mindig félje a Halált, mert sosem tudni, mikor lesz éppen ő az áldozat. Példaként a fiatal iskolatárs, Pap Gábor halálát hozza fel.¹⁰

A Test és a Lélek beszélgetése során a Lélek elbúcsúzik a Testtől, s míg ő felmegy Jézus jobbára, vigasztalja a porrá váló testet, hogy eljön a feltámadás, s akkor majd ő is kikel poraiból. Ez a gondolat már ismert a halotti énekekből:

Por házam már nékem is kész
Melybe testem már porrá lész
Por volt eredetem is,
Por lész végezetem is
De a' Por végtől nem félek
Igy vigasztal a' Szent Lélek
Hogy lelki Testet tserélek
Ezzel majd fel kelvén élek.¹¹

A Testet legtöbbször ez egyáltalán nem nyugtatja meg, kétségbe esik, semmi kedve nincs kukacok táplálékává válni. A Lélek közli vele, hogy nincs mit tenni. Ez is ismert motívum a temetési énekekből és halottbúcsúztatókból.

Két személy egymástól való búcsújára két nagyon szép párbeszédet emelhetünk ki példának. Kandó Lajos „úrficska” nem sokkal apja halála után, 1775-ben halt meg a pataki iskola falai között. A párbeszédben édesanyja búcsúzik halott fiától, aki néhány mondatban vigasztalja a szomorú anyát. Ez a dialógus a halotti búcsúztatóknak arra a részére hasonlít, ahol a halott búcsúzik szeretteitől.¹² A másik párbeszédből két vízbe fulladt fiatalember egymástól való búcsúját ismerhetjük meg. Rádi Lajos és Viski György Sátoraljaújhelyből mentek haza a kollégiumba egy téli napon. Viski György belecsúszott útközben a jeges vízbe. Társa ki akarta menteni, de végül mindketten vízbe fulladtak.¹³

⁹ Sp. Kt., 1124. kézirat, 163. vers.

¹⁰ Sp. Kt., 1124. kézirat, 53. vers.

¹¹ Sp. Kt., 601. kézirat, 81 (lásd még: Sp. Kt., 1671. kézirat, 4–5).

¹² Sp. Kt., 1124. kézirat, 21. vers, de a Sp. Kt., 1124. kézirat, 18. vers is erről.

¹³ Sp. Kt., 1124. kézirat, 40. vers.

A sárospataki Szathmári Király József beszélgetése Szent Péterrel

Szathmári Király József beszélgetésének több változata közül a legkorábbi a sárospataki. Rövidebb iskoladrámának is nevezhetjük, amennyiben Bécsy Tamás drámadefiníciójából indulunk ki: a dráma olyan dialógus, amelyben a párbeszéd folyamán viszonyváltozás történik.¹⁴ A Szathmári beszélgetésében történik ilyen viszonyváltozás, hiszen a mennyország kapusa előbb nem akarja beengedni a jurátust, de a diák meggyőzi, hogy neki ott a helye.

A református iskoladrámák között nagyon ritka az, hogy a helyszín ne a földi szint legyen. Sokszor még azok az események is a földön játszódnak, amelyek más iskoladrámákban egy magasabb szintre kerülnek. Ha mégis az égi szinten játszódik a történet, akkor a szereplők vagy allegóriák, vagy istenek, de emberek nem kerülnek ebbe az égi világba. Gondoljunk csak Szathmári Paksi Sámuel *Pandora*¹⁵ című darabjára, ahol az égi világot csak a fiatalember, Hyacinthus elmondásából ismerjük meg, miután Esculapius, aki a földön gyógyított, felélesztette és visszaküldte a földi létbe. Szászi János *Didóját*¹⁶ is hozhatjuk példának, ahol Isist csak akkor szerepelteti, mikor már leszállt a földre a királynőért. Ákáb István *Éneás és Didójában*¹⁷ ugyan megjelenik egy pillanatig az égi szint, de akkor két isten beszélget, emberek nincsenek a színen. Háló Kovács József *Csak a test a halálé*¹⁸ című drámájában egy „magasabb szinten” játszódik a cselekmény, hiszen allegóriák a szereplők, de itt sem keverednek a „földi” és az „égi” lények. Ugyanez a helyzet Lácza József *Éva őszanyánk bűne*¹⁹ című darabjában. Az eddig említett halotti dialógusokban is csak földi szinten játszódtott a történet. A *Szathmári beszélgetése* azonban a menny kapujában játszódik, tehát az égi szinten, bár itt is van valami illékonyság, hiszen Szathmárit még nem engedték be a mennyországba.

A katolikus drámákban gyakran előfordul, hogy újszövetségi alakok szerepelnek, a reformátusoknál azonban ez nem jellemző, így Szent Péter megjelenítése figyelemre méltó újítás, egyedülálló a református iskoladrámák sorában.

A dialógus szerkezete megfelel az iskoladrámák szerkezetének:

1–12. sor: Bemutatkozás.

12–32. sor: József közli, hogy sebesülésben halt meg, s Szent Péter felszólítja, mesélje el történetét.

33–135. sor: Szathmári elbeszéli halálának előzményeit, majd halálát.

136–154. sor: Az elbeszélés vége, Szathmári konklúziója.

155–166. sor: Lezárás, elköszönés.

A bemutatkozás a lehető legegyszerűbb:

¹⁴ BÉCSY Tamás, *Mi a dráma?*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 7.

¹⁵ VARGA Imre, *Protestáns iskoladrámák*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, II, 31. sz.

¹⁶ VARGA, *Protestáns iskoladrámák*, I, 22. sz.

¹⁷ VARGA, *Protestáns iskoladrámák*, II, 34. sz.

¹⁸ VARGA, *Protestáns iskoladrámák*, I, 11. sz.

¹⁹ VARGA, *Protestáns iskoladrámák*, II, 36. sz.

Sz. Péter kérdése:

Jámbor mi a neved?

Hát a kereszt neved?

Hány esztendősen lehett?

Miféle nemzetnek?

Szathmári Josef felelete:

Hívtak Szathmárinak.

Jósefnek mondanak.

Tartom magam husznak.

Született magyarnak.²⁰

Ezután József azonnal be akar menni a mennyországba: „Most pedig sietek a vart boldogságra”.²¹ Nem is csoda, hisz többek között már a temetési énekekből megtanulhatott egynémely dolgot a mennyről, ami alapján oda kíváncszott:

Itt elni jaj siralom Az égben sirass nints

Ez a Föld egy baj halom Mennyben egy tsepp baj sints

Itt bűnösök ott szentek Angyalok lakoznak

Valakik oda mentek Tisztán gondolkoznak Imádkoznak

Örömmel telve szivek; Látván tsudálkozva

Mennyi sok ezer szivek Szentek imádkozva

A Bárány előtt sorba Mint Felyér biborba

Térd hajlással szolgálják színe előtt alnak Hosánnálnak²²

Szent Péter azonban feltartóztatja, a jurátus külsejére hivatkozva. József azért nem mehet be a mennybe, mert véres a keze, lába, szakadt a ruhája, mocskos a teste. Ez különös ellentétben áll a temetési énekekben, halotti búcsúztatókban megfogalmazottakkal, miszerint a test a földön marad, az szenvedhet, lehet mocskos, sebezhető, a mennybe kerülő Lélek tiszta és sebezhetetlen. A korábban vizsgált párbeszédekben azt láttuk, hogy a Test és a Lélek búcsúzásakor a Lélek azért nyugodt, azért örül, mert megszabadul a „földi” gondoktól, fájdalomtól, mocskoktól. Itt pedig szegény Szathmárinak – lélek létére is – véres keze-lába, s nem mehet be magyarázat nélkül a mennybe. Így aztán kénytelen-kelletlen elmeséli történetét:

Először egy balesetről számol be: Pesten egy német katona véletlenül lelötte a társát. Szathmári úgy véli, a menny kapusának ezt tudnia kell, hisz találkozott a katonával. Szent Péter válaszából a korabeli diákok érzelmeiről nyerünk képet, s egyben megkezdődik a közönség ráhangolása az eseményekre:

Nem tudom a Lelkét erre bé sem is ment

Ritka e világon már ma a nemzet szent

Régen hogy jött vólt egy ez ül már oda fent –

Nem kellett a kiről beszélsz vetni ellent.²³

²⁰ Sp. Kt., 854. kézirat, 240.

²¹ Sp. Kt., 854. kézirat, 240.

²² Sp. Kt., 854. kézirat, 240.

²³ Sp. Kt., 854. kézirat, 240.

Szent Péter érdeklődését felkeltette az eset, Szathmárinak mindent részletesen el kell mesélnie.

Pest városában egy este összekaptak valamin a magyarok és a németek. A magyarok kerültek fölénybe, a németek megijedtek, visszavonultak. Néhány magyar diák azonban beletüzesedett a verekedésbe, s még a németek házaiba is betörték. A németek nem hagyták annyiban a dolgot, a várost elárasztották a katonák, a város clöljáróinak beleegyezésével mindenkit ellenőriztek. Számos német katona és kereskedő gyűlt össze a városban, hogy az őket ért sérelemért megfizessenek. Estefelé iszogatni volt szokás, voltak, akik le is részegedtek. Közben a magyarok – a polgármester utasítása szerint – ki sem mozdulhattak házaikból. Ezért különösen haragszik Szathmári:

Ökörtől ló tanáts ki nem látott ilyen
Bezzeg Polgár mester vivat soka éljen
Kalendáriumba belé nézett méljen
De a farka vágott kigyótól még féljen²⁴

Több mint egy hétig ilyen súlyos volt Pesten a helyzet, sok magyar fiatalembert hurcoltak meg, vittek börtönbe, kínoztak meg.

Ekkor elérkezik Szathmári a története elején említett balesethez: egy ügyvéd házánál véletlenül az egyik német katona lőfegyverrel halálosan megsebesítette társát. Ezt meg kellett bosszulni valamely magyar diákon, s a békés Szathmári lett az áldozat. Megsebesítették a lábát, majd összeverték, börtönbe vitték, ahol belehalt sérüléseibe, mert nem kapott idejében orvosi segítséget.

De számot vész az ég tudom életemért
Kilentz napig tartó nagy szenyvedésemért
[...]
De még meg lakozik Pest várossa ezért²⁵

Bosszút esküszik az egész város ellen, még halála után is, még a menny kapujában is – noha a bosszú nem éppen keresztényi érzés. Talán ez a dialógus legdrámaibb része. A közönség már azonosult Szathmári helyzetével, részvét, sajnálat, felháborodás ébredt benne, a bosszú gondolata, igénye is felmerült már. Ez a rész a tetőpont – s itt hirtelen véget is ér a dráma, következik a lezárás.

A zárlat a halotti búcsúztatókból ismert fordulatokkal él, az arra jellemző motívumokat használja.

E Szathmári Király Jósefnek példája
Emberi sorsunknak mutató táblája

²⁴ Sp. Kt., 854. kézirat, 242.

²⁵ Sp. Kt., 854. kézirat, 244.

Minden Lelkes álat az halál prédája
Egygyenkint majd bé nyel a koporsó szája.
Eltűnknek mindenütt ezer akadéka
Gyermek, ven, 's ifjú mind gyenge portéka
Mihelyt el fogódik a szive tájéka
Odavan a szegény Ádám maradéka²⁶

A temetési énekekben ez így jelentkezik:

Minden e világon mulandóság
És nintsen semmiben állandóság
Gazdagság, tisztelet avagy szépség
Csak kevés ideig tartó ditsőség²⁷

A pataki dialógus utolsó négy sora:

Szathmári József is el múlt mint a pára
Rea tört az halál de lopó módjára
Mert gyilkos szándékát nem adta tudtára
Boldog aki vigyáz szemesen magára.²⁸

Ez a zárás vándormotívum a halotti búcsúztatókban és temetési énekekben, sőt az iskola-
drámákban is. Gondoljunk csak a *Hegyes és Kegyes párbeszédére*, amelynek a végén
ugyanez fogalmazódik meg.²⁹ A haldokló beteg és a Halál dialógusában a Halál azt fejt
ki, amit itt az utolsó előtti sorban találhatunk:

El jövők éretted már ezt te is észre vehetted
Mert postám levelem bé mutogatta jelem

Ámbár nem régen jött is postám de az Égen
El végezve vagyon nyomjon igája nagyon³⁰

Azért különös itt mégis ez a zárszó, mert néhány sorral előbb még bosszúról szól a drá-
ma, arról, hogy Szathmári nem nyugszik bele, hogy ártatlanul meg kellett halnia, itt vi-
szont belenyugvársra int a végszó elmondója.

²⁶ Sp. Kt., 854. kézirat, 244.

²⁷ Sp. Kt., 601. kézirat, 67.

²⁸ Sp. Kt., 854. kézirat, 244.

²⁹ Sp. Kt., 1124. kézirat, 53. vers.

³⁰ Sp. Kt., 1124. kézirat, 163. vers.

A debreceni kollégiumba valószínűleg nem egyenesen Sárospatakról került a szöveg, hanem kerülővel, katolikus közvetítéssel. A katolikusok közben persze változtatták, saját felfogásmódjuk bizonyítására használták fel a dialógust. Erről a debreceni szöveg árulkodik. Szathmári Király József példáját arra használták fel, hogy a katolikus hit egyedül üdvözítő voltát fejezzék ki.

A pataki szöveg a 152. sorig szinte változatlan formában jutott el Debrecenbe, pusztán kisebb, elsősorban inkább formai változásokkal. Az epilógus azonban a katolikus és a debreceni kéziratban már nincs meg, helyére Szent Péter válasza került, illetve a következő kérdés:

Jámbor! Kereszténynek magadat vallod é?
Az igaz Romai egy Házat vallod é?
Igaz Catholika egy Hitet tartod é?
Ezek a' Kérdések: felelly meg hallod é?
Látom meg némúltal és nem felelhetel
De felelet nélkül itt bé nem mehetel
Segedelmet töllem hidd el nem nyerhetel.
Egy szóval e nélkül nem idvezülhetel.³¹

Ez mindenképpen a katolikus közvetítés bizonyítéka, hiszen egy református iskolában nem jelenthetnék ki, hogy a Mennybe csak katolikusok kerülhetnek.

Szathmári erre a kérdésre persze nem tud úgy felelni, hogy bejuthasson az örök boldogságra, s így „egy sűrű felhőben már más útát lele.”³²

A 190–197. sorig terjedő szakasz a katolikus dialógus epilógusa. Elmondója: a poéta. Gúnyosan jegyzi meg, hogy a református Szathmári szégyent vallott Szent Péter előtt:

Oh vajha ezeknek ezzel vége lészen.
Vajha a' boszszantott sziv boszszút ne tégyen
Mert nagy a' sértődés, de nagyobb a' szégyen.
Hogy hire még külső országba is mégyen.³³

Erre az átfírára született meg aztán a debreceni válasz: ugyanaz a kezdeti rész, aztán a katolikus folytatást is teljes egészében átvette (még az utolsó négy gúnyolódó sort is!), de hozzátett még egy fejezetet. Így egy három részből álló darab keletkezett:

1. Szathmári elbeszéli életét, halálát;
2. Szathmárinak hitvallást kell tennie;
3. Zárlat.

³¹ Debreceni Református Nagykönyvtár (a továbbiakban: Debr. Kt.), 475. kézirat, 170–177. sor.

³² Debr. Kt., 475. kézirat, 193. sor.

³³ Debr. Kt., 475. kézirat, 194–197. sor.

Az első rész a pataki változat teljes szövegével egyezik meg – eltekintve a zárszótól, amely helyett a debreceni darabban Szent Péter válasza következik. Az új folytatás szerkezete a következő:

(*a katolikus folytatás:*)

153–166. sor: Szent Péter válasza Szathmári történetére.

167–169. sor: József kérése.

170–181. sor: Szent Péter megkérdezi Józsefet, milyen vallású, mert csak keresztény, a római vallást vallókat engedhet be.

182–189. sor: Szathmári megijed és otthagyja a kapust.

190–198. sor: a Poéta összekötő szövege.

(*eddig tart a katolikus rész*)

199–222. sor: a Poéta összekötő szövegének folytatása.

223–226. sor: Szent Péter újból felteszi az előző kérdést.

227–489. sor: Szathmári vallástétele.

490–549. sor: Szathmárinak azt kell elmondania, hogy jó keresztény volt-e.

550–610. sor: A történet vége: Szathmári Király József bejut a mennybe.

A debreceni szerző felhasználta a pataki és a katolikus darabban lévő véletlen motívumokat, elvarratlan szálakat, ezekre építette a darabot. A pataki kéziratban például Szent Péter megállítja Szathmárit, amikor be akar menni a mennyországba. Ez a motívum ott mellékesnek tűnhet, annak érdekében történik, hogy Szathmári elmesélje halálának történetét. A debreceni darabban ez a motívum ötször ismétlődik, élénkítve a dialógust és egyfajta ritmust adva a szövegnek, lezárva egy-egy nagyobb részt.

Volt szó róla, hogy Szathmárinak, bár lélekként kerül Szent Péter elé, véres keze-lába, mocskos a teste. A debreceni darabban ez is nagyobb hangsúlyt kap: Szathmári azért kívánczodik annyira a mennybe, mert alig bírja tartani magát. Előbb Szent Péter jegyzi meg, hogy ilyen külsővel nem mehet be a kapun – ez a rész már ismert a pataki darabból. Később a jurátus közli:

Vérben forgok még sem szánsz látom engemet.³⁴

Ezután a poéta összekötő szövegében történik utalás a diák állapotára, majd pár sorral később a jurátus is hivatkozik fájdalmaira.

A pataki szövegben a poéta csak az epilógus elmondója. Itt harmadik szereplővé lép elő. Jelenléte több szemszögből is fontos. Felléptével szint visz a párbeszéd egyhangúságába, a dialógusok után egy-egy epikus részt mond el. Azzal, hogy elmeséli a szereplők gondolatait, kiiktatja a monológokat, ami jelen esetben azért fontos, mert Szathmári szövegei amúgy is nagyon hosszúak. Kevesebbet kell mozgatnia a szereplőket, kevesebb beleélőkészség szükséges, mivel a poéta elmeséli, mi történik. Leírja a környezetet is, hogy például felhőkkel találkozik a jurátus, így a díszletezés is elmaradhat. A poéta egy-szersmind egy-egy nagy egység lezárója.

³⁴ Debr. Kt., 475. kézirat, 183. sor.

A feltételezett katolikus változat poétája elmondja tehát a 193. sorig, hogy Szathmári elindul egy nagy felhőben, miután a mennybe nem juthat be. A 199. sortól ezt a részt úgy folytatja a debreceni szerző, mintha a megelőző öt sor ott sem lenne.

Erre hogy Szent Péter semmit nem felele
Láttya nintsen nyitva Ábrahám kebele
Bús sohajtásokat az égben emele
Egy sűrű felhőben már más útát lele.

[...]

Meg hökkene József a' felhőt szemlélvén
Mert arról ő semmit nem is hallott élvén,
Viszsa tér Péterhez magát fel eszmélvén.
Bátran hozzá is ér semmitől sem félvén.³⁵

Szathmári tehát visszamegy Szent Péterhez. Röviden megmagyarázza előbbi ijedelmének okát, tisztázza a mennyország kapusával, hogy csak azért távozott, mert azt hitte, Szent Péter nem tartja érdemesnek a mennyországba jutásra. Erre közli a kapus, hogy ő is csak Ábrahám sarja, tehát nem ismerhet minden élő embert, csak Isten ismerheti mindenki lelkét, gondolkodását.

Józsefnek tehát el kell mondania, milyen hitet vallott.

Itt nehéz helyzetben volt a szerző: épp az imént fejtette ki Szent Péter, hogy csupán katolikusok juthatnak az örök üdvösségre, most pedig az ellenkezőjét kellett bizonyítania, megindokolni, hogy Szathmári miért kerülhet oda. Fegyverei a katolikusokkal szemben: a Bibliára és a hit tisztaságára hivatkozás.

A 311. sortól mintha egy református katekizmus válaszait olvasnánk. Szathmári elmondja, milyen hitet vall. Előbb a három személyű egy Istenről nyilatkozik, majd a teremtsérről és a bűnbeesésről beszél, megindokolja, hogy miért van most ő ott Szent Péter előtt. Ezután Jézusról szól. Végül azzal fejezi be Szathmári a beszédet, hogy ő mindezt híven vallja, és ezért kéri a bebocsátást. Szembeállítja a régi római keresztény hitet a korabeli katolicizmussal. Ezután ismét bebocsátást kér, elmagyarázván, hogy az igaz keresztény hit nincsen Rómához kötve, s azok vallják igazán azt a hitet, amelyet Szent Péter hirdetett Rómában annak idején, akik nem a római katolikus hitet fogadják el.

Szent Péter elfogadja, amit József mondott neki:

Fiam a' mint beszélsz, hogy ha a' ként hittél
Tudd meg a' te Lelked itten mind örökké él.
Mert a Meny országban helyt csak az a hit lél.³⁶

³⁵ 190–193. és 199–202. sor.

³⁶ Debr. Kt., 475. kézirat, 502–505. és 510–513. sor.

Ebben a három sorban van a válasz a katolikus támadásra! Az egész felvezetés arra kellett, hogy ezt kimondhassák. S az sem mindegy, hogy kinek a szájába adták ezeket a sorokat. Ha a poéta mondta volna el, korántsem lett volna annyira hatásos, hiszen ő csak egy diák a kollégiumból. De ha Szent Péter mondja, akkor annak úgy kell lennie. A dráma lezárása, amit már a poéta mond el, ezt erősíti tovább.

A harmadik szereplő, a poéta fontosságáról már esett szó. A legfontosabb szerep azonban a zárlatban jut neki: ő mondja el, mi történik a mennyországban. Ez is dialógusunk sajátos jellemzője: ha csak közvetítő útján is, de képet kaphatunk arról a világról, ahová minden ember vágyik.

A református iskoladrámákban a mennyországról csak hallomásból tudhatunk, ahol az egyik szereplő feléled, s elmondja, mit látott. Ez a motívum is csak antik témákat feldolgozó művek esetében fordul elő, Szathmári Paksi Sámuel két drámájában.³⁷

Alszeghy Zsolt³⁸ azt írta a protestáns halotti költészetéről szóló tanulmányában, hogy a temetési énekekben van egy rész, ahol a túlvilág szépségeit ecseteli a megholt. E részből azonban alig kapunk képet a túlvilágról alkotott elképzeléseikről, néhány sorban és csupán általánosságban beszélnek a mennyországról. Egyedül akkor említik a mennyországot, ha azt fejtik ki, hogy Jézus jobbára kerül a jó ember lelke. A temetési énekekben és halotti búcsúztatókban ezt a motívumot és az örök boldogság gondolatát azonosnak fogják fel, azaz az égi boldogság nem más, mint Jézus mellett lenni.

Pályámat meg futottam
Tzélomra el is értem,
Vallásom meg tartottam
Mely jót Istenemtől kértem
Nyertem Mennyei Koronát
A' Mennyekben vagyon nékem
A' Szentekkel együtt székem³⁹

A Szathmári beszélgetésében kissé többet is olvashatunk a túlvilágról. Már a kiindulópontban megfogalmazódik (s ezen a temetési énekek és halotti versek soha túl nem lépnek), hogy az égi boldogság nem más, mint Jézus mellé kerülni. Szathmári ezért akar annyira bejutni a mennybe. Az „örök boldogságra” vágyik, „Jézus színe elé” akar kerülni attól a perctől kezdve, hogy elkezdődik a dialógus. Ahol a pataki kézirat befejeződik, még nem szükséges, hogy erről többet is mondjanak. A debreceni szövegben viszont már sokkal hosszabb a felvezetés, mintsem hogy olyan kurtán le lehetne zárni a dialógust, ahogy azt a pataki szerző tette. A hatásos vég kedvéért egy hosszabb zárszó kellett, s az, hogy minél magasztosabb képet fessenek az igaz vallásúak túlvilági létéről. Ezt két úton lehetett volna megoldani: vagy díszletekkel és Jézus megszemélyesítésével érhatték volna

³⁷ Pandora, 1115–1130. sor; *Elvádolt ártatlanság*, 619–634. sor. (Lásd VARGA, *Protestáns iskoladrámák*, II, 31. és 33. sz.)

³⁸ ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 1916, 3.

³⁹ Sp. Kt., 1671. kézirat, 13.

el a kellő hatást, vagy egyszerű narrációval, hasonló szöveggel, mint azt Szathmári Paksi darabjaiban láttuk. A szerző a hatáskeltés ez utóbbi módját választotta, ami talán nem véletlen egy reformátusnál, hiszen a kálvinisták templomaikban sem ábrázolták Jézust, nemhogy megszemélyesítették volna. Így lett a poéta feladata elmondani, mi történt a mennyország kapujának kinyílása után.

Szent Péter azzal fejezi be beszédét, hogy elmegey megkérdezni Jézust, beengedhető-e a jurátus. Tehát még egyáltalán nem biztos, hogy József végül bejut a várva várt mennyországba! A poéta szövegét úgy kellett megfogalmazni, hogy minél hatásosabb legyen, s fokozatosan érjen el a csúcspontra.

„Ekkor fel nyílnak kapuról a' zárok”⁴⁰ – kezdi mondandóját. A hallgatóság erre különösen odafigyel: kíváncsi, mit is láthat az ember a túlvilágon, s igazul, mit mond Jézus a jurátus további sorsáról. Az első kérdésre gyorsan feleletet kap:

S tündöklének benne ditsősséges várok
Péter egyenesen Jézushoz járúla
Sz[ent] Sámolya előtt artzal le borúla⁴¹

Jézus döntését a poéta mondja el, de hogy még hatásosabb legyen, Jézus nevében, egyes szám első személyben:

Jósef ki bé jöni kére szabadságot
Jöjjön érdemlettem mert néki váltságot
Mint ő oljak birják ezt a' M[enny]országot⁴²

Látható, itt is nyomatékosítja a szerző, amit az imént még Szent Péterrel mondatott ki: ilyen emberek kellene a mennybe. Ismét egy visszavágás a katolikusoknak!

Ezután a poéta néhány szóban elmondja, hogy József elnyerte az égi boldogságot. A történet befejezése után az összegzés következik.

Szolgálhat mindennek ez örök javára
Jósef hitét Péter hogy vonta próbára⁴³

Tehát úgy kell ismernünk a vallás alapelveit, szabályait, hogy meg tudjuk védeni magunkat a támadásoktól, illetve ezek szerint az alapelvek szerint kell élnünk.

A másik következtetés általánosabb:

Te pedig ditsőült Lelkének Sátora
Rongyos Test: légy porrá, mert valál föld pora

⁴⁰ Debr. Kt., 475. kézirat, 558–565. sor.

⁴¹ Debr. Kt., 475. kézirat, 569–571. sor.

⁴² Debr. Kt., 475. kézirat, 574–576. sor.

⁴³ Debr. Kt., 475. kézirat, 601–602. sor.

Lelkeden vígad már az ég szent tábora
Nyugodj: ezt ohajtja versem végső sora.⁴⁴

Összegzés

A 18. századi diákok állandóan kapcsolatban állottak a halállal és az ezzel kapcsolatos szertartásokkal. Már a középszintű oktatás során megtanulták, hogyan kell halotti búcsúztatókat írni, a városi temetéseken pedig a körükből létrejött kórus énekelte a temetési énekeket. Gyakran egy-egy társukat is elvesztették, ilyenkor ők maguk írtak róluk búcsúztatót. Így történt ez Szathmári Király József esetében is. A halálával kapcsolatos eredeti szövegek műfaja vitatható. Egyértelműen kapcsolatba hozhatók a halotti költészet egyéb alkotásaival, de az iskoladrámákkal is.

Az iskoladrámákhoz való kapcsolódásukat mutatja, hogy dialógusos formában íródtak. Szerkezetük is a drámákhoz hasonló: van konfliktus bennük, van késleltetés (mindig visszatartja Szent Péter az ifjút, mikor az be akar menni a kapun), s van feloldás, zárlat.

El is térnek azonban az iskoladrámáktól. Olyan szereplő fordul elő bennük, amely egyik református iskoladrámában sem szerepel (Szent Péter alakja). Az sem jellemző a református színjétekekre, hogy a helyszín ne a földi, hanem egy magasabb szint legyen.

A párbeszédes forma a dialógusos halotti búcsúztatókkal is rokonságot mutat. Az a gondolat, hogy a halottat megszemélyesítsék, s az eljártssa vagy elmondja életének és halálának történetét, szintén azt mutatja, hogy a dialógus alapforrása párbeszédes halotti búcsúztató volt.

A temetési énekek és halotti búcsúztatók egyik fontos motívuma, hogy a végén – mintegy konklúzióként – közlik, hogy a Lélek a mennyországba jut, Jézus mellé. E szempontból a halotti verseket is a párbeszéd előzményeinek tekinthetjük.

Szathmári Király József esete hatással volt más iskolák hallgatóira is. A felekezeti különbségek meghatározták, hogy az egyes intézményekben hogyan fejlődött tovább a dialógus. Egyes katolikus intézményekben arra használták a református jurátus esetét, hogy a katolikus hit elsőbbségét mutassák meg minden egyéb vallás, vallási irányzat felett.

A reformátusok – válaszként a katolikus dialógusra – szintén továbbfejlesztették a párbeszédet. Felhasználták az eredeti sárospataki és a katolikus szövegben elvarratlanul maradt szálakat, így építették a folytatást, amelyben az előzőekhez képest még egy szereplő, a poéta is bonyolultabb szerepet kapott.

⁴⁴ Debr. Kt., 475. kézirat, 607–610. sor.

KÜLLŐS IMOLA

A DEBRECENI CZENKNÉ ÉS A BATHI ASSZONY MENNYBE JUTÁSÁNAK HISTÓRIÁJA (Egy 19. századi kéziratos diákvers és angol párhuzama)

1998 tavaszán az Edinburghi Egyetemen a Mellon Foundation ösztöndíjával gyarapíthattam ismereteimet az angol és skót 17–18. századi *popular poetry*-ről (magyar terminus technicusszal: *közköltészet*-ről). Tematikus és műfaji párhuzamokat kerestem – és találtam is szép számmal – ahhoz a több kötetre tervezett magyar forráskiadáshoz, amely a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozatában *Közköltészet* címmel¹ jelenik meg a közeljövőben. Immáron három évtizede kutatom a magyar kéziratos énekeskönyvek folklóriskai szempontból kimeríthetetlennek tűnő, gazdag tárházát, s éppen itt az ideje, hogy az összegyűlt, még a szakemberek által is csak töredékében ismert, 18. századi populáris énekanyagból egy műfaji tekintetben reprezentatív és filológiaiailag is pontos gyűjteményt adjunk közre.

Skóciai tanulmányutam egyik fontos felismerése az volt, hogy ebből a „merítésből” semmiképp sem maradhatnak ki azok a népszerű, olcsó, verses (és többnyire énekelt) nyomtatványok, amelyeket mi összesítő elnevezéssel „ponyvának” titulálunk, az angol azonban hol irodalomszociológiai megnevezéssel „street literature”-nek mond, hol a funkcióra és az énekelt vers formájára utalva – a műfaji és tematikus változatossággal nem is törődve – „broadside ballad”-nek, esetleg „cheap print”-nek, illetve ebből következőleg egy-egy nyomtatott szövegeket közlő gyűjteményt „chapbook”-nak nevez.

A magyar irodalomtörténet-írás nemigen tartja számon Jankovich Miklóst, azt a széles látókörű reformkori mecénást és műgyűjtőt, aki tudatosan kerestette fel és vásárolta meg a 18. század végén s a 19. század elején Bibliotheca Hungarica Universalisa részére az olcsó, újkori verses ponyvákat (is)² mint a magyar nyelvű „nemzeti költészet” könnyen pusztuló forrásait, s azokból 10 kötetesre tervezett Nemzeti Dalgyűjteményébe mintegy 70 szöveget másoltatott át.³ A 19. század végén a Thaly Kálmán által kiadott kuruckori „vitézi énekek”-nek éppen Jankovich kéziratos- és ponyvagyűjteménye volt egyik fontos kútfője. Pogány Péter úttörő munkáin⁴ és Ujváry Zoltán adatgazdag tanulmányain⁵ kívül mégsem nagyon tudok a nyomtatott közköltészet és a szájhagyományban élő folklór,

¹ A *Mulattatók* című I. kötet már nyomdában van.

² Sokoldalú személyiségéről, tevékenységéről általában lásd BELITSKA SCHOLTZ 1985; könyvtártörténeti vonatkozásban BERLÁSZ 1985.

³ KÜLLŐS 1985; a ponyvai eredetű énekek kezdősor-mutatoja KOROMPAY 1985, 194–196. Egyébként – amint az a levelezéséből kitűnik – a húszas évek végén jó barátságba keveredett Ján Kollárral és szlovák nyelvű versenyt is adott neki a *Národnie spievanky* összeállításához; vö. SZIKLAY 1965, 167.

⁴ POGÁNY 1958, 1959, 1978.

⁵ UJVÁRY 1978, 1980.

illetve a kéziratos közköltészet kapcsolatát elemző, újabb tudományos eredményekről beszámolni. Igaz, Magyarországon jóval kevesebb koraujkori (verses) ponyva maradt fenn, mint Angliában és Skóciában. Ráadásul ott már a 18. században megkezdtek ezek válogatott újrakiadásait, s az utóbbi fél évszázadban tudományos elemzését is.⁶ Megnehezíti a hazai, 18–19. századi ponyvaanyag jelenlegi kutatását az is, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban már csak különböző gyűjteményekbe (méretük és formájuk szerint!) szétszórva találjuk meg a Thaly idejében még együtt lévő Jankovich-hagyatékot vagy azt az 50-es években Borzsák István által feltárt és katalogizált ponyvaanyagot, amellyel például még Pogány Péter is dolgozott.

Anélkül, hogy itt most az irodalom, a (kéziratos vagy nyomtatott) közköltészet és a folklór bonyolult – mind az irodalomtörténet, mind pedig a folklorisztika számára fontos összefüggéseket rejtő – kapcsolatrendszeréről bővebben szólnék, rátérek témám bemutatására.

A „feslett életű” bathi és a felvágott nyelvű debreceni asszony, Czenkné mennybe jutásának verses históriája ugyanis érzékletes illusztrációja a különböző korokban, különböző nyelvi és művelődési szinteken létrehozott kulturális termékek közötti viszonynak, mivel a 17. századi angol szöveg ponyván, a magyar pedig 19. század eleji kéziratos diákgyűjteményekben bukkan fel. Példám modellértékét az sem csökkenti, hogy kapcsolatok történetének részleteit még homály fedi.

A magyar verses história minden bizonnyal egy debreceni diákköltő tollából, 1821 előtről származik, s a szakirodalom „a mennyből jött levél” típuselnevezéssel emlegeti. A több mint 400 soros, zömében 15 szótagos, párosrímű vers⁷ tulajdonképpen két történetet ötvöz: a kerettörténet szerint a költő érdekes mennyei „újságot”, levélbeli tudósítást kap nemrég megholt barátjától, aki – miután lefesti a mennyország földihez nem is hasonlítható pompáját – rátér ifjúkori, közös nőismerősük, Czenkné mennybe jutása botrányos körülményeinek elbeszélésére.

Tudomásom szerint először O. Nagy Gábor 1942-es dolgozata⁸ tárgyalta érdemben e verses históriát, felsorakoztatva a *házsártos asszony* elbeszéléstéma magyar és világirodalmi párhuzamait, valamint megemlítve, hogy a kerettörténet Mikszáth kedvelt, kétszer is megírt adomája volt.⁹ O. Nagy hat olyan debreceni diákgyűjteményt sorolt fel, amelybe bemásolták ezt a históriát. Bán Imre és Julow Viktor antológiája¹⁰ már nyolc kéziratos forrásról tudósított, és a debreceni Déry Múzeum Adattárából modern átírásban közölte a vers egyik, O. Nagy által még nem említett 1822-es változatát. Ennek „hibáit” a neves irodalomtörténészek minden külön jelölés nélkül egy 1827-es variáns figyelembevételé-

⁶ NEUBURG (1964) 1972²; SHEPARD 1973; SPUFFORD 1981, 1994; WATT (1991) 1994²; WÜRZBACH 1990.

⁷ Ennek ellenére a 19. századi kéziratokban mindenütt megtörik a sorokat a cezúránál és 8+7+8+7-es, *xaxa* rímképletű egységek jönnek létre.

⁸ OTROKOSI NAGY 1942, 30–35.

⁹ OTROKOSI NAGY 1942, 30, 76. jegyzet. Feldolgozta *A két koldusdiák és a Különös házasság* című regényében.

¹⁰ BÁN–JULOW 1964, 34. sz. és jegyzetei.

vel javították (!).¹¹ Ujváry Zoltán betűhíven közölt egy 19. század végi konyári (Hajdú-Bihar m.), paraszti eredetű kéziratos változatot, és egy 1845-ös hódmezővásárhelyi mesterlegény, Boditsi Imre kézirataról is említést tett,¹² megállapítva, hogy „a *Mennyből jött levél* diákok, tanítók, mesteremberek révén széles körben elterjedt, és különösen a XIX. században volt népszerű.”¹³ Hosszantartó népszerűségének titka – Ujváry szerint – antiklerikális felfogása volt.¹⁴

Eddig tehát a *Mennyből jött levélnek* 10 múlt századi kéziratos forrásáról illetve változatáról tudunk, de ennél sokkal több volt és van. E tanulmány készítése közben magam is többet „találtam” a Stoll-bibliográfiában, illetve korábbi adattári jegyzeteimben,¹⁵ Csörsz Rumen István 5 további forrásjelzettel gazdagított.¹⁶ Molnár Ambrus református esperestől pedig két változatot is kaptam. Az egyik a legkorábbi és legépebb variánsa a *Mennyből jött levélnek*.¹⁷ A másik egy népi kézirat, Topa Mihály sápi gazda (Hajdú-Bihar m.) kéziratos füzetének xeroxmásolata, az alábbi, ponyvai eredetre utaló címmel:

„Ó és újab regék megújítva 1890be írtam le én Topa Mihály

Ezt az Czenkné histórijája az 1858czibül újra le fordítom és azta ketős dalot (!) A Korcsmaban Bormegsza Gergé és Szájas Kata Szerelmes párok közt történt hozá adva a meg tért Férj érzékeny enekekben készült Aradon.”¹⁸

Ötvös László, a Biblia-kutató református lelkész egy karcagi, 1821-re datált kéziratos szövegre hívta fel figyelmemet, melyből egyik írásában részleteket is idézett.¹⁹ E korai (kevésbé iskolázott embertől származó) kézirat címléírása – akárcsak a sápi gazdáé – szintén valami nyomtatott forrásra enged következtetni:

„Ez Czenkné.

Melyben elmondja, hogyan jutott be menyországba.

Egy menyből jött levél, vettem a Karczagi Mezei szállásomon, az 1821-dik Esztendőben.”

¹¹ BÁN–JULOW 1964, 34. sz. szövege Ladányi Sándor *Mindenes gyűjtemény aó 1822 98–133.* oldaláról való közlés (lásd 20. jegyzet, IV) Demjén János 1827-ben összeírt mindenes gyűjteménye (lásd 20. jegyzet, XIV) szerinti „javításokkal”, az emendálások jelzése nélkül. Mivel az így publikált szöveg meglehetősen sok félreértést és másolási hibát tartalmaz, jónak láttam a *Függelék I*-ben betűhíven közreadni az általam ismert egyik legkorábbi, hiteles variánst (lásd 20. jegyzet, I), amely 141 helyen tér el a Bán–Julow-antológiaabelitől.

¹² Lásd 20. jegyzetünk XXV. és XXIII. változatát.

¹³ UJVÁRY (1962) 1980, 492.

¹⁴ UJVÁRY (1962) 1980, 477–493.

¹⁵ A *Versék gyűjteménye* című, 1815–1823 között keletkezett kézirat (lásd 20. jegyzet, VI) Lengyel Bálinté volt, a többi általam talált változatot lásd 20. jegyzet, II, V, XI, XII, XIX.

¹⁶ Lásd a 20. jegyzetben a VII, X, XV, XVI, XXII. változatokat.

¹⁷ Provenienciája ismeretlen, tanult ember gyönyörű kézirása; xeroxmásolatát lásd a DK Egyházi Néprajzi Szekciója Adattárában, Mátraházán.

¹⁸ A házastársak (kocsmai) veszekedését ezzel a címmel kb. 1820-ban „szerezte és kiadta” ponyván Farkas Ferenc; vö. POGÁNY 1978, 194 (a ponyva címlapja a 151. képen); viszont a *Mennyből jött levelet* illetve *Czenkné históriját* Pogány nem említi, tehát ez egy korábbi kézirat másolata lehet. Számos „félrehallása”, szövegromlása és rövidebb volta is mutatja, hogy ez a szöveg már megindult a folklorizálódás útján.

¹⁹ ÖTVÖS 1995, 137–141. Az eredeti kézirat (lásd 20. jegyzet, III) az ismert legkorábbi népi változatnak számít; xeroxmásolatát Nagy Molnár Miklós karcagi múzeumigazgató szívességéből birtoklom.

A *Mennyből jött levélnek* illetve *Czenkné históriájának* ponyvakiadásáról azonban eddig még sehol sem találtam adatot. Az a tény mindenestre szembeötlő, hogy az általam ismert (immár) huszonöt kéziratos változat²⁰ többsége Debrecenben készült, illetve a debreceni református kollégium vonzáskörzetében (az Alföldön meg a Partiumban) bukkant fel. Néhány változatot pedig a sárospataki református kollégiumban írtak le, illetve

²⁰ Az általam ismert változatok időrendi sorrendben:

I. U. P. kézirata (1822 előtti), DK Egyházi Néprajzi Szekciója Adattára, Mátraháza.

II. Széll Sámuel-gyűjtemény (1819–1825), IV. köt., Prága, EK Kubelik (Széll) gyűjt. č. 77/II, 1a–18a. STOLL 683.

III. Czenkné: Mennyből jött levél (1821), Karcag, Györfly István Múzeum Kézirattára T.75.28.1 ltsz.

IV. Ladányi Sándor-gyűjtemény (1822–1824), Debrecen, Déri Múzeum Néprajzi Adattár 360, 98–133. STOLL 704.

V. Johann Borbély *Observationes Variae* (1803–1842), Debrecen, KLTE Könyvtára Ms 92/1, 52a–57b. „Kendecs dies 30 julii 1822.”

VI. Versek gyűjteménye (1815–1823), Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárának Kézirattára 90, 113–135.

VII. Mosonyi Sámuel-gyűjtemény (1824, Nagykeréki, Bihar m.), OSZK Oct. Hung. 1767, 146b–162a.

VIII. Tasy Ferenc diáriuma (1810–1825), Debrecen, Déri Múzeum Néprajzi Adattár 334, 11a–28a. „Mennyből jött levél... Le párijáltam én Tasy Ferentz 1825ben 10dik Februariusban.” STOLL 619.

IX. Nihelszki Dávid-énekeskönyv (1806–1824), Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárának Kézirattára 1707, 305 (egy szatmárnémeti rektor lejegyzésében 1825 körül). STOLL 584.

X. Jeney László mindenek gyűjtemény (1823–1833), OSZK Quart. Hung. 2352, 68a–74b. „Leirta Baksai Dániel 1825. d. 21. Januarij.”

XI. Kormuth János-gyűjtemény (1826), OSZK Oct. Hung. 728, 1a–10b. „Mennyből jött Levél 1826”. A 11a–12b oldalon „1823. Fordítás a Thimes nevű Angol Ujságból” bejegyzés következik. STOLL 737.

XII. Váczy József-gyűjtemény (1826), Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtára R. 668, 167–194 (leírva 1825. dec. 12-én Debrecenben). STOLL 740.

XIII. Tóth Dániel-gyűjtemény (1826), Hódmezővásárhelyi Gimnázium Könyvtára (?) – lappang. STOLL 739.

XIV. Demjén János-gyűjtemény (1827), Debrecen, Déri Múzeum Néprajzi Adattár 600, 376–394. STOLL 742.

XV. Debreceni omniárium (1826–1831), MTAK Ms. 188, 15b–21a.

XVI. Cséke Áron versgyűjteménye (1827–1829), Szatmárnémeti, Szatmár megyei Könyvtár MS 57, 190.

XVII. Szikszai László gyűjteménye (1828–1830), Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtára R. 2768, II, 213. STOLL 759.

XVIII. Polgár János-gyűjtemény (1830), Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárának Kézirattára 1667, 1–36. STOLL 771.

XIX. Baksay Dániel-gyűjtemény (1832 előtt, Debrecenben), Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Nagykönyvtárának Kézirattára 2593, 198–242. STOLL 781.

XX. Debreceni-gyűjtemény (1833), Tiszántúli Református Egyházkerület Debreceni Nagykönyvtára R. 607/b. STOLL 789.

XXI. Beke János-gyűjtemény (1833), Debrecen, Déri Múzeum Néprajzi Adattár 343, 5a–15a. „1833dik Február 4dikén párijálódott”. STOLL 788.

XXII. Szepessy Ferenc-gyűjtemény (1833–1836, Miskolc), OSZK Oct. Hung. 1757, 46b–70a.

XXIII. Bodits Imre kéziratos daloskönyve (1845, Hódmezővásárhely), Néprajzi Múzeum EA. 1132, 1–41. Bodits Imre kiskunhalasi ácsmolnár volt, aki inaskodása idején írta össze daloskönyvét. A szerző református iskolát végzetett, még latinul is tudott, mert nevét (rigmusban) több helyütt is feljegyzi a füzetkébe latinul. „Emerikus natus Boditsi vocatus.” (119.)

XXIV. Topa Mihály kézirata (1858–1890, Sáp, Hajdú-Bihar m.), magántulajdonban.

XXV. Dienes Ferenc kézirata (19. század 2. fele, Konyár, Hajdú-Bihar m.), magántulajdonban.

öriznek. Feltételezem, hogy a diákos szellemiségű, minden vallásos ortodoxiát kigúnyoló, humoros versszöveget énekesfüzeteikbe másolva vitték magukkal szolgálati helyükre (és adták tovább?) a református kollégiumokban végzett értelmiségiek, papok, iskola-mesterek, kántortanítók.

A felvilágosodáskori Debrecen szellemiségéről a mesterműnek tartott *Lúdas Matyi* (mely ugyancsak régi folklór és közköltészeti téma) kapcsán a következő értékítéletet fogalmazta meg Illyés Gyula: „büszkék lehetünk a 18. század végi, a 19. század eleji Debrecenre; a sárfalai közt kifejlődött városi szellem jellegzetesen magyar volt, nem vesztette el kapcsolatát a néppel, de a kultúra közlekedőedényein egy nívón állt a nyugati országok városaival is, ha ugyan itt-ott nem múlta felül azokat.”²¹ Illyés egyértelműen a protestáns értelmiséget tartotta a hazai szellemi fejlődés motorjának, mondván: „a protestáló kálvinizmus útján Debrecenbe is gyorsan megérkeztek az új eszmék. A szigorú professzorok tán maguk sem sejtették, hogy a puritánság igéivel mit hintettek az ifjú tanítványok fejébe. Dicséretükre szolgálhat, hogy nem riadtak meg, mikor a vetés kelt...”²²

A történeti, művelődéstörténeti valóság azonban ennél bonyolultabb volt – amint az Benda Kálmán idevágó tanulmányaiból is kitetszik. A katolikus egyházzal és a Habsburgokkal való szembenállás jelképévé vált Debrecen ugyanis épp a 18. században rekedt meg fejlődésében, s vált az ortodox kálvinizmus fellegrárává, szimbólumává. Felvilágosult szemléletű tudományos munkákat és világi irodalmat ebben az évszázadban nem adott ki a katolikus állami cenzúrától rettegő debreceni nyomda. A néphez szóló, 72%-ban anyanyelvű debreceni kiadványok gyakorlatilag a 17. századi imádságos- és énekeskönyvek újranyomásai voltak. Mi több: „a XVIII. század eleje óta az ábécéskönyvek sem mozdultak előre: ugyanazok a bibliai történetek, és csak azok találhatók bennük mindvégig, közben-közben imák, könyörgések. Lényegében az ábécéskönyv iskolások számára adott változata a kegyességi irodalomnak.”²³ A puritán gyökerű teológiai gondolkodás és a hagyományos vallásos világszemlélet nemcsak az olvasmányok tartalmát, hanem a nyelvet is konzerválta. Ennek azonban nagy hasznát látta a magyar irodalom. „...a XVII. század magyar irodalmi nyelve Debrecen kiadványain keresztül több mint egy évszázadon át tovább zengett, s a magasból leszállt a mélybe, a parasztság közé, csiszolta, formálta, alakította is a paraszti nyelvet. És amikor a XIX. század népi-nemzeti megújhódást kereső reformnemzedéke a nép nyelvéhez nyúl vissza, a paraszti kultúra kincsei mellett a XVII. század lesüllyedt irodalmi nyelvéből is merit... Amikor az irodalmi népiesség a reformkori népnyelvet emeli fel az irodalomba, tulajdonképpen az irodalmi nyelvnek a XVIII. században megszakadt folyamatosságát állítja helyre.”²⁴

Ez az ambivalens mentalitástörténeti, nyelvi és vallásos hagyomány szolgált tehát háttérül elemzendő verses históriáinknak.

²¹ ILLYÉS (1939) 1976, 151.

²² ILLYÉS (1939) 1976, 151–152.

²³ BENDA 1978, 435.

²⁴ BENDA 1978, 439.

Először a mű meglehetősen terjedelmes kerettörténetéről kell néhány szót ejtenünk. Az az elbeszélés, amely szerint két barát (Mikszáth feldolgozásaiban egy katolikus pap és egy református lelkész) megállapodik, hogy amelyikük előbb hal meg, beszámol az élőnek arról, mi van a túlvilágon, van-e élet a halál után stb. – először a 12. században, az angol Wilhelm of Malmesbury feljegyzésében olvasható.²⁵ A szüzsé későközépkori példázatként és népmondaként is tovább élt Európában,²⁶ de az osztrák Leander Petzoldon kívül kevés folklorista foglalkozott vele. A monda archetípusként rokon a „barátok az életben és a halálban” mesetípussal (AaTh 470), elősegítette annak kialakulását, illetve kapcsolatba hozható más középkori víziókkal és csodatörténetekkel is.

Ez a régi európai szüzsé, a barátok között tett fogadás szolgáltatta az ürügyet a debreceni diáknak, hogy verses levél formájában hírül adja a bűnös Czenkné mennybejutásának történetét, hisz úgymond:

Nem volt még egy nemzetnek is soha ilyen újsága,
Ebből majd kilátszik a magyar originalissága.²⁷

Reménysége szerint az ilyen és ehhez hasonló históriáknak bőven akad majd előfizetője a kevés hiteles újsággal bíró, flegmatikus magyarok között, s így neki is csurran-cseppen valami kis haszon. Ám hamar átlátja, hogy nagyreményű vállalkozása, egy mennyei hírekkel szolgáló újság kiadása két akadályba is ütközik. Az egyik a növekvő hitetlenség és közöny:

Mert már mennyel, mennyországgal, mennyei koronával,
Kyriével, oremussal, s minden allelujával
Keveset gondol a magyar, csak maga dologához lát,
Jó, ha néha Istenéhez egy kis sóhajtást bocsát.²⁸

A másik nehézség meg az, hogy a mennyei titkok ritkák, neki is csak ezt az egyetlen levelet írta megholt barátja. S itt következik a történet arról, hogyan nyert bebocsátást a hajdan szép, kacér, torkos, nyelves, ámde eszes és talpraesett Czenkné a mennyországba. Perlekedve a maga jussáért hogyan olvassa a megdicsőült pátriárkák és szentek fejére hajdani emberi gyarlóságait, bűneiket, azt állítván, hogy ő sem vétkezett többet és nagyobbat, mint a már mennyben lakozók.

O. Nagy Gábor szerint „a vers főszereplőjének ez a jellemvonása, hogy elmésségével, talpraesettségével olyan alakokat szégyenít meg, akiket az olvasó első pillanatban tekintélyük alapján feltétlenül fölébe helyez, ... népi, népmesei motívum felemelésére utal, ...

²⁵ *Gesta regum Anglorum*, lib. 3, London, 1889, 237. §. Idézi az *Enzyklopädie des Märchens*, II, 642.

²⁶ Lásd *Enzyklopädie des Märchens*, II, 642.

²⁷ BÁN–JULOW 1964, 117–118. Az antológia sortördelését én változtattam meg, mert metrikailag így helyes a versszöveg.

²⁸ BÁN–JULOW 1964, 118.

a Mátyás király eszén is túljáró okos leány és a Salamonnal vitázó Markalf alakjával vethető némileg össze.”²⁹

Nem vitatva e felvetés igazát, hozzáteszem, hogy Czenkné komikus szócátáiban a vallásos dogmák ellen lázadó kálvinista diákság felvilágosult mentalitásának, valamint a puritán kegyességi irodalom egalitárius szemléletének legalább akkora szerepe volt, mint a kétségtelenül meglévő népi gyökereknek, a közköltészeti és folklór párhuzamoknak.

Egy névtelen versifikátor 1799-ben a katolikus gróf Sztáray Mihály halálára írt emlékversébe ugyancsak a mennybe kéretőzés és elutasítás szüzséjét dolgozta be. A szöveget újrapiublikáló János István e kerettörténet kapcsán jegyzi meg, hogy ez a szüzsé „a pasquillus-irodalomban meglehetősen gyakori.”³⁰ Bár ez a vers nem olyan szellemes és szabadszájú, mint a protestáns debreceni polgárasszony históriája, a két kéziratos alkotás nemcsak tematikus és motívikai, hanem bizonyos szemléletbeli hasonlóságot is mutat, mind az üdvözülés kérdésében, mind a „mennyei kapus” alakjának felidézésében. Íme egy kis ízelítő:

Nem tudom én, hol van a mennyég országa,
A derék emberek földje, s boldogsága,
Úgy tetszik, hogy túl van csillagos egeken,
Túl a homályt látó emberi szemeken.
Szegények! hol légyen, azt se gyaníthatjuk,
De majd oda érünk, ha Kempist hallgatjuk.³¹
Akárhol fekszik is, bészárt az ajtaja,
És aki bé akar jutni, sok a baja.

.....

Ahova sok emberüldözők, mint szentek,
Szaitz Leó³² s társai számosan bémentek,
Miért ne lenne szabad a furtsa Miskának
Oda könnyű utat találni magának?
Eleibe jöve fejr szakállával
A kopasz Szent Péter, köszönté kólcsával.
A módos jövevény szépen meghajtotta
Magát a kolcsárnak, s ezeket mondotta: ...

A franciás kultúrájú, libertinus értelmiségi tudatú és kalandos életű magyar főurat Szent Péter nem engedi be a mennyország kapuján „franciás” előélete miatt. Erre Sztáray patrónusától, Szent Ignáctól kér protekciót, aki azonban nem tud rajta segíteni. „Végre az Úr megszánja, s a purgatóriumba utasítja, ... ahol is megismétlődik földi sorsa. (Ez a

²⁹ O. NAGY 1942, 33.

³⁰ JÁNOS 1988, 181.

³¹ Utalás Kempis *De imitatione Christi* (Krisztus követése) című munkájára.

³² Szaitz Leó (1746–1792) intoleráns egri szervita szerzetes, az egyházi apologetika dühös képviselője.

rokokó purgatórium nem más, mint a 18. századi Magyarország stilizált társadalomrajza.) Ezt megjárván, Sztáray levetheti földi »salakját«, s megtérhet a paradicsomba.³³

A kb. 15–20 évvel később írt *Czenkné históriája* a protestáns kéziratos diákköltészet formai, poétikai sajátosságait és heterogén szellemiségét (hagyományos dogma- és nőellenesség; antiklerikalizmus; valamint egyfajta külsőségekre építő nemzeti büszkeség és lokálpatriotizmus) tükrözi. Új eszmékkel, klasszikus és modern ismeretekkel teli, de mégis konzervatív világszemlélet ez. *A mennyből jött levélben* számtalan utalás történik a 19. századi európai és magyar aktuálpolitikai helyzetre, a korabeli debreceni cívis élet és erkölcs mindennapos mozzanataira, egyrészt a könnyűvérű, szájas asszonyság, másrészt pedig az emberi valójukban ábrázolt (sőt nemegyszer magyaros karakterjegyekkel ábrázolt) bibliai alakok, szentek ürügyén.

Czenknéről még a história bevezetésében megtudjuk, hogy:

...ott lakott az Öt-pacsirta utcába,³⁴
Szép asszony volt, könnyen kapott legényeket horgába.
...
Kacér, nyelves volt, amellet még torkos, dorbézoló,
Kálvinista lett volna, de biz annak se igen jó.³⁵

Szent Péter, az öreg kapus például azért nem emelkedhet a mennyei ranglétrán, mert nem tud németül. Mogorva is, mert belefáradt a sok munkába, a türelmetlen lelkekkel való mindennapos csatározásba, ráadásul a mennyország kulcsa is elkopott. Kérne újat „successorától”, a pápától, de Napóleon elfogta a levelét, és azt üzeni neki, hogy számár, ha újabb arany kulcsra vár:

Köszönje, ha kulcsot neki ónból vagy vasból vernek,
Mert az ón is, vas is kell itt golyóbsinak, fegyvernek.
Ha Isten éltet, küldök én annyi vendéget neki,
Hogy nem kell kulcs, mert az ajtót a sarkából veti ki.³⁶

A mennyek tornácán pipázgató Ádám atyánkat a halott barát így festi le az élőknek:

Héj, hallod-é, ez az öreg egy igazi nagy magyar,³⁷
Van ám atilla-dolmánya, hogy olyat senki sem varr!

³³ JÁNOS 1988, 182.

³⁴ Néhány kéziratos változatban „Hét pacsirta” utcát találunk.

³⁵ BÁN–JULOW 1964, 124.

³⁶ BÁN–JULOW 1964, 122.

³⁷ A debreceni diákgyűjtemények másutt is felvetik a kérdést, hogy milyen nemzetiségű volt Ádám, magyar-e vagy pedig tót. „Egy »Ádám tót volt« c. adoma – Győry Lajos verses feldolgozásában – népszerű gyűjtemény-szöveg” – írja O. NAGY 1942, 32, és öt kéziratot sorol fel a 77. jegyzetben, amelyek tartalmazták ezt az elbeszélést.

Ez mindjárt az eset után új módira szabódott,
 Mózes legalább azt mondja, de ő sem volt akkor ott.
 Ott könyökölt, mert köpdősni a mennyek palotáját
 Nem illő, tehát ott szívta tele tajtékpipáját,
 S amint szívta, ősz bajuszán kóspallagi gőzölgött,
 A sűrűbe meghabzó füst szakállára hömpölygött.³⁸

Az általam talált angol ponyvaballada-változatot³⁹ – évszámjelölés nélkül – az a Francis Coles nyomtatta Londonban, akiről tudjuk, hogy nyomdája 1621–81 között működött.⁴⁰ A megadott dallamra énekelhető szöveg csak egy szűzséjű, nincs meg benne a magyarban olvasható szellemes bevezetés, a mennyből jött levél. A 35 (számozatlan!) versszakos, szakaszonként 4 sorba tördelt ballada (8+6+8+6/7 szótagszámmal, *xaxa* rímekkel⁴¹) mindössze a „feslett bathi asszony” (Wanton Wife of Bath) mennybe jutásának nehézségeiről szól. A bűnös nő (a két bevezető versszak után) ugyanazokkal a mennybéli alakokkal (Ádámmal, Jákobbal, Lóttal, Judittal, Dávid és Salamon királlyal, Jónással, Tamással, a házasságtörő Mária Magdolnával, Pál apostollal, Péterrel) keveredik szócsatába, míg az Üdvözítő elé nem kerül, mint a magyar história Czenknéje. Végül, bűneit megvallván, Jézus felkarolja őt „mint elveszett bárányt”, megbocsát neki, „mint az atya a tékozló fiúnak”, és bevezeti a mennyországba.⁴²

A bibliai személyeknek ez a mindkét nemzeti verzióban teljesen azonos sorrendje és helyenként azonos vallásos frazeológiát használó nyelve arra enged következtetni, hogy a fő történet, *Czenkné históriája* nem 19. század eleji magyar szerzemény, hanem egy legalább 130 évvel korábbi,⁴³ angol ponyván kiadott versszöveg szellemes újrafogalmazása, átköltése. Ám a magyar diákköltő nemcsak egy nemzetközi vándormonda szűzséjével „fejelte meg” nyersanyagát, a ponyvaballadát, hanem a Szentírás fölényes ismeretéről tanúskodva más bibliai személyeket, eseményeket is megidéz: furfangos Éva anyánkat, a „csipás szemű” Leát, Mózes, Káint és Ábelt. Felhánytorgatja Jákobnak, hogyan csalta meg apósát, Lábánt a tarka bárányokkal; megjegyzi, hogy az öreg Szent Péter már nem olyan harcias, mint ifjúkorában, amikor Jézus védelmében levágta Málkus fülét. A magyar verzió bibliai hősei esendő, hús-vér emberek, olyanok, mintha kortársai, sőt

³⁸ BÀN–JULOW 1964, 123.

³⁹ Az 1557–1709 közötti ponyvaballada-gyűjtemény, az ún. Euing collection 1874 óta a Glasgowi Egyetemi Könyvtár tulajdonában van. 408 „fekete betűs” (= gót betűs) verses szöveget tartalmaz. Eredeti fametszettekkel, ám a betűtípus megváltoztatásával a teljes anyagot betűhíven kiadta John Holloway 1971-ben. A szóban forgó ballada a 374. számú, címe és ad notam jelzése hiányos.

⁴⁰ WÜRZBACH 1990, 19. és 290, 29. jegyzet a szakirodalommal.

⁴¹ Ez a versforma (ritmika) tulajdonképpen rendkívül hasonló a magyar históriáéhoz, csak a magyar vers nincs szakaszokra tördelve. Viszont a 15 szótagos, páronként rímelő sorok felbontása 8+7+8+7-re egyébként teljesen indokolatlan.

⁴² Az angol ponyvavers utolsó 11 versszakát Petrőczy Éva műfordításában a *Függelék 2*-ben közöljük. Petrőczy Éva szíves segítségéért itt mondok köszönetet.

⁴³ Mivel WÜRZBACH bibliográfiája (1990, 323–339) nem említi, feltételezem, hogy később, 1651 és 1681 között adták ki.

komái lennének a költőnek: a korszellemnek megfelelően gondolkoznak, időszerű történelmi/politikai eseményeket kommentálnak (pl. a napóleoni háborúk fegyver- és katonai igényét vagy a német nyelvtudás előnyeit), az új divat szerint öltözködnek, élnek (Ádám atillában és süvegben jár, Éva gyógyszerként emlegeti a teát és tobákot, Czenkné pedig – többek között – „jó tejfölös kávéját” sajnálja itthagyni e földön).

Találunk itt az ekkortájt formálódó nemzettudatra vonatkozó ironikus utalásokat: például a magyarok országvásárlásáról, azaz Jákobéhoz hasonló csalásáról a fehér lóval;⁴⁴ a hit háttérbe szorulásáról a liberalizálódó, polgárosodó Magyarországon; a nemzeti „úri” viselet (Ádám újmódi atillája) és a hagyományos, vulgáris viselkedés (pipázás, köpdösés) kontrasztjáról. Ádám apánk leszólja az „átokfogta” vézna karú-lábú, elpuhult, új nemzedéket. Czenkné – bár Szent Mihálytól, Szent Pétertől és Dávid királytól is elvárja, hogy vele gavallér módon viselkedjenek – maga meglehetősen nyers és goromba: a „kegyes” Lótót, Salamon királyt és hitetlen Tamást férfiaságukban szégyeníti meg. Az anonim diákköltő teljesen a magyar néphagyománynak megfelelően ábrázolja Szent Pétert, a kapust, a rossz lovakon járó Szent Mihályt, a halál fuvarosát; valamint női fuffanggal megáldott Éva anyánkat. E két utóbbi alak egyébként nem is szerepel az angol ponyván. A magyar szerző szemlátomást kedvét leli a deheroizálásban, az egyházi tekintélyrombolásban, bár az égiek cinkos együttérzésével igazolja Czenkné tisztelet és személyválogatás nélküli szókimondását (lásd a *Függelék 1.* 578–585. sorait).

Az angol ponyva csak egy bibliai személlyel, Mária Magdolnával kapcsolatban ad a magyar verzióénál dúsabb példázatananyagot. Jóllehet a magyar história is hosszasan ecseteli a „bánatos” Magdolna Czenknének adott tanítását – „tedd le földi bűneidet, a mennyben egyetlen tulajdonunk van: a szeretet” –, egy szóval sem utal arra, hogy ő lenne az a házasságtörő asszony, akit Jézus mentett meg a halálra kövezéstől,⁴⁵ mint az angol.

A 17. századi angol szöveg egyébként nemcsak rövidebb, mint a magyar vers, de nyelve és stílusa is szárazabb, szegényesebb. Nyomát sem találjuk benne az olyan magyar szófordulatok és szólásmondások megfelelőjének, mint „Isten a mondhatója”, „ki-jött a dugója”, „volt néki mit aprítani a téjbe”, „kirántják a gyékényt őalóla”, „röhögte, de nem rágta az abrakot” stb. Nincsenek benne olyan kétértelmű szójátékok sem, mint például Czenkné Jónáshoz intézett replikájában (lásd a *Függelék 1.* 596–597. sorait).

A hitetlen Tamással való szóváltás, mely a magyar vers egyik hangulati csúcspontja, csupán ennyi az angolban:

I think quoth Thomas, Womens tongues
of Aspan leaves be made,
Thou vnbeleeving wretch, quoth she,
all is not true thats said.

⁴⁴ Ez a téma is megjelent más kéziratos énekeskönyvekben. Lásd például a sárospataki cisztercita pap, Herschman István énekeskönyvét (1746–1797, STOLL 310, 100). „Midőn a Tótok egy fejr lóért eladták országokat: Ím lásd a szép kövér fejr czepe kanczát...”

⁴⁵ Vö. Jn 8, 3–11.

Úgy vélem – szólt Tamás –, rezeg,
akár a nyárfa levele, a nőknek nyelve;
Ó, te gaz és hitetlen – asszonyunk így perelt –,
hazug szavad bár torkodban rekedne.

(Petróczi Éva fordítása)

Ezzel szemben a magyar versszerző – megcsillogtatva korszerű filozófiai műveltségét –, a merev debreceni felfogáshoz híven⁴⁶ így figurázza ki a kantiánusokat:

Szintúgy rászédtek Tamást is, ama nagy kantiánert,
De ez Czenknére jóformán csak reá nézni sem mert.
*Erschaining*nak tartsa-é vagy pedig megtestesedett
Ördögnek Czenknét, e dolgon sokáig kételkedett.
De végtére meggyőződött és híve két szemének,
No, – mond –, nem hittem, hogy ilyen asszonyok teremnének!
»Ne hidd, Tamás« monda Czenkné, »mert a' csak fantázia,
Valamit vaktában hinni, a' nem filozófia.
Ne hidd, míg száz asszony lyukát öklöddel és ujjoddal
Bé nem dugod, úgy tudod meg, mit szagoltál orroddal.«⁴⁷

A magas röptű és iskolázott stílus összevegyítése a vulgáris szóhasználattal, a teológiai dogma, a filozófia (vagy egyéb tudomány) összekapcsolása a közönséges testiséggel, a primer szexualitással, igen gyakori volt a 18–19. századi magyar kéziratos kollégiumi diákköltészetben.⁴⁸ A komikum fokozásának további lehetősége pedig az volt, ha mindezt a divatos, klasszicizáló műformákba, illetőleg azok parafrázisába (pl. verses levélbe, epepeiába, ódába stb.) vagy imatradesziába, temetési és lakodalmi szertartás-paródiába foglalták.

Egészében a korabeli diákműveltség sokszínűségét és költészetének stílárís heterogenitását tükrözi *A mennyből jött levél*. A költő latin, német és francia szavakat is kever izes magyarságú, élöbeszédyszerűen gördülékeny, népnyelvi szólásokkal teli versébe. Stílusa képszerű, kedveli a biblikus frázisokat, de olykor neologizmusokat (pl. *áltány* = erkély) is használ. Korszerű és klasszikus műveltségét fitogtatandó, részint kortárs nagyságokat (Napóleon, Kant, Newton), részint mitológiai személyeket (Charon, Zeus és Európa) sző bele e biblikus allúziókkal teli, keresztény példázatba.

⁴⁶ Kant tanításait a német egyetemeken tanuló peregrinus diákok ismertették meg a magyar teológusokkal. A kanti filozófia hazai fellelővái Debrecen, Pápa és Marosvásárhely voltak. Ám „Debrecen, amely pár évig (1793–1801) valóságos zászlóvivője volt a szabadelvű gondolkozásnak és a haladó eszméknek, hamarosan a dogmatizmus és a reakció fellelővára lett.” (HORKAY 1974, 213.) Budai Ferenc (Budai Ézsaiás professzor öccse) ugyanis 1801-ben *Rosta* címmel gyilkos pamfletet írt a kantiánus filozófia (és magyar apostolai) ellen.

⁴⁷ BÁN–JULOW 1964, 136.

⁴⁸ Ilyenek voltak a női testet felfedező erotikus „útleírások” vagy például Csokonai igen sokat másolt verses históriája a „Pendelbergai vár bevételéről”.

A mennyből jött levél (és Czenkné) szórakoztató stílusa, ironikus hangja csak a história utolsó harmadában, a Pál apostollal folytatott párbeszéd során vált komolyra. Ez a rész fogalmazza meg a közember elvárásait, jogos igényét az egyházzal, papsággal (vagy akár az ortodox kegyességi irodalommal) szemben:

Vezéreljétek jó útra, aki eltévelyedett,
Költsetek fel bűn álmából, aki elszenderedett.
Lám orvosokká úgy rendelt a jó Atya titeket,
Hogy gyógyítsátok szerető kézzel a betegeket.
De ne rémítsetek minket halál rettentésével
És ne ejtsetek kétségbe örök pokol tüzével.⁴⁹

A nyelvileg és ideológiailag is többszörös áthallásokat tartalmazó szöveg recepciójának és folklorizálódásának folyamatát tükrözik a korabeli kéziratos másolatok, kiváltképp az olyan népi variánsok, mint például a karcagi (III.), a sápi (XXIV.) vagy a konyári (XXV.). Ezekben az idegen kifejezések, nevek és fogalmak értelmetlenné torzulnak (Phlegmaticus = III. Blegmaticus; Westminster palais royal = III. a most miniszter palais mógal; Szent Péter a Wacht-Commendans = III. Szent Péter vak komendánsa; Catharrust = III. Cabhurst; demonstrálgatni – III. domoszrálgatni), ám nemegyszer értelmezve és leleményesen átfogalmazva, kiigazítva bukkannak fel. Íme néhány példa:

1822 (IV.) „Jaj, pajtás, ez a fogadás zsenifroz már engemet.”

1890 (XXIV.) „Jó pajtás, ím a fogadás kisébít mán engemet.”

1822 (IV.) „Száz nap, ezer fixa stellák fényének ragyogása”

1890 (XXIV.) „Száz nap, ezer arany csillag fényének ragyogása”

1822 (IV.) „Ezt tehát semel pro semper absque consequentia

[most az egyszer és további kötelezettség nélkül]

Írom most és csupán csak ezt special gratia [különös kegyként].”

1890 (XXIV.) a latin szöveg teljesen értelmetlenné torzult:

„Este hát sem elpró sem prepsível kontenvenczija

Írom most csupán csak eztet pécsi aregrálja.”

1822 előtt (I.) „Osztán 700 feleséghez / Meg 300 ágyashoz

Nem nagy Continentia kell / Sött, Courage kék ahoz!”

1821 (III.) „Osztán hétszáz feleséghez / még háromszáz ágyasthoz (!)

Nem nagy elégedés kék még, / Legénység is kék ahoz!”

⁴⁹ BÁN–JULOW 1964, 136.

A másolatok során a szövegek természetesen meg is rövidültek. A legtöbb másolatból kimaradt például a *Függelék I.* 718–721. sora vagy a mennyország szépségeinek részletező leírása, például a XXIII.-ből (1845), amelyben viszont Czenkné „rendetlenül hagyott” háza tájának bemutatása aprólékosabb (vö. a *Függelék I.* 302–313. soraival, a kurzívval szedett szövegrész új, egyedi betoldás):

Mindenem, mond rendetlenül,
A lopo a hordoba,
A kovászom keletlenül
A Ruha az varoba,
Az ágyam is vetetlen,
Nints kiséperve a szoba,
A tselédet is el küldtem,
Mint a bolond, más felé,
Pedig az is hunczfutt egy tsepp
Jóság sem szorult belé.
Kamarám, pintzém záratlan,
A konyha kultsa benne,
Hátha már valami bolond
Bemenne és kárt tenne.

Topa Mihály lejegyzése (XXIV.) több mint 50 sorral rövidebb, mint a diákok által másolt verses história, de az elírásokon túl ebben is vannak egyedi betoldások, például az földi és mennyei korona összehasonlításánál (vö. a *Függelék I.* 90–94. soraival, a kurzívval szedett szövegrész új betoldás):

Pedig ez meg sár korona *Lúcifer csináltata,*
De bezeg ám mikor eljöt, szeme, szája meg ála.

A kései, népi variánsokat még az is jellemzi, hogy többnyire nem a rímelő sorpárok szerint, hanem tetszőleges sorhosszúságokkal, tulajdonképpen levélszerűen vannak leírva.

Röviden összefoglalva az eddigieket, úgy gondolom: a feslett életű bathi asszony története eredetileg egyike lehetett a puritanizmus szellemében fogant, köznépnek szánt angol propagandanyomtatványoknak, az ún *godly song*oknak, azaz istenes énekeknek. Azt hirdette, hogy mindenki számára elérhető az üdvösség, a kitartóan „zörgetőknek megnyitattik”, bár az örök élet „ingyen kegyelem”, hisz Jézus Krisztuson kívül egyetlen földi ember sem volt büntelen. Hogy miért éppen egy bűnös, de öregségére vallásgyakorló nő lett e tanítások közvetítője? Talán azért, mert a *Canterbury mesék* révén alakja mélyen beivódott az angol közkultúrába. Chaucer ugyanis aprólékosan lefestette, hogy milyen is volt valójában a bathi asszony, egyike azoknak a 14. század végi zarándokok-

nak, akik Canterburybe, Becket Tamás sírjához igyekeztek.⁵⁰ A 17. századi londoni ponyvakiadónak teljesen elegendő volt tehát ennyi „felvezetés” a balladához:

In Bath a wanton Wife did dwell,
as Chaucer he did write,
Who did in pleasure spend her dayes,
in many a fond delight.

A magyar vers mondanivalója – éppen a már említett adaptációk, aktualizálások és stíláriis megoldások miatt – több rétegű. Az angol szöveg eredeti funkciója, keresztény példázatjellege a 19. század elejére nyilvánvalóan háttérbe szorult a szórakoztatás és csúfolódás mellett. Bár legfontosabb üzenete: a bűnösök is üdvözülhetnek, ha kitartóan

⁵⁰ KORMOS István fordítása: CHAUCER, *Canterbury mesék*, Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1959 (A Világ-irodalom Gyöngyszemei), *Prológus*, 21–22.:

...ügyes fehérmép, de kicsit süket.
Nem volt Bathnak olyan vászonszövője,
az ypresi, genthi nőket is lefőzte.
Offertóriumkor a faluban
elébe asszony nem került ugyan!
De ha mégis akadt olyan merész,
tüstént elhagyta a békétűrés.
A fejkendője anyaga finom,
hát még amit viselt vasárnapon:
kerek tíz fontot nyomott legalább.
Skarlátvörös harisnyában a láb,
cipője pedig pehely-puha szattyán.
Pimasz mosoly bujkált a piros arcán.
Nem szégyellte a pap előtt magát:
öt férjnek esküdött ásó-kapát,
s nem volt fukar süldőkorába se;
de hánytorgatásnak itt nincs helye.
Járt Jeruzsálemben vagy háromízbe,
Róma, Boulogne, Köln városába szinte;
látta Jakab apostol nyúghelyét,
sok messze föld vizét, völgyét, hegyét,
tapasztalhatott, volt rá alkalom.
Ritkásan nőttek a fogai nagyon.
Egy poroszka lovon ült, mint a szálfá,
vállkendőjébe jól bebagyulálva,
kalapja pajzsként domborult fején,
lovaglósoknya széles csípején,
bokája pengő sarkantyukkal ékes.
Jó társaságban szerfelett beszédes.
A szerelem tudós művésze volt,
hol sebet ejtett, mindjárt doktorolt.

„zörgetnek” a mennyek ajtaján – ha kevésbé hangsúlyosan is, de megmaradt.⁵¹ Felfoghatjuk a diákverset felvilágosult szellemben írt, vallásos köntösbe öltöztetett politikai és társadalmi karikatúrának is, hisz a pátriárkák és szentek legalább egy, de olykor több bűnt, vétket, jellembeli fogyatékoságot, emberi gyarlóságot is hordoznak, képviselnek. Tulajdonképpen egytől egyig annak a protestáns dogmának nyomatékosítói, mely szerint csak Jézus Krisztus volt bűntelen, s ezt éppen a „kálvinistának sem jó” (tehát csak formálisan vallásos, de korántsem kegyes) Czenkné mondja a szemükbe.

A szentnek és a profánnak, a nemzetinek és a nemzetközinek, az archaikus, „hagyományos” és a felvilágosult, „modern” világszemléletnek folytonos egymásba játszását, a humornak és az iróniának, a beszélt köznyelvnek és az emelkedettebb „költői”, prédikátori stílusnak ugyanazt a természetes keveredését láthatjuk a magyar *Mennyből jött levél*-ben, mint a valamivel korábbi *Csiksomlyói passió*-ban vagy a 18. századi protestáns iskolai színjátékok interlúdiumaiban.

Egyelőre nem tudom, milyen kézzelfogható kapcsolat volt az angol ponyva és a magyar átköltés között, és az hogyan jött létre. Elképzelhetőnek tartom, hogy az angol vallásos ponyva mellett létezett hasonló szellemiségű német verzió is,⁵² és esetleg az volt a magyar história közvetlen forrása.

A magyar protestáns értelmiség (elsősorban a vándordiákok) szellemi kötődése a hollandiai, a német és a svájci egyetemekhez jól ismert tény. Kosáry Domokos évente 35–40, azaz bő fél évszázad alatt mintegy 2000 peregrinussal számol a 18. században, akiknek új (republikánus) eszméket, új tudományos felismeréseket és módszereket terjesztő „kovász” szerepe vitathatatlan nyeresége a magyar művelődésnek.⁵³ Jóval kevesebb konkrét adatunk van a magyar–angol kulturális kapcsolatokról, az Angliában megfordult diákokról. Gömöri György szerint „a XVII. század folyamán sokkalta több magyar peregrinus látogatott el Angliába, mint azt korábban gondoltuk, s bizonyítani tudtuk.”⁵⁴ Csak Cambridge-ben 50 és 65 között mozgott az olyan magyar és erdélyi diákoknak a száma, akik az egyetemtől segílyt kaptak tanulmányaik folytatásához vagy hazautazásukhoz.⁵⁵ Egy másik tanulmányában Gömöri öt debreceni diákot említ név szerint, akik egy Erdélyt is megjárt angol diplomata, Lord William Paget pártfogoltjaként éltek és tanultak Angliában 1703–1705-ben. Hármójuk református teológus volt (Budai/Óbudai Mihály, Patai P. István és névrokona, Patai P. Sámuel) és lelkészként szolgált hazatérve, a negyedik (Dobozi István) jogi, az ötödik (Herczeg János) pedig

⁵¹ A legnagyobb hatású angol puritán hittudós, William Ames *Medullája* szerint „az erősakarát ember előtt – Isten segítségét feltételezve – nincsen akadály, és ahogy meg tudja hódítani a világot, úgy meg tudja szerezni az üdvösséget is, csak akarni kell. Ez a tanítás nagyon is szívéhez szólott a tizenhetedik századi magyaroknak... és eddigi adataink szerint legalább tíz írónk fordította, elemezte vagy magyarázta a *Medulla Theologica*-t a század második felében”, köztük olyan neves tudósok és prédikátorok, mint Apáczai Csere János, Tolnai Dali János, Komáromi Csipkés György, Martonfalvi Tóth György stb. – írja BERG 1946, 111.

⁵² SZILÁGYI Márton 1998-as monográfiája és SCRIBNER tanulmányai megerősítik ezt a feltételezésemet.

⁵³ Lásd összefoglalóan KOSÁRY 1983, 126–129; valamint például SZABÓ Botond 1985; és a szegedi JATE irodalomtörténeti tanszékének peregrinációval foglalkozó kiadványait.

⁵⁴ GÖMÖRI 1989, 84.

⁵⁵ GÖMÖRI 1989, 86.

filozófiai és orvosi stúdiumokat végzett Hollandiában.⁵⁶ Ha ezek a fiatalok nem is szerezték angol diplomát, Lord Paget anyagi támogatása lehetővé tette számukra, hogy körülnézzenek, olvasgassanak Angliában, bővüljön látókörük. Az utóbbi évtizedekben számos olyan apró adat került elő az angol levéltárakból, amelyek a magyar protestáns egyház szoros 17. századi angliai kapcsolatairól tanúskodnak – summázza levéltári kutatásainak eredményeit Gömöri. Tudjuk, az Oxfordban, Cambridge-ben, Londonban, sőt Edinburghban is megfordult református értelmiségieknek nagy szerepe volt az angol puritanizmus közvetítésében, illetőleg a kegyességi irodalom magyarra fordításában, e szellemiség terjesztésében. Miért ne lehetett volna a hazahozott, lefordított, átdolgozott teológiai munkák mellett egy-két népszerű vallásos ponyva is?

Fest Sándor adatgazdag tanulmányában⁵⁷ azt olvashatjuk, hogy Debrecen a 18. században és a reformkorban is egyik hazai központja (és közvetítője) volt az angol nyelvnek és kultúrának. Bár a hagyományos peregrinálás a 18. században – Mária Terézia rendelkezései folytán – számos akadályba ütközött, a két nemzet egyházi kapcsolatai nem szüntek meg. A debreceni teológusok közül Fest csak a legnevesebbeket sorolja: Sinai Miklóst, Szilágyi Sámuel, Benedek Mihályt, Budai Ézsaiást, a sárospatakiak közül Rozgonyi Józsefet (Csokonai barátját), és külön említi Uri Jánost, a Leidenből Oxfordba került híres orientalistát. A debreceni kollégiumból kerültek ki azok a református lelkészek és költők (leghíresebbjük Péczeli József és Pálóczy Horváth Ádám), akik eredetiben olvastak és először fordítottak magyarra angol irodalmi műveket.⁵⁸ Az angol szépirodalom (Milton *Elveszett paradicsoma* és *Újra megtalált paradicsoma*, Ossian kelta balladái, Shakespeare drámái, Pope, Sterne, Young művei) azonban II. József korától kezdődően elsősorban Bécsen keresztül – részben francia fordításokban, a testőrírók és a kaszai írócsoport (Batsányi, Baróti Szabó Dávid és Kazinczy) munkái nyomán, részben eredetiben – pl. a Sopronban tanult Kis János közvetítésével – kerültek be tömegesen a magyar irodalmi tudatba, formálták annak szellemiségét, stílusát, gazdagították műfajrepertoárját, és készítették elő a talajt a magyar irodalmi romantika számára.⁵⁹

Témánk szempontjából azonban a puritán kegyességi irodalom névtelen műveinek adaptációja – köztük az olyan propagandisztikus közköltészeti alkotások, mint a „bathi asszony balladája” – lenne fontos. Ilyenekről azonban nem szól sem Fest, sem Berg Pál összefoglalása. Jóllehet a bűnös asszony mennybe jutásának története felfogható a 16–17. századi kegyességi irodalom egyik leggyakoribb műformája, az ún. *conduct-book* (az üdvösségre vezető kalauz), illetőleg a végítélettel fenyegető vagy a mennybe jutással és a krisztusi kegyelemmel foglalkozó vallásos nyomtatványok közköltészeti travesztijának is.

A bathi asszony 17. századi balladájának és a debreceni Czenkné históriájának tematikus összefüggései tehát nyilvánvalóak, de történeti kapcsolódásuk további filológiai vizsgálatokat igényel. Egyelőre nem tudom azt a kérdést sem megválaszolni, mikor és hol történt a két epikus szüzsé (a mennyből írt levél és a bűnös asszony üdvözülése)

⁵⁶ GÖMÖRI 1991, 61–67.

⁵⁷ FEST 1917.

⁵⁸ FEST 1917, 11; egyébűt is számos nevet sorol.

⁵⁹ FEST 1917, 45–51.

eggyé gyúrása.⁶⁰ Könnyen lehet, hogy ez is a névtelen debreceni diákköltő leleménye volt, mely egy másik divatos irodalmi műfaj, a levél travesztiájára adott neki lehetőséget. Közismert, hogy a 18. századi európai irodalom nagyjai (Voltaire, Pope, Sterne) és a kortárs magyarok (Mikes Kelemen, Sándor István,⁶¹ Kazinczy) egyaránt kedvelték ezt a műfaját, és előszeretettel írtak episztolát, illetve fiktív levelet.

A magyar versszövegben mindössze két – bár nagyon feltűnő – nyomát találjuk az Angliához fűződő kapcsolatnak. Az égbe jutott barát ugyanis a szentek lakhelyét a Westminster Royal Palace-hoz hasonlítja,⁶² illetőleg azt állítja, hogy annak ötödik hatványa sem közelíti meg a mennyei palota nagyságát és pompáját.⁶³

És ti, nyomorult halandók képzelni sem tudjátok,
Béka juknak sem jó ehhez
Legszebbik palotátok.
West Munster Palais Royal
Quinta potenciáját
Képzeld, ennek kis formába
Sem adja ki pompáját. (XIX, 205.)

Természetesen a folklorizálódott szövegváltozatokból ez a nyelvileg és tartalmilag is idegen, érthetetlen rész rendszerint kimaradt vagy – mint például az 1821-es karcagi másolatban, illetve a sápi parasztgazda kéziratában olvashatjuk – felismerhetetlenné vált, mulatságosan eltorzult.

A másik angol vonatkozású részlet kétségesebb, mivel olvasata nem egyértelmű. Ugyanis a kézirat másolatokban különféleképp fordul elő a hasonlat, mely szerint e mennyei levél bizonyára eljut majd az élő baráthoz.

Azután pedig mivel hogy / Te is jó hírű valál
Mint *Newtonra Európába* / Tán a' Levél rád talál. (I.)

Az után pedig mivel / Te is jó hírű Vóltál
NNN flóra Európába, / Tán a' levél rád talál. (III.)

Azután pedig mivel hogy / Te is jó szívű valál
Mint *Zeus Európára* / Tán a' levél rád talál. (VI.)

⁶⁰ Mint a bevezető részben jeleztem, ez előbbi szűzsé éppen egy 12. századi angol kéziratban bukkan fel legelőször.

⁶¹ Az *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött Levelei* (Győr, 1793) még címében is hasonló a „mennyből jött levél” szűzséhez.

⁶² Más változatokból is nyilvánvaló, hogy nem a Westminster Abbey-re, hanem a királyi palotára gondol.

⁶³ Isten országának, a mennyei palotának képe gyakori témája az olcsó, vallásos nyomtatványoknak: lásd például SPUFFORD 1985. VIII. fejezetét: *Small Godly Books: Popular Religion* (194–218).

Azért ám pedig mivelhogy / Te is jó hitű valál
Mint *Neptunra Európa* / Jön a levél, rád talál. (IV.)⁶⁴

Azután pedig mivel hogy / Te is jó hírű valál,
Mint *Neytonra Európa* / Tán e' Levél rád talál. (XIX.)

Mint *jónak Ejorópában* a Levelem rád talál (XXIV.)

Az után pedig mivel te is jó hitű valáll
mint *nepton Európára* a levél is rád talál. (XXV.)

A név-félreírásoknak, -félreértéseknek és a görög mitológia ismeretét tanúsító értelmezéseknek szép sorozatát állíthatjuk össze e locus alapján: Newtonra – Neytonra – Neptunra – Nestorra – NNNflóra – jónak – Zeusz stb.

Úgy vélem, olyan személy írta és magyarította a *Mennyből jött levelet*, aki ismer-(het)te⁶⁵ London egyik nevezetességét, az 1666-os tűzvész után újjáépített királyi palotát, tudott a newtoni gravitáció híres almájáról, nagyra becsülte az angol kultúrát és tudományt. Ez a magyar változat elsősorban olyanok számára készült, akik tisztában voltak a puritán kegyesség tanításaival, értették és élvez(het)ték az irodalmi műforma travesztációjában, sőt paródiájában rejlő, az eszményített keresztény hősöket karikírozó, protestáns értelmiségi humort meg a komikus hatást fokozó, játékos nyelvhasználatot. Valószínűleg nem antiklerikalizmusa, hanem e két utóbbi okán vált olyan népszerű darabjává *Czenkné históriája* a protestáns diák-gyűjteményeknek, és kapott helyet a 19. század magyar köz-költészetében. Az anonim szerző utóbb dühösen konstataulta alkotása – szándékától független – popularizálódását, s (állítólag) 1822. május 5-én egy ilyen verset írt:

Czenkné! gyalázatos pára!
Szemérmes gazdád trutzára,
Ki saját multságára
Szerzett tsak, s szegény modjára
Ruháztatott, homlokára
Czégért tevél nem sokára.
Mert unvánn szűk hajlékára
Magános barátságára:
Szöktél köz ringyók utjára
'S jársz ujjabb ujjabb konyhára.
Tudom! ebből bérem már a'
Meg szollás volt bizonyára,
Mert oltsó kantusod ára

⁶⁴ BÀN-JULOW 1964, 120.

⁶⁵ Ha élményszerűen nem is, de például Sándor István *Sokféléjének* londoni tudósításaiból.

Mutat csak szegény gazdára.
 Hát ha még fejem bújára
 Világ barangolására
 Rá nem unsz és valahára
 Viszsa nem jössz a' tanyára?
 Ugy a tölem nyert ruhára
 Rá sem esmerek sokára:
 Más még jobban nem; 's rongyára
 Nézvénem engem utoljára
 Duplán meg szoll bizonyyára. (I, 16a.)

Lám csak, ki kell terjesztenünk a latin szállóige („habent sua fata libelli”) érvényességét. A közköltészet vizsgálata arra int, hogy a költeményeknek is megvan a maguk különös sorsa.

Irodalom

- BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964.
- BELITSKA SCHOLTZ Hedvig (szerk.), *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846): Tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985.
- BENDA Kálmán, *A debreceni nyomda és a magyar paraszti műveltség = B. K., Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Bp., Gondolat, 1978, 426–441.
- BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1946.
- BERLÁSZ Jenő, *Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei = BELITSKA SCHOLTZ 1985, 23–78.*
- FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., 1917.
- GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989 (Irodalomtörténeti Füzetek, 118).
- GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok: Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Héttorony Könyvkiadó, 1991.
- HORKAY László, *Kant első magyar követői = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAU-
 DER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 201–228.
- ILLYÉS Gyula, *Magyarok (1939) = Itt élned kell*, I, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976.
- JÁNOS István, *Kézírtos költemény egy XVIII. századi magyar főúrról*, Szabolcs-
 Szatmári Szemle, 1988/2, 180–191.
- KOROMPAY Bertalan, *Betűrendes mutatók és kiegészítések Jankovich Miklós énekgyű-
 teményeihez = BELITSKA SCHOLTZ 1985, 173–196.*

- KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.
- KÜLLÖS Imola, *Jankovich Miklós kéziratos gyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata* = BELITSKA SCHOLTZ 1985, 154–172.
- Victor E. NEUBURG, *Chapbooks: A Guide to Reference Material on English, Scottish and American Chapbook Literature of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, London, The Woburn Press, 1964, 1972².
- OTROKOCSI NAGY Gábor, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*, Debrecen, 1942.
- ÖTVÖS László, *Károli Gáspár bibliafordításának jelenléte a népi vallásosságban*, Szolnok, 1995.
- POGÁNY Péter, *A régi hazai népies ponyvakutatás problémái*, Ethnographia, 69(1958), 578–593.
- POGÁNY Péter, *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1832*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959.
- POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978.
- Robert W. SCRIBNER, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, London, The Hambledon Press, Ronceverte, 1987.
- Robert W. SCRIBNER, *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*, Oxford, Clarendon Press, 1991.
- Leslie SHEPARD, *The History of Street Literature*, Newton Abbot, David and Charles, 1973.
- Margaret SPUFFORD, *Small Books and Pleasant Histories: Popular Fiction and Its Readership in Seventeenth-century England*, London, Methuen, 1981; reprint, Cambridge University Press, 1985.
- Margaret SPUFFORD, *The Pedlar, the Historian and the Folklorist: Seventeenth Century Communications*, Folklore, 105(1994), 13–24.
- STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515–1840)*, Bp., 1963.
- SZABÓ Botond, *Piskárkosi Szilágyi Sámuel peregrinációja*, Acta Historiae Litterarum Hungaricum, XXI, Szeged, 1985, 139–156.
- SZIKLAY László, *Ján Kollár kapcsolatai Pesten* = Sz. L., *Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1965, 139–175.
- SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár, 16).
- UJVÁRY Zoltán, *A temetés paródiája: Temetés és halál a népi játékokban*, Debrecen, 1978.
- UJVÁRY Zoltán, *Népköltészet és irodalom a népi kéziratos könyvekben; Kádár vitéz balladája; Imádság travesztiák = Népszokás és népköltészet*, Debrecen, 1980, 425–556, 557–572, 599–621.
- Tessa WATT, *Cheap Print and Popular Piety 1550–1640*, Cambridge University Press, (1991), 1994² (Cambridge Studies in Early Modern British History).

Natascha WÜRZBACH, *The Rise of the English Street Ballad, 1550–1650*, translated from the German by Gayna WALLS, Cambridge University Press, 1990 (European Studies in English Literature).

Függelék 1.

U. P. kézírata (1822 előtt) a DK Egyházi Néprajzi Szekciója Adattárában, Mátraházán

Czenkné

egy

*Mennyből jött Levél*⁶⁶

<p>Volt nekem edj jó barátom,
Az Isten nyúgoszsza meg!
Eszén holt meg; mert tsak ugyan
Nem is soká volt beteg!</p> <p>5 Mig szólhatott, meg ígérte,
Hogy mihelyest ő meg hal,
Meg írja majd nékem mennyből,
Ha mi ujságot lát, 's hall.</p> <p>10 Mert hogy ott is esik néha
Holmi ujjság gondoltam,
És ezen gyanításomra
Ily planumot koholtam.
Szűk az idő, szűk a' kenyér
'S mindenféle annyi van,</p> <p>15 Csak ujjság író van kevés
Phlegmaticus hazánkban.
Azért tánn nem leszsz bolondság
Prenumeratióra
Mennyből jövő újjságokat</p> <p>20 Pakolni posta lóra.
Nem volt még edj nemzetnek is
Soha iljen újjsága,
Ebből majd látszik a' Magyar
Originálissága!</p> <p>25 'S magamnak is, ha nem tsordúl,
Tán csak tseppen valami,
Leg alább folt leszsz a' 'sákra
E' tentamen calami. –</p> | <p>Szép planum volt, de meg fojtá</p> <p>30 A' böltősöbe két dolog:
(Jó ha kezdetét és végét
Meg nézi ki mihez fog)
Edjik az ált ellent mivel
Elgondoltam előre,</p> <p>35 Hogy bizonyosan nem kapnék
Sok elő fizetőre.
Mert már mennyel, mennyországgal
Mennyei koronával,
Khüriével, oremus-sal</p> <p>40 'S minden hallélujával
Keveset gondol a' Magyar,
Csak maga dolgához lát,
Jó, ha néha Istenéhez
Edj kis sohajtást botsát.</p> <p>45 Más az, hogy nem szórják ám ki
A' mennyei titkokat,
Füülehetnél még kívülről
Meg sejtenéd azokat;
'S a' kik a' táblánál ülnek,</p> <p>50 Nem szokták kifetsegni,
Nem szokták útzára halló
Nagy lármával zsenyegni,
'S még inkább nem méltóztatnak
Ők arra senki fiát,</p> <p>55 Hogy vélle fel is tartanak
A' Correspondentiát.
Nékem az én jó barátom
Bár szegény még meg nem holt
Igaz, jó, és Magyar szívű,</p> <p>60 Szava tartó ember volt.
Még is tsupánn tsak edjszer írt,
Először 's utoljára,</p> |
|---|---|

⁶⁶ Betűhív, első közlés, modern központozással.

'S mért nem többször, Leveléből
Rá akadsz az okára. –

- 65 No! hogy sokat ne beszéljünk,
Imhol van a' Levele,
Meg szállítás:
Isten veled,
Jó barátom oda le!
- 70 Tánn el is untad várni már
Meg ígért Levelemet,
Jaj, pajtás ez a' fogadás
Geniroz már engemet!
Tudod, a' kikkel gyermekei
- 75 Időnket edjütt éltük,
Forró barátságot kötve
Egymást szeretni véltük:
Ha edjik másik közzülök
Valami poltzra kapott,
- 80 Biz azután szégyenlt nekünk
Emelíteni kalapot.
Nékem nem ilj koszlott kalap,
Hanem oljan korona
Fedi fejem, meljet maga
- 85 A' fő boldogság fona.
Már vájhatnál é a' földön
Edj koronás Királyon
Annyit, hogy néked hetenként
Ujjságokat firkáljon?
- 90 Pedig a' még sár korona!
Dávid nagy fenn volt vele,
De bezzeg mikor ide jött,
Szeme szája el tele!
Itt kap az ember koronát!
- 95 Csak látnád az enyimet,
Erről a' földi Királyok
Nem varhatnak ám himet.
Száz nap 's ezer fixa stellák
Fényének ragyogása
- 100 Hozzá képest csak Sz. Iván
Bogarok tsillogása. –

- Hát én irjak é Tenéked,
Néked, te por és semmi?
Ti szoktátok, hitván férgék
- 105 Azt edjmás közt, és nem mi.
Ezt tehát semel pro semper
Absqve Conseqventia
Írom most, és tsupán tsak ex
Speciali gratia.
- 110 Ezt most írom utoljára,
'S ki vetem az ablakonn;
A' vén Cháron majd el viszi,
Még viheti csónakon.
Azután pedig mivel hogy
- 115 Te is jó hirü valál
Mint Newtonra Európába
Tánn a' Levél rád talál.
'S hogy tudj valamit, meg írok
Edj mai történetet,
- 120 Meljet itt a' palotába
Nagy bámulás követett. –
Mert szép palota ez, hallod,
Még nem láttam egészen;
És az, hogy egészszen lássam
- 125 Talán soha se lészen:
Mert még magam novitius
Lévénny vagy itt, vagy amott
Báméskodom, és tsak alig
Találom fel magamot.
- 130 Ezt ti nyomorult halandók
Képzeln se tudjátok,
Béka-juknak se jó ehez
A Leg szebb palotátok.
A' West-munszter Palais Royal
- 135 Qvinta potentiaját
Képzeld, 's ennek kis formába
Sem adja meg pompáját.
E' szép kastélynak ki függő
Gyönyörü Altánjára
- 140 A' szentek ki szoktak álmi
Magok mulatságára.
Szép onnan óránként nézni
Éppen a' kapura le,

- 'S az útra, melj ide vágyó
145 Lelkekkel mindég tele.
Ott Sz. Péter Wacht Commendans
A' fa köpönyegéből
Emberül ki kérdez minden
Lelket minden féléből,
150 'S úgy zár, nyit ajtot mindennek
Roppant arany kultsával,
A'mint, ha annak nem, ennek
Meg elégszik passával. –
De nagyon kopott már a' kults,
155 Alig lehet használni,
A' bűn minden nap oltsódik,
Nints miből reparálni.
És kivált még *Napóleon*
Ott lenn Commandirozott,
160 A' Péter Successorát is
Bé fogta az átkozott.
Sok volt a' baj, mert Péter tsak
Irkált successorára,
»Ha kaput akar tartani
165 Lenne gondja kultsára.«
De el fogta a' Levelet
Napóleon, 's ara már,
Hogy aranyból légyen a' kults
Még azt mondta a' számár:
170 »Köszönje, ha kultsot néki
Ónból vagy vasból vernek,
Mert az ón és vas is kell itt
Golyóbisnak fegyvernek.
'S ha Isten éltet, küldök Én
175 Annyi vendéget neki,
Hogy nem kell kults, mert az ajtót
A' sarkából vetik ki.« –
'S Szent Péter, a' derék öreg
Már kultsról nem aggódik:
180 – Ha nem lehet, tsak nem lehet,
A' régivel kinlódik.
Derék öreg, tsak hogy komor,
Unalmas és kedvetlen:
Mondják azért; mert chargeja
185 Elötte már kelletlen.
- Kelletlen, mért vén katona,
Es régen volt ám már a',
Hogy Máلكus fülét le vágta
Urának oltalmára.
190 Még sem avangirozhatik,
Nintsen reá tekintet,
Hogy szegény németül nem tud,
Más elébe lépintett.
Én is néztem az Altánról
195 Mint küszködik a' bajjal,
Tódúlván rá minden felöl
A' lélek nagy robajjal.
Harmadikonn negyedikenn
Keresztül is kiált rá,
200 Passát nyújtja »Sz. Péter úr!
Halla az Úr, irjon rá!
Miolta itt várakozunk
Isten a' mondhatója!
Be szörnyü sok lélek is ez,
205 Most ki jött a' dugója.«
'S mig a' Comaediat nézem,
Bizony, észre se vettem,
Hogy néhai Ádám Atyánk
Ott könyökölt mellettem.
210 Héj, hallod-é, ez az öreg
Az igazi nagy Magyar!
Van ám Attila dolmányja,
Hogy oljat senki se varr!
Ez mindjárt az eset utánn
215 Újj módira szabódott,
Mózes legalább azt mondja,
De – ő sem volt akkor ott. –
Ott könyökölt, mert köpdösni
A' mennynek palotáját
220 Nem illő: tehát ott szívta
Antik tajték pipáját.
'S a'mint szívta, ősz bajuszza
Kóspallagit közölgött,
A' sürübe meg habzó füst
225 Szakállára hömpölygött.
Ott tűnődött, 'sémbelődött
(Jól érttettem) magába

Azonn, hogy a' maiaknak
 Olj vékony karja, lába!
 230 »Hiszen tsak nézze az ember,
 (Egy lenn álló fitzkóra
 Mutatvánn), hogy ülne már ez
 Valami vad tsikóra?
 Csak edj betsületes, izmos
 235 Lelket köztök nem látok,
 Uram, be meg fogta őket,
 Be meg fogta az átok!
 Ott káromkodik vagy kettő,
 Hogy nem enstradirozzák
 240 Granadirosok volnának,
 De biz azt tsak majmozzák.
 Ezt, edjiket Kain fiam
 Ostorosnak, Ábel meg
 A' másikat bojtárjának
 245 Sem fogadta volna meg.«
 Még vége sem volt az öreg
 Ilyen tünődésének,
 Mikor edj nagy, tsunya lárma
 Dolgot adott fülének.
 250 Mert Czenkné ott a' kapuba
 Oljan perlést indíta:
 Meljel minden jó lelkeket
 Majd öszve háboríta.
 Én gondolom, ezt a Czenknét
 255 Tudod jól, hogy kitsoda,
 Mert tán jurátus korodba
 Járhattál is te oda.
 Elég az, hogy ott lakott a'
 Hét patsirta Útzába,
 260⁶⁷

 Szép volt, de nyelves is; mint a'
 Nádi veréb, oljan volt,
 Bezzeg vissza tsiripolta
 265 A'ki reá tsiripolt.
 Katzér, nyelves volta mellett

Még torkos, dorbézoló,
 Calvinista lett volna, de
 Biz' annak se igen jó.
 270 Volt neki mit aprítani
 A' téjbe, bár tönkre tett
 Már sokat, naponként még is
 Ihatott és ehetett.
 Szeretett volna még élni,
 275 'S mint fiatal, nem is vélt
 Haláláról (Isten mentsen!)
 Csak gondolkozni is félt.
 'S hát azomba tsak ki rántják
 A gyéként ő alólla,
 280 Seggre esvénn ugy meg ijedt,
 Hogy edj felet se szólla.
 Hanem idő múlva, mikor
 Azutánn jött eszére,
 És szólhatott, Sz. Miháljt a'
 285 Kotsist vette nyelvére.
 'S idáig káromította,
 Hogy olj fene lovat tart,
 Melj ötet tsak hozza, pedig
 Ő még jönni nem akart.
 290 Még hogy a' kapuhoz ért is
 Felette sértegette,
 Bánása módját parasztnak,
 'S pimasznak nevezgette.
 De Sz. Mihálj tsak hogy lovát
 295 Békével eloldhatta,
 Ugy sem birt volna Czenknével,
 Dolgára ment, 's ott hagyta.
 Azutánn se nyugott Czenkné,
 Mert nem fért a' fejébe,
 300 Hogy veszett ott jó téjfeles
 Kávéja a' tsészébe?
 »Mindenem – mond – rendetlenül,
 A Kopf putz a' varróba,
 A kovászom keletlenül
 305 A lopó a hordóba;
 A tselédet elküldöttem
 Mint a' bolond, más felé,
 Pedig az is hunzfut, egy tsepp

⁶⁷ A kimaradt két sor és apróbb tollhibák elárulják, hogy ez a változat is másolat, nem a szerző műve.

- Jóság sem szorúlt belé!
- 310 Kamrám, pintzém mind záratlan,
A' Comód kultsa benne;
Hát ha már valami bolond
Be menne, és kárt tenne.«
Iljen roszsz Launéjába
- 315 Eszébe juta még is,
Hogy már a dolgon nem fordít
Száz nyüstü nyelvesség is.
»No! vigy' az ördög hát – úgymond –
Azt a' sok hitvánságot,
- 320 De mit ád hát jobban értek,
Lássuk a' menny országot!
Mennyünk bé, mert nem szoktam én
Így kívül kontsorogni,
Ha jók, amik ott bent vagynak,
- 325 Jobb jókor hozzá fogni! –
Nosza, édes Péter Uram,
Emelítse ületét!
Edj kapus tsak betsülje meg
Edj Aszszonyság itt létét!«
- 330 »Már ez impertinentia
(Mond Ádám az Áltánról),
A' mit ez az Aszszony tsinál,
Czenknéhez ekképpen szól:
»Ki vagy, Leányom, 's mit akarsz,
- 335 Azt szép szóval add elő,
Mert ládd, erő hatalommal
Ide edj Lélek se jó.«
»Biz én, Néhai, boldogúlt,
Édes, szép Apám Uram,
- 340 Czenkné vagyok, tavalj nyáron
Holt meg a' szegény uram.
Azolta sokat szenvedtem
Mint özvegy: Hiszen tudja,
Hogy az özvegy edj felöl ég,
- 345 Más felöl sír, mint nyers fa.
Sok szenvedéseim utánn
Ide már majd bé mennék,
S meg pihennék, ha ezek a'
Guta 'strásák engednék.« –
- 350 »Szjaj, Leányom! baj van benne,
- Mondják, hogy nyelves voltál,
Katzérságba, torkosságba
Fülig buborékoltál.«
»'S ugyan még azt nékem szembe
- 355 Szép apám uram mondja?
Kendnek, öreg, azt tudja meg,
Én nem vagyok bolondja!
Uram fia! ö a' torkos,
Ö ette meg az almát,
- 360 Mi, nyomorult maradéki
Nyögve nyeljük tsutkáját.
Még is ö meg mérhetetlen
Torkosságával ott ül,
Nem botsátana bé, sött ha
- 365 Kérdezünk, még le tsepül.«
De nem addig van ám még az:
'S nem is addig lett volna,
De Éva anyánk meg sejté,
Hogy igazságot szólna:
- 370 Azért bár maga, mint Aszszony
Szintúgy vágyott perelni,
'S láttam, hogy már az ajakát
Szinte kezdé emelni:
Tartóztatá a' félelem,
- 375 És hogy tsúffá ne légyen,
Ádámhoz mint ha semmit sem
Tudna, tsak oda mégyen.
»Jöjjön bé, édes Apjokom,
Hogy van itt süvegetlen,
- 380 Nem tudja, hogy ha így itt áll
Catharrust kap hirtelen?
Azutánn megint rá költjük
Theára és tobákra
A' mit özve kuporgattam
- 385 A' Confortatívákra.«
Kapott a' tanátson Ádám,
Éva is meg örüle,
Hogy Aszszonyi kis fortélja
Most olj szépen el süle,
- 390 S maga is szárazonn maradt,
De pedig féltettem én,
Mert Czenkné oljan Asszon, hogy

- Túl tesz a' maga nemén.
Nó! 's tehát első szüléink
- 395 Kitsin bajjal el mentek,
Hanem jöttek az Áltánra
Ismét más, meg más szentek,
Kik közt Jákób pátriárcha
A' szünetlen nyelvélő
- 400 Czenknére megént le kiált,
Hogy pokolba mennyen ő;
Ne lármázza fel e sz. helj
Innepsi tsendességét,
Ne fertéztesse e' tsendess
- 405 Helj Innepsi szentségét!
»Mit! – mond Czenkné – tám te teszed
Szenté, te vén csalóka?
És te nem fertéztetted bé,
Te vén ravasz, vén róka?
- 410 Tán nem tudják, mint szetted rá
Ésaút, a bátyádat,
'S edj kis orjátlan lentsével
Mint vakitád apádat?!
- Már azolta a' példádonn
- 415 Mások sokra mentenek,
Edj fehér dögön edj Tóttól
Országot is vettek.
Tán nem tudják, a' sok bárányt
Hogy tarkázád magadnak,
- 420 Úgy, hogy könnybe lábadt szeme
Szegény bolond ipadnak!
Már azolta a' Juhászok
Hozzá bezzeg értenek,
Egyről egyig mind zsványok,
- 425 Istrángot érdemlenek!
Melletted áll, amint látom,
A' csipás szemű Leád,
Nó, szépen ment az is férjhez!
Derék Aszszony, méltó rád!«
- 430 A' jámbor pátriárcha azt
Álmában sem gondolta,
Hogy azokat ma is tudnák,
A' mikkal ez piszkolta.
Sompolyogva szoll Leához,
- 435 »Csak mennyünk bé, feleség,
Átkozott aszszony ez, hozzá
Képest Angyal vagy te még!«
Ők be mentek, a' kegyes Lót
Bár nagyot hall fülével,
- 440 'S miről van a' tsaté-paté
Nem egészszen érté el;
De látvánn 's halvánn mindennel
Czenknét szembe szállani
»Igazán ménkö edj Aszszony!« –
- 445 Ezt találta mondani.
»Tsak különb Aszszony Aszszonynak,
Mint kend férfinak, öreg,
Leg alább az eszem még úgy,
Mint kend, soh' sem ittam meg!
- 450 Még én – ha bár edj-két legény
Meg fordúlt is ölembe –
Leg alább tsak vén Apámmal
Nem estem szerelembe!«
Ezt Czenkné a kegyes Lótnak
- 455 Úgy fülébe hangzott,
Hogy egyszer mondott nyers szavát
Tán kétszer is hallotta.
(Piha! be otsmány gyalázat)
Szegény, hogy bemehetett
- 460 A' palotába ott benn tánn
Mindjárt só bálványá lett.
No, de majd rá akadt egyszer
A' sák maga foltjára,
Júdiath Aszszon jött ki most a'
- 465 Palota Áltánjára.
Majd parantsol már Czenknének
A' vitéz Júdiath Aszszony,
Az Izráél meg mentője,
Ama derék Amazon!
- 470 De nem várta azt meg Czenkné
Hogy amaz feddőzzön rá,
Hanem gonosz Taktikával
Ő elébb le forrozá.
»Tán te se eresztenél be,
- 475 Te fortélyos Délila?

Jobb volna, ha magad jönnél
 Ezt az ajtót nyitni, la!
 Ha te ott vagy, én magam is
 Szintúgy bé illek oda,
 480 Mert tudom én, ki 's mi vagyok,
 Tudom kendet, kitsoda.
 Edj szép, vitéz Cavailérral
 Barátságot színlelni,
 'S azomba torkát álmába
 485 Álnokúl el metszeni
 Csúf dolog az, Júdíth aszszony,
 Bizony, lehet tsudálni,
 Ha most veled edj férfi szent
 Egy szobába mér hálni!«
 490 Dehogyan szóllott volna Júdíth,
 De azt is alig várta,
 Hogy Czenknének sebes nyelve
 Ötet ekképp le járta.
 El pirúlva, miként hajdan,
 495 Még kis Aszszony korába,
 Néha az ágyába talált
 Piskálni mély álmába,
 Míg még többen meg nem tudnák,
 Szép lassan be sullogott,
 500 Czenkné pedig oda alatt
 Folytába csak károgott.
 Hogy károgásának véget
 Vethessenek a' szentek,
 Dávidra és Salamonra
 505 Már csoportonként mentek,
 Hogy Királyi hatalmokkal
 Csendesitenék le már,
 Mert másként lonsos nyelvél
 Majd minden lelket lejár.
 510 Dávidot elől eresztvénn
 Az áltánra a' fia,
 A' meg szóllítja Czenknét így:
 »Te beste karafia!
 Korbáts alá való hitván
 515 És betstelen, rossz személy,
 Hol vetted a' bátorságot,
 Hogy ide jönni reménylj?!«

»Éj, Uram Király – mond Czenkné –,
 Én se vagyok tán giz-gaz,
 520 Egy Dámával így beszélni,
 Be goromba tonus az!
 Tán, ha fiatalabb volnék,
 Szebb, mint hajdan Betschabe,
 Reménylhetném, hogy még maga
 525 Két kezével húzna bé.
 Az volt ám még kurafiság,
 Betshabéval úgy lenni,
 A' hiv, de számár Uriást
 Láb alól félre tenni.«
 530 Meg haragszik, de hogy is ne,
 Ezen a' bölts Salamon:
 »De már e szörnyű nagy vágás
 Édes Atyám Uramon!
 Tán meg örült, még is ide
 535 Vágyna, a kurv'anyába!
 Nem ide való, vigyék el
 A' bolondok házába!«
 »Éj, Uram Király – mond Czenkné –,
 A' nagy böltsesség között
 540 Biz az Uram nagy esze is
 Akkor elég bakot lőtt,
 Mikor Istentől el térvénn
 Bálványoknak áldozott,
 Bolondok háza nélkül is
 545 Eleget bolondozott!
 Osztán 700 feleséghez
 Meg 300 ágyashoz
 Nem nagy Continentia kell
 Sött, Courage kék ahoz!
 550 Még inkább a szép Királyné
 Szép ágyas szükölt akkor,
 Mert három esztendeig is
 Alig került rá a' sor.
 'S mikor az Úrnak már hája
 555 Nem volt, és torkig lakott,
 Mikor már csak röhögte,
 De nem rágtá az abrakot,
 Könnyű volt érezni hires

560 Bon-motja igazságát,
 A' hijjábavalóságok
 Hijjába valóságát.«

 A' nagy bölts Salamon erre
 Nagyon készületlen volt,
 Azért, hogy okosan szóljon,
 565 Rá hirtelen nem is szól.
 Hanem *Prédikáziójit*
 Elő vette, 's forgatta,
 Semmire sem akadt benne:
 »Ejnye, no! tüzes atta,
 570 Egyszeribe tsuffá lesznek!«
 Azután az *Éneket*
 Vette elő; – ott sints semmi,
 A' *példa beszédekét*;
 »Mind hijjába! Meg adta már
 575 Nékem Czenkné példába,
 Csak jobb, édes Uram Atyám,
 Mennyünk bé a' szobába!«
 Azomba ott bent a' szentek
 Már nem is szégyenlették,
 580 Hogy igazán osztja Czenkné
 Mindennek, még szerették,
 'S tutmálták ki az Altánra
 A'kit tsák rá szedhettek,
 Ha az is jó vágást kapott
 585 Rajta nagyot nevettek. –

 Jónást így vették rá szegényt,
 'S mint a' Czethal hasából
 Régenn, úgy bujt most is ki, de
 Vesztére, a szobából. –
 590 Mert Czenkné, mint veszet matska
 Mindent körmölt 's harapott,
 »No – mond Jónás –, iljen Aszszonyt
 Még Ninive se kapott,
 Pedig be sok nyelver volt ott!«
 595 De Czenkné rá ezt löki:
 »Jobb biz azt vizsgálgatja kend,
 Szárad é még a' tőki?
 Mi gondja az én nyelvemre,

600 Én emberrel nyelveltem,
 De tőkért az Úr Istenre
 Mind kend, soh'se pereltem!«
 Szintúgy rá szedték Tamást is,
 Ama nagy Cantianert,
 De ez Czenknére jó formán
 605 csak reá nézni se mert.
 Erscheinungnak tartsa é vagy
 Pedig meg testesedett
 Ördögnek Czenknét? e dolgonn
 Sokáig kételkedett.
 610 De végtére meg győződik,
 És hive két szemének:
 »No – monda –, nem hittem, hogy ilj
 Aszszonyok teremnének.«
 »Ne hidj, Tamás! – monda Czenkné –,
 615 Mert tsal a' phantasia,
 Valamit vaktába hinni,
 Az nem philosophia!
 Ne hidj, még száz Aszszony jukát
 Őklóddel és újjoddal
 620 Be nem dugod, úgy tudod meg,
 Mit szagoltál óroddal!«
 Nesze néked, jámbor Tamás,
 Jobb, hogy halgatál volna!
 De ki jő ki ismét? Biz ez
 625 A' Mária Magdolna.
 A' szomorú, a' bánatos
 És a' gyászos Magdolna.
 Be fátyolozott ortzával
 Bár tsak ki se jött volna!
 630 Sajnálom szegényt, mert annyit
 Hány majd Czenkné szemére,
 Hogy a' vatsora sem esik
 Majd jól neki estvére.
 Leg alább már jó Magdolna
 635 Szépen beszélj Czenknének,
 Mert ezer nyelvel sem felelsz
 Ám te meg az övének!
 Meg szállítja: »édes Czenkném
 (No, jó még a kezdete),
 640 Örülök szivesenn rajta,

Hogy ide érkezhete!
 De már nem tudom, hogy jó be,
 Mert ott a' harmintzadonn
 A' tilalmas portékákat
 645 Nem bocsájtyják szabadonn.
 Már biz azt csak le kell rakni,
 Más világ van itt; le tett
 Kintsünk itt éppen semmi sints,
 Csupánn tsak a' szeretet.«
 650 Hát Czenkné meg szelidüle
 E' nyájas beszédére
 Magdolnának, és lassanként
 Le hüle forro vére. –
 De kevés beszédek utánn
 655 Sz. Pál is ott teremvén,
 A' dolog majd roszsza fordult,
 Meljtől igen féltem én.
 Mert demonstraigatni kezdett
 Apostoli módjával,
 660 Figyelemre hozta Czenknét
 Ékessen szóllásával.
 De még is keményen beszélt:
 »A'mint Galáciába
 Irtam – úgymond –, irva marad,
 665 Én nem irok hijjába!
 Ahoz tartsd hát magad, Czenkné,
 Mert onnan meg láthatják
 Mindenek, kik azok, a'kik
 A' mennyet nem birhatják.«
 670 Erre Czenkné nem ugyan az
 Elébbeni módjával,
 De még is tüzessen 's egész
 Aszszonyi pathossával
 Igy szóllal meg: »jó Apostol,
 675 Hogy lehet az, hogy lehet,
 Holott a'mint mondják, hires
 Fő tolvaj is be mehet?
 De magad is, mint fő gyilkos
 Mig nem Apostolkodtál,
 680 Farizeus hit üldözö
 És Antichristus voltál!
 Még is tsak bé menél magad,

Tanits meg a' titokra!
 Úgy osztánn majd nem fakadok
 685 Ellenetek szitokra.
 Vezéreljétek jó útra,
 A'ki el tévelyedett,
 Költsetek fel bűn álmából
 A'ki el szenderedett!
 690 Lám, orvosokká úgy rendelt
 A' jó Atya titeket,
 Hogy gyógyítsátok szerető
 Kézzele a' betegeket,
 De ne rémitsétek mindjárt
 695 Halál rettentésével,
 És ne ejtsétek kétségbe
 Örök pokol tüzével!«
 »Az, hallod é – mondá Sz. Pál –,
 Rám 's a' tolvajra nézve
 700 Különös nagy kegyelem volt,
 Kegyelemmel tetézve.
 De a' Jésus ilj malasztal
 Nem mindenekhez járúl,
 És himet nem lehet varni
 705 Erről a' két példárol!
 Különben tsudálatosok
 Az Istennek útai,
 A' zörgetőknek meg nyilnak
 Sokszor a' menny ajtaji!«
 710 »Most értem már, jó Apostol
 – Mond Czenkné –, nem jól tettem,
 Hogy én is nem egyenesenn
 A' menny ajtonn zörgettem!
 De hejre hozom hibámat,
 715 'S a' kegyelem székihez
 Folyamodok és kiáltok
 Jésusom füleihez.«
 És egyszérre folyamodott
 A' kegyelem székihez,
 720 Kiáltása el is jutott
 Jésus szent füleihez.
 'S Im száz ezer Angyaloktól
 A' seregeknek Ura
 Környül véve nagy lépéssel

- 725 Sietett a' kapura. –
De a' mint a' téré Lélek
Azonn nagyon zörgetett
Sz. Péter meg ijedt rajta,
Hozzá iljen szókat tett:
- 730 »Aszszonyom, őszve töri már
Azt a' keskeny kis kaput,
Azon oljan nagy podgyászsza
Úgy is soha bé nem jut!
Az oljan bagádzsiának
- 735 Amott a' jó széles út,
Hisz az itt ki feszitené
Ezt az ótska kis kaput!«
- »Istenem, be sok akadály!
– Monda Czenkné – nem viszem
- 740 Bűnös podgyászom oda, de
Én be mégyek, azt hiszem.
Edj meg téré bűnösnek is
Nem lehet el vesznie,
Jésusom meg nem tagadtam,
- 745 Jó Sz. Péter, érti é?
Jól lehet, hogy tévelyegtem,
Egészszen el nem vesztem,
Tartom az idvesség szarvát
Többé el sem eresztem!«
- 750 E' szókra Sz. újjaival
Belőlről a' taszító-
Zárt el háritvánn ajtót nyit
Maga a' Szabadító.
A' szelíd és alázatos
- 755 Jésum, a' ki jobbával
Fel emeli a' fetrengöt,
'S éleszti ilj szavával:
- »Nem vesztél el hát, Leányom,
'S nem tagadsz meg engemet,
- 760 Pedig éltedbe nem vetted
Atyai kegyelmemet!
Én téged ketsegtettelek
Szerelemnek ölébe,
De te jobb szeretéll élni
- 765 A' bünök fertelmébe!«
»Óh, Uram! tudom, és azért
Nagy bennem a' fájdalom,
De tudom, hogy bővebb nálad
A' kegyelem 's irgalom.
- 770 Uram, ne rám tekints, hanem
Te Sz. áldozatodra,
El törölvén büneimet
Méltóztass váltságodra!«
»Hát mit tettél te, Leányom,
- 775 Hogy ara méltó voltál,
A' mit én tettem éretted,
És még is el hajoltál?
Im, most is minden juhomat
Szinte el hagyám érted,
- 780 Fel kerestelek, pedig azt
Életedbe nem kérted!«
»Óh, jó pásztor! tudom, méltó
Nem vagyok jószágodra,
De el tévedt báránykád
- 785 Kérlek, vedd fel válladra!
Embernek fia, ki ontád
Az emberért véredet,
Ne vess el engem is, gyarló,
Téveljgő testvéredet!
- 790 Lám, a' tékozló fiúnak
Az atya meg engedett,
Hadd ditsöitsen lelkem ilj
Kegyelemért tégedet!«
És Idvezitőnk mennyei
- 795 Kegyelemmel tekinte
E' repedezett nád szálra,
Szent tsendességet inte,
'S így szolt: »figyelmezzen ég, föld,
'S örüljön szavaimra,
- 800 Én ez el tévedt báránykát
Fel vészem vállaimra!
Mint ember fia ki ontám
Az emberért véretem,
Nem vetem hát el é gyarló
- 805 Téveljgő testvéretem!
Mint a' tékozló fiúnak

Az Attya meg engedett,
Im örökönn bé fogadlak
Én, Leányom, tégedet!«
810 És imé maga vezeté
Szent jobbján egészségben be,
Meljre nagy álmélkodás lett,
'S még nagyobb öröm mennybe.

Így hát tsak esik itt újság
815 Minden nap, a'mint látod,
De azért még se ir többet
Meg ditsőült

Barátod. N. N.

Függelék 2.

A 17. századi angol ponyvanyomtatvány utolsó szakaszai (25–35.)

Petróczi Éva fordításában

Felállta most a jó apostol, Pál,
és asszonyunkhoz így beszél:
Miköztünk nem lakozhatik,
ki, mint te, bűnben él.

Válaszom ez, apostolom,
bűnben éltél te is:
Emlékezzél, hogy konokon
hogyan romboltad Isten templomit.

Szólt végül Péter, onnan, feljöl,
és a Kapura rámutat:
Bolond némber, ne vinnyogj, ne dörömbölj,
ne háborgasd a fentvaló Urat.

Péter, fékezd a nyelvedet nagyon,
enyém a kegyelem:
Meg nem tagadtam Krisztusom,
miként te, ama reggelen.

Midőn meghallá ezt,
Aki igazgat Napot, Földet,
Leszáll a mennyből, fényes angyalokkal,
S a bűnös lélek ajtaján bezörget.
Ki, látva őt, megremeg – okkal.

Bocsánatért könyörgött akkor jó Urának,
ki monda: eltaszítád kezem,

Néked ajánlott kegyelmem és bocsánatom,
Szádon utálat övezé nevem.

Bizony – szólott a nő – számosak bűneim,
s szétszórtam annyi-annyi évet,
Fogadj vissza mégis nyájadba, ím,
engem, ki a tilosba tévedt.

Megtérek, Uram, bizton, jól van,
elvetem minden vétkeimet:
Talán a Mennyben lelhetek helyet,
akár a nyomorult tolvaj.

Törvényeim, s parancsaim sokát
– mondá Krisztus – elődbe adtam, asszony,
Mint aki pusztába kiált,
hogy visszhangot fakasszon.

Uram, ezt mondom (ippeg ezt), nohát,
hogy fertelemben éltem:
De, ahogy szerető Atyád
a tékozló fiúnak, nézd el vétkeim.

Feloldozlak, leányom, elsöpörte
bűnbánó sírásod a bűnt,
Jöjj immáron bé örömömbe,
haragom tovatűnt.

TARNAI ANDOR-EMLEKKÖNYV

Szerkesztette Kecskeméti Gábor, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1996, 352 l.
(Historia Litteraria, 2).

A kötet címlapján a „magister cum discipulis” témát ábrázoló középkori fametszetet látjuk: írópultja mögött ülő mester könyvével, előtte jegyzetelő, figyelő tanítványai. Így gyűltek össze e kötet tanulmányírói – többnyire közelebbi-távolabbi tanítványok, pályatársak –, hogy írásaikkal tisztelegjenek a fájdalomosan korán elment mester, Tarnai Andor emléke előtt. Mostanában mintha egyre nehezebben formálódó tudományos iskolák, nemigen kedvez nekik a hagyományok diszkontinuitását harsogó sok törekvés, a mintaadó mesterek elutasításának és leváltásának türelmetlen szenvedélye, a paradigmaváltások megüdvözítő kényszerét súlykoló tudományelméleti jelszavak. Kecskeméti Gábor szerkesztőként ragaszkodó szeretettel írott utószava idézi Tarnai Andor hajdani érettségi dolgozatának értékszemléletét, amely immáron az itt maradó utódokra is vonatkozik, s a kötet tanúságtétele szerint e szerzők vállalása is egyben: „van hová mérni magunkat és kötni életünket”, s ezek egyike az elvesztett mester és műve. Az Emlékkönyv szerzőinek ez a szomorú alkalmi összesereglése azonban éppen azt bizonyítja, hogy valamennyien *örökösei és folytatói* a Tarnai-életműnek, mégiscsak léteznek hozzá kötődő *iskola és hagyomány*. Életében pedig nem törekedett arra mindenáron, hogy famulusok lelkendezve loholjanak a nyomában, vagy lekötelve

őket gyors szakmai karriert járjon ki számukra; nem hitt az ilyen iskolateremtés tartósságában és értelmében. Időtálló példát éppen azzal adott, hogy maga soha nem mondott le szakmai-tudományos autonómiájáról, azonban nem is tagadta meg ugyanakkor a magyar és európai irodalomtörténet-írás korábbi értékteremtő irányzatait, alkotóit; nem kereste a mindig legújabb szakmai irányzatok kegyeit, napi árfolyamú csillogó sikereit. Az Emlékkönyv szerzői közül többen nem is rejtik el a Tarnaihoz fűződő kollegiális-baráti kapcsolatukat, az értekezések apró személyes emlékeket is őriznek egy-egy korábbi beszélgetésről, szakmai tervekről (R. Várkonyi Ágnes, Holl Béla, Kecskeméti Gábor). Sokunkat biztatott Tarnai Andor valamely érlelődő szakmai tervünk megvalósítására élőszóval vagy műveinek sorával. Olyan kutatási irányokat kezdeményezett Magyarországon, amelyeknek Nyugat-Európában már hatalmas tapasztalatai és eredményei voltak, s önzetlenül örült annak, ha ezen az úton sikerrel haladtunk előre. Szakmai munkásságának, szellemi érdeklődésének, tudományos módszertanának szinte minden irányzata képviselve van az Emlékkönyv tanulmányaiban. E széles spektrumú tudományos munkásságnak azonban volt egy olyan fundamentuma, amelyen az egész építmény nyugodott; ezt követte Ötvös Péter is saját ta-

nulmányának elvi általánosítását megfogalmazva, amelyről az irodalomtörténet-írás nem mondhat le: „Hiszek ugyanis abban, hogy a források publikálása, a szövegkiadás nem lebecsülendő teljesítménye az irodalomtörténeti kutatómunkának.” (204.)

Az Emlékkönyv írásai között valóban találunk is *szövegközléseket*, amelyek eddig publikálatlan forrásokat adnak most először közre, esetleg meg is teszik a témaföldolgozás első lépéseit. *Horváth Iván* és *Seláf Levente* Gautier de Coincy verses Krisztina-legendájának budapesti töredékét emelte ki az ismeretlenségből, s bocsátotta a hazai és nemzetközi romanisztika rendelkezésére. *H. Kakucska Mária* az egykor Batsányi kritikai kiadását készítő Tarnai nyomdokain halad, amikor egy eddig ismeretlen Batsányi-vers szövegét adja közre biográfiai, nyelvi és szövegértelmező magyarázatokkal. *Madas Edit* becses hagiográfiai forrásra lelt Grazban, az ottani latin nyelvű kézirat Zsófia-legendáink szövegforrásait segít pontosabban felderíteni. Ami annál is inkább fontos, mivel magyar nyelvű változata jelen van az Érdy- és a Nádor-kódexben. Tarnai Andor hatalmas forrásanyag fölhasználásával tudatosította és bizonyította, hogy milyen meghatározó szerepe volt az akkomodációnak a középkori magyar nyelvű irodalmi műveltség megszületésében; gazdag és bonyolult fokozatai jelennek meg a lassan önállósodó szövegalakításnak, tudatosan megszerkesztett kötet körvonalazódik a Karthauzi Névtelen művében.

Szörényi László tanulmánya a Jókai-kódex szerkezetét, forrásösszefüggéseit vizsgálja a legújabb nemzetközi ferences eszme- és irodalomtörténeti eredmények tükrében. (Írásából az is kiviláglik, mily fájdalmas lemaradás alakult ki a magyar

középkori irodalom kutatásában, bár e kutatásnak egyik legfőbb ébren tartója éppen Tarnai volt.) A Jókai-kódex egyéni elv alapján létrehozott, tudatosan felépített szerkesztmény. Ennek központi eleme a „Christiformitas” – vagyis a Ferenc és Krisztus közötti hasonlóság nyilvánvalósága – elemeinek elhelyezése, kompozíciós rendbe sorakoztatása. A záró fejezet is egyértelművé teszi, hogy a szerző számára Szt. Ferenc mindig az „alter Christus” példáját jelentette, ennek gondolati-érzelmi fonálára fűzi föl a forrásokból fölhasznált legendaelemeket, csodákat, regulaértelmezést. A kódex szerzője nemcsak az akkomodáció egyik kiemelkedő képviselője középkori irodalmunkban, hanem műegész megformálására vállalkozik, s ebben csak a Karthauzi Névtelen mérhető hozzá. *Ötvös Péter* bécsi kutatóútjának termése a magyar vonatkozású német nyelvű paszkvillus. Bizonyára sok érdektelen és jelentéktelen akad e műfajon belül, nagyobb szövegkorpuszt együttesen szemlélve és tágabb kontextusba illesztve az egyes művek is gazdagabb jelentést kaphatnak, azonban talán kár lenne lebeszélni bárkit is az itt közölt vers aprólékosabb vizsgálatáról. *Ötvös Péter* sem tud ellenállni szövegértelmezői ingerének, mert pontosan azonosítja a vers történelmi személyiségeit. Föltétlenül tisztázandó lesz majd a későbbi kutatás számára az egyes, keményen konfessionális töltetű szövegrészek szerepe, mint a közismert Luther-idézet: „Erhalt vnß Herr bey deinem Wordt/ Unndt steuer deß Babsts vndt Türckhen mordt...” (214.)

R. Várkonyi Ágnes tanulmánya Csáky István két – eddig még nem vizsgált – Zrínyi Miklóshoz intézett levelét illeszti be a korszak összefüggérendszerébe. Hatalmas korismeret és kutatási tapasztalat

világítja meg az eddigi epizód szereplő Zrínyihez fűződő kapcsolatait, amiből kiderül, hogy 1663 folyamán Csáky is résztvevője volt az országos szervezkedésnek. A levelek hangvételéből esetleg az *Áfium* ismertségére, elterjedésére is következtethetünk, aminthogy 17. századi prédikációirodalmunkban is föltételezhetjük ugyanezt.

Tanulságos *Erdélyi Lujza A Mihály-gyűjtemény Tristia-fordításai* című értekezése is, amely szövegkiadás és tanulmánykettős igényével készült. Az 1771-ből származó prózai Ovidius-fordítás kéziratossá emlékeink azon sorába tartozik, amely irodalmi műveltségünk sok nehézséggel teli kibontakozását dokumentálja. Ez a munka tanulási célból készült, nem nyilvánosságnak szánt műfordítás – legalábbis nem utal rá semmi. Jó néhány ehhez hasonló hever bizonyára még kisebb-nagyobb tudományos gyűjteményeinkben, hiszen tulajdonképpen ezek „pótolták” a nyomtatott műfordítás-irodalmat. Eltérő minőségű változataik nap mint nap „készsültek” az iskolákban, de nyomtatott megjelentetésükre alig volt lehetősége még a legjobbakat készítő, legnagyobb alkotói tudatossággal rendelkezőknek is. Ennek a vonulatnak nagyobb igényű műve Gyárfás István *Virgilius poetának Aeneise* című verses és prózai fordítása, amely hasonlóképpen kétszázötven évig várakozott nyomdafestékre.

Tarnai Andor egyik kedvenc kutatási területe volt a *historia litteraria*, amely az önálló irodalmi tudatforma lassú bontakozását vizsgálta más diszciplínák szövevényéből szabadulva; a kötet több írása is ennek tárgyköréit bővíti tovább. *Szilágyi Márton Bél Mátyás Adparatusa és Kármán Uránia* című tanulmánya éppen azt

a folyamatot célozza meg, ahol a *historia litteraria* történelmi forrásanyaga egyre inkább irodalmi érdekeltségű olvasmánnyá válik. Szilágyi Márton módszeres, mintaszerű filológiai munkával föltárja *A' Tűzpróbáról Magyarországra* című tanulmány forrásait, miszerint azt K. G. Windisch Bél Mátyás *Adparatusából* merítette és közölte az *Anzeigenben*, majd közleményét Kármán és Pajor Gáspár magyar nyelvűvé alakította. Az *Uránia* szerkesztői az *Anzeigenből* származó írást átvéve, lefordítva abból elhagyták az összes – Bél Mátyástól és Tomka-Szászky Jánostól származó – történelmi forrásértelmező lábjegyzetet; az eredeti szöveg liturgikus mozzanatait, jogi vonatkozásait számukra már elhalványultak s így érdektelenné váltak. A szövegformálódás menetében a reliquiosus-históriai elemek helyett a szórakoztató, anekdotikus különlegesség sajátosságai váltak meghatározóvá.

Korabinszky János Mátyás is a Bél Mátyás által teremtett hagyományokhoz kapcsolódott a *historia litteraria* jeles képviselőjeként; *Szelestei N. László* írása intézményszervező próbálkozásáról tudósít. Tudományos tevékenysége mellett sikertelenül folyamodott a könyvkultúra terjesztésére bibliopolai engedélyért a helytartótanácshoz.

A kultúra jóval magasabb szintű intézményének szervezése lebegett Révai Miklós szeme előtt 1784-es akadémiai tervzetének elkészítésekor. *Thimár Attila* tanulmánya e tervzetet születési körülményeit vizsgálja részletes biográfiai, kortörténeti elemzéssel. Révai tervzete rokon Besenyei Jámbor szándékával, elképzelhető, hogy szerzője koncepciója megformálásánál konzultált a bécsi testőrírókkal. Lényeges különbség azonban, hogy Révai az

uralkodóhoz fordul tervezetével, míg Besenyei az ország főrendjeihez. Révai lap-szerkesztőként, egyetemi tanárként, könyvkiadóként a kultúra intézményteremtésének több fokozatát, változatát ismerte-tapasztalta meg, s ennek birtokában érlelődött meg elhatározása. A historia litterariához is kapcsolódik a terjedelmes életművet író gróf Lázár János máig sem kellő mélységben földolgozott munkássága. Kiadatlan kéziratára hazai és erdélyi tudományos gyűjteményekben bukkanhatunk rá ma is. Épp a 18. század hazai irodalmának volt egyik markáns jellemzője a politico-moralis tárgyú művek elterjedése mind prózai, mind verses változatokban. *Pócsi Katalin Gróf Lázár János erkölcsstani versei 1763-ból* című dolgozata e gyűjtemény 1795-ös nyomtatott kiadásáról ír vázlatosan. Kirajzolódnak a tematikus illeszkedési irányok Faludi Ferenc, Benkő Ferenc, Benyák Bernát, C. F. Gellert és más hazai-külföldi, kortárs szerzők életművéhez. Alighanem nyomtatványok és kéziratok művek sokaságát kell még a korszakkutatásnak föltárnia, hogy árnyalt képet rajzolhasson, hiszen a nagy történelmi vallások valamenynyien reagálnak az Üdvösség–Boldogság-értékváltás folyamatára s az erénytan sokok – különböző mértékben irodalmi érdekeltsgű – változata válik így kitüntetett szerepűvé.

A peregrinációs album (album amicorum, Stammbuch) művelődéstörténeti szerepére is az elsők között figyelmeztetett Tarnai Andor, amikor kiadta Rotarides Mihály nyugat-európai egyetemjárásának forrásait. *Czibula Katalin* is tőle kapta az ösztönzést, mikor Szilágyi András 18. századi protestáns prédikátor peregrinációs albumának bemutatására vállalkozott. E forrástípus jelentőségét adhatja egykori

tulajdonosának kiemelkedő kulturális-politikai szerepe, látásmódjának, élményeinek fontossága, eredetisége. Az érdektelenebb albumoknak is az adhat súlyt, hogy a műfajcsoport egészébe illeszkednek s e sajátos szellemi kapcsolatrendszer kisebb-nagyobb mozaikját tartalmazzák. A peregrináció még a 18. században is adott szellemi izgalmakat, de már csökkent és átalakult az az elemi erejű döbbenet, amely a 16. század protestáns „bujdosóira” szakadt rá a nyugat-európai kultúrával való találkozás és szembesülés alkalmával. Ekkorra már generációk tapasztalata gyűlik össze és hagyományozódik át, az újonnan útra indulók akár kézikönyvekből is fölkészülhetnek nagy elhatározásuk megvalósítására. Az első és a második nemzedék még a hódító nagy eszmények büvkörében élt, igyekezett a legnagyobbak közelébe férközni, hogy tanítványuk lehessen. Még Szenci Molnár Albert is megrendülten ír arról, hogy Genfben a pátriárka korú Béza előtt tisztelegtetett. Az átlagos értelmiségi kvalitású Szilágyi sokkal szenttelenebb utazó, jóval gyakorlatiasabb az érdeklődése is. Tanulmányairól, kulturális élményeiről csak szűkszavúan beszél, azokat úgy kezeli, mint automatikusan működő feladatokat. Az eléje kerülő látnivalók megörökítésében is mértéktartó és praktikus szemléletű, távol áll tőle a Szepsi Csombor-szerű csodálkozó és deskriptív mohóság.

Merőben más céllal ugyan, de külföldiek is peregrináltak Magyarországra, itt időztek hosszabb-rövidebb ideig vagy csak átutaztak rajta. Ezek az utazók általában katonai-diplomáciai feladattal, céllal érkeztek; a török hódoltság időszakában megjelenésük, tartózkodásuk ehhez a történelmi körülményhez kötődött. Ilyen utazó volt Salomon Schweigger is, akinek

útleírásáról *Németh S. Katalin*, a német vonatkozású hungarikák egyik legavatottabb ismerője írt tanulmányt. Schweigger is török földre induló diplomáciai küldöttség tagjaként fordul meg hazánkban 1577-ben. Szerzőnk igen pontosan rögzíti az útvonal állomásait, és részletesen beszámol a látnivalókról is. Megfordul Komáromban, Esztergomban, Budán, különösen a két utóbbi városban figyelmes; aprólékosan leírja a vár, a székesegyház, a királyi palota – ekkor még monumentális – maradványait. Esztergomban a székesegyház látványa ragadja meg, anyagát, arányait csodálja; két összetört síremlékén már olvashatatlan az egykori fölirat. Schweigger Budáról már előzetesen is sokat tudott, olvasmányok alapján tudatosan keresi Mátyás palotájának fönmaradt részeit. Láthatóan lenyűgözi az egykori fejedelmi gazdagság, a művészetek pompája. A vár jelentős része még áll, Izabella királyné hajdani lakosztálya most egy török főemberé, ahol új gazdája engedélyével alaposan körül is néz a német vendég. A falon még olvasható a fölirat: „Isabella regina. Sic fata volunt.” Körben freskók, allegorikus ábrázolások (Gyermekkor, Mértékletesség, Merészség, Reménység, Hit, Erő, Igazságosság) pompáznak – némelyikük már fájdalmasan megrongálódott állapotban. Fölkutatja az egykor oly nevezetes könyvtár termeit is, melynek falai vörösmárvánnyal borítva. Itt lát hányódni egy latin nyelvű kódexet, benne egy szent legendája; de ezt sikertelenül akarja elkérni az ott őrködő öreg töröktől. Schweigger – mérnöki precizitással – lépésekkel leméri a palota belső udvarainak, folyosóinak, termeinek hosszát-szélességét, leírja a falakon látható freskók témáját, elhelyezkedését, fölirataikat. Legjobban Mátyás emlé-

keinek fölkutatása izgatja, minden erre vonatkozót megnéz, rögzít. Jó néhány hasonló leírást találunk a 16–17. század külföldi utazóinak följegyzéseiben, fájdalmas leírását adva annak a veszteségnek, amely ránk szakadt a török hódításával és berendezkedésével. Érdeemes lenne ezeket összegyűjtve megjelentetni: amit talán már a régész ásója sem tárhat föl sohasem, arról ezekből a leírásokból megsejthetünk valamit. Németh S. Katalin szerencsére hosszasan idézi Schweigger leírását Magyarország természeti gazdagságáról. Valóban visszatérő közhely ez a 15. század óta, némely elemét már Bonfininél is megtaláljuk. Itteni említése éppen arról győzhet meg bennünket, mennyire elterjedt volt Pannonia/Hungaria ezen attribúciója, itthoni és külföldi szerzők egyformán és számosan fordultak hozzá. Nem más ez, mint a „termékeny Pannonia”, a fertilitas Hungariae/Pannoniae jól dokumentálható és kimutatott toposzának egy eddig ismeretlen mozaikja. Megtaláljuk itt is az ásványok, a hegyek, a termő síkvidékek, a patakok, a folyók, a termények, a házi és a vadon élő állatok, a szárnyasok, a halak abundanciájának szemléjét. A gazdagság bemutatása után a szerző az ország mostani romlásának okáról elmélkedik, s a magyarok állhatatlan természetével véli azt magyarázni. Ebben a német közvélemény egy részének álláspontját osztja, amely még a mohácsi csata utáni időszakból származik. Ennek egyik legszélsőségebb magyarelles vélekedését J. Cuspinianus (Spießhammer) fogalmazta meg, amelynél Schweigger véleménye méltányosabb.

A kötet két tanulmánya is foglalkozik *prédikációtörténeti* kutatással, mindkét írás Tarnai kezdeményezésére, eredményeire és módszereire épít. *Bartók István* fontos

retorika–homiletika–történeti tanulmányait folytatva most 17. századi prédikációs irodalmunkat vizsgálja aszerint, hogy szerzőik azt milyen befogadói közegnek szánták. Erre igen jól megfelel a prédikáció, hiszen a szerzők sokszor megnevezik a megcélzott társadalmi réteget. A prédikáció az oralitás és a scriptura kettős jellemzőit mutatja, az auditív befogadásra készült prédikáció lényegesen eltérhet annak írott-nyomatott változatától. Bizonyos, hogy a puritanizmus szociológiai, társadalmi érzékenysége is megjelenik szerzőinek homiletikai-retorikai elveiben, amikor az „alsó rendek”, „alsó renden lévők”, „együgyűiek”, „cselédes gazdák”, „rusticani” vagy „mechanici” számára írják műveiket. A tanulmányból az is kiderül, mily széles spektruma volt a megcélzott rétegeknek, valamint hogy a puritánusok meghatározó, mozgósító szerepet szántak prédikációiknak a magyar nyelvű kultúra fejlesztésében, a műveletlenségnek mint „nemzeti bűnnek” a fől számolásában.

A kötet egyik legjelentősebb tanulmányát *Kecskeméti Gábor* ugyancsak a prédikációirodalom tárgyában írta. Értekezése impozánsan nagy nemzetközi szakirodalomra támaszkodik (amely a magyar kutatás számára példa lehet!), bár ennél kisebb mértékűnek látszik itt dokumentált forrásismerete. Világosan látja az antik-humanista retorikai és a homiletikai hagyomány szoros kapcsolatát a 15–16. században. Éppen azt a fordulatot ragadja meg és mutatja be, amikor a reneszánsz tudatosítja az antik retorika kompetenciáját a homiletikában, fontos szerepet játszik ebben a *genus demonstrativum* gyakori használata. A folyamat katalizálójá kétségtelenül az olasz reneszánsz elmélet és retorikai-homiletikai gyakorlat. Sokszor azonban nem

számolunk kellően – amint a jelen tanulmány sem – a német reformáció retorikai tájékozódásának olasz komponenseivel, amit a német kutatás oly meggyőzően és bőségesen dokumentál. (Pedig ez a wittenbergi kör szerzőinél is kimutatható, még világosabb Johann Sturm és a strassburgi retorikai iskola esetében.) A melanchthoniánus retorikai elvek másfelől a Szentírás-magyarázat igényéből származnak, s ez rendkívül kedvező pozícióba juttatja a retorikát; ebből ugyan következhetne a „dissimulatio artis” lehetősége, amely elszegényíthetné a protestáns homiletikai gyakorlatot vagy kiszoríthatná onnan a retorika olasz humanista eredményeit. A *genus didascalicon* azonban nem válik annyira túlsúlyossá, mint azt a tanulmányíró mondja, hiszen Melanchthon retorikája s az őt követő kommentáló, bővítő wittenbergi kör szerzői (G. Maior, J. Maior, G. Crusius, M. Dresserus, J. Camerarius, J. Willichius) kínosan nagy erőfeszítést tesznek, hogy megőrizték a két paradigma-rendszer (az antik–olasz retorikai és a reformáció homiletikai írásmagyarázói) funkcionális egyensúlyát. (Különösen tanulságos e tekintetben M. Dresserus *Rhetoricae... libri quatuor...* című műve, Wittenberg, 1578.) A német reformáció retorikai kultúrája rendkívül terjedelmes és tagolt, iskolák, irányzatok léteznek benne (legalább három: a wittenbergi, a strassburgi, a heidelbergi), ezért helytelen somnásan valami olyan egység látszatát kelteni, amelyben az olaszos retorikai hagyományok elszegényítése adná a homogeneitást a *genus didascalicon* hegemoniájával (vö. J. Sturm, M. Junius, J. Langius, J. Havenreuter – a strassburgi iskola). A tanulmány rövid záró része primér forrásismeret dokumentálása helyett inkább a

szakirodalomra hagyatkozik, innen ered elnagyoltsága is; bár kétségtelenül léteznek a 16. század utolsó harmadától felekezetileg eltérő specifikus protestáns és katolikus homiletikai-retorikai elmélet és gyakorlat, ennek azonban érdemi és meggyőző kifejtése itt elmaradt. A tanulmány azonban néhány vitatható állításával együtt is a magyarországi retorikai (prédikáció-) kutatás értékes, szemléletújító eredménye, amely a szerző ez irányú vizsgálataiba illeszkedik.

Kilián István tanulmánya újabb adalékokat tartalmaz a magyarországi (ezúttal felvidéki piarista) iskolai színjátszás múltjából, *Holl Béla* írása Báthory Zsófia eddigi ismeretlen imádságoskönyvét mutatja be. Korabeli történetírás, történelmi hagyomány és költészet szoros kapcsolata rajzolódik ki *S. Sárdi Margit* Rozsnyai Dávid verses fejedelemportréit bemutató tanulmányában. Inkább Kilió sugallatára születtek ezek a versek, szemléletükkel azonban tanulságosak. Illeszkednek a 17. század ekkor már megszilárduló értékszemplétebe, amelyben Bocskay István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alkotják a nemzeti fejedelmek sorát. (Ez az értékrend jelen van a korabeli prédikációk sokaságában is.) Báthory Gábort – tisztázatlan okokból – nagyon rokonszenvesnek ábrázolja Rozsnyai. A fejedelemportrék megrajzolásánál talán befolyásolhatták 17. századi emblemikus metszet-inspirációk is, hiszen számos külföldi kiadványban találkozhatott hőseinek fa- vagy rézmet-szetű ábrázolásával. *Szabó András* tanulmánya Szenci Molnár Albert *Naplójának* újbóli kiadására készülve született. 1615 nyarának három hónapját vizsgálja beható alaposággal, kinagyítja a biográfiai események sorozatát, s ennek során új sze-

mélyiségek emelkednek ki az ismeretlenségből vagy kapnak jóval gazdagabb jelentést. A szerző kutatásai alapján kiderül, hogy a beutheni iskola szelleme erősen irénikus jellegű volt, a hozzá kapcsolódó értelmiségi réteg és mértékadó egyházpolitikusok arcukat ugyancsak ez szabta meg. Szenci irénizmusának kialakulásában fontos szerepet játszott J. Sturm és a strassburgi környezet (amint erről már a szakirodalom is megemlékezett), ez kaphatott újabb megerősítő impulzust beutheni ismeretségei által, s valóban szerepe lehetett ennek a kapcsolatrendszernek M. Opitz későbbi erdélyi útjának előkészítésében és megvalósításában. Az 1615-ös tájékozódás pedig tapasztalataival valószínűleg érlelhette az 1616-os kiadású – bizonyítottan irénikus szemléletű – *Idea Christianorum...* című Szenci-kötet formálódását.

Hargittay Emil Justus Lipsius katolikus és protestáns recepciójáról mond meggyőzően új megállapításokat. Nagyon tanulságos a konfesszionálisan eltérő szövegértelmezés, ahogyan azt felekezetileg működtetik: érdemes lenne módszeresen földolgozni M. Bernegger magyar kapcsolatrendszerét, respondenseinek értekezéseit. Az is nyilvánvaló, hogy Lipsius „erkölcsösített machiavellizmusa” jelentős szerepet játszott a 17. századi magyarországi államelméleti gondolkodás formálódásában. A hitvitázó irodalom sajátos változatát mutatja be *Bitskey István* Esterházy Miklós nádor *Értekező levél* című iratában. Ez szelíd hangvételi, magyarázó, tapintatos türelmével eltér korának kíméletlen vitastílusától. Eddig ismeretlen művet mutat be a szerző, egyben magyarázza is a vallási türelmet kereső nádor politikusi elveit, amelyekkel a protestáns rendek és az udvar közötti kényes egyensúly fönntartására

törekedett. Az impozáns klasszika-filológiai szövegismeret és elemzői invenció erényei jellemzik *Csonka Ferenc* Zrínyi Miklós epigrammáiról írott tanulmányát. A Zrínyi-filológia sokszor nekirugaszkodott már a *Peroratio* és *Az idő és hírnév* címen ismert versfüzér összefüggései tisztázásának. Antik auktorok és neolatin szerzők műveinek fölényes ismerete alapján kerülünk közelebb a megoldáshoz „Az idő szárnyon jár...” kezdetű vers tárgyalásánál, ahol Csonka Ferenc a toposzképződés bonyolult folyamatát nyomozza. A legrejtélyesebb azonban a „Befed ez a kék ég...” kezdetű; a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a „coelo tegitur” kifejezésben nem a védelem, a vigasztalás, hanem a temetlenség kegyetlensége van jelen. A kiterjedt szövegvizsgálat azonban azt is bizonyítja, hogy a mai versérzékkel töredékesnek, inverziós szerkesztésűnek hitt szöveg mily szerves szöveghagyományon nyugszik, s mégis mennyire mélyen és egyénien kapcsolódik Zrínyi költői világához. Tarnainak mindig kedves tárgya volt a cento költészet (amiről jót beszélgettünk a Széchényi Könyvtárban), sokszor halogatott tervét most *P. Vásárhelyi Judit* váltotta valóra a cento magyarországi előfordulásairól írott tanulmányával. A reneszánsz imitatio legradikálisabb – olykor ironizált, olykor glorifikált – változatát föltétlenül érdemes közelebbről megismerni. Gyökerei nyilván a humanista – közelebbről a német – neolatin költészetbe nyúlnak. *P. Vásárhelyi Judit* tanulmánya azért is dicsérendő, mivel hosszú idő óta először vállalkozik 16. századi latin nyelvű költészetünk egy szeletének vizsgálatára, amit hazai kutatásunk nagyon elhanyagolt, noha a korabeli anyanyelvű irodalmi jelenségek sem értelmezhetők a latin háttér nélkül.

A cento teret adott a lusus játékos kedvének, de a keresztény-antik hagyományok nagyon tudatos szintézisének is. A 16–17. században még jó néhány centóra bukkanhatunk, a hazaiak közül említést érdemel annak a Georgius Peuckernek a műve, akinek *Ecclesia praeprimis...* című opusát a szerző is ismerteti. 1681-ben jelenik meg Jénában 54 lapnyi terjedelemben *Lamenta et soteria Hungarica...* című centója (RMK III, 3111), amely a persecutio decennialis hangvételében az ellenreformáció által szorongatott protestánsok siralma. (Egyben a Magyarország panaszja toposz 17. századi latin nyelvű verses változata!) Az alcíme szerint *Cento Virgilianus* alapvetően az *Aeneis*t használja föl, tíz oldalon keresztül hömpölyög benne a fertilitas Hungariae (Magyarország termékenysége) toposz bőségfelsorolása, laudatiója, változik a luctus, a questus, a querimonia, a lamentatio, a ruina leírásaival. (Az egész műben zavartalanul érvényesül az antik-keresztény szemlélet szinkretizmusa.) Az 1595-ös bártfai kiadású, latin nyelvű, *Ballassi Bálintot* és *Ferencet* funcráló verseskötet is vizsgálatra vár még, megítélésünk szerint cento rejtőzik itt is. Ugyancsak cento még a 17. században két kiadást is megért (1656, Nagyvárad, RMK II, 873; 1684, Debrecen, RMK II, 1534) *Virgíli euangelizantis Christiados libelli aliquot* című kötet.

Kissé körülményeskedő, túlbonyolító című dolgozatában *Monok István* a kiadványok, a forrásföltárás bázisán (a szegedi Adattár sorozat kötetei) keresi a minderre vonatkozatható elmélet érvényességét, bár bevallottan aggályai vannak a könyvtártörténet-írás önálló diszciplínaként való értelmezésére vonatkozóan. *Dávidházi Péter* a fiatal Toldy Ferenc álnévhasználatá-

ról értekezve mutatja be hőse rejtett, de ellenállhatatlan vonzódását a kettősséghez, amely írói identitáskeresésének is kifejezője. *Szentmártoni Szabó Géza* a Balassicsalád ősgalériáját deríti föl, a képek származását és leírását. Megnyugtató és méltó az lenne, ha a képek reprodukáltan megjelennének (aminek ez a kötet sajnos nem adhatott helyet!), hozzáférhetővé válva a szélesebb nagyközönség és a szakmai körök számára.

Az 1994-es esztergomi Balassi-konferencián készült csoportképen még ott áll

Tarnai Andor is a hátsó sorban, utoljára kollégái körében. Az Emlékkönyvben már kollégái-tanítványai állják körül emlékét, az *irodalomtörténet emlékezetében* megörzendő kép első vonásait rajzolják föl e kötetben s abban a rokonszenves és ígéretes sorozatban (*Historia Litteraria*), amelynek értékszemléletét, karakterét is láthatóan az eltávozott, szeretett mester ihlete, sugallata formálja: az irodalomtörténet-írás diszciplínájának önbizalmát megtartva.

Imre Mihály

TÜSKÉS GÁBOR: A XVII. SZÁZADI ELBESZÉLŐ EGYHÁZI IRODALOM EURÓPAI KAPCSOLATAI (NÁDASI JÁNOS)

Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1997, 438 l. (*Historia Litteraria*, 3).

A barokk korszak magyar irodalom- és művelődéstörténetének kutatásában az 1980-as évek eleje óta egyre gyakrabban volt érdemes figyelni Tüskés Gábor publikációira, amelyek szisztematikusan rendeződtek a népi vallásosság, a folklórral kapcsolatos devóciós művészeti formák s az ennek a forráscsoportnak kutatása révén kirajzolódó mentalitástörténeti témák köré. Fontos állomása volt e tárgykor kutatásának az általa szerkesztett s ilyen tárgyú értekezéseket közreadó kötet (*Mert ezt Isten hagyta... Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, 1986), amely a populáris devóció különböző formáinak vizsgálatára adott példát és ösztönzést. Ez már csak azért is igen fontos lépés volt, mert ez a terület a magyarországi kutatásban – Bálint Sándor halála óta – eléggé elhanyagolódott, s főként a vallásos tömegirodalom vizsgálatának vonatkozásában alig történt előrelépés. Nem sokkal később Tüskés Gábor kandidátusi értekezése (*Búcsújárás a*

barokk kori Magyarországon a mirakulumirodalom tükrében, Bp., 1993) igen csak hatásosan jelezte, hogy levéltári és régi könyvtári anyag alapos feltárásával ezen a téren a hazai kutatásban is új eredmények érhetők el, s így lehetőség van arra, hogy a magyar tudományosság felzárkózzon az európai színvonalhoz.

Ugyanis – s ebben látható a most közreadott monográfia témaválasztásának másik jelentékeny érdeme – a szerző kutatásai abba a nemzetközi programba illeszkednek, amely talán leginkább Wolfgang Brückner professzor nevével fémjelezhető, de amely ma már könyvtárnyi szakirodalmat hozott létre német nyelvterületen, s többek között olyan vaskos monográfiák születtek belőle, mint Franz M. Eybl könyve az osztrák barokk devóciós irodalom kiemelkedő alakjának munkásságáról (*Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller*, Tübingen, 1992). De említhető itt a francia exemplumkutató iskola is,

a Claude Bremond, Jacques Le Goff és mások nevével fémjelzett irányzat, amely ugyancsak nagy gondot fordított a középkor óta élő és hagyományozódó narratív irodalmi formák, exemplumok s egyéb utilitarisztikus céllal készült irodalmi anyag feltárására, továbbélési módozatainak bemutatására, recepciótörténeti feldolgozására.

E néhány kiragadott példa is elég annak jelzésére, hogy látható legyen: a monográfia témája aktuális, a magyar művelődéstörténeten kívül nemzetközi érdeklődésre is számot tart, s fontos mentalitástörténeti tanulságokat kínál. Mindezt pontosan felismerték azok, akik Tüskés Gábort e téma kutatására biztatták: Klaniczay Tibor, Tarnai Andor, Bíró Ferenc és mások, s maga a szerző is kutatásainak kezdetétől fogva tudatában volt annak, hogy eredményeit érdemes közzétennie a nemzetközi tudományosság számára. Ennek a felismerésnek a jegyében jelentek meg a most magyarul kiadott értekezés egyes fejezetei már eddig is németül, örömdetesen gyarapítva a magyarországi művelődéstörténetnek az európai tudományos élet számára is hozzáférhető publikációs listáját (pl. *Johannes Nádaszi 1614–1679: Leben und Werk*, Archivum Historicum S. J. Róma, 1993; valamint Knapp Évával: *Volksfrömmigkeiten in Ungarn*, Dettelbach, Röhl, 1996). A vizsgált szerző ugyanis nem csupán a barokk kor magyar íróinak egyike, hanem reprezentáns jelensége is a kor egyházi írásbeliségének, s munkássága kitűnő lehetőség arra, hogy elvi és módszertani kérdések kerüljenek előtérbe, így pl. a műveiből készült számos különféle kiadás, fordítás, átdolgozás, kivonatolás, kompendium révén az intertextualitás, az exemplumhasználat, a forráskezelés, az idézés-technika, az illusztrációs stratégia, a folk-

lorizálódás és popularizálódás, valamint a hatástörténet és olvasásszociológia problémája, hogy csak néhányat említsünk a Nádaszi kiterjedt írói tevékenysége által felkínált elemzési szempontok közül.

Ami a monográfia terjedelmét illeti, imponáló anyagmennyiséget mozgat meg, mégsem támad az olvasónak olyan érzése, hogy túlfirt lenne, fölösleges részek akadnának benne. A három nagy fejezet egymással szoros összefüggésben lévő, de határozottan el is különülő három nagy témakört ölel fel.

Az első a barokk kori egyházi elbeszélő irodalom fogalmát tisztázza, kijelöli a kutatási feladatokat, bemutatja a jezsuita meditáció kibontakozását és fejlődési tendenciáit, a későbbi évtizedek folyamán kialakuló típusait és spirituális irányait, majd pedig az exemplum szerepét és helyét kísérli meg bemutatni a középkortól a barokk kor végéig. Tüskés elemzéseit olvasva nyilvánvalóan kitűnnek a téma kutatásának rendkívüli nehézségei, amelyek közül első helyen talán a műfaji sokféleség, határolatlanság említhető, az a jelenség, hogy a barokk kor korántsem dolgozott „tisztá műfajokkal”, sok az átmenet, az egybemosódás, az áttűnés a különféle írott szövegek között, gyakoriak az átvételek, a szövegekölcsönzések. Az írott szövegek utilitarisztikus felfogása idején, a kompilációk korában még azt sem lehet eldönteni, hogy egy ilyen felfogású szerzőnek hány műve van, melyek tekinthetők önálló alkotásoknak, s melyek a mások művei. Az ilyenféle kérdések boncolgatására kiválóan alkalmas a Tüskés által választott szerzőnek, Nádaszi Jánosnak az életműve, amely mintegy magába sűríti a kor elbeszélő kisprózájának valamennyi elméleti kérdését és dilemmáját.

A könyv második nagy fejezete Nádasí életének és munkásságának részletes, monografikus igényű bemutatását adja. Meggyőzően érvel a szerző amellet, hogy az ilyen jellegű anyag vizsgálatának teoretikus szabályai, módszertani elvei csakis akkor kristályosodhatnak ki, ha konkrét kísérletek történnek egyes életművek bemutatására és elemzésére. Éppen ezért szerencsés választásnak érezzük a szakirodalomban is csak kevésbé ismert magyar jezsuita életrajzának és munkásságának feltárását, több szempontból is.

Először is azért, mert kerek egész életutat láthatunk magunk előtt, egyet a 17. század jezsuita írói életútjai közül, s ez a biográfia meglehetősen hű tükre a Jézus-társaság barokk kori szellemiségének. Igaz, alapos filológiai munka kellett az életút mozaikkockáinak összeállításához, de az végül is a szerző jóvoltából összeállt: ismeretese tanárai, hazai és európai kapcsolatai, működésének helyszínei (Nagyszombat, Bécs s a római Collegium Germanicum Hungaricum), így hitelesen fel tudta vázolni Tüskés Gábor a sokoldalú magyar jezsuitát övező szellemi közeget. Az életrajz igen gondos, levéltári adatokban bővelkedő összeállításának sikerét példázza többek között az az adat is, ami Nádasinak Athanasius Kircherrel, a német jezsuita polihisztorral kialakult kapcsolatára vonatkozik. Mivel a Kircher-levelezésben magyar név csak elvétve fordul elő, így az adat mindenképp érdeklődésre tarthat számot, annál is inkább, mivel az *Oedipus Aegyptiacus* című gyűjteményes Kircher-kötet egyik dicsőítő költeménye kapcsán meggyőzőeknek látszanak Tüskés érvei Nádasí szerzősége mellett (150–151), így joggal feltételezhető, hogy a német jezsuitával való kapcsolata jóval szorosabb

volt annál, mint amit jelen tudásunk alapján kikövetkeztethetünk.

A Nádasí-életmű tartalmi elemzésének módszeréről ezt írja a szerző: „nagyobb műfaji, szerkezeti és tematikus csoportok szerint, azon belül időrendben tekintjük át a műveket, s lehetőség szerint utalunk a címek és tartalom változására, valamint a különböző címen megjelent művek kapcsolatára. Mivel a kéziratok többnyire szoros kapcsolatban állnak valamelyik nyomtatott munkával, a kéziratokat és könyveket együtt tárgyaljuk” (123). Kétségtelen, hogy más metódus is választható lett volna, azonban az igen szerteágazó anyag, a sokszor meghatározhatatlan kronológia és kötettség, valamint a már említett műfaji kevertség miatt ez a megoldás nézetünk szerint nemcsak elfogadható, hanem célravezető is, noha az alfejezetek között így természetesen akadnak átfedések. Helyes, hogy külön alfejezet tárgyalja a csupán cím szerint ismert (vagy feltételezett) műveket, valamint a Nádasinak tulajdonított munkákat. A név nélkül kiadott művek attribúcióját elfogadhatónak véljük, még akkor is, ha Tüskés érvei nem minden esetben perdöntőek, viszont következtetései mindig tényeken alapulnak s filológiai érvekkel alátámasztottak.

A terjedelmes értekezés valamennyi eredményét egy ismertetés keretében nehéz lenne felsorolni, ezúttal csupán a legfontosabbakra kívánunk utalni, illetve reflektálni. Azt mindenképp említendőnek érezzük, hogy adekvát megoldásnak látszik Nádasí életművének az irodalom és a folklór határán történő kijelölése, mivel ránk hagyományozott szövegeinek tüzetes szemügyre vétele valóban igazolja, hogy nem autonóm esztétikai alkotásokat kívánt létrehozni, hanem a kegyes életvitelhez

napi használatra szánt, gyakorlati célokat szolgáló textusokat szándékozott összeállítani. Kompilációit valóban szerencsés az „frott folklór” terminus technicusszal megjelölni, s az Aleida Assmann által 1983-ban bevezetett fogalmat (schriftliche Folklore) Tüskés haszonnal vezeti be a magyar irodalomtörténet-írói fogalomtárba és elemzési gyakorlatba. Mint megállapítja, „Nádasi additív módon felépített művei a tetszőlegesen bővíthető töredék benyomását keltik. Formailag nyitott sorozatokból állnak, a zárt szerkesztés gyakran hiányzik” (264).

Ez a találó jellemzés eléggé egyértelműen jelzi, hogy formailag Nádasi művei a folklórhoz tartoznak, bár latin nyelvű aszketikus és moralizáló tartalmuk a teológia tudományának szférájából ered. Két világ, két gondolkodásmód találkozik itt tehát össze, s érintkezési felületük mentén jön létre az a sajátos szellemi régió, amely az érett barokk korra jellemző. A Pázmány műveiből sugárzó heroizmus helyébe itt a megbékélés, az elmélyült lelki élet iránti igény lép, s ehhez formailag szerényebb keretek is megfelelnek, a retorika kevésbé éles, szelídebb eszközei is elegendőek, így kap főszerepet a narráció, az elbeszélés, az exemplum ezernyi árnyalata és válfaja.

Azért is egyetérthetünk az „frott folklór” elnevezéssel, mert itt a szövegek állandó újraalkotása, reprodukciója játszódik le, s az állandó változtatást nem a „fogyasztók”, azaz az olvasók vagy a másolók okozták, hanem épp maga a szerző olvasta és írta le másképp, más kontextusban ugyanazokat a gondolatokat, érveket és instrukciókat. Valóban szóbeliség és írásbeliség állandó kölcsönhatása, egybejátszása alakította ki a jezsuita devóció Nádasi-féle irodalmi termékeit, s annak épp itt volt a legfőbb ideje,

hogy ez a nemzetközi gyakorlatban már bevált és jól alkalmazható fogalomrendszer a magyarországi irodalomtörténeti kutatásban is helyet kapjon.

Meggyőző és fontos megállapítása Tüskés monográfiájának, hogy Nádasi munkássága „az antiregionális irodalmi törekvéseket erősíti”, mivel a bajor, az osztrák, az olasz, a francia és a spanyol jezsuita irodalmi hatásokat ötvözi. Azt viszont hozzáteendőknek érezzük, hogy e többnyire „abszolutisztikus berendezkedésű államok katolikus lakosságának” (361) könyvolvasói jórészt nemesek voltak, s a Nádasi-féle devóciós irodalomnak ez jelentette a fő fogyasztói rétegét, csakúgy, mint Magyarországon, ahol a jezsuitizmus és a rendiség meglehetősen erősen összeforrott. Példa erre Pázmány erős rendi-nemesi öntudata vagy a jezsuita honfoglalási eposzok szemlélete, így itt az abszolutisztikus államberendezkedés propagálása aligha járhatott sikerrel.

Ennél a részletkérdésnél viszont sokkal fontosabb az, hogy az értekezés Nádasi írói munkásságát megnyugtatóan el tudja helyezni a kor művelődési szférái között. Nem állítja Tüskés Gábor, hogy „a kisepikai elemekkel dolgozó vallásos, meditatív prózától” egyenes út vezetne a szépirodalom későbbi fejlődéséhez, azt viszont kitűnően érzékelteti, hogy a színes példázatok, erkölcsi tanulssággal járó történetek a szóbeliség útján szélteben terjedtek, kölcsönhatásban álltak az frott és az orális tradíció határán, s így közvetve – filológiai nehezen kimutatható módon – elősegítették a prózairodalom és a későbbi műepika kiformalódását.

Jeles tanulssága továbbá Tüskés Gábor munkájának, hogy a szóbeliséget még a 17. században is, mégpedig a magasabb igényű literatúra esetében is fontos forrásként kell

számon tartanunk, s a prédikációk és egyéb devóciós műfajok és szövegek hatásával az eddig szokásosnál nagyobb mértékben kell számolnunk.

A könyv harmadik nagy fejezete a Nádas-i művek hatástörténetét vizsgálja. Bemutatja a popularizálódás folyamatát, a nyomtatott kiadások térbeli és időbeli elterjedését, ebben a mecénások, a nyomdák és a kiadók szerepét, a nemzeti nyelvű fordítások hatását, s nem hagyja figyelmen kívül az illusztrációk szerepét sem a művek recepciójának feltárása során. Ezek után kísérli meg Nádas-i olvasóközönségének rekonstruálását, amelynek során a tulajdonosi és használói bejegyzések, valamint a korabeli és az újkori könyvtári katalógusok tanúsága a forrásanyag. Mindezek alapján Tüskés meglepően széles körre nézve tudja meggyőzően bizonyítani Nádas-i műveinek használatát, olvasását. Ez messze meghaladta a jezsuita rend intézményeit, mivel „a kötetek eljutottak az egyházi társadalom minden csoportjához, s a világi használók köre a fejedelmektől a főúri tulajdonosokon át az olvasni tudó polgári rétegekig terjedt” (355). Hallatlan népszerűsége és hatása csak a 18. század második harmadától kezdve csökkent, mivel a szerzői szándék és a kor elvárásai horizontja közötti távolság ekkorra már jelentékeny mértékben megnőtt, s a devóció és etika új normái és kifejtési módjai kerültek előtérbe a felvilágosodás előestéjén.

Végezetül nem hagyható említés nélkül az a hallatlanul gazdag szakirodalmi jegyzetanyag, amely az értekezés főszövegét kíséri. Különösen a német és a francia (kisebb mértékben az angol nyelvű), kutatási eredmények bőséges tárházára támaszkodott a szerző, ezért is közeledhetett

gazdag szempontrendszerrel anyagának szerteágazó problémáihoz. Kívánatos lenne, hogy az általa használt tanulmányok eredményei a hazai tudományosság szélesebb köreiből is ismertekké váljanak. Nagy érdeme Tüskés Gábornak, hogy igen jó integratív képességgel építette be fejtegetéseibe az éppen odavágó szakirodalmi megfigyeléseket, úgy azonban, hogy mégsem azok, hanem saját gondolatmenete irányítja tollát. A szó szoros értelmében épít a nemzetközi tudományos eredményekre, azokat továbbgondolja és témájára haszonnal alkalmazza őket.

A kötet függelékében számos segédlet szolgálja az áttekinthetőséget és a jobb eligazodást a meglehetősen összetett filológiai jelenséget illetően. Helyet kapott itt Nádas-i műveinek jegyzéke (kéziratosaiké és nyomtatottaké egyaránt), továbbá egy ábra, amely a kiadások kronológiáját szemlélteti, egy táblázat, amely a különböző edíciók tárgyszókészletének változásaira utal, valamint egy térkép, amely a kiadások geográfiai helyeit mutatja be. Mindezek mellé még 26 illusztráció járul, így a kötet igen sokoldalúan hasznosítható alapmunkává válik.

Végeredményben Tüskés Gábor monográfiája mind témaválasztását, mind a feldolgozott anyag mennyiségét és vizsgálati szempontjainak újszerűségét tekintve kiemelkedően értékes alkotás. Eredményeit, megfigyeléseit több tudományág is hasznosítani tudja majd, s azok minden bizonnyal ösztönzést adnak a barokk kor szak populáris devóciós irodalmának, valamint folklór és műpróza kapcsolatának további kutatásához.

Bitskey István

SZÖNYI BENJÁMIN ÉS KORA 1717–1794: TANULMÁNYOK SZÖNYI BENJÁMINRÓL

Szerkesztette Imre Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997, 177 + [42] l.

Szőnyi Benjámint életműve nem tartozik az irodalomtörténet-írás kedvelt kutatási területei közé, noha az utóbbi időszakban fontos publikációk emelték be a szakmai köztudatba. A Szőnyi halálának kétszázadik évfordulójára rendezett hódmezővásárhelyi konferencia anyagának kötetben való megjelentetése így különösen jelentős, annál is inkább, mert a kötet tanulmányai Szőnyi életművében a kor művelődés- és eszmetörténetének olyan problémáit mutatják fel, amelyek messze túlmutatnak a vásárhelyi prédikátorköltő jelentőségén.

Az Imre Mihály által szerkesztett kötet hat előadás szövegét tartalmazza. Dányi József *Szőnyi Benjámint, a lekipásztort* címmel személyes hangvételű megemlékezést írt, amelyben megidéződik az egyházáért sokat tevő és áldozó, mély hittel megáldott lelkész alakja. Vörös Imre, aki tanulmányaival úttörő szerepet játszott Szőnyi újrafelfedezésében, korábbi írásaira épülő, eszmetörténeti összefoglalást ad *Szőnyi Benjámint természeti világképe* címmel. Fekete Csaba *Szőnyi Benjámint és a magyar református himnológia* című írása széles kitekintésű, teljességre törekvő áttekintést nyújt az énekszerzőről, míg Kecskés András hasonló megközelítésben Szőnyi énekköltészetének verstani kérdéseiről szól (*Szőnyi Benjámint énekeskönyveinek ritmikája*), folytatva és összefoglalva korábbi tanulmányát, amely az Irodalomtörténeti Közleményekben jelent meg. Molnár Ambrus történeti-helytörténeti tárgyú dolgozata Szőnyinek egy korabeli eseményhez való viszonyát tárja fel (*Szőnyi*

Benjámint és a hódmezővásárhelyi parasztfelkelést). Imre Mihály *Vesztett csata a fiziko-teologizmus örökségével* (*Szőnyi Benjámint öregkori verseskötete: Istennek trombitája...*, Buda, 1790–91.) címmel Szőnyi-kutatásainak még kéziratban lévő anyagára építve ad impozáns összefoglalást e különös, sajátos irodalomtörténeti jelentőséggel bíró énekszerző-prédikátor munkásságáról.

A tanulmányok, noha számos és szerteágazó kérdést vetnek fel, alapvetően mégis két fő csomópont köré szerveződnek. Az egyik Szőnyi költészetének *énekköltészet* jellege, ami munkássága státuszának egészét érinti, a másik a fiziko-teológia szemlélete, amely a világnép laicizálódásának sajátos és jellemző formája volt a 18. század második felében.

Az, hogy Szőnyi versei *énekversek*, közismert. De hogy ez valójában mit is jelent, annak számbavétele még nem történt meg, s nemcsak Szőnyi munkásságára, hanem a kor irodalmi műveltségének nagyobb metszetére nézve sem. Fekete Csaba sarkított megfogalmazásban hívja fel a figyelmet e műveltség sajátos karakterének meghatározó voltára: „Az ének nem vers, amelyet elolvasnak, legfeljebb felolvasnak, hanem imádság, amelyet elénekelnek. Az énekeskönyv, Szőnyié is, nem egyszerű vagy többszerzős irodalmi antológia.” (31.) Nagyon profán hasonlattal élve valahogy úgy járunk ezzel, mintha a manapság a rádióból ránk zúduló slágerzene szövegeit egyszer csak írott formában, a zenétől, a dallamtól elvonatkoztatva kezdenénk

„élvezni”, elemezni mint autonóm irodalmi műalkotásokat. A 18. századi (egyházi és világi) énekvers (is) egy bizonyos kultúra részeként létezett, hozzátartozott a zene és a dallam, valamint az a közösségi szertartás- és szokásrend, amely természetes közeget jelentette. Eredeti karakterük megközelítése csak e rendkívül összetett jelenségcsoport együttes rekonstruálásával képzelhető el. Ez azonban szinte lehetetlen. Túl az elméleti problémán (vagyis hogy a rekonstrukció mindig inkább konstrukció), magának e jelenségcsoportnak a megragadására sincsenek meg igazán az eszközeink. Egy szöveg vizsgálható, de a környezetét képező szokásrend, kulturális összefüggés már alig-alig. Ezért fontos, hogy a szöveg mellett a még viszonylag jól vizsgálható dallamvilág értő elemzőre találjon. Külön nehézség persze, hogy kevés az olyan kutató, aki mind az irodalom-, mind a zenetörténeti hagyományrendet egyaránt ismerve képes a két szempont együttes alkalmazására.

Fekete Csaba és Kecskés András tanulmányai két oldalról elindulva, s nagyobb részt meg is maradva a kijelölt pályán, nagyon sok közösnek mondható konzekvenciához jutnak el Szőnyi énekköltészetét illetően. Fekete Csaba a dallamvilágot vizsgálva állapítja meg, hogy nem „úgy kell tehát mérnünk a *Szettek hegedűje* énekeit, mintha mai versek volnának, vagy legalább olyan versek, mint a 18. századi irodalmi lapok irodalmi próbálkozásai. [...] Énekelve másként éljük át a rímek, esetleges tölteléksorok, sikerületlen részletek, a versmondattan milyenségét. Kimunkáltabb elhelyezést érdemel minden versre általában jellemző kategória az énekes műfajokban, mint ahogyan azt az irodalmi elemzés megszokásai engedik.

Egy-egy dimenzióval kevesebbet használ az elemző, aki Szőnyi énekeit vizsgálva sem engedheti meg önmagának a liturgikus éneklés miliójét.” (61.) Kecskés András pedig az énekvers szövegverssé válását kiemelve állapítja meg: „A 18. század magyar költői egyre inkább elszakadnak a »nótajelzés« kötöttségeitől: az énekvers a szellemi élet néhány meghatározott területére szorult vissza mint az *alkalmazott költészet* kifejezési formája, míg a saját hagyományait fokozatosan kialakító szépirodalom (a *poézis*, a *szépliteratura*) közegében a szövegvers vált általánossá.” Ugyanakkor Szőnyi az éneklésben „az Isten és ember közötti *személyes*, bensőséges viszony megnyilvánulását, tehát – az irodalom felől nézve – sajátos célú és tartalmú *lírai közlésformát*” is látott. „A *Szettek hegedűje* énekszövegeit tehát lírai jellegű, *szépirodalmi igénnyel megformált alkalmazott költészetnek* kell tekinteniünk.” (70.)

Ez az „alkalmazott költészet” ugyanakkor nemcsak műveltségi szintek közötti lebegésében átmeneti, de zenei és irodalmi ízlésváltások hullámverésében is elhelyezhető. Dallamvilága a hagyományos közösségi énekléshez szabott, mint Fekete Csaba részletekbe menő vizsgálatának táblázatba foglalt eredményei bizonyítják. Zömében genfi zsoltárdallamokra épül, s ezáltal töretlenül folytatja a 17. századi puritán örökséget (38–39). A Benedek-féle új énekeskönyv ezt az énekkincset azonban háttérbe szorította a 19. század elejétől fogva, s az ennek nézőpontjával azonosuló elemzések Szőnyi munkásságát is leértékelték. Pedig látnunk kell, hogy a 18. század derekán ez az énekkultúra még virulens volt, éltette a gyülekezeti- és diákéneklés, s egyáltalán nem számított mindenestől kor-

szerűltennek. Hasonló nézőpontváltás szükségességére hívják fel a figyelmet Kecskés András verstani elemzései is. Az ugyancsak táblázatokba rendezett eredmények alapján megállapítja: „Szőnyi Benjámin énekszövegeinek metrikai vizsgálatából arra következtethetünk, hogy ez a sajtószerű *hagyományörző hagyománykövetés* jelentősebb szerepet játszott a magyar verselés történetében, mint eddig gondoltuk. Szőnyi látszólag megrögzött konzervatív: sorformái, szakaszmértékei között egy sincs, amely gyökeresen eltérne a református gyülekezeti éneklés megszokott dallamkészletének ismert szerkezetétől. [...] Miközben híven megőrizte a régi magyar énekvess (a »magyar ritmusok«) szótagméréstől független, rímes-szótagszám-tartó, ütemhangsúlyos metrikai jellegét, az egyes szakaszmértékek sor- és rímszerkezetét tekintve színes, változatos, igényes külhoni mintákat vett alapul. A nyugat-európai protestáns énekköltészet formakészletének meghonosításával a magyar nemzeti költészet lett gazdagabb.” (102.)

A jelen tanulmánykötet másik központi kérdésének a fiziko-teologizmus jelensége tűnik. Ez az eddig emlegetett írásokban is fel-felbukkan, azonban igazán Vörös Imre és Imre Mihály dolgozataiban kerül középpontba. A fiziko-teológia mint a vallásos világkép laicizálódásának egyik útja elsősorban református kollégiumainkban és vonzáskörzetükben volt nagy hatású, aminek nyilvánvalóan az európai szellemi és intézményes kapcsolatokban lelhetjük fel az okát. Ez a világképi tájékozódás szellemi-irodalmi életünk e kulturális közegekben nevelkedett részét predesztinálta arra, hogy az elvilágiasodás következő fázisaiban a természetelvű világmagyarázat és a kantiánus kérdésirány felé tájékozód-

jon. Mindenesetre feltűnő, hogy Holbach és Kant hívei között milyen nagy arányban vannak az ezen oktatási intézményben nevelkedett ifjak. Az irodalmat tekintve pedig a leíró költészet és az irodalmi érzékenység műfajainak előtérbe kerülését konstatálhatjuk.

Szőnyi Benjámin persze mindettől még igen messze áll, ő a fiziko-teologizmus hazai térhódításának első időszakához számítható. Érdekes azonban, hogy e gondolatrendszer kezdeti, problémamentes adaptálása után erősödtek fel benne a kétségek, méghozzá éppen a fiziko-teologizmusban rejlő, Szőnyi által veszedelmesnek ítélt transzformációs lehetőségek miatt. Imre Mihály Szőnyi latin nyelvű, máig kiadatlan (250 lapnyi) kéziratos költészetét vizsgálva jutott el e megállapításhoz, s ez kétségtelenül jelentős felfedezés. „Azt mondhatjuk, hogy a latin nyelvű költészetben tágabb teret kap, nagyobb mértékben van jelen a fiziko-teologizmus gondolatvilága, mint a vele párhuzamosan nyomtatásban is megjelenő magyar nyelvű művekben. Ugyanakkor a latin nyelvű versekben hevesebben zajlik a fenti gondolatvilág revíziója, a vele való leszámolás.” (144.)

E gondolatrendszerrel egyidejűleg hat költészetében a pietizmus. Imre Mihály felismerése azért is jelentős, mert bizonyítja, hogy a magyar pietizmus irodalma nem korlátozódik csak evangélikus szerzőkre, s ezáltal olyan hagyományzálat vet fel, amely különös jelentőséggel bír a századvégi érzékenység irodalmi formái felől nézve. A misztika iránti fogékonyság, a rajongás, az önnön lelkiségre való koncentráció olyan irodalmi nyelvezet megteremtését mozdította elő, amely a későbbiekben az irodalmi megújulás egyik fő

irányának alapja lett. Szőnyi költészete tehát e szempontból is kezdeményező jelentőséggel bír, noha ez természetesen nem jelentheti e költészet esztétikai értékének túlzott felnagyítását. Az átértékelés azonban fgy is indokolt.

Az Imre Mihály szerkesztette Szőnyi-tanulmánykötet fontos szerepet tölt be: egy kisebb költőről szólván nemcsak annak több szempontból való átértékelését nyújtja, de a korszak fontos problémái, a közköltészetiség és az énekvers-jelleg, va-

lamint a fiziko-teologizmus és a pietizmus kérdéséhez is megfontolásra érdemes tényeket és következtetéseket hoz fel. Mindössze abbéli sajnálkozásunkat fejezhetjük ki, hogy ez a szellemi kvalitásaiban oly jelentős kötet tipográfiaiilag igen sok gyarlósággal bír, ami semmiképpen nem méltó hozzá. Reméljük azonban, hogy az olvasó is megbocsát: a könyv önértéke alapján erre minden reményünk meglehet.

Debreczeni Attila

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

(A FELVILÁGOSODÁS KUTATÁSÁNAK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI)

Szerkesztette Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 423 l.

(Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 8).

Egy irodalomtörténeti korszak kutatását bemutató konferenciát szervezni nehéz, de még nehezebb az ott elhangzó előadásokat tanulmánykötetben megjelentetve képet adni a kutatás állásáról. Ezt a nehéz feladatot tűzte maga elé a Csokonai Könyvtár 8. kötete. Bitskey István előszava szerint: „...kellő indok volt tehát arra, hogy Csokonai szülővárosa adjon otthont annak az interdiszciplináris tanácskozásnak, amely a felvilágosodás kutatásának időszerű kérdéseit kívánta áttekinteni, kutatási perspektívákat is körvonalazva. (...) A válaszok keresésének jegyében zajlott le a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában, 1995. március 23–25. között a konferencia, amelynek anyagát – változtatás nélkül, tematikus egységekbe rendezve – adja közre kötetünk.” (10.) Tudom, hogy a kötetben csak azt lehetett közreadni, ami az ülészakon elhangzott, mégis elvárható volna a szerkesztőtől – aki a magyar felvilágosodás irodalmának jeles kutatója, a

korszak szövegeinek avatott ismerője és kiadója – egy átfogó, értékelő bemutatás a kutatás állásáról, irányairól, annál is inkább, mivel Debreczeni Attila feltehetően fontos szerepet játszott az anyag tematikus egységekbe rendezésében, ezáltal sugalmazva a kutatás erővonalait, irányait. Szintén hasznosnak ítéltém volna a meghívó levél közzétételét, hiszen ez a szöveg tartalmazta a konferencia és ezen keresztül a kötet tanulmányaival szemben megnyilvánuló elvárásokat és előfeltevéseket. A meghívó publikálása azért is jó lett volna (lásd *Szétszórt rendszer*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998), mert még pontosabban rajzolta volna meg azt a dialógushelyzetet, amelyet a konferencia előfeltevése által meghatározott kérdés és a konferencián elhangzott előadások válasza mutat. Míg az előzetes, a konferenciára hívó kérdésben arra keresték a választ a szervezők, hogy „jelentett-e az 1795-ös év valamilyen alapvető

cezúrát a magyar – vagy az európai – irodalom történetében” (10) és míg a konferencia címe *A felvilágosodás fordulata a magyar irodalomban* volt (401), addig a megjelent kötet címe már a folytonosság felé tett engedményt (*Folytonosság vagy fordulat?*), s Bíró Ferenc az üléseket lezáró, összegző előadásában már olyképp summázta véleményét, hogy: „Az elmondottak szerint 1795 tehát nem jelent fordulatot a magyar irodalom történetében, annak ellenére, hogy számos magyar író életében drámai fordulatot hozott.” (409.) A kötet tanulmányait végigolvasva látjuk, hogy az írások többsége a folyamatosság, a továbbvitel, az összekötés szerepét tulajdonítja az 1790-es éveknek és a középpontba állított dátumnak.

1795 kronológiai, illetőleg korszakmeghatározó értékével mindössze egy tanulmány foglalkozik, Mezei Mártáé, aki már többször publikált dolgozatokat a felvilágosodás dátumainak vizsgálatáról. E gondolatébresztő és a dátum mint korszakmeghatározó fogalom történetét plasztikusan megrajzoló tanulmányában Pápay Sámuelről Szauder József 1970-ben megjelent tanulmányáig vizsgálja 1795 szerepét, jelentéseit. Összefoglalásul azzal zárja gondolatait, hogy a korszakhatárok meghúzásához először saját irodalomtörténeti előfeltevéseinket, irodalomszemléletünk alapjait kell tisztáznunk (397). Ha a szerző gondosan megírt dolgozatában explicitebbé tette volna a különböző korok előfeltevéseinek bemutatását, még érzékletesebben rajzolódhatott volna ki a magyar irodalomszemlélet alapvető változása. Ez már csak azért is gazdagíthatta volna jelentős tapasztalatokkal irodalomtudományunkat, mert a különféle, korábbi irodalomszemléletek elemei részleteikben vagy egészük-

ben felfedezhetők ennek a konferenciának az anyagát képező tanulmányokban. Az irodalom létmódjáról szóló előfeltevések változásának bemutatása (amely külön monográfiát megérintő téma) láthatóbbá tette volna a kötet egyes tanulmányainak egymáshoz való viszonyát és helyzetét, a párhuzamos és az ellentétes irányba mutató nézeteket, irodalomfelfogásokat.

Mezei Márta utal rá tanulmányában, hogy az irodalomszemlélet egyik alapkérdése lehet, hogy a felvilágosodás és az irodalom kapcsolatát miként látják irodalomtudósaink, illetve milyen módon lehet a felvilágosodást korszakjelzőként használni a magyar irodalomtörténet bizonyos dátumok által meghatározott szakaszára – miről is beszélünk és hogyan szólhatunk témánkról, amikor a „felvilágosodás magyar irodalmáról” gondolkodunk. A felvilágosodás elsősorban eszmetörténeti, filozófiatörténeti fogalom. Úgy gondolom, ebből az a következtetés vonható le, hogy az irodalom területén a témaválasztásban, a kérdések keresésében és megválaszolásában, illetve az irodalom egy másik szempontú megközelítésében a felvilágosodás hatása alatt kialakuló irodalmi intézményekben lehet jelen. Az irodalmi, a művészi megformálásnak kérdéseiben csak sokkal áttételesebben és bonyolultabban lenne kimutatható a felvilágosodás hatása. A megformálás tekintetében sokkal több tényezőre kellene tekintenünk: a korábbi hagyományok érvényesülésére, az irodalmi alkotások funkciójára (alkalmi versek, egyházi költészet stb.), s csak ezek mellett, meglehetősen sok lapúra csiszolt prizmán keresztül lehetne meglátni a „fény” korszakának képét.

Másik fontos állításom, illetve kérdés, hogy a felvilágosodás önmagában

nem az egész (vagy mondjuk egy nemzeti) irodalomra vonatkozatható kategória. Ha a magyar felvilágosodás irodalmához sorolunk olyan konzervatív szerzőket, mint mondjuk Gvadányi vagy Csízi István, illetve ha figyelembe vesszük a magyar irodalomban tapasztalható későbarokk hatásokat (pl. Baróti Szabó, Rájnis), akkor megkérdőjeleződhet a „felvilágosodás magyar irodalma” szóhasználatú fogalomnak a jelentése és érvényességi köre. Az is bizonyosnak látszik, hogy a magyar irodalom körét sem lehet leszűkíteni csak azokra a művekre, amelyek hordoznak magukban valamely részt a felvilágosodás néven meghatározott gondolatokból és szemléletrendszerből.

Sok nyitott kérdést vet fel az is, hogy éppen a 18. század második felében, a hungarus-tudat felbomlásával a korábbi „magyarországi” fogalom átalakul, de nem olyan zökkenőmentesen és gyorsan, hogy a század utolsó harmadának irodalmára minden további nélkül a „magyar” jelzőt lehetne alkalmazni, akár a nemzeti eszme alakulása, akár a nyelvválasztás szempontjai alapján.

Az irodalomtörténeti szakaszok jellemzésének szempontjából lehet, hogy éppen az olyan kronológiai dátumok lennének alkalmasak az egyes irodalmi korszakok meghatározására, amelyek nem kötődnek az irodalomtörténeti folyamat részeihez. Ha például századok szerint korszakolnánk az irodalmat, akkor biztosan nem merülnének fel kérdések arra vonatkozóan, hogy mettől meddig tart a 16. század irodalma. Így elkerülhető lenne a hosszabb vagy rövidebb ideig húzódó folyamatok, változások éles cezúrával történő kettéválasztása. (Erre a problémára 1969-ben már Szaunder József is utalt az 1772-es korszakhatár

elválasztó szerepéről szólva: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*, ItK, 1969, 131–156, hozzászólások: 156–175; kötetben: *Az estve és Az álom*, Bp., 1980, 5–56.)

A korszak vizsgálatának módszerében jelentős problémának látom azt is, hogy a 18. század utolsó harmada és a klasszikus századforduló irodalmának leírásakor sok esetben csak néhány szerzőről és nem is teljes életművről számot adva rajzolunk képet. Több szerző sokkal több művének figyelembevételével kellene ezen korszak irodalmáról szólnunk, amint erre már Horváth János is figyelmeztetett, elsősorban a művek nyelvére való tekintettel: „Az a körülmény ugyanis, hogy az irodalomtörténet legott végrehajtotta egész anyagán azt a szűkítést, amelyen az irodalom akkori fejlődése átment, nem maradhatott következmények nélkül az irodalmi műveltség szempontjából. A hagyomány erőszakos megcsönkítését, a latin nyelvű hazai irodalom végleges elejtését ma is sányli közműveltségünk, mert a latin elejtésével elzártuk magunktól műveltségünk genetikus ismeretének egyik fő forrását. Innen laikus közönségünk (– »Nem az ingujjra vetkezett Értvén csupán e név alatt« –) magyar műveltségének rövidgyökerűsége, ingatagsága, legjobb esetben egy évszázad vastagságnyi történelmi talaja.” (HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 252.) E mondatokat még súlyosabbá teszi szerintem, hogy a magyar nyelven írt művekből is – többségében – csak egy korlátozott részre hivatkozik szakirodalmunk.

Ha több, s nemcsak a külföldi irodalmakkal jobb ismeretségben lévő literátor művei alapján gondolkodunk a korszakról, árnyaltabbá válhat az arra a kérdésre adan-

dó válasz, hogy a felvilágosodás hatására bekövetkező változások irodalmunkban belső fejlődés vagy külső hatás eredményei-e. A konferenciát összegző Bíró-tanulmány a két irányzat összeegyeztetésével próbálja megoldani a problémát, s ez a megoldás több továbbgondolni valót is hordoz magában. „A kor írónak megnyilatkozásait ebből a szempontból megfelelő módon kell értékelni, az európai irodalmakra való hivatkozásaiknak sokkal inkább legitimációs célzata a lényeges, s aligha jöhetnek komolyan számításba mint motivációs tényezők: a hazai fejleményeket a kultúra területén nem lehet a külső változásokból levezetni. [...] Talán felesleges a megjegyzés: azzal, hogy a művelődés világában a belső szükségleteket és viszonylatokat tekintjük meghatározóknak, természetesen nem szűkítjük szemhatárunkat a magyar glóbusra. Ellenkezőleg, így teremjük meg a feltételét annak, hogy kutatásainkat több, egymással kapcsolatban lévő vonatkozásra kiterjeszthessük, s hogy a hazai jelenségeknek a nemzetközi távlatokba illesztésénél túllépünk az öletszerűségeken. Így közelíthetünk azokhoz a struktúrákhoz is, amelyek az európai fejleményekre mindig nagyon is nyitott magyar irodalmi kultúra alakító feltételei voltak.” (406.)

A magam részéről biztosan polémiát folytatnék azzal a kijelentéssel, hogy a legitimációs szándék nem lehet motivációs tényező, hiszen a laicizálódó egyházi értelmiségnek éppen az volt az egyik legnagyobb problémája, hogyan vegyen részt az immár lassan világi többséggel rendelkező irodalmi életben, milyen módon, milyen pozíciókban tartsa meg a szellemi életben korábban betöltött vezető szerepét. A fent említett kérdésben ritkán hivatkoznak arra,

hogy az 1770-es években, elsősorban 1773 után az egyházi literátorok felszabaduló szellemi ereje biztosította az értelmiség kialakulásának egyik forrását. Ez a folyamat 1781 után erősödött, s a hirtelen előtérbe kerülő egyháziak csak a század utolsó évtizedében térnek vissza megszokott életformájukhoz. Meglepő, hogy az az előtekintő irodalomszociológiai nézőpont, amelyet Bíró Ferenc 1994-es monográfiájában érvényesített, e kötet dolgozataira nem hatott termékenyítően, sőt még a monográfia szerzőjének tanulmányában is csak a háttérben húzódik meg. Csak Debreczeni Attila egy későbbi tanulmányában éreztem e nézőpont jótékony hatását (DEBRECZENI Attila, „*Literátusság*” és „*popularitás*” = *Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, 1998).

A további kutatások szempontjából meghatározónak tartom Bíró gondolatát, hogy elsősorban a belső fejlődés elemzésére fordítsuk tekintetünket, de azzal a vizsgálati előfeltevéssel, hogy éppen a külső hatás befogadásának milyensége lesz majd a magyar irodalom változásának meghatározó/alakító tényezője. Elkerülhetetlen, hogy a magyar irodalom változásait bemutató vizsgálatok eredményeit nemzetközi összefüggésbe helyezzük, de úgy érzem, hogy a kutatás mai állása mellett az átfogó, az irodalom egészét felölelő összehasonlítást még nem lehetne megfelelően széles alapra helyezni. Az irodalom egyes részterületeinek (pl. a fordítások, az intézménytörténet, a motívumtörténet bizonyos részei, egyes műfajok története) komparatív vizsgálata már eddig is hozott és ezután hozhat értékes és érdekes új eredményeket.

Ebből a szempontból nem tartom szerencsésnek a kötet szerkezetét, ugyanis a

„tematikus egységek”, a kötet nagy fejezetei nem koherens szempontrendszer alapján jelölik ki az irodalmi kutatások részterületeit. Az első két egység, az *Eszmék és változásaik*, illetve a *Könyv, sajtó, irodalmi élet* az eszmetörténeti és az intézménytörténeti megközelítést jelezhetik az olvasó számára. A harmadik és negyedik fejezet azonban más szempontok alapján osztja fel az *Európai és magyar kultúra*, illetve a *Magyar irodalom* címekkel a kutatási területeket. Nézetem szerint mind a harmadik, mind a negyedik rész beosztható lenne az első két cím alá is, hiszen mind az eszmék, mind az intézmények történetében fontos szerepet játszik az európai és a magyar kultúra kapcsolata és a magyar irodalom változásának története is. Az ötödik rész, amely a korszak tudományos recepciója történetében végez kutatásokat, szinte az összes korábbi fejezetet magába szívhatná, ám az elméleti, az irodalomszemléleti kérdések tisztázásának fontossága valóban külön szakaszt érdemel minden átfogó igényű tanulmánykötetben.

A kötet első három tanulmánya (Csetri Lajos, Vajda György Mihály, Debreczeni Attila) a korszak megközelítéséhez alkalmas fogalmak, kategóriák, nézőpontok vizsgálatát, tisztázását vállalja magára. Mindhárom tanulmány alapkérdése, hogy a klasszikus századforduló rendkívül változatos és sokrétű irodalmi anyagát milyen szempontok alapján lehet megközelíteni. A stílustörténeti kategóriák érvénye korlátozott, legalábbis nem pontosan körülhatárolt, mivel ebben a korszakban egyszerre, egymásra torlódva jelennek meg. Egy mű sok esetben több irányzathoz is besorolható, több esetben elmosódnak a kategóriák egymás közti határai (klasszicizmus–rokokó vagy szentimentalizmus–romantika, de akár a klasszicizmus, a rokokó és a

de akár a klasszicizmus, a rokokó és a szentimentalizmus között, pl. a természet-szemlélet és természetábrázolás területén). A tanulmányokból nem tűnik ki egyértelműen, hogy a stílusirányzatok kérdéseit az írók-költők, a szándék, a korszak szabályait magába foglaló preskriptív elmélet felől vagy a már elkészült művek olvasatából, a befogadás oldaláról vizsgálják az említett kutatók. Csetri Lajos a korszak szaktudományos értékelésének történetét kronológiai rendben tárgyalja, Bíró Ferenc 1994-es monográfiájával bezárólag. A felvilágosodás értelmezéstörténetéről szólva a magyar tudományosság napjainkban érvényes konszenzusát a korszak meghatározó változásaira vonatkoztatva két tényezőben látja: „úgy hihetem, attól függetlenül, hogy az egyes kiváló kutatóink szerint meddig tart a felvilágosodás kora, az ezen belüli fordulat vonatkozásában az utóbbi évek korunkra vonatkozó legjelesebb irodalomtörténeti műveiben megvan a konszenzus abban a vonatkozásban, hogy a felvilágosult boldogságfilozófia és a nemzeti tudat bontakozása közötti folyamatok jelentenek valamilyen fordulatot a korszakon belül.” (23.) A nemzeti tudat bontakozásáról szólva figyelmeztet, hogy árnyaltabb kép kialakítása pontosíthatná tudásunkat erről a kérdésről: a nemzet-gondolat kialakulásának vizsgálata közben tekintettel kellene lennünk az ország különböző részeiben lakó, különböző vallási felekezethez tartozó s a hatalomhoz különféle módokon viszonyuló személyek és csoportok gondolatvilágának nem homogén voltára.

Vajda György Mihály a korszak irodalomtörténetének európai összefüggéseire helyezi a hangsúlyt dolgozatában. Az 1789–1820 közötti periódust az átmenet

időszakának, a jelentős fordulat korának látja irodalmunkban. Ennek a vélekedésnek az egyik megelőző, a gondolatot több oldalról bemutató dokumentuma az 1982-ben megjelent *Le tournent du siècle des Lumières 1760–1820* című kötet (szerk. VAJDA György Mihály, Bp., 1982). Baróti Dezső e kötet kapcsán fejtette ki véleményét a korforduló értékelésével és értelmezésével kapcsolatban (ItK, 1984, 636–653), több ponton – elsősorban a stílusirányok elemzésénél, érvényességi körénél – megkérdőjelezve a kötet eredményeit. Feltehető, hogy azoknak a kérdéseknek az eldöntése, hogy egy stílusirányzat mettől meddig tartott, nagyon nehéz feladat, s talán nem is éri meg a beléefektetett energiát. Annak bizonyítása, hogy az 1790–1820-ig terjedő időszak korforduló-e, már több eredménnyel kecsegtethet, bár én kevésbé tartom hatékonynak a korforduló fogalmának használatát. (Az én leegyszerűsített véleményem szerint két nagy korforduló volt eddig, az egyik a felvilágosodás hatására a 17–18. században, majd kétszáz éven keresztül, amikor véget ért az egységes világkép kora, a másik az utóbbi tizenöt évben, amikor a virtuális világ kora köszöntött be, s a csak hagyományosan megtapasztalható világ kora véget ért. Azt hiszem, több korfordulót ez a civilizáció már nem bír el.) Ha a korfordulót úgy értelmezzük, hogy az 1790-es, 1800-as években billen át a mérleg, s kerülnek túlsúlyba a felvilágosodás hatására a gondolkodásmódjunkt és az írásművészetüket megváltoztatók, akkor viszont tovább kell gondolkodnunk azon, vajon mik is azok a folyamatok és tények, amelyeken keresztül ez a változás lemérhető.

Debreczeni Attila vállalta azt a nehéz feladatot, hogy az érzékenységet mint

stíluskategóriát elemezze, leírja. Elméletileg megalapozott dolgozatában viszonylag kevés példát idéz, s ezért több esetben nehéz eldönteni, mely szövegekből von le következtetéseket. Ez a megoldás – a fentebb említett stílustorlódás miatt – sok kérdést hagy nyitva, hiszen egyazon stílusjegyek különféleképpen értelmezhetők, attól függően, hogy az érzékenységhöz, a klasszicizmushoz vagy a romantikához soroljuk azokat. Ezen első rész eredményei – érthetően – még nem hatottak eme konferencia előadásaira, de még e körülmény figyelembevétele mellett is feltűnő, hogy a stílustörténeti kategóriák s egyáltalán a megközelítés elméleti fogalmai milyen sokféle jelentéssel szerepelnek a különféle dolgozatokban. Egy következő konferencián minden bizonnyal érdemes szót ejteni ezekről a kérdésekről is.

A további részek tanulmányai az irodalom társadalomtörténeti megközelítései közül a egyháztörténeti (Fekete Csaba), a politikatörténeti (Csetri Elek, Egyed Emese), az intézménytörténeti (Taxner-Tóth Ernő, Pavercsik Ilona, Csorba Sándor) és az irodalomszociológiai (Fábrí Anna) vonatkozásokat vizsgálják. Az irodalom belső történetének változásait a stílus- és műfaj-történet (Penke Olga, Vörös Imre, Kiss Sándor, Zentai Mária, Szajbély Mihály, Nagy Imre), az összehasonlító műfaj- és motívumtörténet (Madarász Imre, Sárközy Péter), az eszmetörténet (Szilágyi Ferenc, Kókay György, Margócsy István, Kecskés András, Szilágyi Márton, Dávidházi Péter) és a recepciótörténet (Földvári Sándor, Borbély Szilárd, valamint Nagy Miklós, D. Molnár István, Fried István, Mezei Márta) kérdéseit boncolva vizsgálják a szerzők.

Ezek a dolgozatok nem kapcsolódnak szorosan a korforduló kérdéséhez. A szá-

zad utolsó harmadának irodalomtörténetében végeznek mélyfúrásokat (Csetri Elek – a jakobinus mozgalom erdélyi kapcsolatairól, Szilágyi Márton – az Uránia szövegeinek forrásairól, Zentai Mária – Csokonai pajzán motívumairól, hangneméről, Dávidházi Péter – Toldy névváltoztatásának háttéréről) vagy összegeznek egy irodalmi kérdést (Sárközy Péter – az olasz és a magyar irodalom kapcsolatairól, Kókay György – a nyelvválasztás kérdéséről, Szajbély Mihály – Csokonai poétikájának műformai vonatkozásairól, Fábri Anna – a női írók szerepéről, pozíciójáról a klasszikus századforduló irodalmában). A témák annyira különfélék, hogy a párhuzamos kutatási irányokat nehéz észrevenni. A korszak poétikáinak feltárása több dolgozat témája, hasonlóképpen központi kérdés az irodalom elterjedtségének, olvasottságának s – egyáltalán – hatásának kérdése. Való igaz, hogy amikor ennek a korszaknak irodalmáról beszélünk, csak elnagyolt vonalakkal tudjuk megrajzolni az olvasóközönség képét, s még kevésbé tudjuk pontosan értelmezni az irodalomhoz való viszonyát. Ettől függően az összes, az irodalom elméletére vonatkozó kérdés (pl. poétikák) is elbizonytalanodik, mert bizonyos esetekben a legkifinomultabb poétikai eljárások sem nyertek az olvasóközönségtől befogadást, életet. A 18. század utolsó harmadára vonatkozó kutatásoknak feltehetően az egyik legfontosabb része az irodalom befogadásának milyenségét célzó kérdések felvetése, s itt a befogadásnak mind recepcióesztétikai, mind társadalomtörténeti aspektusaira gondolok.

A kötetet végiglapozva az a megdöbbentő tapasztalat ért, hogy az összes tanulmányban (ha jól számoltam) mindössze 8 esetben hivatkoznak 1990 utáni szakiro-

dalomra a szerzők úgy, hogy nem saját, korábbi cikküket vagy nem Bíró Ferenc 1994-ben megjelent monográfiáját idézik. A nyolcból is két esetben elmarasztalólag: „maradandóan káros az a félreértés...” (Sárközy Péter, 185), illetve „Így korrekcióra szorul az a vélemény...” (Földvári Sándor, 232). Így összesen hat eset marad, melyből öt magyar nyelvű, hazai szakirodalom, amikor a dolgozatok szerzői (Penke Olga, 88 skk.; Szilágyi Márton, 279; Zentai Mária, 315; Nagy Imre, 336; Borbély Szilárd, 346; D. Molnár István, 378) – úgymond – „friss” eredményekre támaszkodnak. A szakirodalmi utalások leginkább a múlt század végi és e század eleji pozitív eredmények mellett az 1960-as, 1970-es évek szintéziseire, monográfiáira, az 1980-as évek néhány fontos tanulmányára utalnak.

Hasonlóan nem ad okot öröme a forrásokra való hivatkozások képe sem, bár itt nem a szerzők, hanem a korszak textológiai szempontból nehéz helyzete az ok. A klasszikus századforduló szövegeinek feltárása, kritikai igényű kiadása még nem bontakozhatott ki teljes mértékben. A múlt század végi, s azóta meglehetősen elavult kiadásokat csak néhány esetben váltotta fel modern, kritikai igényű szövegközlés, s ezekben az esetekben sem lehet a szerzők, illetve a szövegek kiválogatásának koncepcióját pontosan kiismerni, felfedezni. A 18. század második felében mind a nyomtatott művek, mind a kéziratosan terjedő és azóta is fennmaradt szövegek száma ugrásszerűen, nagyságrendekkel megnő. Minden bizonnyal igaz, hogy új utakat kell keresni ilyen nagy mennyiségű szöveg számbavételére. Ilyen vállalkozás pl. a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozata, ám amint tudható, ez a sorozat a

szövegek kritikai igényű megjelentetése mellett nem kíván egy-egy szerző esetében a teljesség igényével fellépni, egyes költőktől csak egyik vagy másik reprezentatív kötetüket, tulajdonképpen „válogatott” műveket kíván közreadni. De túl a verseken, számtalan olyan forrástípus akad, amelyeknek feltárása szinte alig történt meg, például a vármegyei aktáknak az irodalomhoz kapcsolható kérdései, az egyházi könyvtárak anyagai, az aprónyomtatványok áttekintetlen halmaza. Feltehetően e további forrásfeltárások után lehet majd megnyugtató választ adni olyan kérdésekre, mint amelyeket Margócsy István tesz fel a kötet számomra legizgalmasabb dolgozatában: „Vajon miért is kezdtek mégis, mindennek dacára, ennyien magyarul írni, milyen terjedtségű magyar nyelvű olvasottságra és műveltségre számítva, s kiket számítva feltételezett olvasó közönségül? [...] Az alapkérdésünk, amely e típusú adataink kapcsán egyre erőteljesebben hat, az anyanyelvi irodalomnak társadalmi funkcióját célozza, s e korban s e téren azt érintené: vajon milyen új ideológia, s miért éppen nyelvi jellegű kezd hatni – s vajon milyen körökben s milyen hatásfokkal? Pontosabban és szociológikusabban fogalmazva: milyen lehetett (s milyen funkcióra irányult) a magyar nyelv nyilvános használata e korban – s milyen lehetett ennek hatása a literatúrára?” (254–255.) Éppen eme kérdésirányok jelezhetik, hogy a korszak megközelítésében új irodalomszemlélet lép előtérbe, s ez mind a források új csoportosítását, mind a korszak kanonizált szerzőinek újraértékelését maga után fogja vonni.

A kötet tanulmányai többféle irodalomszemléletet, többféle fogalomkészletet mutatnak, s ezek – a könyv egészét nézve –

nem alkotnak egységet. Van azonban néhány pont, ahol olyan következetlenségre bukkantam, amely nem a különböző irodalomfelfogásokra, hanem inkább a némi- leg bizonytalan fogalomhasználatra vezethető vissza. Csak példaként említek néhány esetet. Szilágyi Márton dolgozatának a címben felvetett eszmétörténeti háttérét az ebben a kötetben közreadott dolgozatban hiába kerestem. Igaz, kandidátusi értekezésében – amely azóta könyv alakban is napvilágot látott (*Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, Csokonai Könyvtár, 16) – már e fejezet szerves részt képez, talán terjedelmi okok miatt maradt ki a tanulmánykötetből. Akkor viszont érdemes lett volna a címet jobban közelíteni a nagyszerű filológiai forrásfeltárási eredmények bemutatásának tényéhez. Debreczeni Attila dolgozatában kissé meghökkenve olvastam: „Noha világos, hogy a megírásban benne foglaltatik egyben a távollátás gesztusa is, az elsődleges motivációnak mégis a saját életprobléma lehető teljes megfogalmazásának belső kényszerét érzem, aminek következtében *szertő és hősének különállása lényegében megszűnik.*” (60 – kiemelés: T. A.) A szerző mint irodalmi fogalom – számomra – mindig a múltól különálló és más szempontrendszer okán létező kategória, s a művel (szereplővel) történő eggyé válása ezért lehetetlen. Penke Olga izgalmas és sok fontos problémát érintő dolgozatában az idézőjelbe tett „kis” műfajok elnevezés, amely egyébként bevett terminus a korszak irodalomtörténetében, a leíró jelentésen túl értékelő mozzanatot is tartalmaz (nem tudom, szándékosan-e), a rövid vagy a rövid epikus, lírai műfajok meghatározással szemben. Kiss Sándor figyelemre méltó dolgozatában olvastam, ám a mondat má-

sodik részét nem értettem: „Arány, szerkesztés, viszonylagos nyugvópont így Kármánál sem hiányzik, azonban a különböző típusú szekvenciákon mintegy végigrezeg a személyesség húrja, amin itt világosan kimutatható nyelvi jegyeket érthetünk.” (225–226.) Az intertextualitásról szóló fejtegetéseit nagyon megfontolandónak tartom, de a záró gondolatot – talán a helyhiány miatti kevéssé kifejtettség okán – nem tudtam értelmezni: „Fanni úgy hallgatja Józsi felolvasását, ahogyan Daphne hallgatta Alexis énekét, ugyanúgy fakad sírva utána – csak könnyeinek mégis egészen más, a mű tragikumával egybecsengő jelentése van. »De örömet nem tudom kimondani, midőn Daphne a Chloe melléje simulva szemérmesen vallotta meg, hogy őtet [=Alexist] szereti« – mondja a lírai elbeszélő Gessnernél. És Fanni? Ő egyedül van, ezt jelzi az intertextualitás is a maga finom eszközeivel. »Én is zokogni kezdtem« – írja a most idézett levélben. »Segéteni magamon nem tudtam, felugrottam, és sebesen kiszaladtam az ajtón» (229). Az idézett részből és a hozzá fűzött értelmezésből én inkább motivikus hasonlóságra gondolnék, mint intertextuális problémára, szövegszerű egyezést, hasonlóságot felfedezni a két részletben nem tudtam. Szajbély Mihály nagyon tanulságos dolgozata után sem érzem magam egészen biztonságban a „költői próza” fogalom jelentését illetően. „Úgy tűnik tehát, Csokonai tudatosan kísérletezett költői próza létrehozásával, s próbálkozásaihoz logikusan tartozott hozzá az is, hogy ugyanazt az anyagot versben és prózában is feldolgozta.” (324.) A próza műformai kategória, a költői azonban sem nem műfaji, sem nem műnemi kategória. A „lírai” vagy akár ezen belül valamely műfaji elnevezés – számomra

legalábbis – pontosította volna a kategória jelentését. Borbély Szilárd dolgozatát olvasva a következő kijelentésnél álltam meg: „Kölcsey igazsága még a jövőben van, amikor Csokonairól ír.” (344.) Kinek a szempontjából? A kifinomult gondolatisággal és jó retorikával megírt dolgozatban, a mindvégig a történeti horizontokat tiszteletben tartó vizsgálati módszer követése közben meghökkentő a – talán a hatáskeltésért született – tagmondat: „az sem nagyon vonható kétségbe, hogyha volt autentikus olvasója valaha Csokonainak, az épp Kölcsey volt.” (346.)

Mіндеzen bizonytalanságok és pontatlanságok ellenére, talán éppen akkor lehetne jelentős előrelépést tenni a korszak kutatása terén, ha az egyes irodalomszemléletekhez konkrétan megfogalmazott kutatási irányok társulnának, s egyes csoportok, csapatok közösen átgondolt, egymás eredményeire építő kutatást terveznének. Ez talán átsegíthetne azon a nehéz helyzeten, amelybe a 18–19. század fordulóját vizsgáló irodalmár kerül. Egyrészt mert a források fennmaradása szempontjából még erősen a klasszikus-történeti korszakhoz csatolható eme periódus, másrészt viszont már sok olyan művel találkozunk, amelyben a napjainkban érvényes esztétikai kategóriák alapján jelentős értékeket látunk. Egyik oldalról tehát a filológiai, a másik oldalról a műelemző megközelítés él párhuzamosan egymás mellett, de sok esetben nem egymáshoz kapcsolódóan. A nagy és több ponton ismeretlen forrásanyag miatt ez a kettősség napjainkban átfogó érvénnyel ugyan nem oldható fel, de feloldása egyes kérdések, irányok mentén megvalósítható lenne. Ezeket a kutatási irányokat egyes csoportoknak, iskoláknak kellene feltérképezni és felvállalni. Elkép-

zelhető, hogy az új kérdések tisztázódása után már nem a hagyományosan elfogadott dátumok által határolt időszakokban, s nem is szerzők szerinti felosztásban tárgyaljuk a klasszikus századforduló irodalmát. Ha ezek a változások bekövetkeznek hazai irodalomkutatásunkban, egy követ-

kező konferencián minden bizonnyal jelentős eredményeket hoznak majd. A változások egyik gerjesztője, elindítója ez az alapvetően kérdő modalitású, nem egységes, de többirányúsága miatt gondolkodásra készítő konferenciakötet.

Thimár Attila

SZÉCHENYI ÁGNES: „SZNOBOK ÉS PARASZTOK”. VÁLASZ 1934–1938: ELVEK, FRONTOK, NEMZEDÉKEK

Budapest, Argumentum Kiadó, [1997], 195 l.

A címdalton közölt három(féle) cím valójában három, egymással nehezen összehozható tanulmányt sejtet: a Németh Lászlótól kölcsönzött megjelölés magatartásformákat, megítélt mentalitásokat, szigorúan fogalmazott kvázi-kijelentéseket sugall, ezt követi a tényszerű bejelentés, a Válasz első korszakáról lesz szó, ez sajtótörténeti (irodalom- és/vagy művelődéstörténeti) értekezést ígér, majd a szerzői érdeklődés tárgyáról kapunk információkat. A bevezető szerint: „Elsősorban gondolati rokon- és ellenszenvék történeti dinamikája izgatott, különös tekintettel a szellemi élet helyzetére”, ami viszont a körülményes fogalmazás ellenére akképpen lenne lefordítható: problémaorientált/problémaközpontú értekezés írására vállalkozott a szerző, méghozzá a mai szellemi életet részben vagy nagy részben meghatározó mozgások, jelenségek értelmezését elősegítendő. Ugyanakkor a három tényező: elvek, frontok, nemzedékek keresztesz(het)i(k) egymást, mivel par excellence irodalmi alakulások megvilágításához inkább a nemzedéki szempont érvényesítése járulhat hozzá, igaz, mérsékelt sikerrel. Ám e szempont következetes végigvezetése szétfeszítheti a tárgyalás

kereteit, hiszen a Válasz nem elsősorban nemzedéki szerveződés volt, bizonyos „elvek”, sőt „frontok” létesülése elősegítette kiadását, szerkesztését (más szempontból gátolta). Ugyanakkor 1934-ben Szerb Antal itt jelentette meg *Az irodalmi élet új nemzedéke* című írását, amely egy újfajta, antipozitivistá, inkább szellemtörténeti, bölcséletibb-szociológiaiabb irodalomszemlélet igényének elfogadását célozza meg. Egy közel ötven főből álló baráti társaság előtt Halász Gábor, Mátrai László, Barta János, Honti János, Bartha Dénes, Komlós Aladár, Németh László (a Tanúban közölte két esszéjét), valamint Belohorszky Ferenc adott elő. Az előadók egy része publikált a Válaszban, másik része nem, egyébként is: meglehetősen eltérő tájékozódású szerzőkről van szó. A kötetben (ezzel szemben) az „elvek” és a „frontok” problémája nagyobb hangsúlyt kap, az idézetszerű fejezetcímek is erre figyelmeztetnek, jöllehet nem törvényszerű, hogy az elvek frontokká fejlődjenek (?), torzuljanak (?). Annál is inkább, mert a szerző a népi írók *mozgalmáról* beszél, elfogadni látszik azt, amit a Radnóti Sándorral készített interjú hangoztat a *populizmus*ról, és felróni látszik a Válasz bizo-

nyos szerzőinek (?), a népi íróknak (?), a szociográfusoknak (?), külön-külön és összességükben, hogy nem szolgáltak modernizációs stratégiával. A 13. lap szerint volt is, nem is efféle stratégia, a 75. lap szerint „felemás modernizációs elképzelés”-sel rendelkeztek (a kettő talán nem egészen ugyanaz), a 81. lapon: „lényegében nem adtak” modernizációs stratégiát (tehát „nem lényegében” adtak?), a 99. lapon: „De a népi írók csoportjának nem volt programja egy olyan társadalomkutatás számára, amely valóságos politikai mozgalomhoz kapcsolódik”. Széchenyi Ágnes nem irodalomtudományi/történeti mű megírását tűzte ki céljául, így nem bírálhatom azért, hogy a szűkebb értelemben vett irodalmi/esztétikai problémák kevés helyet foglalnak el kötetében, irodalmi elemzéssel jószerivel nem találkozunk, ellenben az irodalmi élet tágabb kontextusát illető fejtegetések jócskán előfordulnak. Természetesen lehet az irodalmat, még a verseket is kordokumentumként bemutatni, csak hogy az más diszciplínába tartozik. Az „elvek”, a „frontok” föltárásában a politikátörténet, jobb indulatúan szólva az eszmetörténet kompetens. Hogy mennyi joggal szerepel írók vagy szociográfusok értékelésében az új keletű „modernizációs stratégia” tájékoztató, minősítési tényezőként, talán vita tárgya lehet. Hogy ez a modernizációs stratégiának nevezett, ám egy bizonyos ponton a futurologiával érintkező értékkritérium itt valamiféle meghatározó szempont (vagy vezérmotívum?), az ismétlés mintha igazolná. E „stratégiának” elmaradása vagy „felemás” volta nem egyszerűen hiányként, inkább hibaként, zavaró momentumként jelentkezik az értékelésben. S bár Széchenyi Ágnes visszafogottságot és tárgyzerű-

séget előlegez meg saját tárgyalásának, feltűnt számomra, mily gyakran osztogatja a rokonszenves–ellenszenves minősítéseket. A 19. lapon: Németh László jelszavai rokonszenvesek. (Nem vagyok abban bizonyos, hogy Németh valaha is jelszavakban gondolkodott, jelszavakat szövegezett volna meg.) 108: „hiába beszélt igen logikusan és rokonszenvesen Féja Géza”, 146: „Németh Ignotusra vonatkozó, a *Nyugat* értékeit elvitató passzusa azért is *ellenszenves*...” Illyés egy passzusáról: „annak időzítése, kihívó felhangja, a »na most megmondom« irritál elsősorban”, 138: Révai József tanulmánya nem „ellenszenves még tartalmilag” 1938-ban, 152: Kardos Pál „antipatikusan visszafölényeskedik”, 157: „az olvasóban is támad valami rossz érzés...” Az ilyen típusú, „ítélkező” és kevésbé értelmező jellegű fordulatok közé tartoznak az alábbi megjegyzések: „Németh László önéletrajzának nehezen menthető passzusai...” (12); „Kifogásunk – valljuk be – egy történetitlen gesztuson alapszik...” (54); „De ez inkább sugallat, mint értelmezés részünkről” (31) stb.

Ezzel a sok idézettel az előadás és az értekezői magatartás egy jellegzetességét kívántam érzékeltetni. Előrebocsátva: nem azt kifogásolom, hogy a szerző megfogalmazásainak szubjektivitásával hangsúlyozza és vállalja a maga értelmezői pozícióját, hanem inkább azt, hogy az idézetekből és az itt nem idézett szövegkörnyezetből arra következtetek, szüntelenül ítélkezik, dicsér és megró – ahelyett, hogy elemezne, értelmezne, következtetéseit a tudományos szakma nyelvén adná elő. Mert hogy mi rokonszenves és mi ellenszenves, az természetszerűleg kitetszik még a legszárkább gondolatmenetből is. Az azonban erősen vitatható megoldásnak

látszik, hogy a szerző ezt minduntalan, manifeszt módon közli az olvasóval. Könnyen érheti az a vád, tárgyá mindentudó „nagy elbeszélőjé”-nek pózában tetszeleg; azt a látszatot keltheti, mintha tévedhetetlen megítélője lenne annak, ami sokféleképpen látható, aminek éppen az a megkülönböztető tulajdonsága, hogy értelmezői aspektusokként változhat besorolása, minősítése, értékelése. Az ilyenfajta, idézetekkel demonstrált modor kevésbé kedvez a tárggyal folytatott interakciónak, sokkal inkább ad helyet egy – talán túlzottan – érzelmi előadásnak. Amely azonban nemigen szokott a tudományos értekezés jellemzője lenni.

Azért (is) foglalkoztam ennyit a könyv „külső” (?) formájával, mivel éppen az urbánus–népies vita elemzése igényel visszafogottságot, a lehetőségességig való tárgyyszerűséget, az érzékenységek kímélését, empátiát, egyszóval higgadt mérlegelést, az álláspontok kontextusban szemlélését, s itt nem pusztán a magyar irodalmi-eszmetörténeti, hanem tágabb, kelet-közép-európai, sőt európai kontextusra egyként gondolok. Széchenyi Ágnes munkájának feltétlenül érdeme, hogy nem elégszik meg a szakirodalom közhelyeivel, nem fogadja el a megmerevedett nézeteket, helyett a primer szövegeket olvassa újra, idézi talán fölös bőséggel; azt azonban nem tudom elhallgatni, hogy szakirodalmi tájékozódása egyoldalúnak tetszik. A legfájóbb és (számomra) legbántóbb hiány: Grezsa Ferenc kitűnően dokumentált, filológiaiilag mintaszerű Németh László-kutatásainak mellőzése (Széchenyi Ágnes pusztán egyetlen Grezsa-tanulmányra hivatkozik, a Gaál Gábor–Németh László-viszonyt bemutató, rövidebb írásra). Félreértés ne essék: nem azt vitatnám, hogy

miért helyezkedik Radnóti Sándor álláspontjára az úgynevezett magyar populizmus kérdésében. Ehhez a szerzőnek joga van, bár a Radnótitól idézettek, amelyek egy interjú oldottabb előadásából, nem pedig az ennél bizonyára egzaktabb megfogalmazásokat igénylő értekezésekből valók, nem bizonyosan mondtak valami csalhatatlant: a populizmus ugyanis meghatározott nyugat-európai mozgalomra, irányra lefoglalt fogalom, a kelet-európai, a kelet-közép-európai (ki tudja, mennyire hasonló?) irányokként számon tartott ruralista, poporanista, „heimatkunst”-os, népi(es) tendenciák, mozgalmak (?) egybevetése a nyugati jelenségekkel még nem történt meg a kívánt mértékben. Amit azonban szóvá tennék: a Radnóti-típusú vagy a Vas István-önéletrajzban talált nézetek újramondása anélkül, hogy azokat a más irányú/célzatú, más modalitású, más hangsúlyelosztásokkal élő írásokkal szembesítette volna a szerző. Ugyanis amikor Széchenyi Ágnes történeti folyamatba próbálja helyezni a Választ (?), netán az „elvek”-et meg a „frontok”-at, akkor fogalmazása elmosódottá válik, adatszerűségében pedig vitathatóvá. Az efféle mondatokkal több okból nem tudok mit kezdeni: „A 19. századon végigvonuló – Rousseau-tól eredő – parasztmítosz Magyarországon hosszan, egészen 1945-ig megőrizte eredeti, másutt már korábban elhalványuló vonását, azt, hogy jogkiterjesztő, plebejus jelleget hordozott, ami a magyar szépirodalom tematikáját is erősen formálta.” Ha volt a 19. században Magyarországon parasztmítosz (ugyan kik lennének megszerkesztői, megalkotói, népszerűsítői), nem *A társadalmi szerződésről* (első fordítója Kazinczy Ferenc volt!) szerzőjétől származott. Ha *A falu jegyzőjére*,

esetleg Petőfi és Arany költészetére gondol vagy mindazok küzdelmére, akik jobbágy-felszabadításról, örökváltságról gondolkodtak a reformkorban, akkor a mítosz mindenképpen rossz megjelölés. Konkrét politikai-gazdasági program mellett a népköltészet fölfedezése, történetiségének elemzése, a nép- és műköltészet szintézise és így tovább jellemzi közírók-költők törekvéseit. Amennyiben viszont Ady Endre szimbolikáját szeretné megidézni (Dózsa György unokájától a magyar Ugaron keresztül a paraszt Nyárig), megint csak kevésbé találó a fogalom. Tudniillik a parasztmítosz, hiszen a szimbólum aligha fordítható le, aligha „köznevesíthető” ennyire. A két világháború között az igazi földreform követelése megint csak nem vonható be irodalomnak és politikának efféleképpen egybeláttatott együttesébe. S amikor a Válasz „irodalomtörténeti” elődeiről van szó (aztán kiderül, hogy mégsem irodalomtörténeti, csak irodalmi elődökről), akkor megint a „plebejus-demokrata irány” említődik. Egyetlen példát említ a szerzőnő: Zrínyi Miklóst, aki sem nem volt plebejus, sem nem volt demokrata, nem is lehetett volna az, de természetesen irodalmunk egyik legkiválóbb alakja. Hogy Berzsenyit nem szoktuk „reformkori ódaköltő”-nek nevezni (51); hogy a következő részlet nem több szépelgő és esztétikailag nemigen nagy érzékenységről árulkodó közhelynél (57: „Szabó Lőrinc még nem tudhatta, hogy Németh regényei, drámái – később is gyakran – valójában zseniális tanulmányok. Ezt mi valljuk.”); hogy a József Attila-i sursum corda emígy jelenik meg Széchenyi Ágnes szövegében (130): „az »emeljétek föl szívünket« keresztény-materialista szellemi és erkölcsi parancsa”; említődik pedig Vas Istvánnal

kapcsolatban – számomra mind-mind azt látszik igazolni, hogy a szerzőnő nem teljesen ura (úrnője?) dicséretes szorgalommal összegyűjtött anyagának, már csak azért sem, mert tendenciózusan szelektív a feldolgozott szakirodalom minősítésében. Vas István *Levél egy szocialistához* című írásának elemzését szakítja meg például egy nemigen elemző jellegű megjegyzéssel: „Elfogulatlan, elcsmi érzékenység, empátia érződik Vas minden sorából” (130), ezzel szemben a 99. lapon azt állítja Németh Lászlóról, hogy „szociális érzékenysége műveiben erősen korlátozott”. Mintha például a *Bűn* című regény meg sem született volna.

Nem vonom kétségbe Széchenyi Ágnes jogát, hogy egy (általam ugyan kétes hitelességűnek tartott) nézőpontból kísérelje meg az 1930-as évek magyar szellemi mozgalmainak, eszmebarikádjainak fölvázolását. De engedtessek meg nekem az, hogy föltegyem a kérdést: ha Vas István valóban tiszteletre méltó szellemi erőki-fejtése ilyen minősítést kap, akkor a nála jelentősebb gondolkodó Németh László kelet-európai tájékozódása miatt pusztán úgy jelenik meg, mint a nyugati civilizáció alternatíváját fölvázoló, valójában nyugatellenes kísérlet? A magyar líratörténetben József Attila mellett kiemelkedően kezdeményező Szabó Lőrincről írottak vajon miért nem hangsúlyozzák költőnk roppant jelentőségét (kiváltképpen Kabdebó Lóránt munkái nyomán)? Valóban Vas István lenne az 1930-as esztendők magyar szellemi életének ennyire meghatározó egyénisége? Az ő visszaemlékezéseit lehetne (kellene?) a minősítés legfőbb mércéjéül elfogadnunk?

Ismétlem: nem vonom kétségbe Széchenyi Ágnes jogát, hogy ezt tegye, ám

előadása, könyve nem győzött meg arról, hogy ezt helyesen, a további kutatások számára inspiratív módon tette. Ha szembesült volna például Grezsa Ferenc Németh László-kutatásaival, monográfiáival, akkor egy egészen más korpép bontakozott volna ki előtte, és legalábbis kételkedőbbé vált volna saját koncepciójával szemben. Talán nem lett volna nagyon nagy baj, ha kevésbé naiv módon kezelte volna a példás lelkiismeretességgel végigolvasott anyagot, és még saját előadására is határozottabban reflektált volna. A kételkedést hiányolom, a bizonytalanság bevallását is, s ezzel kapcsolatban azt, hogy a kötet során nem tudatosodik a szerzőnőben, hogy az általa tényeknek minősített kijelentések valójában interpretációk; a „tények tények”, állítja egy helyütt egy Illyés-idézet kommentárjáról írt levezetés végkövetkeztetésében, és ezzel eldöntöttnek, szinte megfellebbezhetetlennek mutatkozik az, ami egy vitás, vitatható megítélés eredménye. Másutt moralizálásba, esztétikai vagy nemzetkarakterológiát elemző felfogások helyett kikövetkeztetett személyes tulajdonságok rajzába fut ki a gondolatmenet, és eszmetörténet helyett statikus jellegű priváttörténet szerint értelmeződik egy álláspont. Németh Lászlónak valóban gondos elemzést igénylő Nyugat- és Ignóus-bírálatát aligha magyarázható csak „elvakultság”-gal és „személyes féltékenység”-gel, jóllehet a Németh-Babits-kapcsolatot beárnyékolta ket-tejük rossz viszonya. Nem kevésbé szerencsés megfogalmazást teszek szavá, hanem a dolgozat egészére rávetül a szemléletet vitatok: írói életrajzokból, ún. „valóságos” életmózzanatokból problematikus művekre, regényekre, versekre, esszékre vonatkozó, teljes értékűnek tartott következtetéseket levonni. Nemigen vitatható, hogy

írói-értekezői magatartásokra hatással lehet két író jó vagy rossz viszonya, főleg a kritikai hangnemet befolyásolhatja az egy „front”-ba sorolódás. Mindebből azonban aligha lehet produktívan magyarázni esztétikai/irodalmi álláspontot, mellőzve a hagyománytörténetben elfoglalt helyet, a hagyományértelmezést meghatározó, nagyon kevésbé közvetlenül (ön)életrajzi mozzanatokot. Ha egy értekezés valóban eszmetörténeti mozgások bemutatását vállalja, akkor még az igazán nem korszerű Tainehez sem árt tanácsért fordulnia: „Ha az írást csak önmagában vizsgáljuk, rossz úton járunk. Egyszerűen szobatudósként közeledünk a dolgokhoz, és könyvtári illúziókat táplálunk.” Ennél azonban tovább kell lépnünk, elképzelhető például, hogy Gadamer felé. A „dialogikus tapasztalat” irányába, hiszen ez „nem korlátozódik az érvek és ellenérvek szférájára, amelynek cseréjében és egyezségében látszólag kimerül minden vita értelme. Sokkal inkább: miként az említett tapasztalatok mutatják, még valami egyéb is van itt, a más-lét lehetősége úgyszólván, amely túl van minden közösségre kiterjedő egyezésen.”

Nem folytatnám hiányérzetem indoklását, inkább akképpen összegezném az olvasás során fölmerült kétségeimet, hogy módszertanilag tisztázatlannak, elméletileg bizonytalannak látom a kötetet. A kronologikus előadás helyébe a problémakörök szerinti csoportosítás kerül, a fejezetek élén álló idézetek és kvázi-idézetek eleve a vállalt metaforikusságot jelzik, amely nemigen segíti a fogalmi gondolkodást. Ugyanakkor az egyébként joggal kiemelt problémák összeérnek, nem egyszer átfedik egymást, így a viszonylag csekélyebb terjedelmű kötetben zavaróak az ismétlések, mivel egy és ugyanazon jelenségre

nem különféle oldalról vagy szemszögből vetül fény. Nem kevésbé zavaró kifejezetten irodalmi/esztétikai mozzanatok feloldódása személyes megnyilatkozásokban; a tizenöt esztendőes Weöres egy levelét kommentálva nemcsak azt írja le a szerzőnő, hogy „Íme, Weöres teljes fegyverzetben”, hanem ezt is: „Ha nem lett volna olyan törekeny, élete végéig kisfiús hangja nem lett volna vékonyan, magasan remegő, mondhatnánk róla, hogy a fehér, nyers márványtömb, amelyben a kortársak és az elődök a tökéletes szobrot látják.” Kérdem: miféle információkkal szolgál ez a mondat költőnk verseiről, életművéről, fordításairól, távol-keleti érdeklődéséről? Elismerem, hogy egy Válasz-kismonográfia tartalmazhatja fél évtized szinte valamennyi problémáját, a földkérdéstől a „zsidókérdés”-ig, az asszimiláció, az identitások vitájától az író és a hatalom lehetséges összeműködésének esélyeiig, a nemzedéki irodalom igényének jelentkezésétől egy más típusú irodalmi/eszmei tájékozódás változataiig, Németh, Illyés, Veres, Sárközi, Vas, Hamvas és mások pályaszakaszának elemzéséig. Nehezen vagy sehogy sem közös nevezőre hozható jelenségek elrendezését vállalhatja egy teljességre törekvő Válasz-értelmezés. Nyilvánvaló azonban számomra az, hogy ebben a terjedelemben ez reménytelen vállalkozás volna. Akkor viszont – s evvel kísérletezik Széchenyi Ágnes – csupán a leglényegesebbnek minősülő-minősíthető kérdések kiemelésére lehet törekedni, azt érzékeltetni: a folyóiratban melyek voltak a legfontosabb mozzanatok, ezeket miképpen mutatta be egyik-másik szerző. Széchenyi Ágnes elutasította a célszerűbbnek és egyszerűbbnek tetsző sajtótörténeti megoldást, amely a keletkezés, a szerkesztés, a ter-

jesztés stb. adatain keresztül mutathatta volna be a folyóiratban jelentkező tendenciákat, azok megvitatását, esetleg visszhangját. Módszertani választását önmagában nem vitatom, azt azonban legalábbis problematikusnak látom, hogy valójában egyetlen fölvetett problémát sem fejt ki alaposan, a fejezeteken belül a csillaggal elválasztott részek inkább töredékes eszmefutamokként hatnak. Érdemes volna „statisztikailag” fölmérni, a könyvnek hány százaléka idézet. Ez egyfelől tanulságos, bizonyító erővel bír, a primer forrásokat helyezi az előtérbe. Másfelől azonban (olykor) az értelmezést helyettesíti, mivel az idézetet leírás követi, nem pedig magyarázat vagy pedig általam jelzett ítéltetés. Éppen ez utóbbi bizonytalanít el egy kevéssé engem: vajon jellemző idézeteket hoz-e a szerzőnő? Vajon idézési módja nem az elkerülhetetlennél erőteljesebben tendenciózus? Vajon a Válasz egyes szerzőinek bemutatásában nem mutatkozik-e aránytalanság? Nem tettem volna föl ezeket a kérdéseket, ha módszertanilag-elméletileg (számomra) megnyugtatóbb, kiegyensúlyozottabb értekezéssel volna dolgom, ha a szerzőnőt a Vas István iránt táplált (minden bizonnyal jogos) személyes rokonszenv nem készítette volna arra, hogy a lehetségesnél részrehajlóbb legyen. Talán Hamvas Béla részvétele is megérdemelt volna egy bekezdést (annál is inkább, mivel Sárközéhez írt levelei az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhetők), Szerb Antal írásairól is szívesen olvastam volna valamiféle összegző gondolatsort. Nem utolsósorban azért, mert az általam említett „nemzedéki” cikkén kívül más kritikáiban is markánsan artikulálódik az akadémiai-egyetemi irodalomszemlélettől eltérő felfogás; például 1937-ben *Két*

vers-gyűjtemény címmel Horváth János *Magyar versek könyve* második kiadásáról, valamint Makkai László *Új magyar költők* II. kötetéről számol be. Igen udvariasan, de igen határozottan írja le: „Nem kellett volna őriznie költőket, akiket nem »romlott korizlés« vetett el, hanem egyszerűen az ízlés és a kor.” (Itt Szász Károly, Lévy József, Tóth Kálmán túlzott szerepeltetésére céloz Szerb.) A Makkai-antológiáról mintha a személyes érintettségétől vezetve írta: „Ebben a kötetben, azt hiszem, egy rossz vers sincs.” 1938-ban Rédey Tivadar nemzeti színházi történetét azért méltatja, mivel „az irodalomtörténeti szempont nem nyomja el a színészet-történeti szempontot”, illetőleg Rédey „nem hanyagolja el a színház anyagi történetét sem, és ezáltal sokszor igen tanulságos képet kapunk a kor irodalomszociológiai viszonyairól is”. Ezzel a példával egyben arra is célozni szerettem volna, hogy az alcímbe jelölt „nemze-

dékek” bemutatása miképpen lehetett volna termékenyebb, irodalom- és mentáltörténetileg talán gyümölcsözőbb.

Még jó néhány bekezdéshez tettem ki példányomban ceruzás kérdőjeleimet, főleg ott, ahol első olvasásra nem tudtam elválasztani az idézett szerzőtől vett „tartalmi” kivonatot Széchenyi Ágnes előadásától. Egészében azonban nem tartom haszontalannak a kötet megjelenését. S bár egyáltalában nem osztom a könyv hátsó borítóján közölt véleményeket, amelyek a könyv vélt (?), valóságos (?) erényeire mutatnak rá, elismerem a szerzőnő tárgya iránt érzett elkötelezettségét, szorgalmát. Ám nem tagadom, jóval több ellenérzéssel, mint egyetértéssel olvastam a művet. Mindazonáltal bízom abban, hogy a számomra sok erősen vitatható megállapítás ellenére tisztázó vitákhoz vezet majd Széchenyi Ágnes kismonográfiájának recepciója.

Fried István

DOMOKOS MÁTYÁS: LELETMENTÉS. KÖNYVEK SORSA A „NEMLÉTEZŐ” CENZÚRA KORÁBAN 1948–1989

Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 249 l. (Osiris Könyvtár: Irodalomelmélet).

Ebben a kötetében a szerző azt a munkát folytatja, amelyet a *Hiánylista* című tanulmányában kezdett el, és más, hasonló célzatú írásaiban folytatott: a szocialista (kommunista) kultúrpolitika, a „nem létező cenzúra” működésének nyomán képződő fehér foltok felderítését a magyar irodalom térképén, illetve e működés mechanizmusának a vizsgálatát egyes művek és alkotók esetében. A könyv címének metaforájával: „leletmentés”. „Könyvem, szándéka szerint, nemcsak tanúvallomás, de bizonyos értelemben leletmentés is. A lelet »a földből

előkerült, tudományos vizsgálatra érdemes, régi tárgy, maradvány«, a mentés pedig »ezeknek a maradványoknak a szakszerű, gondos feltárásával egyértelmű.« Nekem sincs más célom ezekkel a történetekkel: azt szeretném csupán, hogy a romló emlékezet és az elveszett/eltűnt/eltüntetett dokumentumok miatt ne menjen végképp veszendőbe mindaz, ami nem is olyan régen még a szemünk láttára történt, és írók, művek sorsát alakította.” (14.)

A Domokos szerkesztői múltjából merített „leletek”, a kötet írásai azt beszélnek el,

hogyan jelenhettek, illetve nem jelenhettek meg az irodalmi művek Magyarországon az 1989 előtti évtizedekben. Személyes visszaemlékezések, esszéisztikus betétek és idézett szövegek, dokumentumok egymás mellé helyezésével alakítja ki a szerző azt az elegyes formát, melynek keretében a „leletet” megmutatja az olvasónak. A kötet több darabja rádiós beszélgetés alapján készült, a párbeszéd forma azonban hasonló műfaji elemeket ötvöz, mint a szerzői szöveg, hiszen itt is visszaemlékező jellegű történetmesélés, esszé és dokumentum keveredik. A korabeli folyóiratokban megjelent kritikákon kívül Domokos számos, nyomtatásban soha meg nem jelent szöveget is felidéz: lektori jelentéseket, feljegyzéseket, beszámolókat, a kiadói és kultúrpolitikai gépezet termékeit. A dokumentumok közlésének módja erősen vitatható. Domokos egyes esetekben névvel, más esetekben név nélkül közli a szövegeket, sőt az is előfordul, hogy körülírja a szerző személyét, de nem nevezi meg. Ez az eljárás akkor sem fogadható el, ha tekintetbe vesszük, hogy az egyes írások különböző céllal készültek – az utólagos szerkesztés egységesíthette volna a szövegek közlés módját.

Ugyancsak vitathatók azok az előföltételek is, melyek meghatározzák a szerző történet szemléletét, a vizsgált korhoz való viszonyát – s így a leletmentés módját is. Az 1945 óta eltelt évtizedeket Domokos szinte teljesen homogén egységként kezeli, nem látva lényeges különbséget a „kemény” és a „puha” diktatúra módszerei között. Sőt, bizonyos tekintetben – így éppen az irodalompolitikai viszonyok történeti közelítését illetően – az 1989 óta eltelt évtizedet is a korábbi történelmi korszak folytatásaként értékeli. Hosszabban idéznék a kötet előszavából: „S most, amikor az irodalom

intézményrendszerének a működését végre szabadon és korlátozás nélkül kutatni lehetne, irodalomtörténet-írásunk valahogy nem mutat túl nagy hajlandóságot művészeti életünk közelmúltjának a »feltárássá«, átvilágítására. (Előkelő rokonáról, a marxista ideológiai génbankból mesterséges megtermékenyítés útján létrehozott irodalomtudományról nem is beszélve.) Pedig a múltat az irodalomtudománynak is be kellene végre vallania, már amennyiben a magyar irodalom máig erő közelmúltjának az igazi történetét is kutatási területének tekinti. (Ami azért – per definitionem – elvárható volna tőle.) De hát ennek nincs jele; amerre nyúlunk, csak a múlt – elismerem: többé-kevésbé kényszerű – meghamisításának a testes és vaskos, többkötetes és még több kötetes dokumentumaiba ütközünk változatlanul.” (15.)

Hogy Domokos pontosan mit is ért „irodalomtudomány”-on, azt most ne firtassuk. Egyértelmű viszont az, hogy az általa irodalomtudományként meghatározott diszciplínát a marxista hagyomány egyenes folytatójának tekinti. Logikusnak látszik tehát az a feltételezés, hogy ennek az „irodalomtudománynak” nem áll érdekében, hogy „átvilágítsa”, leleplezze saját magát, hogy az irodalomtörténet térképén eltüntesse a fehér foltokat. A tényfeltáró, leletmentő szerző pozíciója és beszédmódja tehát polemikus és gyakran támadó. Elhivatottnak érzi magát a vállalt feladat elvégzésére, ám mintha a munkát bizonyos erők (személyek? elméletek? intézmények?) ellenében volna kénytelen végezni. Ebből a pozícióból következik a szövegek sajátos retorikája, érzelmi túlfűtöttsége, a szenvedélyes, olykor indulatos beszédmód, amely Domokos régebbi szövegeire nem volt jellemző.

Domokos másik előfeltevése a korszak szereplőire vonatkozik. Az irodalmi életet alapvetően kétpólusú szerkezetként, fekete-fehérben látja: a szereplők egyértelműen jók vagy rosszak. Egyik oldalon a Hatalom és a Hivatalosság képviselői (Pártközpont, Kiadói Főigazgatóság és a Domokos által közvetetesen az MSZMP KB lapjának aposztrófált Kritika című folyóirat, amely persze csak nem hivatalosan volt az, hivatalosan nem) – a másikon pedig a Hatalomnak kiszolgáltatók alkotók, irodalmárok, írók, kiadói szerkesztők. Ez a leegyszerűsített séma is folyamatosnak, máig érnek látszik Domokos felfogásában: ma is vannak jók és rosszak, a rosszak azonban nem politikai, hanem irodalomtudományi köntösben jelennek meg.

A helyzet – véleményem szerint – pontosan az ellenkező képlettel írható le: a folyamatosság nem a merev szembenállásban, a kétpólusú irodalmi közeg fikciójában ragadható meg. Sokkal inkább a két szféra közötti taktikai játszmák történetében, amelyekkel az irodalom és az alkotók számára aktuálisan kimért játékkeret próbálták a résztvevők szélesíteni, illetve szűkíteni. A játszmák természetében, jellegében és kimenetelében természetesen nem kevés különbség mutatkozik az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes évek összehasonlításakor (pontos korszakhatárok természetesen nem vonhatók). A leglátványosabb az 1989-es korszakhatár, amely a belső és külső cenzúra teljes megszűnését hozta magával. Az egyes történelmi korszakok közti különbség különösen azon a területen mutatkozik meg markánsan, ahol a kötet vizsgálódásai is mozognak: a művek keletkezéstörténetéhez való utólagos viszonyulás, a művek sorsát befolyásoló és meghatározó adminisztratív-ideologikus környezet megítélése, a történelmi

(tényszerű) igazság feltárása tekintetében. Ez az önfeltáró, korrekciós folyamat ugyanis véleményem szerint már a hatvanas években megkezdődött, mindig az adott hatalmi, politikai korlátok függvényében, illetve a fentebb említett játszmák eredményeképpen. A „nem létező” cenzúra és a politikai hatalom által irányított adminisztratív apparátus az irodalomkritika lehetőségeit éppúgy megszabta, mint a szépirodalomét. Nyilvánvaló, hogy ez a hatalom az irodalomtörténet és az irodalomtudomány szféráiban is érvényesítette vétőjogát, illetve korlátozásait, ami a publikációs lehetőségeket illeti. Talán azt sem lenne szabad elfelejteni, hogy például a strukturalizmust, amely a hatvanas és hetvenes évek uralkodó irodalomtudományi irányzata volt, igencsak bűnös, ideológiai kártékony jelenségként kezelte az MSZMP KB mellett működő munkaközösség és a marxista szellemiségű kritika. Bizonyára meg lehetne írni az ekkor megjelent strukturalista tanulmánykötetek történetét, csatolva a lektori jelentéseket és feljegyzéseket, avagy egyes, ilyen szellemben alkotó irodalomtudósok kálváriájának történetét. Mint ahogyan nem minden tanulság nélkül való a „Spenót”, azaz a sokkötetes és még több kötetes akadémiai irodalomtörténet hosszú és rögzös útja sem, mely a megjelenésig vezetett. (SZÖRÉNYI László, *Magyar irodalomtörténet a Magyar Népköztársaság irodalomtörténete helyett*, Életünk, 1992/10, 1047–1052.)

És ami a jelent illeti: valóban senki sem folytat leletmentést az irodalomtörténészek, a történészek közül? Ha elfogadjuk is a véleményt, hogy lehetne több ilyen irányú kutatás és publikáció, a meglévő eredmények, tényfeltáró kötetek mellett szó nélkül elmenni – elfogadhatatlan és érthetetlen magatartás. Nem volna ildomos STAN-

DEISKY Éva *Az írók és a hatalom 1956–1963* című kötetére hivatkozni (Bp., 1956-os Intézet, 1996), hiszen az is 1996-ban látott napvilágot, s így Domokos legfeljebb annak folyóiratbeli előzményeit ismerhette a *Leletmentés* írásának idején. Azonban már ezek az előmunkálatok s Standeisky más kötetei – így az Írószövetség 1956-os jegyzőkönyveinek kiadása (*Írók lázadása: 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek*, kiad., bev., jegyz. STANDEISKY Éva, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990) – is jelezték, hogy a szerző rendszeres, alapos tudományos tényfeltáró munkát végez az adott korszak irodalompolitikájára, irodalmi életére vonatkozóan. (Mellesleg: éppen Standeisky munkássága szolgált tanulságos és pregnáns példát a tényfeltáró munka folyamatosságára, horizontjának szélesedésére és változásaira, hiszen már 1987-ben megjelent munkája is egy korábbi korszak vizsgálatára vállalkozott, természetesen az adott kor lehetőségein belül: STANDEISKY Éva, *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája 1944–1948*, Bp., Kosuth Kiadó, 1987.) Nehezen magyarázható továbbá, miért tekinti Domokos nem létezőnek az *Írók pórázon* című kötetet, amely a Kiadói Főigazgatóság irataiból ad válogatást az 1961 és az 1970 közti időszakból (*Írók pórázon: A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970 – Dokumentumválogatás*, kiad., szerk., jegyz. TÓTH Gyula, vál. VERES András, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1992). Annál kevésbé érthető, hogy Domokos figyelmét elkerülte a vaskos kötet, mert számos, itt elsőként megjelent szöveg, illetve annak egyes részletei Domokosnál is feltűnnek. Természetesen elképzelhető, hogy Domokos más forrásból ismerte és közölte ezeket a dokumentumokat, a korábbi megjelenésre,

közlésre azonban ez esetben is illett volna utalni.

E recenzió keretein belül természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy csak megközelítőleg is teljes áttekintést adjak arról a leletmentő tevékenységről, amely az utóbbi évtizedben – s ahogyan fentebb jeleztem, már ezt megelőzően is – folyt, Domokos állítását cáfolandó. Csak utalni szeretnék arra, hogy az irodalomtörténész Szörényi László már 1985-ben közzétette a klasszikusok meghamisítására vonatkozó „delfinológiai” kutatásainak első eredményeit (SZÖRENYI László, *Szöveggondozás magyar módra: Delfinológiai vázlat*, Alföld, 1985/10, 63–72). Számos szépíró, illetve publicista közölte – a legkülönbözőbb formákban – a hatalomra, a cenzúrára vonatkozó emlékeit, élményeit és dokumentumait. Kiragadott példák a hosszú névsorból: Esterházy Péter, Nadas Péter, Eörsi István.

Közelebbről nézve a kötet egyes írásait, a „könyvek sorsát” bemutató esszét, az olvasó benyomása még inkább az, hogy a szerző elfogultan kezeli az irodalomtörténet tényeit. A kötet egyik legérdekesebb írása Jékely Zoltán *Álom* című, soha meg nem jelent verskötetének történetét beszéli el. A keletkezéstörténet jól dokumentált, sokoldalú bemutatása, a belőle kirajzolódó Jékely-portré s nem utolsósorban a híressé vált sírversek felidézése, melyeket Domokos nyilván joggal kapcsol össze a „temetőköltészet” terminussal – mindez nemcsak a Jékely-filológiát gazdagítja, hanem fontos kortörténeti adalékokkal is szolgál. Nem hallgatható el azonban, hogy „a magyar irodalom változatos szenvedéstörténetének” írása már korábban megkezdődött. Az *Álom* című kötetéről a sokat szidott „Spenót” is tud. (Tegyük hozzá: a kötet még a hetvenes években íródott, s megjelenése épp a hivatal

packázásai, a fentebb jelzett adminisztratív akadályok miatt csúszott át a nyolcvanas évekre.) A Jékely-portréban a következőket olvashatjuk: „Jékely Zoltán ezekben az években sűrű magányban élt, általában az íróasztal számára dolgozott. A dogmatikus irodalompolitika őt is kirekesztette az irodalmi életből, 1948-ban megakadályozták *Álom* című, már kinyomtatott verseskötetének megjelenését, csupán műfordítóként dolgozhatott. A Nyugat harmadik nemzedékéhez, költőihez hasonlóan ő is csak az ötvenes évek második felében kaphatott nyilvánosságot” (*A magyar irodalom története 1945–1975*, II /1, *A költészet*, szerk. BÉLÁDI Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 367). Az elhallgatás körülményei itt persze nincsenek kéziratári feljegyzésekkel dokumentálva – lévén ezek az idő tájt hozzáférhetetlenek. Az alkotók elhallgatását, az egyes művek elkésett megjelenését azonban – mint életrajzi tény és keletkezéstörténeti adalékot – az akadémiai irodalomtörténet számtalan esetben közli az olvasóval. Sőt a korábban méltatlanul elhallgatott írókkal és művekkel – a korábbi mellőzést ellensúlyozandó – kitüntetett terjedelemben foglalkozik.

Mint ahogyan például Kodolányi *Boldog békeidők* című regényével is, melyet Domokos „ismeretlen remekműnek” nevez, amelyet a „hatósági művészetpolitikai törekvés zárt ki a köztudatból. Mert ha már megszületésüket megakadályozni nem is tudta, mindent elkövetett, hogy legalább a kulturális propagandából való kirekesztéssel, vagyis az elhallgatással ítéljen halálra műveket és művészeket.” „Jellemző – írja Domokos –, hogy a háromkötetes Akadémiai Irodalmi Lexikon még a címét sem említi a regénynek” (45).

Amennyiben Domokos az *Új magyar irodalmi lexikont* érti e cím alatt, az állítás

téves. Érdemes lett volna elolvasni a szócikket, amelyben ez a mondat áll: „Pécsváradi emlékei színezik át a *Boldog békeidőket*”. A lexikoncikk terjedelme hosszabb elemzést természetesen nem tesz lehetővé. A kényszerű hallgatás körülményeit azonban még a szűkös terjedelemben is érzékelteti a lexikoncikk szerzője: „1949–1955 között írásai nem jelentek meg. 1950–56-ban nehéz anyagi körülmények között, Balatonakarrattyán élt, számos regényét ott írta.” (*Új magyar irodalmi lexikon*, szerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, II, 1069.)

Annál hosszabb és részletesebb az akadémiai irodalomtörténet méltatása. Maga a Kodolányi-portré is igen terjedelmes – 1945 utáni munkásságát mintegy húsz (nagy) oldalon át tárgyalja. Külön fejezetet szentel (*Önéletírás, társadalmi regény, korrajz: két társadalmi regény* címmel) a *Boldog békeidőknek*, s rendkívül elismerően, empatikus érzékenységgel elemzi Kodolányi másik önéletrajzi regényével együtt (*A magyar irodalom története 1945–1975*, III/1, *A próza*, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 420–423). A remekmű tehát mégsem nevezhető teljesen ismeretlennek – a „múlt meghamisítója”-ként aposztrofált „Spenót” szerzői és szerkesztői ez esetben legalábbis megtették, ami rajtuk múlt.

És persze más irodalomtörténészek, monográfiászervezők, filológusok is. Mint például Berda József monográfiája, Vargha Kálmán. Berda esetében két verseskötet hánytatott sorsáról számol be Domokos: az 1954-ben koncipiálódott *Derű ragyogjon* című, 1955-ben megjelent kötet és az *Ostor és Olajág* viszontagságairól. A történet egyes részletei, mozzanatai már 1982-ben megjelentek Vargha Kálmán monográfiájá-

ban. A szerző részletesen ismerteti a költő kálváriáját, ösztöndíjának megvonásától az *Élj és énekelj* című kötet megjelenéséig (VARGHA Kálmán, *Berda József*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1982, 216–232).

Domokos Szabó Pál esetében is fontos életrajzi tények elhallgatását kéri számon az irodalomtörténet-fráson. Idézi is a *Magyar életrajzi lexikon* szócikkét, amelyből valóban fontos tények hiányoznak. Az *ÚMIL* viszont nem hallgat az író szovjet fogságáról: „1944-ben Budapestre költözött. 1945 februárjában a szovjetek letartóztatták, áprilisban szabadult, hazatért Biharugrára.” Az olvasónak tehát mégsem kell feltétlenül Szabó Pál terjedelmes életrajzi visszaemlékezéseinek apró mozaikjaiból összerakni az „igazabb” életrajzot – elég, ha felüti az *ÚMIL*-t (III, 1877). Az igencsak vitatható értékű *Szépülő szegénység* című regény késedelmes megjelenéséről pedig az akadémiai irodalomtörténet is említést tesz. Mint ahogyan Szász Imre *Gyertek este kilencre* című értelmiségi közérzetregényét is a kényszerű megkésetttség kontextusában elemzi (*A magyar irodalom története 1945–1975*, III/2, *A próza és a dráma*, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 940).

Domokos leegyszerűsítő szemlélete, mellyel a korszak irodalmi életét politikai-ideológiai szinten kétpólusúnak látja, olykor elemző jellegű fejtegetéseiben is megnyilvánul. Weöres Sándor *Tűzkút* című kötetének kozmikus történelmi vízióit a történelem konkrét ideológiai, politikai kategóriáinak szűkös karámjába terelni – nem látszik szerencsés megközelítésnek. A Domokos által felidézett versek ugyanis egyszerűen más szinten vannak, mint a szocializmus, a diktatúra vagy a kispolgáriság politikai, társadalmi formációi, jöllehet nyilván az ezek-

kel összefüggő történelmi tapasztalatok is belejátszottak a költő történelemről való gondolkodásába. Domokos beszélgetőtársa, Parancs János egyébként érdekes adalékokat közöl a kötet francia nyelvű kiadásának körülményeiről. Az eset arra is példa lehet, hogy még az olyan, mindenfajta politikán és ideológián vitathatatlanul kívül és felül álló, szuverén alkotó is, mint Weöres Sándor, olykor belemenni kényszerült a hatalom által diktált taktikai játszmákba, hiszen – megegyezve persze a párizsi kiadóval – tiltakozott a párizsi „kalózkidás” ellen.

A *Tűzkút* recepciója Domokos számára példaként szolgál az irodalmi közélet és értékrend folyamatosságára, arra, hogy a hivatalos kritika értékrendje és szempontjai nem változtak az évtizedek során. 1945-ben Weörest a magyar reakciónak nevezte „az Eszme egyik vezérképviselője”, 1975-ben pedig a Kritikában tanulmány jelent meg róla, melynek szerzője megjósolta, hogy Weöres Sándor költészetének hajója el fog süllyedni. (A név nélkül idézett cikket egyébként Szilágyi Ákos írta.) Talán teljesebb és árnyaltabb lenne a kép, ha csak néhány szóval, de azt is jelezte volna Domokos, hogy az elemző, meglehet, téves koncepciót kifejtő, de nem hatalmi szóval denunciózó cikk után több vitacikk is megjelent, ellenvéleményeket hangoztatva (többek között: TALLÁR Ferenc, *Párbeszéd Weöres Sándor költészetéről*, Kritika, 1976/1, 10; RADNÓTI Sándor, *Az elméleti kritika Szilágyi Ákos fényében*, Kritika, 1976/5, 21; ALFÖLDY Jenő, *Süllyed-e Weöres Sándor hajója?*, Élet és Irodalom, 1975. október 11.). Igaz, a vitában az utolsó szót a mindenható szerkesztő mondta ki, megmutatva a helyes irányt, ahogyan ez abban az időben, különösen a Kritikában, szinte kötelező volt. Mégsem tagadható,

hogy az ötvenes évek egyszólamúságát itt már a többszólamú, a különböző nézeteknek helyet adó kritikai élet váltja fel.

Az Illyésről szóló fejezet még akkor is hiányérzetet, illetve ellenérzést kelt, ha nem a hatvanas és hetvenes évek további fejleményeinek ismeretében tekintünk az 1956 utáni, Illyés számára valóban nehéz esztendőkre. Ez időben a költő valóban elvesztett volt, írásait valóban nem közölték. Az a tény azonban, hogy Kállai Gyula mocskolódására egyenesen Kádárhoz fordul elégtételért, számomra nem elsősorban azt jelzi, hogy „fagypontra lehűlt a viszony” a hatalom és Illyés között, hanem azt, hogy Illyés e lehűlt viszony ellenére is bízik Kádárban, és szükségesnek tartja, hogy a hatalom előtt tisztázza magát a névtelen levelezés vádjá alól. Naplójegyzeteiből is tudható, hogy később igencsak megenyhült a viszonya a hatalommal. Illyés, akárcsak Németh László, a Kádár-kor konszolidációjának, a hatalom és az értelmiség közötti kompromisszumoknak aktív, cselekvő részese volt – a leghívebben ezt mindkettjüknek az Aczél házaspárral való szoros barátsága példázza. S később Kádárral is szorosabb kapcsolatba került, aki a naplójegyzetekben mint pozitív figura jelenik meg. Vajon ez a későbbi Illyés – a naponta Aczéllal konverzálnak, országos ügyeket tárgyaló, a Kádár házaspárral vacsorázó Illyés melyik oldalon állt? Beilleszthető-e egyáltalán Domokos kétpólusú sémájába? Nyilvánvaló, hogy nem. Morális alapon ítéletet

mondani persze nem lehetséges az örökké fennmaradni látszó rendszer jobbításának hitével cselekvő és kompromisszumokat kötő Illyésről és a többiekéről. Az irodalomtörténésznek nyilván nem is ez a dolga.

De talán az sem, hogy elfelejtett, pontosabban teljes joggal elfelejtett, középszerű és annál is gyengébb művekről derítse ki, hogy miért csak megszületésük után egy-két évvel jelentek meg. Mert érdekes, informatív lehet a mű előtörténete, könyvvé válásának története az olyan alkotó esetében, mint mondjuk Weöres – ám kevésbé érdekes, ha a már említett Szabó Pál senki által nem olvasott regénye a tárgy. Az a gyanúm, hogy voltaképpen minden mű esetében ugyanúgy működött a rendszer, legfeljebb a lektori jelentéseket és feljegyzéseket írók neve változott, legfeljebb olykor másfél, olykor három, olykor tíz éven át kerengett a könyv a politikai apparátus bürokratikus útvesztőiben.

Domokos az esetlegesen egymás mellé kerülő, egyedi példák felsorakoztatásával bizonyítja a bevezetőben felvázolt koncepcióját. Célja, ahogyan ez stílusából is kitűnik, inkább az érzelmi hatáskeltés, mint a történeti, filológiai tényanyag elfogulatlan közrebocsátása. Némi szelekció s egy átfogó, a számtalan, sokféle adalékot tartalmazó koncepcióba rendező szempontrendszer talán javára vált volna a szerző leletmentő tevékenységének.

Erdődy Edit

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
és a Soros Alapítvány támogatásával

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2000
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András
HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Balassi Kiadó

Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20., tel./fax:
214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a kiadó Postabank
11991102-02120733 számú számlájára.

Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit
u. 1., tel.: 212-0214, fax: 335-2885).

Egy szám ára: 350 Ft

Előfizetési díj az 1999. évi számokra: 2100 Ft
a 2000. évi számokra: 2400 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE
103e année – n° 3–4 1999

COMITE DE REDACTION

László Szörényi

directeur de la revue

Gábor Kecskeméti

rédacteur en chef

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay

rédacteur technique

REDACATION

H-1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

<i>Szőnyi, György Endre</i> : Les techniques pétrarquistes du façonnement du soi dans la poésie de Bálint Balassi et de Philip Sidney	251
<i>Gyapay, László</i> : Une critique inachevée de Ferenc Kölcsey sur Gábor Dayka	273
<i>Bényei, Péter</i> : Relativisme et métaphores dans <i>Különös házasság (Mariage étrange)</i> de Kálmán Mikszáth	291
<i>Rónay, László</i> : Un chapitre de la carrière de Sándor Sík	314
Bulletin	
<i>Zentai, Mária</i> : Le rôle de la ville dans la littérature hongroise du début du XIX ^e siècle	335
<i>Kerényi, Ferenc</i> : L'affaire Csapó	345
<i>Márkus, Béla</i> : László Németh de la littérature de langue hongroise de Yougoslavie	351
Atelier	
<i>Szajbély, Mihály</i> : Les histoires de Mihály Vörösmarty sur Toldi	356
Textologie	
<i>Gárgó, Gábor</i> : Remarques sur la tradition de texte du roman <i>A karthauzi (Le Chartreux)</i> de József Eötvös	369
Analyse	
<i>Korompay, H. János</i> : Structure et signification dans le <i>János vitéz (Jean le brave)</i>	376
<i>Tverdota, György</i> : Qui est l'ancestral Sardonique d'Endre Ady?	398
Documents	
<i>Németh, S. Katalin</i> : Contributions à l'écho contemporain de la mort de Zrínyi	409
<i>Szörényi, László</i> : La biographie de Saint-Ladislav écrite par Paulus Ritter	416
<i>Simon, József</i> : <i>Julius exclusus e coelis</i> traduit par Ferenc Kovács	449
<i>Nagy, Júlia</i> : La discussion de József Szathmári Király avec Saint-Pierre	468
<i>Küllös, Imola</i> : Comment Madame Czenk de Debrecen et la dame de Bath sont-elles parvenues aux cicux	481
Revue	
Tarnai Andor-émlékkönyv (Études à la mémoire d'Andor Tarnai) (<i>Imre, Mihály</i>)	513
Tüskés, Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Les relations européennes de la littérature épique ecclésiastique au XVII ^e siècle) (<i>Bitskey, István</i>)	521
Szőnyi Benjámín és kora 1717–1794 (Benjámín Szőnyi et son époque) (<i>Debreczeni, Attila</i>)	526
Folytonosság vagy fordulat? (Continuité ou tournant?) (<i>Thimár, Attila</i>)	529
Széchenyi, Ágnes: Válasz 1934–1938 (<i>Fried, István</i>)	538
Domokos, Mátyás: Leletmentés (La sauvegarde des trouvailles) (<i>Erdődy, Edit</i>)	544

„»Hol vannak már a ninivei partok! / Te tudod, Uram, én nem, merre tartok.«”

„Ott [...] az erdélyi kukoricásból fölröppent, addig rejtelkedő poéta-fácánokat szemlélve állapította meg, hogy tollra és súlyra nagyon különböző vadak, és hogy vannak közöttük, akiknek a »neve inkább a költő-teremtő közönség érde-me«, itt azt óhajtja, hogy bárcsak a vajdaságiak mozgalma ne maradjon meg vidékinek, bárcsak Pesten is megkísérelnék az érvényesülést, mert »az író legnagyobb sarkalója a mérték, melyet alkalmaznak rá«, és Budapesten mégiscsak szigorúbb mérték alá kerülhetnének.”

„Ilyen egyenlőtlenségek a szorosán vett emberi dimenzióban is kialakulhatnak olyan társak között, akik abban versengenek, ki tudja a másikat asztal alá inni, ki bírja jobban az alkoholt. A magyar irodalmi hagyományból sok példát hozhatnék az ilyenfajta virtuskodásra.”

„Jakobson Mácha cseh költőről megemlékezve mutatja be, hogy egy író magánnaplójában könnyen élhet pornográf leírásokkal arról, akit lírai verseiben idealizált angyalnak mutat be.”

„Himfy kapcsán oktatólag beszámol újdonsült tanítványának, Kölcseynek irodalmilag motivált piromán készítéseiről: a »poeták nagy kárt tesznek az által magoknak, hogy verseiknek felét el nem égetik.« [...] 1816-ban a gyengébb művek közlését ellenezve azt magyarázza Dessewffynek, hogy az epigrammában »Dayka a' poétai Mennyország Szent Péterje, Himfynek ezt mondja, minekutána egy nagy részét verseinek elégette: *Vár az olympuszi kar.*«”

„Az volt a vers tárgya, hogy Szent Péter belép a mennyek urához, ki bíborpalástjában ül égi trónján, és jelenti, hogy II. Rákóczi Ferenc megérkezett és a mennyország kapujánál áll, hogy beeresztheti-e? No, természetesen – parancsolja az Úr élénken –, sőt én magam is eleibe megyek, hanem várj egy kicsit, Péter, föl húzom az atillámat.” (Mikszáth Kálmán: *Különös házasság*)

„Hozzáteszi, hogy egyébként Gejza is valószínűleg horvát volt, neve igazabban Gejzo vagy Gojzo és a horvát *goj* szóból ered, ami annyit tesz, hogy nevelni (educare). [...] Tehát Szent István után az egyébként amúgy is sógorsági kapcsolatban álló horvát dinasztia követte az Imrében kihalt tulajdonképpen Árpádokat.”

„Szent Péter, az öreg kapus például azért nem emelkedhet a mennyei ranglétrán, mert nem tud németül.”

„...értékszemléletét, karakterét is láthatóan az eltávozott, szeretett mester ihlete, sugallata formálja: az irodalomtörténet-írás diszciplínájának önbizalmát megtartva.”

